

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

SOCIALE STUDIER

Kriminalitet, prostitution
og fattigdom

i Århus

1870-1906

AF LILLA VOSS
JENS HAUGAARD JENSEN
& ERIK HANSEN

UNIVERSITETSFORLAGET I AARHUS

SOCIALE STUDIER

SOCIALE STUDIER

Kriminalitet, prostitution og
fattigdom i Århus ca. 1870-1906

Af

Jens Haugaard Jensen, Erik Hansen
og Lilla Voss

Udgivet af

ERHVERVSARKIVET

UNIVERSITETSFORLAGET I AARHUS 1975

Redaktion :

Ib Gejl

© 1975 by Erhvervsarkivet

ISBN 87 504 0357 5

Sats og tryk: Aarhus Stiftsbogtrykkerie A/S

Indhold

<i>Lilla Voss: BEFOLKNINGSUDVIKLINGEN I ÅRHUS 1860–1901</i>	9
<i>Jens Haugaard Jensen: KRIMINALITETEN I SLUTNINGEN AF DET 19. ÅRHUNDREDE</i>	19
Indledning	21
Område og periode 22 – Metode og materiale 23	
Kriminalitetens omfang og udvikling	27
Anmeldelser 31 – Domfældte 32 – Kriminaliteten sammenholdt med befolkningsudviklingen 33 – Konklusion 35	
Kriminalitetens art	41
Berigelsesforbrydelser 43 – Sædelighedsforbrydelser 53 – Voldsforbrydelser 55 – Andre forbrydelser 60 – Konklusion 64	
Lovovertræderne	66
Køn 67 – Alder 69 – Fødested 76 – Éngangsstraffede og recidivister 77 – Civilstand 81 – Bopæl 82 – Erhverv 85	
Perspektivering af den århusianske kriminalitet	89
Kriminalitetens omfang og udvikling 90 – Kriminalitetens art 94 – Lovovertræderne 96 – Konklusion 98	
Kilder og litteratur	100
Noter og henvisninger	103
Talbilag	107
Fortegnelse over kort, diagrammer, tabeller og talbilag	114

<i>Erik Hansen: PROSTITUTIONEN 1878–1906</i>	117
Indledning	119
Prostitutionslovgivningen i det 19. århundrede 120	
Byrådet og prostitutionen 1871–88	123
Optakt til regulativdebatten i Århus 123 – Byrådsdebat i 3 faser 124 – Første fase, 1871–77 124 – Anden fase, 1879–81 130 – Tredie fase, 1886–88 133 – Status 1888 137	
Offentligheden og prostitutionen	139
Foreningen imod Lovbeskyttelse for Usædelighed 139 – Den århusianske offentligheds holdning o. 1880 142 – Overretssagfører Schwenns aktivitet 143 – Den lokale presse o. 1880 145 – »Kaninernes« underskriftindsamling 1887 148 – Det storestitutionsmøde oktober 1887 150	
Reglementeringen i Århus 1878–87	153
Reglementet 153 – De reglementerede § 5-kvinder 157 – Bordeller contra tolererede huse 159	
Den samlede prostitution 1878–1906	161
Politiets arbejdsmetoder 161 – Prostitutionens omfang 165 – Økonomiske konjunkturers rolle 168 – Befolkningsvandringer 170 – Politimyndighedens holdning 171 – Reglementeringsperioden 171 – Perioden 1888–1906 172 – Konkluderende om prostitutionssystemet efter 1887 174	
Påtalernes indhold og prostitutionens omfang	177
Advarslen 177 – Straffen 177 – Løsgængertilholdet 180 – Tilholdstyper 180 – Tilholdenes ophævelse 182 – Lægetilholdet 183 – Visitationen 183 – Varighed 185 – Recidivisterne 186	
De prostitueredes sociale rekruttering	189
Forældremiljøet 189 – Den sociale slagside 192 – De prostitueredes erhvervs-mæssige rekruttering 192	
De prostitueredes geografiske rekruttering	197
Kildematerialet 197 – De prostitueredes geografiske herkomst 198 – Trafiknettets rolle 200 – De reglementeredes rekruttering 202 – Hvor hurtigt skete »faldet« 202	
Årsager til prostitutionen	204
Retarderede eller forførte piger 204 – Økonomiske motiver 205 – Tjeneste- og sypigers løn- og arbejdsforhold 206 – Vederlag for prostitutionen 209 – De prostitueredes indtjeningsmuligheder 211 – De prostitueredes udgifter 212	
Aldersfordelingen blandt prostituerede	214
Alder ved førstegangspåtale 214 – Alder ved sidstegangspåtale 216 – De reglementeredes aldersfordeling 218 – Aldersfordelingen enkelte år 220 – De reglementeredes aldersfordeling enkelte år 221	

Prostitutionskvarterer i Århus	223
Lokaliseringsproblemer 223 – Kvarterdannelser 1878–87 225 – Ophobnings- husene 226 – Faktorer i kvarterdannelsen 228 – Trods alt bordeller? 229 – Kvarterdannelser 1888–1906 230	
Typer af prostitution	233
Legal prostitution 233 – Hemmelig prostitution 234 – Gadeprostitution 234 – Prostitution i danselokaler o. l. 236 – Tolererede huse 238 – Bordellignende huse 239 – Beværtnings-prostitution 240 – Beværternes interesser i løsagtige frientim�er 243 – Pigernes interesse i beværtningsprostitution 244 – Social lagdeling i prostitutionen 245	
Prostitutionsmiljøet	246
Omgivelserne 246 – Kønssygdomme 247 – Arbejde trods sygdom 249 – Graviditet 250 – Psykisk belastning 252 – Selvmord 252 – Ydre fremtoning og øgenavne 253 – Alfonsen 254	
De prostitueredes kunder	256
Generelle bemærkninger 256 – Træk om kunderne 257 – Kundernes motiver 259 – Risici for kunderne 260	
Fattigvæsenets og kristne organisationers arbejde	263
Fattigvæsenet 263 – Midnatsmissionen i Århus 265 – Magdalene-asylet i Århus 1889–99 267 – Kvindehjemmet »Sichar« i Viby 269	
Konklusion	271
Noter og henvisninger	276
Kort, figurer og bilagstabeller	285
Bilag	297
Kilder, litteratur og forkortelser	316
Fortegnelse over kort, figurer, tabeller og bilag	319
<i>Lilla Voss: FATTIGDOM OG FORSORG I 1880'ERNE</i>	321
Offentlig forsorg i Danmark i det 19. århundrede	323
Fattigdom og forsorg 323 – Det offentlige fattigvæsen 324 – De fattiges kasse 334 – Udgifterne til det offentlige fattigvæsen 336	
Fattigforsørgelse i Århus	340
Det offentlige fattigvæsens administration i Århus, A: Til omlægningen 1. april 1884 340 – B: Efter omlægningen 1884 348 – Forsørgelse på Fattiggården 352 – Forsørgelse i byen – de »egne« fattige 364 – Forsørgelse i byen – de »fremmede« fattige 387 – Leveomkostninger og lønniveau i Århus i 1880'erne 403	

Hjælp uden for det offentlige: velgørenhed	411
Begreberne velgørenhed og hjælp til selvhjælp 411 – Velgørenhed 412 – Selvhjælp – hjælp til selvhjælp 426 – Forholdene i Århus 430	
Sammendrag	442
Bilagstabeller	445
Noter	462
Om kildematerialet generelt	478
Kildemateriale og litteratur	480

Befolkningsudviklingen i Århus 1860-1901

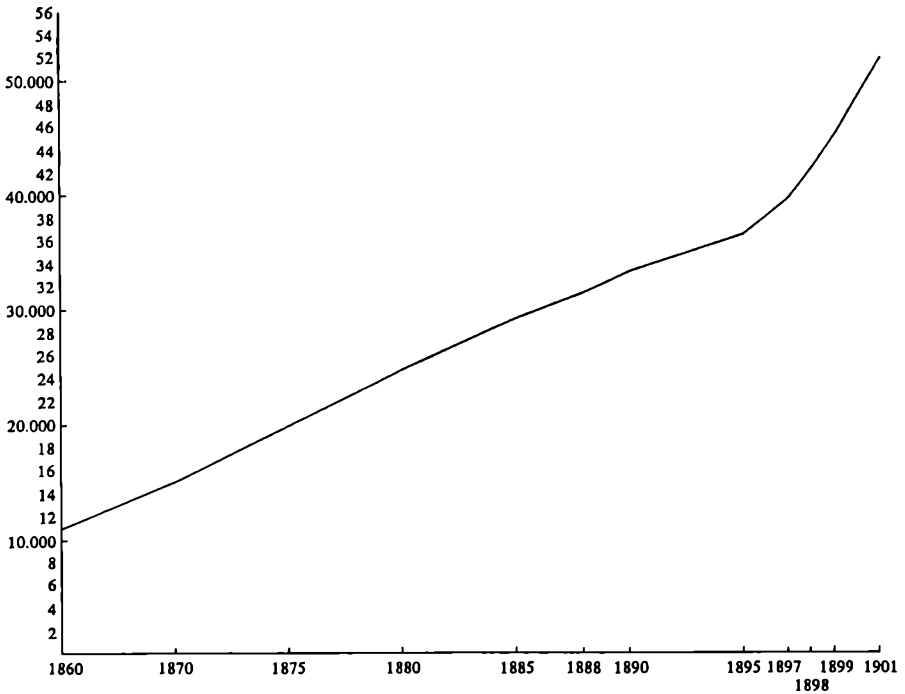
I den sidste halvdel af det 19. århundrede oplevede man næsten overalt i Danmark en bevægelse af befolkningen fra land til by. I 1855 boede 22,6 % af landets befolkning i købstæderne. 1901 var bybefolkningen nået op på 39,2 % af landets befolkning. Fordelingen mellem landbefolkning og bybefolkning var ikke ensartet over hele landet; på Sjælland og på Bornholm fandt man en forholdsvis større del af befolkningen i byer end for de øvrige dele af landet. For Sjællands vedkommende var det naturligvis København, der især medvirkede til at man allerede fra 1890 kunne konstatere, at over halvdelen af befolkningen var at finde i byer.

Også de østjyske amter (Vejle, Århus og Randers amter) fulgte dog godt med, men bybefolkningens øgede andel af den samlede befolkning fandt sted noget senere end for Sjællands vedkommende, og forskydningen mellem land og by var da forholdsvis stærkere. 1855 bor 17,4 % i disse amter i byerne, i 1870 er man kun nået op på 20,2 %, medens man 1901 kan finde 35,5 % i disse amters byer¹.

Århus var i hele denne periode Jyllands største by, men byen befæster sin position som den største meget stærkt i disse år². I bilagstabel 1 er der opstillet tal for befolkningsudviklingen i en række byer for perioden 1860–1901. Udvalget af disse byer er foretaget således, at byer med nogenlunde samme geografiske betingelser som Århus (fjordplacering og bagland) er medtaget. Medens afstanden mellem Århus og Jyllands næststørste by, Ålborg, 1860 kun er på ca. 1000 i Århus' favør, er afstanden 1901 vokset til 20.000 flere indbyggere i Århus end i Ålborg. 1880 passerer Århus Odense i folketal og bliver dermed landets næststørste by, såfremt Frederiksberg ikke medregnes som selvstændig by. Væksten i Århus fremgår af diagram 1.

Som der andetsteds er gjort rede for, skyldtes den store tilvækst sikkert især et opsving i byens handel og en øget placering af industri i området, herunder også placeringen af offentlige anlæg som f. eks. Statsbanernes centralværksted. Men det må ikke glemmes, at en en gang iværksat befolknings-tilvækst i sig selv skaber mulighed for øget vækst. Der skal bygges boliger til tilvandrede, børnene skal have skoler, handel og service kan udvides i takt med tilvæksten.

Diagram 1. Folketal 1860–1901 – Århus købstad.

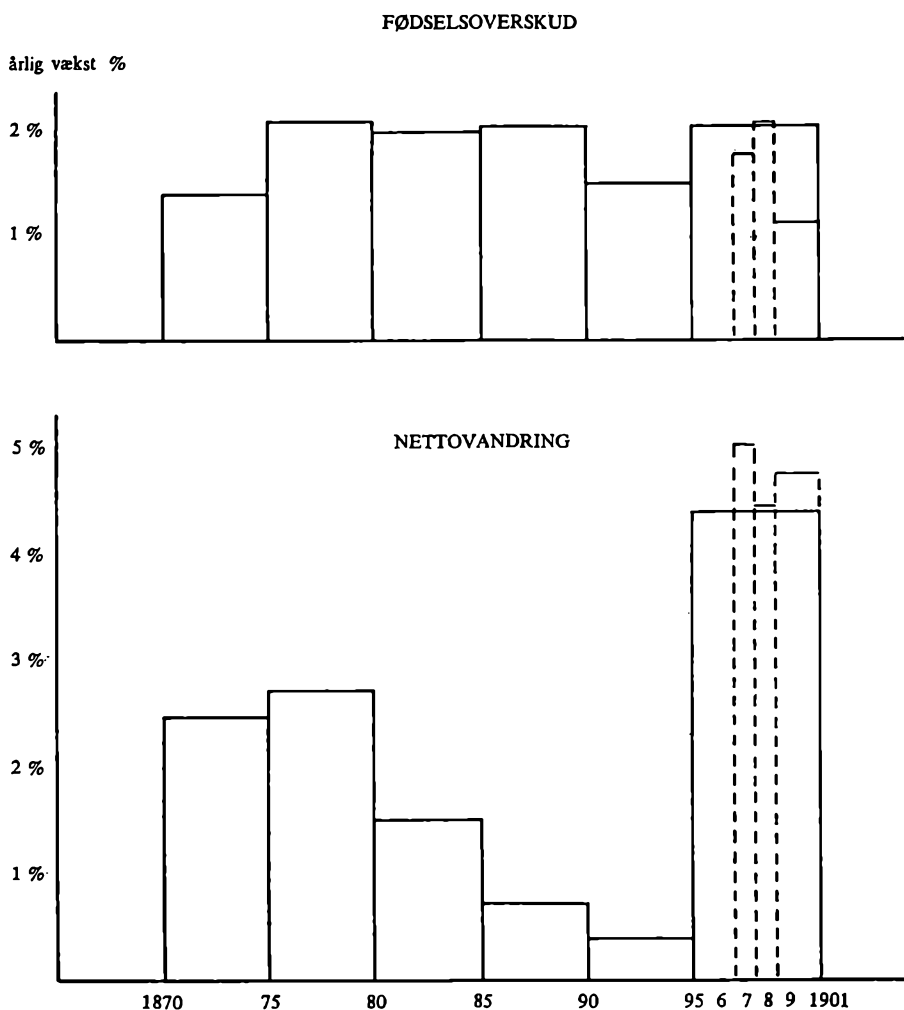
Vækstens bestanddele

Væksten er ikke lige jævn hele perioden igennem. Det skyldes, at flere forskellige faktorer medvirker til at forøge befolkningen. Der er 4 faktorer, som påvirker bevægelser i befolkningen:

- antal fødsler
- antal døde
- antal tilvandrede
- antal bortvandrede

Befolkningens bevægelser på grund af fødsler og dødsfald opgøres som et nettotal, som opstår ved, at man trækker antal døde fra antal fødte. Derved opnår man i fredstider og perioder uden epidemier normalt et fødselsoverskud. På samme måde kunne man opgøre forholdet mellem tilvandrede og bortvandrede, hvis disse tal blev registreret. Det gør de ikke i denne periode, og det betyder, at nettotilvandringen eller fravandringen er den reststørrelse, man finder, når man mellem to folketællinger har fundet en vækst eller et fald, og fra denne har trukket den registrerede tilvækst ved fødselsoverskud.

Diagram 2. Årlig tilvækst Århus, fordelt på fødselsoverskud og nettovandring.

Da folketællinger og kommunale mandtal kun finder sted med mellemrum på 10 eller 5 år, er det klart, at man kun kan få et meget usikkert billede over vandringsbevægelserne i perioden. De kan for Århus vedkommende opgøres på 5-årsperioder, og ud fra den samlede vækst for hver 5-årsperiode kan så opgøres en beregnet årlig vækst, som altså forudsætter en ensartet vækst i hele perioden. I diagram 2 er opgjort den beregnede årlige tilvækst

opdelt på henholdsvis fødselsoverskud og vandringsoverskud. De stiplede linier for årene 1897, 1898 og 1899–1900 viser de korrekte tal for disse år. Det har været muligt at beregne disse, fordi der både eksisterer mandtal og opgørelse på fødte og døde for hvert år.

Diagrammet viser klart, at medens befolkningstilvæksten begrundet i fødselsoverskuddet er jævn 1870–1901, og høj set i forhold til landets gennemsnit, som ligger mellem 1,10 % og 1,34 %, så er tilvæksten begrundet i en nettovandring til Århus meget mere svingende. Der er i hele perioden 1870–1901 tale om, at flere mennesker vandrer til byen end bort fra den, men det er kun i perioden 1870–1880 og 1895–1900, at vandringen betyder mere end fødselsoverskuddet for byens vækst. I bilagstabel 2 er opgjøret vækstens fordeling på fødselsoverskud og nettovandring.

Aldersfordeling

Vandringstallene siger ikke meget om, hvilke aldersgrupper der især er kommet tilvandrende. Der findes heller ikke væsentlige hjælpeklider, der kan supplere på dette punkt. Man ved fra moderne undersøgelser, at især aldersgrupperne omkring de 20 år vandrer³. Sker der således en massiv tilvandring af unge, kan man dels forvente et stigende fødselsoverskud, og dels kan man eventuelt også i aldersfordelingerne aflæse, at en stor del af befolkningen befinder sig i disse aldersgrupper. Hvad angår fødselsoverskuddet er det allerede konstateret, at der netop for Århus er tale om et ret højt tal. I bilagsdiagram 1 er vist alderspyramider for årene 1870, 1880, 1885, 1890 og 1901. Det ses tydeligt, at pyramiden fra at have en smal basis får en bredere og bredere basis, altså tegn på et stort fødselsoverskud. Samtidig kan man også i et vist omfang, især for kvindesiden i perioder, hvor der har været stor vandring til byen, se en udbuling i aldersgruppen 20–24 og 24–29 år. I 1890, hvor der har været et tiår uden den helt store tilvandring, er der ikke en uforholdsmæssig stor andel kvinder i disse aldersgrupper, men i 1901, efter en periode med stærk vandring, er udbulningen for aldersgruppen 20–24 år atter markant. Den er dog ikke mere markant, end at man må forudsætte, at også andre aldersgrupper i ret udstrakt grad har været tilvandrere, at med andre ord vandring ikke alene har været en ungdomsforeteelse. Også ældre enlige kvinder ved vi har været en væsentlig tilvandringsgruppe. Mulighederne for at finde beskæftigelse har været større i byen, og også det forhold, at mange dér kunne finde bolig hos deres børn, som var flyttet til byen, har medvirket til denne kvindelige aldersvandring.

Grupperer man befolkningen efter unge, arbejdsdygtige og gamle, ser fordelingen således ud (tabel 1):

Tabel 1. Fordeling på aldersgrupper i %. Århus 1870–1901.

Alder	1870	1880	1885	1890	1901
	%	%	%	%	%
0–14	31,5	34,0	34,9	37,3	34,0
15–59	63,1	60,8	59,1	56,3	59,9
over 60 år	5,4	5,4	6,0	6,3	6,1

Interessant er det også her at bemærke den stigende andel ældre, som også peger i retning af en vis alderdomstilvandring.

Befolkningsudviklingen i Århus 1860-1901 (noter, bilagstabeller, bilagsdiagrammer)

1) Stat. tab. 5 rk. litra A nr. 5, s. 18

2) Folketællinger:

1870: stat. tab. III,18

1880: stat. tab. IV,A,3

1890: stat. tab. IV,A,8

1901: stat. tab. V,A,3,4

Kommunale mandtal:

1875: Å.B.F. 1875 tillæg p. 61 ff.

1885: Å.B.F. 1885 tillæg p. 1–15

1895: Å.B.F. p. 95

1897: Å.B.F. p. 127

1898: Å.B.F. p. 138, tillæg p. 9 ff.

1899: Å.B.F. p. 129

Vielser, fødsler, dødsfald:

1860–64: stat. tab. III,12

1865–69: stat. tab. III,25

1870–74: stat. tab. IV,A,1

1875–79: stat. tab. IV,A,2

1880–84: stat. tab. IV,A,5

1885–89: stat. tab. IV,A,7

1890–94: stat. tab. IV,A,9

1895–1900: stat. tab. V,A,2

3) Jfr. P. C. Matthiesen: Befolkningens vækst, 1965, p. 69.

Bilagstabel 1. Folketal og befolkningstilvækst i nogle større danske byer 1860–1901.

	Folketal					Aktuel tilvækst			
	1860	1870	1880	1890	1901	1860–70	1870–80	1880–90	1890–1901
Århus	11009	15025	24831	33306	51814	4016	9806	8475	18508
Ålborg	10069	11721	14152	19503	31457	1652	2431	5351	11954
Randers	9727	11354	13457	16617	20057	1629	2103	3160	3440
Horsens	8980	10501	12654	17290	22243	1521	2153	4636	4953
Fredericia	6261	7186	8275	10042	12714	925	1089	1767	2672
Vejle	4920	6092	7145	9015	14592	1172	1053	1870	5577
Kolding	3978	5400	7141	9658	12516	1422	1741	2517	2858
Odense	14255	16970	20804	30268	40138	2715	3834	9464	9870
Helsingør	8442	8891	8978	11076	13902	449	87	2098	2826
Frederiksberg	8164	16878	26510	46954	76231	8714	9632	20444	29277
København	155000	181000	234000	312000	400000	26148	53559	78009	87716
Jylland	96000	116000	146000	191000	267000	19175	30702	44760	75961
Øerne	280000	327000	406000	534000	692000	47670	78868	128098	156589
Hele landet	377000	443000	553000	726000	959000	66845	109570	172858	232550

1) Alle tal er incl. territorial indlemmelser.

Bilagstabel 2. Befolkningstilvæksten i Århus 1870–1901 opdelt på fødselsoverskud og nettovandring.

Folketal:

1870:	15025	1895:	36465
1875 ¹⁾ :	19880	1897:	39648
1880:	24831	1898:	42323
1885:	29249	1899:	45048
1890:	33306	1901:	51814

	Tilvækst								
	I alt			Fødselsoverskud			Nettovandring		
	Aktuel	5-årig %	Gnst. årl. %	Aktuel	5-årig %	Gnst. årl. %	Aktuel	5-årig %	Gnst. årl. %
1870–74	2955 ²⁾	32,31	5,76	1043 ³⁾	6,94	1,35	1912 ²⁾	12,73	2,43
1875–79	4951	24,90	4,55	2132	10,72	2,06	2819 ³⁾	14,18	2,69
1880–84	4418	17,79	3,33	2511	10,11	1,95	1907	7,68	1,49
1885–89	4057	13,87	2,63	3048	10,42	2,00	1009	3,45	0,68
1890–94	3159	9,48	1,83	2512	7,54	1,46	647	1,94	0,38
1895–1901	15349 ⁴⁾	42,09 ⁵⁾	6,03	4622 ⁴⁾	12,68 ⁵⁾	2,01	10727 ⁴⁾	29,42 ⁵⁾	4,39

1) incl. 1900 fra Frederiksbjerg

2) excl. 1900 fra Frederiksbjerg

3) 1875-tælling er junitælling, derfor bliver nettovandringen 1875–79 for lille fordi fødselsoverskud følger kalenderår. Det omvendte forhold gælder derfor for 1870–74

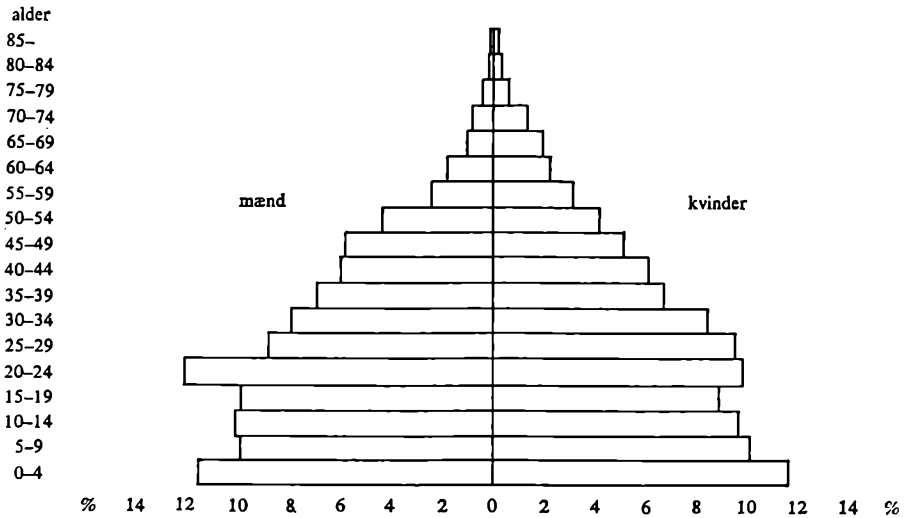
4) incl. Marselisborg 900 indb.

5) 6-årig periode.

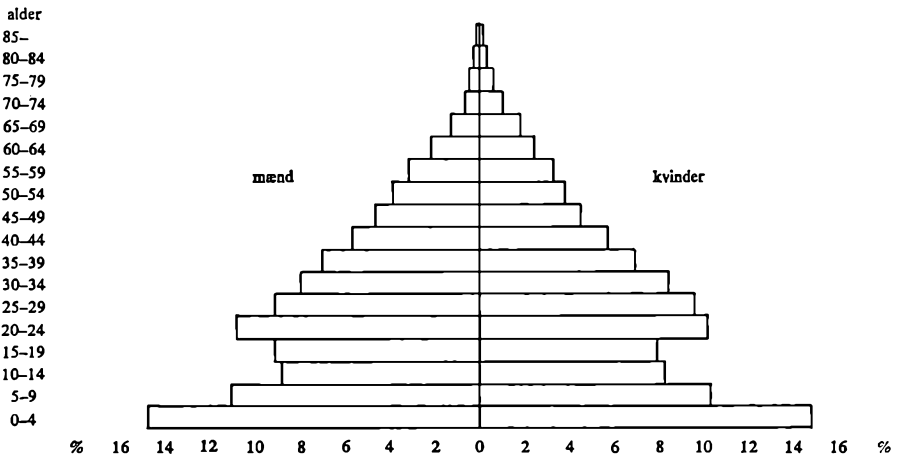
Alle folketællinger og mandtal er bortset fra 1875 januar- eller februartællinger. Beregningsgrundlaget er kalenderår. Der er ikke reduceret for folketællingens forskydning på indtil 30 dage.

Tilvækst %				Gennemsn. årlig tilvækst %			
1860-70	1870-80	1880-90	1890-1901	1860-70	1870-80	1880-90	1890-1901
36,48	65,26	34,13	55,57	3,16	5,15	2,98	4,10
16,41	20,74	37,81	61,13	1,53	1,90	3,26	4,43
16,75	18,52	23,48	20,70	1,56	1,71	2,13	1,73
16,94	20,50	36,64	28,65	1,58	1,88	3,17	2,32
14,77	15,15	17,60	26,61	1,39	1,42	1,63	2,17
23,82	17,28	26,17	61,86	2,16	1,61	2,35	4,47
35,75	32,24	35,25	29,59	3,10	2,84	3,07	2,38
19,05	22,59	45,49	32,61	1,76	1,97	3,82	2,60
5,32	0,98	23,38	25,51	0,52	0,10	2,12	2,09
106,74	57,07	77,12	62,35	7,53	4,62	5,88	4,50
16,85	29,54	33,22	28,04	1,57	2,62	2,92	2,27
19,79	26,46	30,50	39,66	1,82	2,38	2,70	3,08
17,01	24,05	31,49	29,28	1,58	2,18	2,78	2,36
17,73	24,68	31,23	32,02	1,65	2,23	2,76	2,56

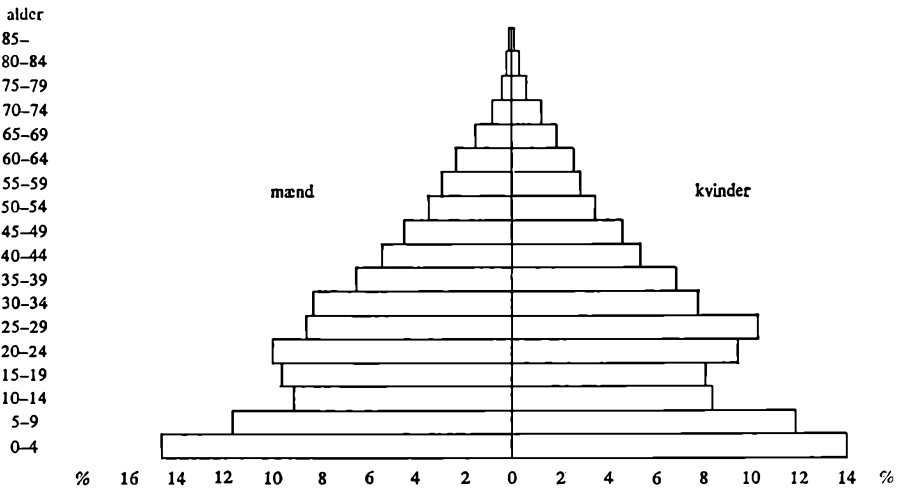
Bilagsdiagram 1 a. Alderspyramide for Århus købstads befolkning 1870.

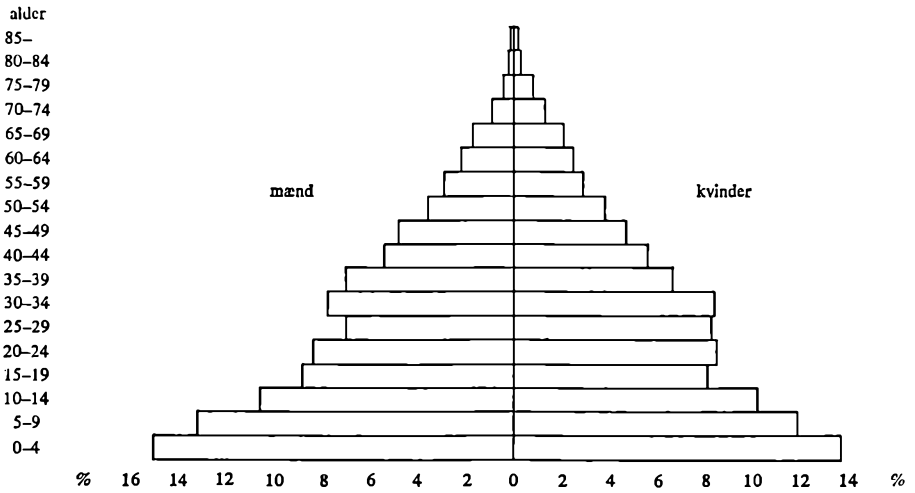
Bilagsdiagram 1 b. Alderspyramide for Århus købstads befolkning 1880.

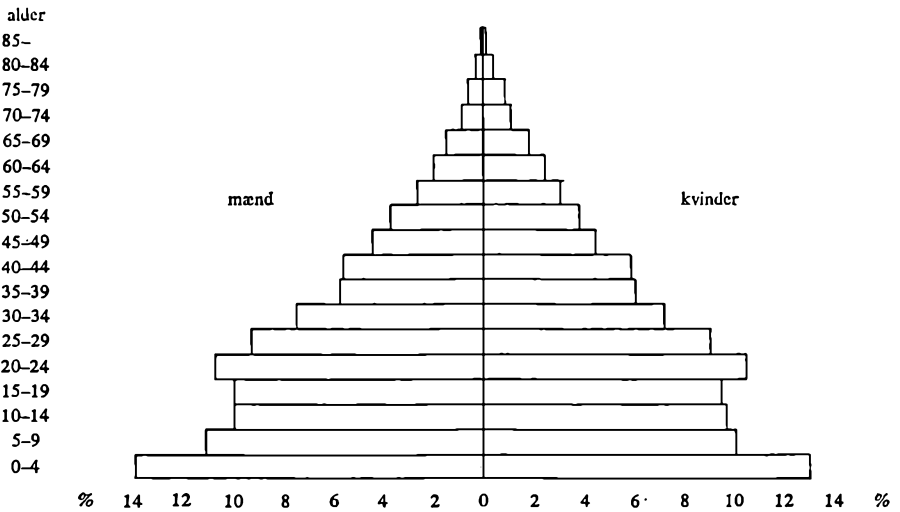
Bilagsdiagram 1 c. Alderspyramide for Århus købstads befolkning 1885.

Bilagsdiagram 1 d. Alderspyramide for Århus købstads befolkning 1890.

Bilagsdiagram 1 e. Alderspyramide for Århus købstads befolkning 1901.

Jens Haugaard Jensen

**Kriminaliteten i slutningen
af 19. århundrede**

Indledning

Århus var i slutningen af forrige århundrede et samfund kendetegnet ved vokseværk. Et af de felter, hvor dette opsving tydeligst kom til udtryk, var kriminaliteten; her gennemløb Århus i den behandlede periode en udvikling, der er karakteriseret ved en skarpt stigende kriminalitetskurve.

Til belysning heraf er det meningen at beskrive, hvorledes forbrydelserne tiltog talmæssigt i sidste halvdel af det 19. århundrede. I forbindelse hermed er det vigtigt at konstatere, hvornår kriminaliteten øgedes; på samme måde skal det undersøges, hvad der kan tænkes at have forårsaget denne udvikling.

Til belysning af arten af de forekommende lovovertrædelser vil der blive lagt vægt på at konstatere, hvorledes kriminaliteten kan grupperes inden for de forskellige forbrydelseskategorier.

Det kriminelle individ – forbryderen – vil også blive indkredset; ikke i form af en individualiseret behandling af de enkelte lovovertrædere, men ved påvisning af visse hovedtræk hos gruppen af forbrydere taget under ét (køn, alder, fødested, éngangs-straffede contra recidivister, civilstand, erhverv og bopæl).

Udviklingen inden for kriminaliteten i Århus kan ikke betragtes som et isoleret fænomen, ganske løsrevet fra den almindelige samfundsudvikling. Derfor vil der tilsidst følge en beskrivelse og analyse af de oplysninger, som har kunnet udtrages af det århusianske materiale, set i lyset af den almindelige kriminalitetsudvikling på landsplan.

Begrebet forbrydelse er her formuleret i ret snæver betydning; det omfatter alene overtrædelser af den almindelige borgerlige straffelov af 10. februar 1866 med de tilføjelser, som loven er blevet udvidet med i den behandlede periode¹. Definitionen af forbrydelsesbegrebet omfatter således ikke den brogede samling af love og vedtægter, der regulerer borgernes indbyrdes forhold i det daglige liv, f. eks. værnepligts-, jagt-, vare-, stempel-, og sølove eller politi-, sundheds-, bygnings- og brandvedtægter.

Område og periode

Som objekt for undersøgelsen er valgt Århus byfogedembedes jurisdiktionsområde, som i 1870 omfattede Århus købstads bygrund og markjorder samt landdistriktet »Århus Mølle-distrikt«, der i henseende til justits- og politivæsen havde henhørt under købstadens myndigheder siden 1844. Jurisdiktionsområdet afgrænsedes således mod øst af Kalø vig, mod syd og vest i en linie fra havet til Mølleåen af Ning herreds jurisdiktion og mod vest og nord i en linie fra Mølleåen til havet af Hasle herreds jurisdiktion².

I den behandlede periode blev jurisdiktionsområdets administrative grænser dog ændret to gange; således indlemmedes fra 1. januar 1874 den del af Viby sogn, som i dag kaldes kvarteret »Frederiksbjerg«, i Århus³. Endvidere erhvervede kommunen i 1896 Marselisborg gods, hvoraf hovedparten blev indlemmet i Århus fra 1. januar 1899 at regne⁴.

Kronologisk er undersøgelsesperioden afgrænset til årene 1869–1900. Dels åbner en så rummelig kronologisk afgrænsning mulighed for at analysere kriminalitetsudviklingens forløb over en længere periode, og dels betegner de to afgrænsende årstal henholdsvis indledningen og afslutningen på en epoke, hvor politistyrken var opbygget og organiseret på en ensartet måde.

I indledningsåret 1869 oprettedes nemlig 1. maj Århus købstads politikorps til afløsning af den hidtidige, utilstrækkelige politiovervågning, som var blevet bestridt af nogle få betjente om dagen og natvægtene om natten⁵. I afslutningsåret 1900 opgav man den tidligere opretholdt distinktion mellem politibetjente, som gjorde tjeneste om dagen, og patruljebetjente, der forestod politiovervågningen om natten; disse to grupper skulle i løbet af et par år sammensmeltes til et homogent politikorps bestående af betjente med ensartede ansættelses- og arbejdsbetingelser⁶.

I forbindelse med nogle undersøgelser vil enten materialets vekslende kvalitet eller andre forhold dog begrunde en kronologisk kortere iagttagelsesperiode end den anførte; men det vil blive behandlet i hvert enkelt tilfælde.

Den analyserede række år er sammenfaldende med den periode, der på talrige områder er præget af radikale fornyelser og skærpede brydninger som følge af industrialiseringens gennembrud og vækst.

Århus oplevede i lighed med adskillige andre købstæder en industriel udvikling fra begyndelsen af 1870'erne, og de gode kommunikationsforhold til byen som følge af havneudvidelsen (afsluttet 1861) og tilslutningen til jernbanenettet (fra 1862) begunstigede i høj grad en fabriksmæssig opbygning, som ikke alene var baseret på hjemlige produkter, f. eks. øl og cement, men også på tilvirkning af tilførte produkter, f. eks. kul, jern og træ. Industriernes fremvækst skabte behov for arbejdskraft, som i vid ud-

strækning blev suget ind fra landområderne. Tilflytningen til købstaden skærpede kravene til boligmæssige, sociale, hygiejniske og uddannelsesmæssige faciliteter; nye kvarterer opstod, højere bygninger rejstes, og den centrale by ændrede mange steder udseende; erhvervsstrukturen i byen undergik ligeledes ændringer, idet der til de klassiske købstadsnæringer: håndværk og handel føjedes nye grupper af arbejdere og funktionærer.

I dette billede af et samfund i forvandling vil undersøgelsen af kriminaliteten fra 1870 til århundredskiftet blive søgt indpasset.

Metode og materiale

Fremstillingen er i vid udstrækning baseret på en statistisk behandling af indsamlede data af forskellig art (anmeldelser, domsafsigelser). En sådan kvantificerende behandling af historisk materiale er undertiden blevet betragtet med nogen skepsis fra historikeres side. Det er fremført, at forsøg på at presse historiske oplysninger ind i skabeloner eliminerer de individuelle særtræk, og resultatet bliver følgelig let alt for skematisk og forenklet til at have nogen værdi. Når en kvantitativ metode alligevel er foretrukket, er det ikke for at negligere disse indvendinger, men den er valgt ud fra en opfattelse af, at denne bearbejdningsform vil give det bedste resultat; den letter tilvejebringelsen af et overblik over det talmæssigt omfattende stof og muliggør fremstillingen af resultaterne på en overskuelig måde.

I og med at kriminaliteten er et massefænomen, synes der faktisk at være fordele forbundet med en kvantificerende bearbejdning af materialet. I de store talmængder reduceres nemlig betydningen af individuelle tilfældigheder, således at de karakteristiske træk i f. eks. kriminalitetsudviklingen eller i beskrivelsen af de kriminelle levnedsløb fremtræder så meget mere markante. Objektet for denne undersøgelse er altså ikke den enkelte forbrydelse, men kriminaliteten som samfundsfænomen.

En afgørende forudsætning for, at den opstillede problemformulering overhovedet lader sig belyse ved en statistisk behandling af materialet, afhænger naturligvis af, om det er muligt at indsamle et tilstrækkeligt antal tællelige, ensartede og sammenlignelige data; her spiller kildematerialets karakter en afgørende rolle. De indsamlede data stammer især fra to kildegrupper:

1) Politiets protokoller over anmeldte forbrydelser, der giver oplysninger om den del af den forekommende kriminalitet, som enten er blevet anmeldt til politiet eller konstateret af politistyrken selv.

Den 10. maj 1869 oprettedes Århus købstads politikorps. Korpset skulle have en politistation, og i marts måned indrykkedes to gange en annonce om lejemålet af 2–3 værelser til formålet; det blev angivet, at lokalerne så vidt muligt skulle ligge nær torvene eller råd- eller arresthuset. Resultaterne var ikke gode. Blandt 3–4 tilbud var der kun et anvendeligt, nemlig en lejlighed i ejendommen på hjørnet af Rosensgade og Volden. Den lå på 1. sal med opgang fra gården og bestod af 3 mindre værelser. Her var byens første politistation placeret i tiden 1. maj 1869 til 26. februar 1871.

Allerede i 1853 blev politimestrene opfordret til at føre bog over alle modtagne anmeldelser om forbrydelser⁷; men i Århus indførtes de omtalte protokoller først samtidig med reorganiseringen af det stedlige politi 1. maj 1869. De foreliggende anmeldelsesregistre omfatter hele den undersøgte periode fra dette tidspunkt til 31. december 1900. Protokollerne giver oplysninger om, hvilken forbrydelse der er anmeldt, hvem der har anmeldt den, mod hvem forbrydelsen er begået, samt hvori den består (f. eks. hvilke ting der er stjålet). Endvidere er noteret, hvilket resultat der er kommet ud af den politimæssige undersøgelse, og i tilfælde af, at sagen er blevet opklaret, vil der normalt også være oplysninger om, hvem man har afsløret som gerningsmand. De identifikationsmæssige data vil dog hyppigst være af begrænset værdi: navnet ufuldstændigt oplyst, bopæl og profession kun sjældent noteret, og fødested og fødselsår normalt ikke registreret.

2) Politiets strafferegistre, hvor de personer, som af behørig myndighed er fundet skyldige i et eller flere strafbare forhold, er opført.

Et fuldstændigt strafferegister over alle personer, som – uanset fødested – er domfældt for overtrædelser af straffeloven i Århus købstads jurisdiktion, findes fra 1790. Til den foreliggende opgave er materialet dog først – til sammenligning med oplysningerne fra anmeldelsesregistrene – bearbejdet fra 1. januar 1869. Imidlertid er det ikke muligt at føre undersøgelsen helt op til århundredskiftet, idet der i 1896 på Statistisk Bureaus initiativ blev indført en række ændringer med hensyn til strafferegistrenes førelse; registreringen af straffede påhvilede herefter ikke længere den jurisdiktion, hvor retsforfølgelsen havde fundet sted, men forbryderens fødselsjurisdiktion⁸, og dette gør oplysningerne fra henholdsvis før 31. december 1896 og efter 1. januar 1897 umiddelbart usammenlignelige.

I strafferegistrene oplyses normalt den domfældtes navn, fødselsår og fødested, hvorimod der kun i meget få tilfælde er oplysninger om profession og bopæl. Foruden disse oplysninger registreres tillige, hvornår dommen er afsagt og af hvilken dømmende myndighed, samt for hvilke overtrædelser af straffeloven domfældte blev fundet skyldig og straffen herfor.

Der er ganske vist absolutte begrænsninger for anvendeligheden af det kildemateriale, som her er lagt til grund for opgaven; især med hensyn til at problemformuleringerne i høj grad er betinget af, hvilke spørgsmål det kan tænkes, at en behandling af materialet vil kunne give svar på. Imidlertid er oplysningerne om forbrydelserne og forbryderne udbygget ved hjælp af supplerende kilder, og det samme er tilfældet med fortolkningen af de resultater, som er fremkommet ved den statistiske bearbejdning.

Der opstår imidlertid metodiske problemer ved at benytte et sådant kildemateriale. Her må det påpeges, at mange af oplysningerne i retsmyndig-

hedernes arkiver ikke er registreret med sigte på en undersøgelse som den foreliggende; at klassificere og eventuelt påvise relationerne mellem sådanne enheder må ske under skyldig hensyntagen til de enkelte oplysningers tilblivelsesforhold og forudsætninger. Hensigten med registreringerne og spørgsmålet om materialets repræsentativitet vil følgelig blive viet opmærksomhed i forbindelse med opstillingen og tolkningen af de enkelte tabeller.

En kritisk vurdering af materialets kvalitet må anses for at være et ubetinget krav, eftersom værdien af undersøgelserne jo er aldeles afhængig af autenticiteten i det materiale, der bygges på. Siden grundmaterialet er så omfattende, vil det næppe være overkommeligt at verificere de enkelte enheder for sig; men ved at klarlægge, hvilke fejlmuligheder arbejdets udførelse og materialets karakter kan have involveret, skulle det forhåbentlig være muligt at påvise nogle af de modifikationer, som absolut må tages i betragtning ved bedømmelse af resultaterne. Disse overvejelser vil blive fremlagt i forbindelse med de enkelte undersøgelser. Indirekte vil det således også være opgaven at påvise nogle af de metodiske problemer, som en anvendelse af kilder fra politikvæsen og domstole til en historisk rekonstruktion af sociale forhold i forrige århundrede har rejst.

Kriminalitetens omfang og udvikling

En konstatering af kriminalitetens numeriske omfang i betydningen: det totale antal begåede forbrydelser lader sig næppe gøre. Det materiale, som en sådan konstatering må baseres på, indeholder nemlig kun det udsnit af de begåede forbrydelser, der er blevet gjort til genstand for registrering. For at en lovovertrædelse kan være registreret, er det en betingelse, at den er kommet til myndighedernes kendskab; men der kan tænkes flere forhold, som kan have været medvirkende til, at noget sådant ikke er sket:

Et vist ukendskab hos mange mennesker til straffelovgivningens nærmere indhold kan have til følge, at strafbare forhold ikke opfattes som sådanne af offeret eller eventuelle udenforstående; disse kriminelle handlinger vil derfor heller ikke blive anmeldt.

En forbrydelse kan også undgå at blive erkendt, f. eks. hvis offeret afskriver en stjålet genstand i den tro, at den blot er forlagt. At flere tyverier således slet ikke opdages kan formodes ud fra en iagttagelse af, at politiet ofte ved en afsløring af en dreven tyv må indrykke annoncer med anmodning om, at ejermændene til de stjålne genstande melder sig.

Selv i tilfælde, hvor nogen er opmærksom på, at der foreligger en forbrydelse, kan det hændes, at pågældende af en eller anden grund undlader at give myndighederne oplysning herom. Her kan en lang række forhold spille ind, som gør en person mindre disponeret for at anmelde en forbrydelse; besværet med selve anmeldelsen og det eventuelle senere fremmøde i retten som vidne eller sagspart kan således tænkes at ville have afholdt personer fra at indgive anmeldelse, især i sager hvor overgrebet medfører ringe afsavn eller skade. Ærgrelse over det skete og overvejelser over mulighederne for at opnå kompensation for den lidte tort vil sikkert også blive taget i betragtning. Endelig kan en person også være mindre tilbøjelig til at indgive anmeldelse, hvis pågældende tror, at det alligevel ikke kan nytte noget, f. eks. i sager, hvor politiet kan tiltænkes begrænset nidkærhed (anmeldelser for politibrutalitet).

Hermed er de bevæggrunde, der kan betyde noget for undladelse af at

indgive anmeldelse, ingenlunde klarlagt. I en del sager vil offeret formentlig vide eller have en ret begrundet mistanke om, hvem gerningsmanden er, men alligevel undlade at anmelde vedkommende, måske på grund af frygt for represalier eller omvendt ud fra ønsket om at opnå en privat ordning med gerningsmanden underhånden. Forholdet mellem offer og gerningsmand kan også have betydning. F. eks. kvier de fleste sig ved at anmelde slægtninge eller personer i egen husstand. Endelig kan det jo også formodes, at en person kan være tilbageholdende med at anmelde forhold, som vil kunne sætte pågældende selv i et mindre flatterende lys f. eks. i sager, som angår pengeafpresning, eller hvis en person er blevet bestjålet under besøg hos en prostitueret. Der foreligger også den mulighed, at der selv i tilfælde, hvor en forbrydelse anmeldes eller konstateres på myndighedernes eget initiativ, ikke bliver foretaget en registrering hos politiet. Ordenshåndhæverne kan f. eks., hvad der efter ældre politi-biografier at dømme ikke synes sjældent forekommende, i sager om slagsmål og opsæt-sighed mod politiet have valgt at statuere et kontant eksempel på stedet fremfor at indgive rapport. I tilfælde af at gerningsmanden har været mindreårig, kan det også tænkes, at politiet i forbindelse med lovovertrædelser af ubetydelighed kan have søgt at ordne sagen i mindelighed med barnet og dets forældre, uden at det er blevet tilført anmeldelsesprotokollen.

Medens alle de ovennævnte forhold har bidraget til at formindske den anmeldte kriminalitets omfang i forhold til den virkelig forekommende, kan der på den anden side også anføres forhold, som modsat har tjent til, at handlinger, der vitterligt ikke er kriminelle, er indført som forbrydelser. Det gælder f. eks. i sager, hvor der er blevet indgivet falsk anmeldelse eller i tilfælde, hvor genstande, som er blevet forlagt eller tabt, er anmeldt som stjålet¹.

Skønt det er muligt at påvise nogle af de omstændigheder, under hvilke lovovertrædelserne enten ikke er blevet registreret eller reelt ikke-forbryderiske handlinger er blevet indført som forbrydelser, lader det sig dog ikke afgøre, hvor stor en del af den i virkeligheden begåede kriminalitet, som er forblevet skjult for myndighederne. Ej heller lader det sig bedømme, hvor repræsentativt et udvalg af det totale antal kriminelle handlinger, der udgøres af de registrerede. Som følge af disse begrænsninger ved materialet, der betinges af den skjulte kriminalitet, må undersøgelsen baseres alene på et udsnit af den helhed, som prætenderes at skulle skildres.

Med hensyn til en bedømmelse af materialets værdi i henholdsvis anmeldelsesprotokollerne og strafferegistrene må det tages i betragtning, at myndighederne ved indsamlingen og registreringen af enhederne har lagt forskellige kriterier til grund.

Politiets identifikationstegn, politiskiltet, her i to udgaver. Det nederste er det ældste og viser foruden politiets symbol, hånden med øjet, det gamle byvåben i midten. I byvåbenet ses årehuset med de tre årer; det er udformet 1672. Ar 1900 vendte man tilbage til det gamle byvåben, der stammer fra en original fra 1421, og som ses på det øverste skilt. I skiltens øverste hjørner er der huller til en snor, så de kunne bæres, f. eks. på brystet.

Tabel I. Antal anmeldelser for lovovertrædelser i Århus 1869–1900.

År	Antal	Gennemsnit	Indekstal (1870 = 100)
1869	133		60
1870	223		100
1871	168		75
1872	148		66
1873	127		57
1874	142		64
1875	152		68
1870–1875		160	
1876	194		87
1877	225		101
1878	282		126
1879	244		109
1880	343		154
1876–1880		258	
1881	341		153
1882	413		185
1883	445		200
1884	417		187
1885	374		168
1881–1885		398	
1886	406		182
1887	438		196
1888	458		205
1889	439		197
1890	436		196
1886–1890		435	
1891	315		141
1892	359		161
1893	395		177
1894	403		181
1895	478		214
1891–1895		390	
1896	510		229
1897	525		235
1898	488		219
1899	590		265
1900	631		283
1896–1900		549	
1870–1900		349	
Total	11.242		

Kilde: Materiale fra politiets anmeldelsesprotokoller, excl. overtrædelser af særlovgivningen, overtrædelser af polititilhold samt anmeldelser for selvmord og pludselige dødsfald.

Anmeldelserne indføres således i politiets protokoller uden forudgående undersøgelse af, om der virkelig foreligger en forbrydelse; og selv i de tilfælde, hvor den senere efterforskning har afsløret, at der i det omhandlede tilfælde ikke var tale om en lovovertrædelse, er der ikke foretaget en efterkorrektion. Det kan derfor formodes, at en række reelt ikke-forbryderiske forhold er registreret i anmeldelsesprotokollerne.

Den efterkorrektion, som savnedes ved den anmeldte kriminalitet, er derimod gennemført i statistikken over domfældte i og med de skærpede kriterier, en domstol kræver for domsafsigelse, og fordi dommen har kunnet appelleres. Det kan selvfølgelig ikke kategorisk afvises, at der er forekommet uskyldigt dømte, men antallet har formodentlig ikke været stort.

Skønt anmeldelsesstatistikken altså bygger på et mere upræcist grundlag end statistikken over domfældte, må anmeldelsernes antal dog nok anses for et bedre indeks på kriminalitetens virkelige omfang end domfældelsesstatistikken. I anmeldelsernes tal indgår nemlig tillige oplysninger om de forbrydelser, som ikke er blevet opklaret af myndighederne.

Anmeldelser

Det totale antal anmeldte eller af politiet selv opdagede forbrydelser var i perioden 1869–1900: 11.242. I de 32 år fordeler anmeldelsernes antal sig som vist i tabel I.

Som det fremgår af tabellen, er antallet af anmeldelser stærkt øget i den behandlede periode, således at gennemsnittet af den sidste 5-årsperiode i forhold til gennemsnittet af den første 6-årsperiode viser en stigning på ca. 243 %.

Betragtes langtidsudviklingens enkelte faser, må det konstateres, at stigningen ikke er jævn, men afbrudt af perioder, hvor anmeldelsernes antal enten er nedadgående eller stagnerende.

Eftersom tallet for 1869 er atypisk, fordi det kun dækker dette års sidste 8 måneder, må det konstateres, at antallet af anmeldelser er faldende fra 1870 til 1873, og at man først i 1877 befinder sig over 1870-niveauet. Med et enkelt tilbagefald i 1879 øges antallet imidlertid frem til 1883, hvor det er næsten dobbelt så højt som tallet for 1870. Fra 1883 til 1888 er der først fald i antallet, som derefter påny stiger til et niveau lidt højere end det i 1883. Så stagnerer og daler antallet atter mod et nyt lavpunkt i 1891; men derefter er stigningstakten vedvarende (bortset fra 1898) indtil år 1900, hvor anmeldelsernes antal ligger 183 % over det i 1870.

Tabel II. Antal personer domfældt for overtrædelser af straffeloven i Århus 1869–1896.

År	Antal	Gennemsnit	Indekstal (1870 = 100)
1869	41		75
1870	55		100
1871	64		116
1872	57		104
1873	42		76
1874	67		122
1875	81		147
1870–1875		61	
1876	99		180
1877	84		153
1878	128		233
1879	107		195
1880	125		227
1876–1880		109	
1881	138		251
1882	177		322
1883	127		231
1884	102		185
1885	101		184
1881–1885		129	
1886	130		236
1887	121		220
1888	157		285
1889	136		247
1890	139		253
1886–1890		137	
1891	115		209
1892	125		227
1893	128		233
1894	170		309
1895	128		233
1896	140		255
1891–1896		134	
1869–1896		110	
Total:	3.084		

Kilde: Materiale fra politiets strafferegistre, excl. overtrædelser af særlovgivningen, overtrædelser af polititilhold, samt tiltalte frifundet for anklagen.

Domfældte

Det totale antal af domfældte var i perioden 1869–1896: 3.084 personer, idet en person er medregnet, hver gang pågældende er dømt for overtrædelse af straffeloven, men ikke for hver forbrydelse. Hvis domfældelsesåret betragtes som det år, hvor sagen er blevet afsluttet ved underinstansen

(i modsætning til eventuelle appelinstanter), fordeler de domfældte sig på den måde, som er vist i tabel II².

Sammenlignet med stigningstakten i den behandlede periodes anmeldelser er den forøgelse, som gør sig gældende i domfældelsernes antal mere behersket. Gennemsnittet af den sidste 6-årsperiodes domfældte i forhold til gennemsnittet af den første 6-årsperiode viser således kun en stigning på ca. 120 %.

Sammenholdes det årlige gennemsnit af domfældte i 5-årsperioder, ser det ud til, at de absolutte tal for dømte forbrydere er stigende uafbrudt indtil 1890, hvorefter stigningstakten faktisk er stagnerende.

Betragtes udviklingen i de enkelte år, forekommer det svært at påpege nogen tydelig langtidstendens; dog er årene 1869–1877 kendetegnet ved ret lave opgivelser for domfældte. Den øvrige hovedpart af år har et antal af domfældte, der ligger på et niveau fra omtrent dobbelt til tre gange så højt som det i 1870. Som undtagelser skal dog nævnes 1882 og 1894, hvor de domfældtes antal lå henholdsvis 222 % og 209 % over 1870-niveauet.

Kriminaliteten sammenholdt med befolkningsudviklingen

Udviklingen i perioden 1869–(1896) 1900 var altså – betragtet under ét – præget af en betydelig stigning i anmeldelsernes antal og af en knap så markant forøgelse af tallet på de domfældte, hvis man udelukkende holder sig til de absolutte talopgivelser.

Imidlertid var befolkningstallet i Århus i samme periode steget betydeligt; for at beregningerne over kriminalitetsudviklingen derfor kan få de rette proportioner, må man undersøge forholdet mellem de anmeldte og domfældte forbrydelser i relation til byens indbyggerantal til anskueliggørelse af den relative vækst³.

Sammenholdt med folkemængden udvikler kriminaliteten sig, dels for hvert af den behandlede periodes år og dels for hver 5-årsperiode som vist i tabel III.

Et forsøg på at måle forholdet mellem det opgivne antal domfældte forbrydere og den folkemængde, som fandtes de pågældende år, er imidlertid ikke ganske korrekt; tallet for domfældte burde alene sættes i relation til den lokale befolkning over den kriminelle lavalder. Materialet vedrørende indbyggerantallet åbner desværre ikke mulighed for at udskille personer under 10 år. Såfremt aldersfordelingen har været så godt som uændret perioden igennem, skulle resultatet dog nok have værdi som relative tal for den proportionale udvikling i forholdet mellem domfældte og befolkningen.

Tabel III. Antal anmeldelser og antal domfældte personer pr. 1.000 indbyggere i Århus 1870–(1896)1900.

År	Folkemængden	Anmeldelser pr. 1.000 indb.	Domfældte pr. 1.000 indb.
1870	15.025	14.84	3.66
1871	15.799	10.63	4.05
1872	16.613	8.91	3.43
1873	17.469	7.27	2.40
1874	18.369	7.73	3.65
1875	19.315	7.87	4.19
1870–1875	.	9.54	3.56
1876	20.310	9.55	4.87
1877	21.356	10.54	3.93
1878	22.456	12.55	5.70
1879	23.612	10.33	4.53
1880	24.831	13.81	5.03
1876–1880		11.36	4.81
1881	25.645	13.30	5.38
1882	26.496	15.59	6.68
1883	27.376	16.26	4.64
1884	28.299	14.74	3.60
1885	29.249	12.79	3.45
1881–1885		14.54	4.75
1886	30.018	13.53	4.33
1887	30.807	14.22	3.93
1888	31.611	14.49	4.97
1889	32.449	13.53	4.19
1890	33.306	13.09	4.17
1886–1890		13.77	4.32
1891	33.912	9.29	3.39
1892	34.529	10.40	3.62
1893	35.157	11.23	3.64
1894	35.797	11.26	4.75
1895	36.465	13.11	3.51
1891–1895		11.06	3.78
1896	38.026	13.41	3.68
1897	39.648	13.23	
1898	42.323	11.53	
1899	45.048	13.10	
1900	47.859	13.18	
1896–1900		12.89	

Kilde: Se tabel I og II.

Nogle spredte oplysninger om antallet af personer i Århus over den kriminelle lavalder (10 år) i forhold til byens samlede befolkning (1870: 78.4 %, 1880: 74.6 %, 1885: 73.8 %, 1890: 73.2 % og 1901: 76.0 %)⁴ peger endog på, at antallet af domfældte har været temmelig højt i de år, hvor der forholdsvis var færrest personer i de kriminelt aktive aldersklasser.

Som vist i tabel I og II (jvnf. diagram I) var totaludviklingen for såvel anmeldelser som domfældte forbrydere i perioden 1869–(1896) 1900 stigende, omend i en noget ujævn takt. Tager man imidlertid – som i tabel III (jvnf. diagram II) – hensyn til folkemængdens samtidige forøgelse, er stigningen mere behersket mod århundredskiftet, end den viste sig at være, når man kun betragtede forholdet mellem de absolutte tal.

Med hensyn til den relative kriminalitetsudvikling belyst gennem antallet af anmeldelser, må det konstateres, at bevægelserne fra år til år er præget af nogen uregelmæssighed; men koncentrerer man sig om gennemsnitstallene for 5-årsintervallerne, tyder opgivelserne på, at retstilstanden skulle være blevet forværret fra 1870 til 1885 med en kulmination i det sidste 5-år. I det følgende 10-år (1885–1895) stiger anmeldelsernes antal ganske vist stadig, men langsommere end befolkningens tilvækst sammenholdt med 5-året 1880–1885. Endelig udvikler kriminaliteten sig henimod århundredskiftet atter i en ugunstig retning, men slet ikke i det omfang, man kunne forvente ud fra de absolutte tals størrelse; dette viser, at tilvæksten i anmeldelsernes antal i ret høj grad må anskues som et udslag af den samtidige næsten eksplosive befolkningstilvækst (1895: ca. 36.000 indbyggere og 1901: ca. 52.000). Tilvæksten i de domfældtes antal er i forhold til folkemængdens samtidige stigning lavest i 6-årsperioden 1870–1875. Sammenholdt med dette 6-år er det årlige gennemsnitstal for de øvrige 5-årsperioder højere; tilvæksten er dog mest udpræget i 1876–1880 og lidt lavere i det følgende 10-år. Efter 1890 synes billedet imidlertid ret gunstigt, idet befolkningen tilsyneladende øges i et tempo, som er stærkere end den vækst, der kendetegner domfældelserne.

Konklusion

Resultatet af undersøgelserne over kriminalitetens omfang og udvikling udmunder i en antagelse af, at den relative kriminalitet har været højest i 1880'erne og igen fra midten af 1890'erne. Førrend denne udviklingsprofil dog kan accepteres som et gyldigt udtryk for en lignende rytme i den reelle kriminalitet, må det godtgøres, at disse svingninger i kriminalstatistikens numeriske opgivelser ikke skyldes formelle ændringer i registreringsgrundlaget (lovændringer, ændringer i retspraksis, eller henholdsvis en skærpet eller slækket årvågenhed fra lovens håndhæveres side). Ganske vist lader dette sig næppe endegyldigt klarlægge, og det følgende vil da ikke være at opfatte som andet end tanker til overvejelse.

Blandt de fejkilder, som således kan forvanske billedet af kriminalitetsudviklingen, er de forskydninger, som forbrydelsesbegrebet kan være under-

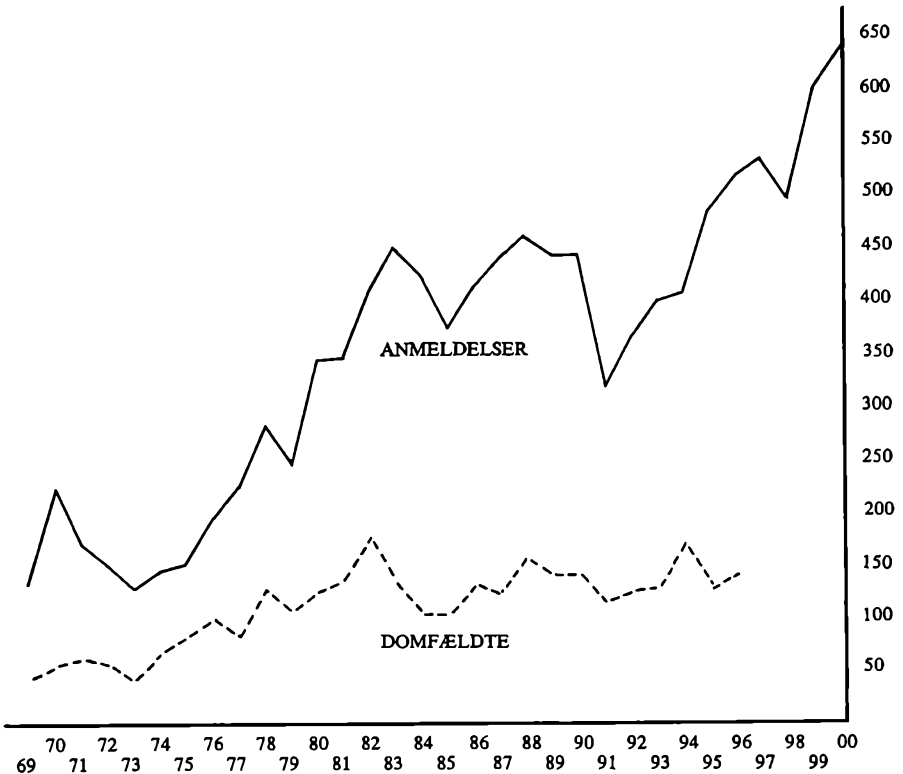

Diagram I. Antal anmeldelser og domfældte i Århus 1869–(1896)1900.

gået af udvidende eller indskrænkende karakter i den behandlede periode som følge af ændringer i lovgivningen. Grundlaget for strafferetten baseres ganske vist perioden igennem uændret på straffeloven af 1866, men gennem en supplerende lovgivning udvides eller skærpes de gældende bestemmelser i et vist omfang. Det kan ikke afvises, at dette forhold kan have påvirket kriminalstatistikens talopgivelser; det kan f. eks. iagttages, at loven mod udbredelse af venerisk smitte i 1874 og straffelovstillægget om vold mod sagesløs person i 1897 medførte en forøgelse i henholdsvis domfældelserne for utugt og anmeldelserne for vold og legemsbeskadigelse i de samme og nærmestfølgende år.

Også ændringer i retspraksis må inddrages i vurderingerne over forbrydernes udviklingsforløb. Her bygges ligeledes på gyngende grund uden mulighed for at opnå et eksakt indtryk af denne faktors indvirkning på statistikens tal. Det kræver jo ikke alene en afvejning af, om befolkningens retsop-

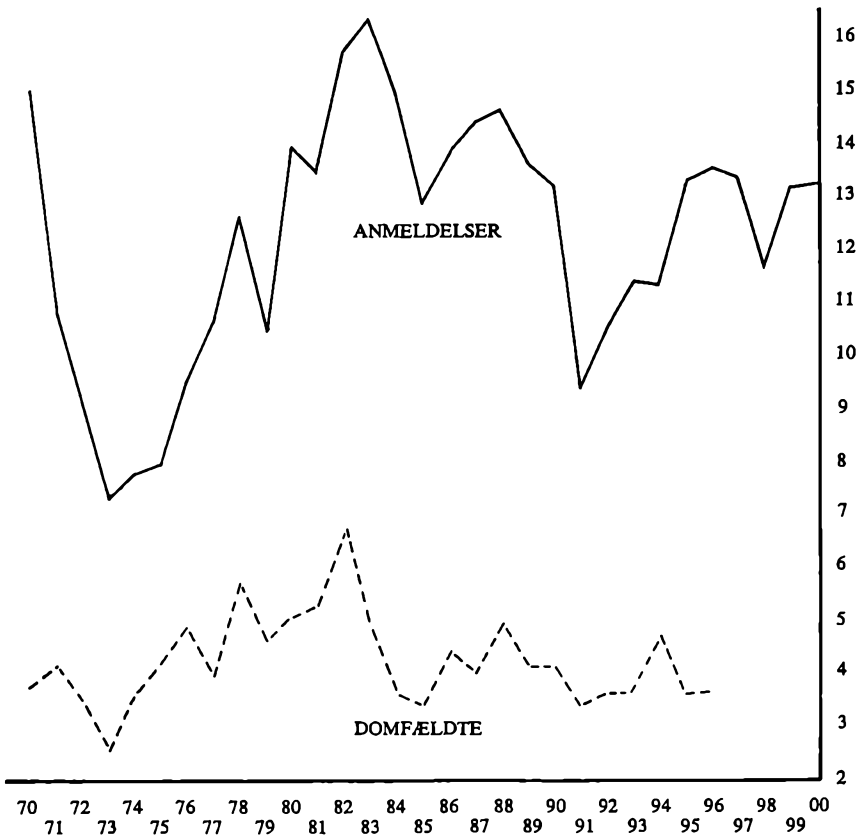

Diagram II. Antal anmeldelser og domfældte pr. 1.000 indbyggere i Aarhus 1869–(1896)1900.

fattelse i den behandlede periode undergår ændringer, men også en konstatering af de forskellige politifolks personlige indstilling til de enkelte begåede lovovertrædelser. Farer man altid lige hårdt frem, eller ser man gennem fingre med de samme forbrydelser til enhver tid?

Blandt de faktorer, som kan have påvirket kriminalitetsudviklingen, er endvidere politikorpsets størrelse og effektivitet. Dette korps bestod dels af politibetjente, som stod for det politimæssige arbejde om dagen, og dels af patruljebetjente, som, foruden at beklæde almindelige borgerlige hverv i dagtimerne, om natten patruljerede og overvågede lovens håndhævelse i nærmere afgrænsede distrikter; samt af en overordnet politiassistent, som skulle forestå det daglige arbejde og inspicere betjentene.

Fra 26. februar 1871 til 1. oktober 1875 holdt politiet til i ejendommen Immervad 4; det er bygningen med portåbningen bag den unge mand på billedet. Ejendommen ejedes af boghandler M. Th. Thruer, der selv beboede førstesalen. Uskarpheeden i billedet skyldes, at der her er tale om en meget stor forstørrelse af et foto, hvoraf det medtagne er en ganske lille del. Forstørrelsen er foretaget af politiassistent Max Laursen fra politiets tekniske afdeling.

Dette sjældne fotografi viser en af de gendarmere, der deltog i ordenshåndhævelsen i Århus fra 1890 til 1894. De overvågede Frederiksbjerg-området samt hovedbanegården, ligesom de oprettede en post på Reginehøj (Christiansbjerg). En del af disse gendarmere blev efter 1894 optaget i politikorpset.

Ved den nye politiordnings ikrafttræden 1. maj 1869 blev politistyrken ansat til 7 politibetjente til dagtjenesten og 12 patruljebetjente til natjtjenesten⁵; dette svarer i forhold til byens indbyggerantal i 1870 stort set til 1 politi- og patruljebetjent pr. 791 borgere.

I 1874 efter Frederiksbjergs indlemmelse blev politistyrken udvidet og atter ved nytår 1880⁶, således at der dette år – med et korps bestående af 1 overpolitibetjent, 10 politibetjente og 16 patruljebetjente – var 920 borgere for hvert medlem af politikorpset.

Gennem 1880erne forøgedes politiet talmæssigt kun med en enkelt politibetjent⁷, og i betragtning af befolkningstilvæksten og kriminalitetens øgede tal blev behovet for en udvidelse af mandskabsstyrken i stedse skarpere vendinger foreholdt byrådet af politimesteren; ved nytår 1890 var der en betjent pr. 1189 borgere.

I perioden 1. januar 1890 til 1. april 1894 blev ordenshåndhævelsen imidlertid atter skærpet ved hjælp af et gendarmeri-detachement på 12–13 gendarmere, som overtog politiovervågningen på Frederiksbjerg og hovedbanegården, samt oprettede en post på Reginehøj⁸. Efter afviklingen af gendarmerikorpset ved provisoriernes ophævelse i 1894 trak det noget

ud med at få politistyrken talmæssigt forøget i en sådan grad, at de nye birstationer (Frederiksbjerg og Reginehøj) kunne bemandedes; men sidst på året 1894 og atter i 1898 skærpedes polititilsynet ved udvidelse af betjentenes antal⁹. Ved århundredskiftet var der ansat 3 overpolitibetjente, 33 politibetjente og 11 patruljebetjente i Århus politikorps, hvilket sammenholdt med byens indbyggerantal 1. februar 1901 vil sige en politi- og patruljebetjent for hver 1102 borgere.

Skønt politiets effektivitet ikke alene beror på korpsets størrelse men også på dets duelighed og nidkærhed, forekommer det umiddelbart fristende at forbinde udviklingsforløbet for kriminaliteten, beregnet i forhold til byens indbyggerantal, med politikorpsets størrelse. Således er ikke alene anmeldelsernes antal stigende i de perioder, hvor misforholdet mellem politikorpsets og befolkningens størrelse er mest markant (i 1880'erne og fra midten af 1890'erne); men hvis man betragter differencen mellem anmeldte forbrydelsers og de domfældtes kurvers indbyrdes størrelsesorden (Se diagram I, s. 36) for at uddrage oplysninger om, i hvor vid udstrækning det er lykkedes myndighederne at opklare de anmeldte sager på en sådan måde, at der har været grundlag for, at dom har kunnet fældes, vil man se, at intervallet mellem de domfældtes og anmeldelsernes totalkurve er øget på de samme tidspunkter; dette synes at kunne hænge sammen med, at det netop samtidig må have været vanskeligere at afse den nødvendige styrke til sagernes opklaring, og under hensyn til korpsets stigende arbejdsmæssige belastning har man især koncentreret sig om de alvorligere sager og i nogen grad »sylvet« de mere bagatelagtige overtrædelser.

Der er absolut noget, der taler for, at statistikkens tal i nogen grad påvirkes i takt med politikorpsets vekslende effektivitet. Alligevel vil det dog nok være aldeles utilstrækkeligt at slutte fra tallenes stigning eller dalen om politiets ydeevne mod lovovertrædelserne; intervallet mellem antallet af anmeldelser og domfældte kan nemlig variere som følge af forhold, der er uafhængige af betjentenes indsats. Således må det ikke overses, at beregningsgrundlaget for de to kurver er uens, idet hvert strafbart forhold tæller en gang i anmeldelsesstatistikken uanset antallet af gerningsmænd, og omvendt tæller hver person en gang i domfældelsesstatistikken uden hensyntagen til det antal lovovertrædelser, pågældende bliver straffet for; dette kan forvanske sammenligningsgrundlaget.

Kriminalitetens art

Undersøgelsen af kriminalitetens omfang og udvikling oplyste kun noget om antallet af registrerede forbrydelser og forbrydere. Den gjorde derimod ikke rede for, hvorledes disse fordeltes på de enkelte lovovertrædelseskategorier, eller om denne fordeling var undergivet relative ændringer i det behandlede tidsrum 1869–1900. Til belysning heraf må uddrages oplysninger fra politiets anmeldelsesprotokoller angående den anmeldte kriminalitet og fra politiets strafferegistre til underretning om de lovovertrædere, som er blevet straffet med frihedsberøvelse, legemsstraf eller bøde for nogle af de anmeldte forhold.

Denne undersøgelse er således blot en uddybning af den, der angik kriminalitetens omfang og udvikling; eftersom det samme kildemateriale lægges til grund, er belysningen af forbrydelsernes ytringsformer behæftet med de samme allerede omtalte brist med hensyn til udvalg og repræsentativitet, idet et straffbart forhold for at blive inddraget i denne opgave skal være 1) konstateret og 2) registreret af myndighederne.

Som tabellerne over kriminalitetens omfang viste, og som fremstillingen af de enkelte forbrydelseskategorier vil vise, er antallet af anmeldte forbrydelser større end antallet af personer, der er draget til ansvar for strafbare handlinger.

Misforholdet mellem disse tal beror til dels på, at de sager, hvor en eller flere personer er blevet dømt, kun udgør den del af anmeldelserne, som politiet har kunnet opklare på en sådan måde, at dom har kunnet fældes. Alle uopklarede sager, eller sager hvor den mistænkte er blevet løsladt som følge af bevisets stilling, optræder ikke i statistikken over domfældte; det samme gælder de tilfælde, hvor offeret har trukket anmeldelsen tilbage, eller hvor forholdet er blevet ordnet i mindelighed uden en dømmende instans' medvirken.

Selv i tilfælde, hvor sagen opklares, kan der have spillet forhold ind, som har bevirket, at der ikke har fundet retsforfølgelse sted, f. eks. når en sag er forældet, eller hvis gerningsmanden er død eller under den kriminelle lavalder. Kriminalretssager mod hærens og flådens personel blev pådømt ved militære retter og figurerer derfor ikke i de civile strafferegistre.

Misforholdet mellem antallet af anmeldelser for straffelovsovertrædelser og antallet af de i strafferegistrene opregnede gerningsmænd kan i noget omfang også skyldes den allerede omtalte dobbelthed i grundlaget for statistikkerne – forbrydelserne og forbryderne (se side 40). De domfældte individer tæller således ikke en gang for hver lovovertrædelse i forbryderstatistikken, men en gang for hver domfældelse, og i en sådan kan indgå et betydeligt antal forbrydelser; omvendt kan det også tænkes, at flere personer er blevet domfældt som meddelagtige i et strafbart forhold, der kun figurerer en enkelt gang i anmeldelsesprotokollen.

En forbryder, som kendes skyldig i flere overtrædelser af straffeloven på en gang, tæller f. eks. 1 gang i forbryderstatistikken og 3 gange i anmeldelsesstatistikken, og på samme måde tæller flere gerningsmænd, der i fællesskab har begået en enkelt strafbar handling og som straffes herfor, f. eks. 3 gange i forbryderstatistikken og 1 gang i anmeldelsesstatistikken. Dette forhold bevirker, at proportionerne mellem anmeldelses- og forbryderstatistikken forvrides.

Ensartetheden i de to statistikkers grundlag kan også være brudt med hensyn til rubriceringen af forbrydelserne. Klassificeringen af de domfældtes lovovertrædelser er baseret på den eller de paragraffer i straffeloven, som dommen bygger på; derimod er rubriceringen i anmeldelsesprotokollerne alene betinget af registreringsmyndighedens evne til på grundlag af anmelderens udsagn at definere lovbruddets art. Ved utilstrækkelig information i anmeldelsesøjeblikket om den forbryderiske handlingens beskaffenhed er der mulighed for, at en forbrydelse er registreret under forskellige lovovertrædelses-betegnelser i strafferegister og anmeldelsesprotokol, – et forhold, som især kan antages at være aktuelt i forbindelse med forbrydelser, der kan forveksles med anden i gerningsindhold nær beslægtet kriminalitet.

Endelig kan tidsintervallet mellem anmeldelsens indgivelse og dommens afsigelse bevirke, at samme forbrydelse i de to omtalte statistikker finder placering i forskellige kalender-år. Det skyldes, at forbrydelserne som oftest blev anmeldt nogen tid før de pådømtes, og derfor ikke optræder i statistikken over domfældte – der regner efter pådømmelsen¹, ikke efter gerningstidspunktet – før senere end i anmeldelsesstatistikken.

Med hensyn til klassificeringen i forbrydelseskategorier er hver anmeldelse rubriceret i den gruppe, den er registreret under i anmeldelsesprotokollen; i de meget få tilfælde, hvor en enkelt anmeldelse omfatter flere strafbare overtrædelser af forskellige forbrydelseskategorier (f. eks. hvis en tyv, der undviger med byttet, også øver vold og legemsbeskadigelse mod en forfølgende betjent), er anmeldelsen alene noteret under den af forbrydelserne, som må anses for den alvorligste (højeste strafmaksimum efter loven).

Ved klassificeringen af domfældte i forhold til de lovovertrædelser, pågældende har begået, vil en lignende fremgangsmåde imidlertid give et aldeles utilstrækkeligt billede af kriminalitetens bestanddele, fordi der i en dom anderledes hyppigt kan indgå adskillige overtrædelser af forskellige paragraffer i straffeloven. Den alternative løsning på dette problem vil være at registrere hver særskilt kombination af forbrydelser i adskilte kategorier; men i betragtning af de næsten utallige kombinationsmuligheder, der kan tænkes, vil det ikke være praktisk muligt.

Til løsning af problemet er valgt en kategoriserings-metode, som i nogen udstrækning kombinerer de to forslag, nemlig gennem en opdeling i hovedforbrydelser og bi-forbrydelser. Blandt forskellige forbrydelser, der indgår i en domsafsigelse, vil den af lovovertrædelserne, som er forbundet med det højeste strafmaksimum i straffeloven, således være at anse som hovedforbrydelsen, medens samtlige andre bestanddele i domfældelsen betragtes som bi-forbrydelser. Skulle det ske, at to kriminelle handlinger, der indgår i samme dom over en person, skulle have samme strafferammer, må fordelingen foretages tilfældigt.

Skønt metoden med opdeling i hoved- og bi-forbrydelser synes mest velegnet til at belyse stillede spørgsmål, er den dog heller ikke på alle felter tilfredsstillende; den kan kun i begrænset udstrækning gøre omfanget af de domfældte personers aktivitet anskuelig. Ganske vist optræder en gerningsmand, der både har begået et tyveri og et hæleri, med henholdsvis en hoved- og bi-forbrydelse; men hvis samme person i stedet i den samme dom var kendt skyldig i 10 tyverier og ingen hælerier, ville pågældendes aktivitet derimod kun figurere som en enkelt hovedforbrydelse.

Inddelingen i forbrydelseskategorier følger i hovedtrækkene 1866-straffelovens definitioner og afgrænsninger af de enkelte forbrydelser². Det samme klassificeringssystem er naturligvis anvendt af politimyndighederne i anmeldelsesprotokollerne og af dommerne lagt til grund for strafferegistrene.

Berigelsesforbrydelser

Som berigelsesforbrydelser betragtes lovovertrædelser, der tilstræber en ulovlig formuefordel på en anden persons bekostning.

Berigelsesforbrydelserne er begået på forskellige måder; på de vigtigste kategorier fordeler antallet af anmeldelser og domfældte personer sig som vist i tabel IV.

Tabel IV. Antal anmeldelser indgivet 1869–1900 og antal personer domfældt 1869–1896 for berigelsesforbrydelser, ordnet efter forbrydelsens art.

Forbrydelsen		Anmeldelser	Domfældte		
Art	lovparagraf		Total	Hovedforbr.	Biforbr.
Tyveri	§§ 228–236	6886	1644	(1483	161)
Ran	§ 237	15	12	(7	5)
Hæleri	§§ 238–242	10	92	(47	45)
Røveri og afpresning	§§ 243–246	30	14	(14	–)
Ulovl. omg. m. hittegods	§§ 247–250	65	100	(52	48)
Bedrageri	§§ 251–263	2174	592	(515	77)
Falskmøntneri	§§ 264–267	7	2	(2	–)
Falsk	§§ 268–279	79	135	(128	7)

Kilde: Materiale fra politiets anmeldelsesprotokoller og strafferegistre; frifindelses-domme er ikke medtaget.

Den hyppigst forekommende forbrydelse i såvel anmeldelsesprotokol som strafferegister er tyveri.

I perioden 1869–1900 udgjorde denne forbrydelsesart omkring 61 % af de anmeldte forbrydelser. Af domfældte udgjorde de for tyveri (hoved- og biforbrydelse) straffede personer omkring 53 % i perioden 1869–1896.

Betragtes den numeriske udvikling i den behandlede periode (diagram III), er antallet af anmeldelser for tyveri ujævnt stigende fra 1869 til århundredskiftet. Omfanget af straffede i de undersøgte 28 år varierer derimod inden for et meget snævert bælte.

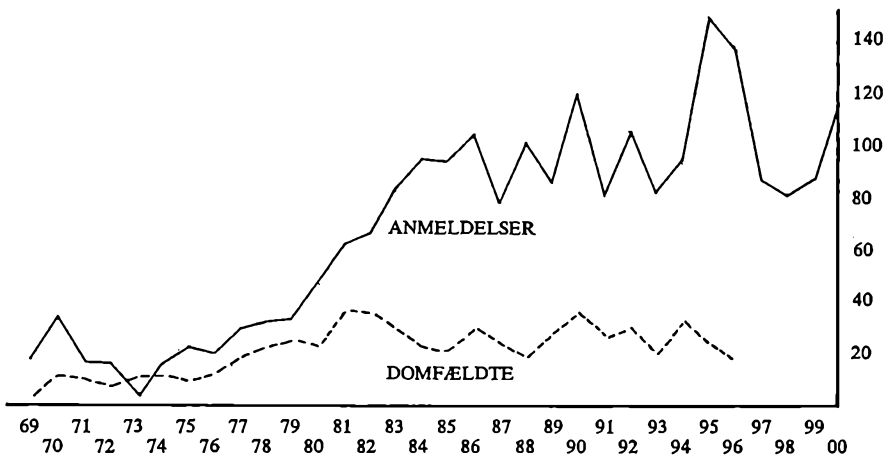

Diagram III. Antal anmeldelser og domfældte (hoved- og bi-forbrydelser) for tyveri. (Jvnf. talbilag s. 107).

Med henblik på at påvise, hvilke genstande der hyppigst er gjort til objekt for ulovlig tilvendelse, er materialet fra anmeldelsesprotokollerne bearbejdet for et enkelt år – 1882.

For det behandlede år viste det sig, at det især var brugsting (tøj og husgeråd), der var udsat for tyvenes aktivitet; ejendomsretten blev også hyppigt krænkede ved tilvendelse af let omsættelige ting (ure og penge), samt – i noget mindre omfang – af konsumvarer (mad) og luksusvarer (tobak og vin).

Opstillet efter de stjalne effekter fordeler anmeldelserne sig på følgende måde for året 1882³: klædningsstykker og fodtøj (98 anmeldelser), penge (40 anmeldelser), husgeråd og indbo (27 anmeldelser), fødevarer, frugt og blomster (21 anmeldelser), ure og smykker (20 anmeldelser), arbejdsredskaber (5 anmeldelser), brænde, kul og korn (5 anmeldelser), vin, tobak og spirituosa (4 anmeldelser) og andet (25 anmeldelser).

Klædningsstykker har hyppigst været genstand for ulovlig ejendomsindgreb; det drejer sig f. eks. om vasketøj, fjernet fra tørresnoren eller om gangtøj, som ejermændene har hængt fra sig i entré eller på værtshus, og som tyven »ved et uheld er kommet til at forbytte«. Støvler og træsko, efterladt uden for døren, meldes også i flere tilfælde savnede.

Butikstyverierne er ligeledes jævnlige forekommende; de praktiseres normalt ved, at gerningsmanden udnytter handelsbetjentens fravær eller uopmærksomhed til at forsvinde med varer og penge. Et 16-årigt pigebarn benyttede således konsekvent middagsstunden, hvor forretningens principal kunne antages at være fraværende, til tyverier; hun foregav at ville købe sild, og medens lærlingen gik ned i kælderen efter varen, forsvandt hun med pengeskuffens indhold. Det gik godt 16 gange; men så blev hun pågrebet, da en forretningsindehaver skjult kom til at overvære ekspeditionen⁴. Aviserne refererer på lignende vis, hvorledes fristelserne ved vareudbuddet forleder svage sjæle til impulsivt rapseri og ud fra en antagelse af, at »lejlighed skaber tyve« opfordres de handlende til nøje at overvåge, at kunderne aldrig er ladet alene tilbage i butikken⁵.

Lommetyverierne er ret fåtallige og fortrinsvis koncentreret på tider og steder, hvor mange mennesker er samlet – f. eks. på torvedagene eller ved den ugentlige tappenstreg. De pågrebne lommetyve er sædvanligvis småbørn eller ganske unge mennesker, der smidigt har kunnet tilegne sig pengene og slippe bort. Andre børn stjæler fra uaflåsede værelser og kamre; eksempelvis kan nævnes en 14-årig pige, der, inden hun blev draget til ansvar i 1876, i 61 tilfælde havde hjemstøgt loftsværelser, korridorer og karlekamre og stjålet portemonnær fra beboernes klæder og gemmer, medens disse var på arbejde⁶. En undersøgelse af alle de anmeldelser, hvor penge på et enkelt år (1882) indgår i byttet, viser dog, at udbyttet

normalt har været pauvert. Af 40 anmeldte tilfælde angår således 26 beløb på 10 kr. eller mindre, og de resterende var alle på under 100 kr.

Det er også børn, der sædvanligvis forøver frugttyverierne i haverne og tyverierne af kul, korn og brænde fra havnen, hvor de hurtigt rapsede de ting, der faldt fra ved losningen; en læserbrevsskribent oplyser således, at han har betragtet, hvorledes 3 småbørn på ca. 5–8 år i løbet af ganske kort tid indsamlede omkring 1 tønde kul ved havnen; brevsriveren gør ganske vist ikke opmærksom på denne foreteelse, som han mener er dagligt forekommende, for ejernes skyld, men han anfører, at børnene på denne måde vil kunne erhverve sig en forkvaklet indstilling til ejendomsretten⁷.

Genstande, som har kunnet omsættes i penge, er særdeles hyppigt objekt for tyvenes efterstræbelse. Mere organiseret fjernede således nogle mænd fra Reginehøj (nu: Christiansbjerg) ved nattetid bly fra de militære skydevolde, omsmeltede det og opnåede ca. 8 øre pundet ved salg til forskellige gørtlere⁸. Andre blev pågrebet af politiet efter at have brudt kobberplader af på byens pissoirer⁹, og en tyvebande på en halv snes knægte havde blandt flere forhold stjålet samovarer fra havehuse, trampet disse russiske selvkogere itu og solgt stykkerne som gammelt jern¹⁰.

For at bidrage til en begrænsning af tyveriernes omfang søgte politiet at hæmme tyvenes muligheder for at afsætte tyvekosterne, især ved kontrol med pantelånerne og marskandiserne; disse skulle ansøge byrådet om bevilling til handelen med brugte eller pantsatte sager, og tilladelse blev kun givet, hvis de pågældende ansøgere ikke var ufordelagtigt bekendt af politiet. Pantelånerne og marskandiserne skulle endvidere føre nøjagtig bog over forretningerne, og de var pligtige til at have opmærksomheden henvendt på, om de personer, der falbød genstande, kunne antages at have legal adkomst til disse; konstaterede politiet misligholdelser i disse forhold eller bevidst hemmeligholdelse af tyvekoster, fortabtes bevillingerne øjeblikkelig¹¹. I mange tilfælde fældedes tyven da også på de signalement eller oplysninger, som politiet ved fund af efterlyste koster hos de handlende har kunnet indsamle hos disse.

Ved anmeldelse af nylig stedfundet tyveri etablerede politiet straks kontrol ved dampskibskajen og banegården, og det lykkedes ikke sjældent i sådanne tilfælde at pågribe gerningsmanden, når denne søgte væk fra byen. I de tilfælde, hvor det lykkedes en mistænkt at unddrage sig politiets umiddelbare efterforskning, blev pågældende undertiden efterlyst i »Politietterretninger«¹².

Ran-forbrydelsen er nært beslægtet med tyveriet; men i modsætning til sidstnævnte lovovertrædelse, der er karakteriseret ved en hemmelig beri-

Århus' tredje politistation lå i stueetagen i ejendommen Agade 15, den høje, hvide ejendom midt i billedet. Det var i tidsrummet 1875–79. Dette billede af huset er fra ca. 1890, og der er tale om den nuværende Åboulevarden 54, lidt efter Immervad på venstre hånd hen mod Clemens Bro.

gelse på en anden persons bekostning, er borttagelsen af det fremmede gods åbenlys ved ran. Denne forbrydelse straffes efter samme strafferammer som tyveri.

Når den åbenlyse bemægtigelse af en anden persons ejendom er forbundet med voldsanvendelse eller trussel derom, betragtes forbrydelsen

som røveri. Dette anses normalt for en alvorlig lovovertrædelse; i de fleste tilfælde drejer det sig dog blot om halv voksne børn, som forskrækker svagere kammerater, der er sendt i byen på indkøb, til at »ryste ud med pengene«¹³.

En særlig form for røveri blev begået af de såkaldte »bondefangere«, som drak tilrejsende bønder fulde og dernæst udplyndrede dem. Ganske vist er denne form for berigelsesforbryderisk aktivitet sjældent forekommen i Aarhus – måske som følge af byens lidet storstadsprægede karakter; men i november 1883 er alligevel registreret en anmeldelse fra en rejsende, der var blevet budt på værtshus af en tilfældig forbigående, stærkt beskænket og derefter berøvet penge og andre værdier af følgesvenden på hjemvejen¹⁴.

Pengeafpresning, som også medfører forsøg på aftvingelse af fordele på et offers bekostning, behandles på linie med røverier. Baggrunden for denne forbrydelse er normalt, at en person har kendskab til et for offeret ubehageligt forhold, og at denne viden udnyttes til at afpresse pågældende penge mod til gengæld at undlade offentliggørelse eller anmeldelse. Den almindeligste form for pengeafpresning forekommer, når en gift mand efter en udenom-ægteskabelig affære trues med skandalisering af pigen eller en anden medvider¹⁵. I et tilfælde består »klemmen« dog i viden om, at offerets søn har begået tyveri fra nogle kirkebøsser¹⁶. I flere situationer har ofrene allerede betalt en række beløb og er først skredet til anmeldelse, da afpresningen stadig er fortsat og skærpet.

Hælerne, som aftager tyvekosterne, efterforskes ligeledes intensivt fra politiets side. Når antallet af anmeldte hælerier (10) er langt mindre end antallet af domfældte hælere (92), hænger det naturligvis sammen med, at aftagerne først afsløredes ved opklaringen af tyverierne.

Den tilnærmelsesvis ækvivalens mellem antallet af domfældte hælere, som er straffet for hæleri som hovedforbrydelse (47), og det tilsvarende antal hælere, der i forbindelse med andre og mere graverende forbrydelser også findes skyldige i hæleri (45) viser, at aftagerne af tyvegods er personer, som hyppigt forener hæler-kriminaliteten med aktivitet inden for andre forbrydelses-felter f. eks. tyveri og utugt.

Hvis en person tilegner sig ting, som han eller hun tilfældigt er kommet i besiddelse af f. eks. ved fund af tabte eller glemte ting, betragtes besiddelsestagningen ikke som tyveri, idet den tilegnede genstand ikke i gerningsøjeblikket var i nogens besiddelse, men som ulovlig omgang med hittegods. Her er ligeledes antallet af domfældte (100) højere end antallet af anmeldelser (65) indgivet for samme overgreb, men dette beror sandsynligvis på, at den skadelidte ved afsavnet af en eventuel tabt ting, let kan have

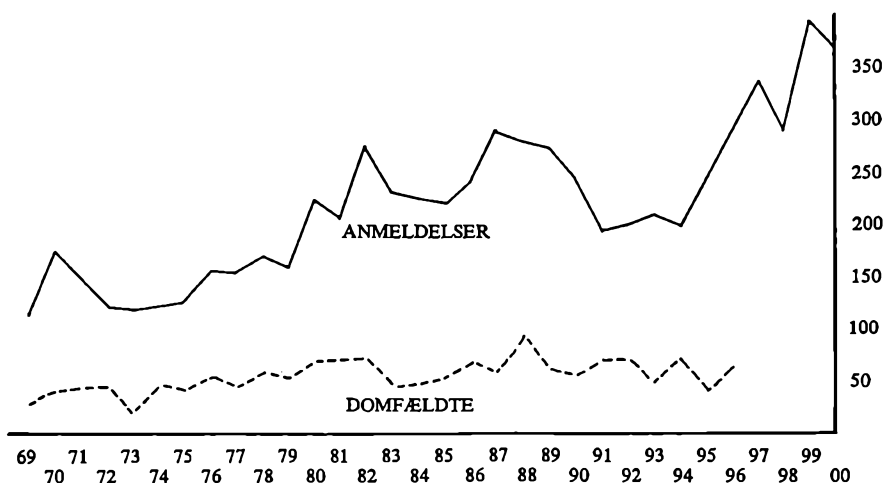

Diagram IV. Antal anmeldelser og domfældte (hoved- og bi-forbrydelser) for bedrageri. (Jvnf. talbilag s. 107).

ment sig bestjålet og derfor anmelder forurettelsen som sådan. Først ved opklaringen har det været muligt at begrebsbestemme lovovertrædelsens karakter.

Bedrageri-forbrydelser er de næst-hyppigst forekommende lovovertrædelser i både anmeldelsesprotokollerne og strafferegistrene.

I gennemsnittet omhandler 19 % af såvel samtlige indgivne anmeldelser i perioden 1869–1900 som af det totale antal domfældte personer i årene 1869–1896 bedragerier og disses gerningsmænd.

I diagram IV er fremstillet fordelingen af bedragerere fra år til år.

Anmeldelsernes talmæssige silhouet er kraftigt – omend ikke kontinuerligt – stigende i den behandlede periode, hvorimod forskydningerne i antallet af straffede for bedragerier er ret små.

Bedrageriforbrydelserne dækker over et bredt udvalg af højst forskelligartede forhold – fra relativt uskyldige svigagtige handlinger til særdeles indviklede underslæbstransaktioner. En gennemgang af domsudskrifterne og avisreferaterne åbner mulighed for en påvisning af nogle af de felter, hvor bedragerne ved at narre andre personer søgte og hyppigt opnåede personlig fordel.

Til de mere karakteristiske bedrageri-overtrædelser hører således de talrige tilfælde, hvor en person, ved at foregive at være sendt af en anden

eller måske endog mere direkte udgiver sig for en anden, har opnået at få varer udleveret på kredit. Ikke sjældent er det børn, som på denne måde skaffer sig slik eller kager; men tjenestefolk anmeldes og domfældes ligeledes i nogle tilfælde for at have udnyttet herskabets goodwill hos de handlende til egen vinding. En ung pige, som praktiserede denne trafik, udvalgte simpelthen på må og få fra Århus Vejviser de forskellige navne, hun benyttede¹⁷.

En anden gruppe bedragere udgøres af de personer, som undlader at betale for varer eller ydelser. Utallige er de udlejede klædninger, der forsvinder, og som de handlende må søge politiets bistand for at generhverve. De personer, som indlogerer sig på et gæstgiveri uden vilje til at ville betale, må siges at tilhøre den samme gruppe af bedragere; det samme gælder også for de gratister, der med forsæt kører med tog uden billet og de blinde passagerer, der undertiden pågribes på passagerbådene. Søfolk, som rømmer uden at have ydet arbejde for den hyre, de er fæstet for, anmeldes og efterspores ligeledes af politiet.

Endelig er der de personer, som sælger lånte ting, og håndværkere som måske for at klare midlertidige pekuniære vanskeligheder griber til at pantsætte genstande, som er indleveret til reparation.

Et mere specielt tilfælde er damen, som dømmes for at have besveget folk ved at give sig af med at spå i kort mod betaling¹⁸; også egentlige plattenslagere havde af og til held til at narre eller vildlede godtroende ofre. Således anholdtes engang en skomagersvend, efter at han en tid lang havde frekventeret de bedre familier i byen og hos dem udgivet sig for en fjern slægtning af huset; han havde indgående studeret pågældende familiers stamtavler og indlod sig derfor gerne i samtaler om familieforhold. Ikke alene havde svenden lukreret på »slægtningene«, men han havde også med held anmodet om lån på familieskabets konto¹⁹. En anden person, som udgav sig for at være fattig teologistuderende i København, vildledte forskellige prominente borgere, idet han indsamlede beløb til sine fortsatte studier; i virkeligheden brugte han samtlige penge til stambesøg på »Etablissement National« og til kurtiseren af en derværende sangerinde²⁰.

Bedragere, som har begået underslæb mod en dem underlagt kasse, må også nævnes i denne forbindelse. De optræder dog ikke i stort antal; måske har de besvegne i nogle tilfælde ved konstatering af kassesvindet søgt at opnå en ordning med besvigeren om tilbagebetaling af de manglende penge frem for at indgive anmeldelse. I aviserne omtales særdeles udførligt en bogholders underslæb mod »Jernbanebetjentenes Pensionsforening« for omkring 10.000 kr.²¹.

En række handlende, som har undladt at føre handelsbog eller gøre årlig status, er fundet skyldige i sving. Det samme gælder andre, der har udvist grov skødeløshed ved førelsen af de pligtige handelsbøger. Fallenter, som gør sig skyldige i skyldnersvig, forekommer ej heller sjældent i materialet. Det er normalt konkursramte handlende, som ved at begunstige enkelte kreditorer har foreholdt de øvrige fordringshavere den forfaldne gæld; men det kan også være fallenter, der har stukket værdier til side til egen fordel.

Falsknerier er ligeledes lovovertrædelser, som er begået i større antal. Det drejer sig almindeligvis om dokumentfalsk, men sagerne er langt fra alle lige grelle. Således angår et ikke ringe antal domfældelser forhold, der egentlig ikke er udført i berigelseshensigt, men snarere for at klare en prekær situation f. eks. ved falsk eller forvansket påtegning i skudsmålssøger for at dølge, at pladsen er rømmet i utide eller forfalskede til- og afgangspåtegninger i vandre- og opholdsbog, hvis den designerede rute eller den fastsatte opholdsfrist for en farende svend ikke nøje er overholdt.

Der kan også være involveret penge i forholdet. Det i den lokale presse mest udmaalede tilfælde heraf refereredes, da selveste byens politiassistent begik selvmord i 1893 efter afsløringen af talrige vekselforfalskninger for et beløb af ca. 100.000 kr. gennem 17–18 år; politiassistenten havde udstedt vekslere i moderens navn og havde i kraft af sin respektable stilling lånt større beløb hos flere af byens embedsmænd og handlende²².

Betlere støtter undertiden også deres tiggerier ved forfalskede trangsvindnesbyrd med oplysninger om alskens skjulte gebrækkeligheder, dyb armod eller midlertidig arbejdsledighed. Andre personer optræder som selvbestaltede indsamlere til veldædige formål; mest held i denne retning havde en nylig løsladt fange i 1877, som med selvlavet og på stemplet papir skrevet bønsskrift samlede penge ind til de efterladte efter Hansted-ulykens ofre – han indsamlede ca. 150 kr., før bedrageriet afsløredes²³.

Endelig indgår i antallet af lovovertrædelser for falsk også 5 tilfælde af vareforfalskning ved at udgive margarine for smør.

Falskmøntneri hører til de sjældent forekommende overgreb mod ejendomsretten. Ganske vist modtager politiet undertiden anmeldelser fra handlende, som er blevet narret til at modtage spillemærker eller udenlandske mønter i stedet for danske, men egentlig eftergørelse eller forfalskning af mønter afsløres kun én gang, nemlig i 1882, da 2 mænd kendes skyldige i at have støbt kronestykker og 25-ører i selvkonstruerede forme. Falskneriet blev dog afsløret, inden ret mange af de falske mønter var kommet i omløb²⁴.

Eftersom det karakteristiske fællestræk ved de ulovlige ejendomsindgreb er berigelseshensigten, skulle det rationelt formodes, at antallet af den

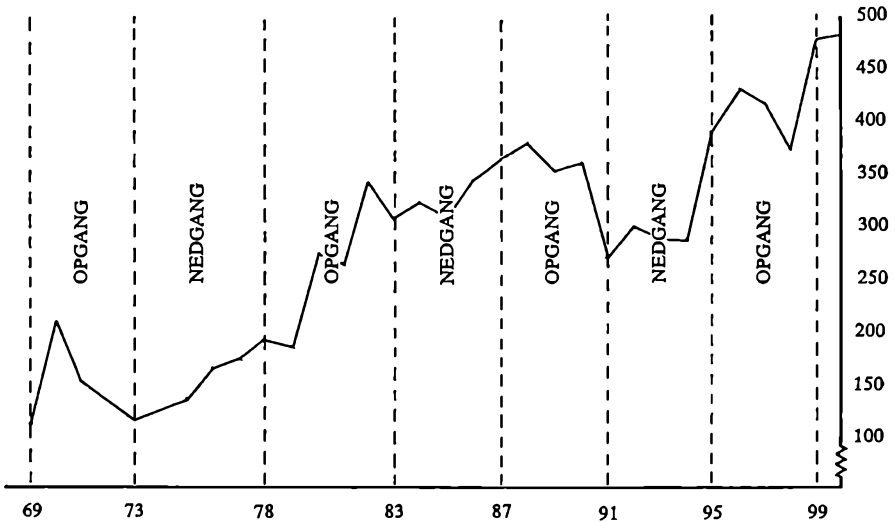

Diagram V. Antal anmeldelser for berigelsesforbrydelser indgivet 1869–1900 sammenholdt med karakteristika i konjunkturudviklingen. (Jvnf. talbilag s. 108).

slags lovovertrædelser i nogen udstrækning ville være påvirket af svingninger i den økonomiske udvikling (konjunkturer, beskæftigelse, priser, indkomst osv.); således at anmeldelserne for berigelsesforbrydelser skulle stige i hårde tider og synke i år, hvor udviklingen forløb mere gunstigt. Denne hypotese skulle kunne underbygges ved at henvise til, at i år, hvor den sociale elendighed rammer større grupper af befolkningen, vil det forekomme sandsynligt, at flere af disse personer i pure nød griber til at opretholde livet ved berigelsesforbrydelser, og at andre – uden egentlig at lide nød, men snarere som følge af indskrænkninger i den hidtidig opretholdte levestandard – vil søge at kompensere for afsavn gennem tyveri, bedrageri, falsk osv.

Sammenholdes imidlertid konjunkturudviklingen²⁵ med antallet af anmeldelser for berigelsesforbrydelser i perioden 1869–1900, synes den formodede vekselvirkning ikke entydigt at kunne påvises, se diagram V.

I fuld overensstemmelse med den antagne sammenhæng er antallet af anmeldelser for berigelsesforbrydelser i den økonomiske opgangstid i begyndelsen af 1870'erne lavt, og da vendepunktet indtræffer omkring 1873, stiger anmeldelsernes tal ligeledes; denne stigning fortsætter imidlertid – endda kraftigt – da nogle bedre år kommer i begyndelsen af 1880'erne. Da depressionen slår kraftigt igennem i midten af 1880'erne, er berigel-

sesforbrydelsemes niveau vedvarende højt, men den ændring som kunne ventes i dette forhold, da de dårligere tider afløses af nogle jævnt gode år omkring 1890²⁶, indtræffer først i slutningen af opsvingsperioden; den markante nedgang i anmeldelsernes antal sker derimod fra omkring 1890–1894 hvor de bedrede konjunkturer er afmattet. Endelig er de sidste 5 år af undersøgelsen karakteriseret ved et kraftigt opsving i berigelsesforbrydelsemes antal, og det er sammenfaldende med en periode, der modsat hypotesen netop er udprægede vækstår.

Berigelsesforbrydelserne følger sig således ikke efter konjunktursvingningerne, idet antallet af anmeldte overgreb mod ejendomsretten er såvel stigende som faldende i både gode og dårlige år.

Det temmelig forvirrende billede, som aftegnes ved ovennævnte undersøgelse, medfører, at holdbarheden af hypotesen om vekselvirkning mellem anmeldelsernes antal og konjunkturudviklingen må betragtes med skepsis. Dette betyder ganske vist ikke, at ændringer i de økonomiske forhold kan antages at være helt uden betydning for tilbøjeligheden til at berige sig på andres bekostning, men det kan højst formodes, at det vil være én blandt flere bestemmende faktorer. Mellem andre motiver til at krænke ejendomsretten kan nævnes, at tankeløshed, beruselse eller kleptomane og fetischistiske tilbøjeligheder kan være udslagsgivende, og realiseringen heraf vil da være aldeles uafhængig af den øjeblikkelige trang og nød. Faktisk kan det tænkes, at gode tider vil være karakteriseret ved et stigende antal ulovlige ejendomsindgreb, fordi vareudbuddet er større og fristelsestrykket derfor mere intenst; ubefæstede sjæle kan således lettere bukke under for fristelserne.

Andre bevæggrunde kan naturligvis også formodes, men afgørende er det, at der til grund for en overtrædelse af ejendomsretten kan ligge talrige motiver, som i tid og rum kan spille en ikke nærmere afgrænset og varierende rolle.

Sædelighedsforbrydelser

Sædelighedsforbrydelser er overtrædelser af de normer, der i straffeloven er fastlagt med hensyn til den personlige sædelighed, til sædeligheden i familieforhold og til den almene sædelighed.

Overtrædelse af forbudet mod udøvelse af erhvervsmæssig utugt dominerer talmæssigt statistikken for sædelighedsforbrydelser, se tabel V. Denne forbrydelse er uddybet i Erik Hansens artikel om prostitutionen i Århus 1878–1906.

Tabel V. Antal anmeldelser indgivet 1869–1900 og antal personer domfældt 1869–1896 for sædelighedsforbrydelser, ordnet efter forbrydelsens art.

Forbrydelsen		Anmeldelser	Domfældte		
Art	lovparagraf		Total	Hovedforbr.	Biforbr.
Hor	§ 159	3	2	(2	–)
Blodskam	§§ 161–165	14	9	(8	1)
Voldtægt og anden tvang	§§ 166–171	36	8	(8	–)
Forførelse af mindreårige	§§ 173–174	5	5	(5	–)
Uterlighed	§ 176	54	28	(19	9)
Omgængelse mod naturen	§ 177	7	3	(3	–)
Forargeligt samliv	§ 178	167	72	(64	8)
Falsk udlægning af barnefader	§ 179	3	3	(3	–)
Utugt	§ 180	1020	436	(415	21)
Udbredelse af venerisk smitte	§ 181	2	17	(12	5)
Rufferi	§ 182	35	31	(31	–)
Tilskyndelse til utugt	§ 183	3	2	(2	–)
Blufærdighedskrænkelse	§ 185	6	7	(6	1)

Kilde: Materiale fra politiets anmeldelsesprotokoller og strafferegistre; frifindende domme er ikke medtaget.

Ruffere og andre personer, der for betaling tillod fremmede af forskelligt køn at få adgang til deres bolig for at øve utugt, var ligeledes genstand for politiets interesse.

De personer, der blev fundet skyldige i rufferi, kan groft opdeles i to grupper: dels ældre kvinder – måske selv forhenværende prostituerede, som har optrådt som værtinder for nogle yngre udøvere af professionen – og dels værtshusholdere og gæstgivere, som har ladet opvarningspigerne bedrive utugt med gæsterne for at øge søgningen eller for at tjene penge ved at udleje værelser.

Nært beslægtet med dette strafbare forhold er de få tilfælde, hvor en ægtemand for vindings skyld har tilskyndet eller tvunget sin hustru til prostitution.

Kategorien voldtægt og anden tvang omfatter dels de grove forbrydelser angående tiltvingelse af samleje med en kvinde gennem vold og dels de tilfælde, hvor gerningsmanden udnytter en situation, i hvilken offeret befinder sig i en sådan tilstand, at brugen af pågældendes frie vilje må formodes hende betaget (bedøvet, beruset, evnesvag).

Uterlighed og blufærdighedskrænkelse omhandler lovovertrædelser, der spænder fra groft kønsusædelige handlinger til tilfælde, hvor den offentlige blufærdighed er krænket ved verbale ytringer eller ekshibitionistiske hand-

linger. Endelig omfatter den kun lidet omfattende gruppe af omgængelse mod naturen seksuelt afvigende forhold (sodomi, pæderasti).

Efter straffeloven af 1866 kunne de retshåndhævende myndigheder endvidere skride ind, hvis to personer gennem længere tid førte et »forargeligt samliv« ved at bo sammen som mand og kone, uagtet at de ikke var gift.

I praksis har håndhævelsen af en sådan bestemmelse sikkert virket med social slagside, idet det jo kun er personer, som i fællesskab bebor et enkelt værelse, om hvem offentligheden med nogen sandsynlighed kan antage et fællesskab om såvel bord og seng. Den senere politiinspektør Einer Møllerup fortæller i forbindelse med en omtale af disse forhold i København ved århundredskiftet, at politiet aldrig på eget initiativ efterforskede den slags sager, men kun på opfordring af »sladderagtige naboer og forargede præster«²⁷. I Århus har praksis måske været den samme. Førend straf- forfølgelse kunne komme på tale for »forargeligt samliv«, bestemte loven dog, at parret skulle have forkyndt en advarsel om at flytte fra hinanden.

Voldsforbrydelser

Voldsforbrydelser omfatter en række strafbare angreb mod liv og legeme, se tabel VI.

Tabel VI. Antal anmeldelser indgivet 1869–1900 og antal personer domfældt 1869–1896 for voldsforbrydelser, ordnet efter forbrydelsens art.

Forbrydelsen		Anmeldelser	Domfældte		
Art	Lovparagraf		Total	Hovedforbr.	Biforbr.
Manddrab	§§ 186–191	3	7	(7	–)
Barnemord og fosterfordrivelse	§§ 192–193	12	9	(9	–)
Uforsvarlig omgang ved barnefødsel	§§ 194–195	9	6	(3	3)
Uagtsomt drab	§ 198	5	5	(5	–)
Vold og legemsbeskadigelse	§§ 200–207	343	91	(86	5)
Krænkelser af den personlige frihed	§§ 210–214	18	5	(5	–)

Kilde: Materiale fra politiets anmeldelsesprotokoller og strafferegistre; frifindende domme er ikke medtaget.

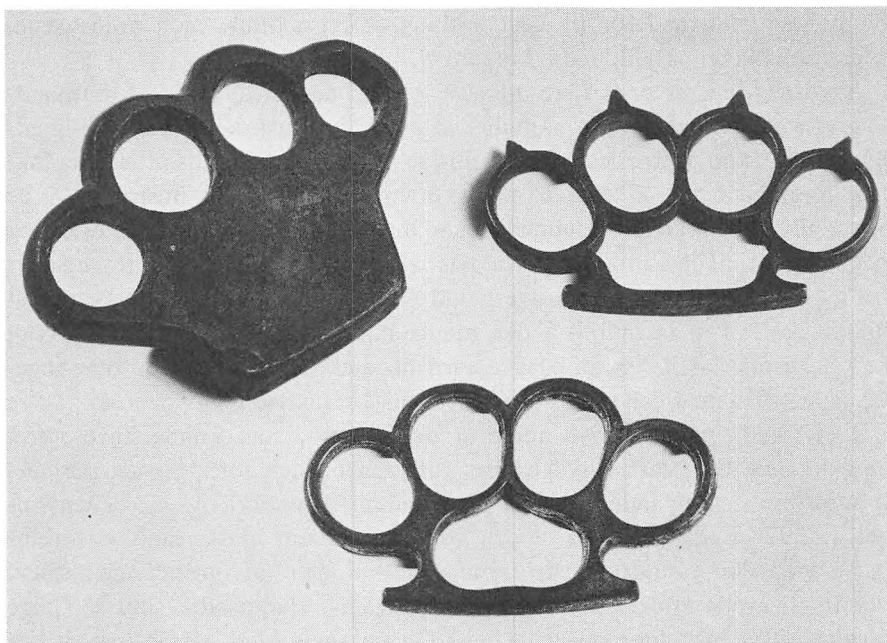
De mest alvorlige voldsforbrydelser: drab, barnemord, fosterfordrivelse, uforsvarlig omgang ved barnefødsel – er kun sjældent repræsenteret i det århusianske materiale.

Det overlagte og forud planlagte mord forekommer slet ikke registreret 1869–1900 i Århus. I de tilfælde, hvor en anden person er blevet skilt fra livet, er det sket uden forudgående planlagt drabsforsæt; 4 af de personer, der er fundet skyldige i manddrab, har således bibragt ofrene dødelige læsioner i forbindelse med slagsmål²⁸; en husvært har under en alt for voldsom håndhævelse af husfreden gennemprygllet en støjende lejer så voldsomt, at det medførte døden²⁹; og endelig har en beruset mand mishandlet sin hustru så brutalt, at hun døde deraf³⁰. Når antallet af domfældte drabsmænd er mere end dobbelt så højt som antallet af anmeldelser for drab beror det på, at den overfaldnes død først er indtruffet nogen tid senere end gerningstidspunktet, og derfor er det strafbare forhold umiddelbart blevet anmeldt til politiet som vold og legemsbeskadigelse.

Anmeldelserne og domfældelserne for uagtsomt drab omhandler i de fleste tilfælde sager, hvor en person er blevet kørt over, fordi kusken har kørt for stærkt eller har slækket på opmærksomheden³¹.

Hvis en ugift moder dræber sit nyfødte barn, eller det findes død under sådanne omstændigheder, at døden kan formodes at være indtruffet som følge af uforsvarlighed ved fødselen, pådømmes dette ikke som normalt manddrab, idet der ved strafudmålingen tages hensyn til den ugifte moders specielt ulykkelige stilling. Denne strafansættelsesgrund, som er baseret på en antagelse af, at kvindens handlemåde i nogen grad er undskyldelig som følge af den knugende sorg, som hendes forhold efter den datidige moralske opfattelse kunne medføre, er naturligvis kun anvendelig mod moderen, hvorimod eventuelle meddelagtige er hjemfaldne til den normale straf for drab; en værtinde, der har bistået med at tage livet af en ung logerendes spæde barn, idømmes i overensstemmelse hermed en langt hårdere straf end moderen³².

Disse forbrydelser mod foster og spædbarn synes til en vis grad at være socialt betingede, idet det i det århusianske domsmateriale er ugifte tjenestepiger, som står anklaget; ifølge domsprotokollerne har disse piger, der har følt sig ladt i stikken af barnets fader, ikke kunnet overse »skammen«, og i en stærk følelse af desperation har de grebet til at fordrive fosteret eller dræbe barnet. I de fleste tilfælde bliver de kvinder, som har dræbt deres børn, og de, der ved manglende omhu eller pleje har forårsaget det samme, afsløret; men i enkelte tilfælde er det lykkedes de hemmeligt fødende mødre at dølge fødselen, og børneligene findes efterladt på kirkegården³³.

Voldsforbrydelserne steg stærkt i antal i tidsrummet 1869–1900. Med »bølleloven« af 11. maj 1897 blev det muligt for politiet på eget initiativ at rejse tiltale mod voldsmand; tidligere var det overladt til de forulempede selv at begære sigtelsen rejst. På billedet ses 3 knojern, beslaglagt af politiet. Det kraftige synes hjemmelavet og har med sin massive konstruktion været et fuldt så farligt våben som de to øvrige, der er mere professionelt fremstillet.

Det talmæssigt hyppigst forekommende kriminelle indgreb på liv og lemme er den voldelige adfærd, som udfoldes i form af overfald og mishandling.

Tallet for registrerede overtrædelser af disse voldsforbrydelser er stærkt tiltagende i de 32 år, undersøgelsen omfatter. I perioden 1869–1880 forekommer 22 anmeldelser for vold, 1881–1890 127 anmeldelser og 1891–1900 194 anmeldelser, hvoraf ikke mindre end 151 stammer fra de sidste 4 år af perioden (1897–1900). Når de indgivne anmeldelsers omfang vokser så voldsomt fra 1897, hænger det formodentlig sammen med, at den såkaldte »bøllelov« af 11. maj 1897 udvidede adgangen til offentlig påtale for vold mod sagesløs person og skærpede straffen for notoriske voldsmand; havde en person før vedtagelsen af den omtalte lov været udsat for simpel overlast, uden at det havde medført sår eller anden tydelig skade, var det overladt til den fornærmede selv at begære sigtelsen rejst; men nu

fik politiet mulighed for på eget initiativ at rejse tiltale mod voldsmænd, som uprovokeret anfaldt andre borgere³⁴.

Voldshandlingen er i flere tilfælde blevet udøvet i form af mishandling af ægtefælle eller børn. Antallet af anmeldte hustru- og børnemishandlinger (50) kan formodes kun at udvise et meget lille udsnit af de faktisk forekommende tilfælde af denne lovovertrædelse. En hustru vil i de fleste tilfælde undlade at anmelde sin mand, hvis han kommer hjem og begynder at banke familien, muligvis af frygt for yderligere repressalier fra ægtemandens side, men i hvert fald næsten altid ud fra et ønske om at hindre andre i at få indblik i den manglende harmoni i hjemmet. I øvrigt kan hustrumishandleren da også i ædru tilstand være så flink og omgængelig, at ægtefællen af den grund bærer over med beruselseshandlingerne.

I et forsøg på at påvise nogle af de faktorer, som kunne have været medvirkende til voldsforbrydernes forekomst i den forudgående periode, fremførte venstremanden Alfred Christensen³⁵ under rigsdagsbehandlingen i 1897 af »bølleloven«, at den voldelige adfærd måske stod »i forbindelse med den fremherskende livsanskuelse i den tid, grundtvigianismen, der fremhævede Holger Danske og andre gamle slagsbrødre som folkelige idealer, så at, når dengang en mand følte sig rigtig glad, skulle han drikke som Palnatoke og svinge med armene som Stærkodder«³⁶.

Fremfor at drage Grundtvig og hans tanker til ansvar var det almindeligere i samtiden at formode en forbindelse mellem alkohol og voldelig adfærd; Dr. med. Chr. Geill antog således i en undersøgelse over alkohol og kriminalitet, at alkoholindtagelsen havde spillet en rolle for 87 % af de voldsmænd, der i årene 1899–1901 blev dømt ved Københavns Kriminal- og Politiret³⁷; og den i 1903 nedsatte ædruelighedskommission beregnede, at 43 % af samtlige mænd domfældt for forbrydelser og grovere politiforseelser i perioden 1. oktober 1903 til 30. september 1904 var drikfældige³⁸.

Fra Århus findes ikke noget lignende materiale, der gør det muligt at bedømme en intimere sammenhæng mellem alkoholindtagelse og voldsforbrydelser; men en gennemlæsning af domsprotokollernes udskrifter af domspræmisserne bestyrker en antagelse af, at sammenhængen ingenlunde er sjælden. Gentagne gange anføres, at gerningsmanden var påvirket af spiritus i gerningsøjeblikket; om dette beror på iagttagelser fra politimyndigheden eller på oplysninger fra den tiltalte selv, der måske kan have skudt skylden for misgerningen på beruselse i håb om, at en dommer ville betragte det som formildende omstændighed, får stå hen i det uvisse.

At alkoholnydelsen kunne give sig udslag i brutal fremfærd, raserianfald og yppen kiv med eller uden anledning kan anskueliggøres ved en

omtale af »den jyske smed«'s excesser. Han hed Hans Jensen og var som tilnavnet antyder udlært smedevend; han skabte sig i løbet af en snes års bølgeaktivitet et tvivlsomt ry i de fleste jyske købstæder for jævnligt at gå amok efter indtagelse af spiritus. En stor del af hans bataljer blev udkæmpet i Århus, som lå nærmest smedens forsørgelseskommune Beder-Malling, hvortil han blev returneret, hver gang han havde været i konflikt med loven et eller andet sted. I 1889, da Hans Jensens synderegister endnu ingenlunde var afsluttet, havde han været straffet eller mulkteret 43 gange og som straf været indsat i fængsel på vand og brød i 314 dage, på tvangsarbejde i 150 dage og i forbedringshus i 2¹/₄ år³⁹.

Når »den jyske smed« var beruset, yppede han kiv uden grund og anfaldt enhver, der ikke i tide slap bort. Ved flere lejligheder raserede han fuldstændigt beværtninger eller trængte uanmeldt ind i selskaber, hvor han uden persons anseelse uddelte brådne pander. I et tilfælde for han også i harnisk på jernbanestationen, hvilket gik ud over såvel overdriftsinspektøren som flere underordnede bestillingsmænd. Hver gang endte det med, at flere betjente måtte overmande den genstridige smed og kneblet transportere ham til »stationen«, hvor han i tilgift til straffen fik lov at sove rusen ud. Til afrunding af Hans Jensens skæbne må det retfærdigvis tilføjes, at han på sine ældre dage blev en fremtrædende fortalere for afholdssagen i Esbjerg⁴⁰.

Overdreven nydelse af alkohol forklarer selvfølgelig ikke udtømmende ethvert voldeligt overfald eller brutal mishandling; afstumpethed, skinsyge, lidenskab, desperation, fortvivlelse, angst eller ophidselse kan sikkert fuldt så hyppigt have været emotionelt bestemmende for den brutale fremfærd.

En særlig form for volds-aktivitet er blevet anmeldt i forbindelse med arbejdsnedlæggelser, idet de strejkende arbejdere undertiden ved trusler eller vold søgte at afholde strejkebrydere fra at udføre det blokerede arbejde; dette blev i straffeloven betragtet som krænkelse af den personlige frihed.

Undertiden måtte politiet rykke ud til assistance for at beskytte arbejdere, der havde påtaget sig udførelsen af strejkeramt arbejde. I 1876 måtte politiet således eskortere nogle jernbanearbejdere hjem efter arbejdstids ophør, idet forbitrede kolleger kastede sten og jordklumper efter dem; 4 personer blev i øvrigt ved denne lejlighed arresteret og senere idømt fængselsstraffe⁴¹. Langt mere omfattende var urolighederne i forbindelse med den store havnearbejderstrejke i januar og februar 1897. Ved denne lejlighed havde arbejderne i solidaritet med strejkende kolleger i Hamburg nægtet at losse et tysk skib, og kornkompagniet svarede med at hyre uorganiseret arbejdskraft over hele landet; disse arbejdstagere blev ofte forulempet af

Tabel VII. Antal anmeldelser indgivet 1869–1900 og antal personer domfældt 1869–1896 for andre forbrydelser, ordnet efter forbrydelsens art.

Forbrydelsen		Anmeldelser	Domfældte		
Art	Lovparagraf		Total	Hovedforbr.	Biforbr.
Forbr. mod stat og konge	§§ 71–97	1	2	(1	1)
Forbr. mod den offentlige myndighed	§§ 98–116	126	119	(115	4)
Forbr. i embedsforhold	§§ 117–144	–	2	(2	–)
Falsk anklage og forklaring	§§ 145–155	5	16	(11	5)
Forbr. mod religionen	§§ 156–158	1	1	(1	–)
Falsk anmeldelse	§§ 224–227	2	4	(1	3)
Brandstiftelse	§§ 280–284	21	8	(8	–)
Ulykkesforvoldelse	§§ 285–293	1	1	(1	–)
Hærværk	§§ 294–296	15	4	(–	4)
Dyrplageri	§ 297	56	3	(3	–)

Kilde: Materiale fra politiets anmeldelsesprotokoller og strafferegistre; frifindende domme er ikke medtaget.

strejkende, som bl. a. modtog dem såre ublidt på banegården. Uroen antog voksende dimensioner, idet »skruebrækkerne« efter arbejdstid blev fulgt til deres logi af større grupper arbejdere, som korporligt foreholdt dem virkningen af deres arbejde. Politimesteren måtte på et tidspunkt skride til beskyttelse af indkvarteringsstederne, udstede forbud mod sammenstimlen i visse gader og træffe forholdsregler til beskyttelse af de arbejdende. Under konflikten arresteredes 16 arbejdere for krænkelse af den personlige frihed, og adskillige blev straffet⁴².

Andre forbrydelser

Kategorien: andre forbrydelser er en samlegruppe, hvor de indbyrdes særdeles forskelligartede lovovertrædelser, som ikke efter gerningsindholdet naturligt kan henføres til nogen af de tidligere omtalte hovedgrupper, er placeret. I gruppen indgår dels krænkelse mod statsmagten og dens repræsentanter, dels almenfarlige forbrydelser (brandstiftelse osv.) og endelig en del forbrydelser af anden art (falsk anklage eller anmeldelse, dyrplageri osv.). Se tabel VII.

De domfældte statsforbrydere har begået æreskrænkelser over for kongelige personer. I det ene tilfælde er det den allerede omtalte »jyske smed«, der under en af sine bataljer med politiet råbte »ned med kongen«⁴³, og i det andet tilfælde bliver »Demokraten«'s redaktør på den russiske

gesandts foranledning sigtet for usømmelige udtalelser mod kongens svigersøn, Zaren af Rusland, idet avisen skulle have meddelt, at 5 hovedpersoner i et mordforsøg på zaren var blevet »myrdede af selvherskerens lejede bøddler«⁴⁴.

Forbrydelser mod den offentlige myndighed er kategoriens talmæssigt mest dominerende gruppe af lovovertrædelser.

Hovedparten af disse lovbrud angår vold eller opsætsighed mod offentlige myndighedspersoner. I aviserne omtales flere tilfælde, hvor det har været forbundet med besvær for lovens håndhævere at foretage anholdelse, enten fordi den pågrebne selv satte sig voldsomt til modværge, eller fordi forbipasserende eller værtshusgæster allierede sig med den anholdte mod politiet og søgte at forhindre arrestation eller hjælpe synderen til undvigelse. Politibetjentene kunne i sådanne situationer indkassere flere drøje hug og undertiden også et knivstik i kappen; men hovedparten af de pådragne skader var af overfladisk karakter; i 1897 måtte byrådet dog i flere måneder bevilge sygepenge til en patruljebetjent, som havde brækket benet under den voldelige udvikling af en anholdelse⁴⁵.

Anfaldene kunne også være rettet mod andre udøvere af den offentlige myndighed og orden; således foreligger anmeldelser fra garnisonen og repræsentanter herfra, der har været udsat for respektstridig opførsel fra civile, og gendarmerne, som bistod politiet med ordenshåndhævelsen, ansås i dele af befolkningen, der i provisoriekampen stod stejlt over for Estrups politik, som håndlangere for et forhadet system og blev som sådanne flere gange udsat for opsætsig optræden. I øvrigt findes eksempler på, at krænkelser er rettet mod fattigårdsbestyrer eller jernbane- og toldpersonale, og i 1888 straffedes en dame, der i harme over korporlig afstraffelse af hendes søn havde beskyldt læreren for at være »en bøddel«⁴⁶.

Under forfatningskampen blev straffelovens bestemmelser med hensyn til de omtalte forbrydelser mod den offentlige orden og myndighed skærpet gennem »presseprovisoriet«, der skulle værne mod opfordringer i tale eller skrift til at begå voldshandlinger⁴⁷. Det er især redaktørerne af det socialdemokratiske lokalorgan »Demokraten«, der er blevet sagsøgt efter denne foreløbige lov. Redaktør Marott⁴⁸ blev således både i 1885 og 1886 fængslet – første gang for i avisen at optage en protest mod nogle skruebrækkeres arbejde, hvilken i udtryk blev fundet egnet til at ophidse bladets læsere til had og forbitrelse mod de arbejdere, der ikke fulgte lederne af vedkommende strejke; og anden gang for på offentligt sted (et restaurationslokale) at have ytret, at »gendarmeriet er noget pak, og de penge, de modtager, er judaspenge, som er stjålne i statskassen«⁴⁹. Endnu engang i 1886 medførte 3 artikler i samme avis, at den ansvarhavende redak-

I 1879 rykkede politiet ind i en del af rådhuset, som er opført 1857. Først fra 1941, da det nye rådhus stod færdigt, fik politiet overladt hele den gamle bygning. Pladsbehovet har medført, at politifunktionerne nu er spredt mange steder i byen, og man venter nu på bygningen af en ny politigård.

tør – en murersvend, der midlertidigt var indsat som »stråmand« – blev dømt. I domspræmisserne henvistes bl. a. til en lederartikel om 800-året for drabet på Knud den Hellige, hvor man skulle have omtalt forbrydelser som oprør og mord, især kongemord, som fortjenstfulde og bifaldsværdige handlinger f. eks. gennem sætningerne: »Folket havde givet fyren sin fortjente løn« og »De havde gjort noget meget fornuftigt ved at skaffe sig den hellige blodsuger fra halsen«⁵⁰.

I det århusianske materiale indgår ligeledes en enkelt krænkelser af den offentlige myndighed ved valgsvindel, idet en møllebygger i 1885 afsløredes, da han udnyttede en anledning til at stemme to gange til ligningskommissionsvalg⁵¹.

Sagerne om forbrydelser i embedsforhold angår bestikelser⁵², og det ene individ, der har forsynet sig med hensyn til religionen, er dømt for gudsbespottelse i et offentligt foredrag; man foragedes især over foredragsholderens ytring: »Jeg tror ikke, at Jesus er Guds søn. Er han Guds søn, da må Gud jo have bedrevet hor med Jomfru Marie«⁵³.

Det ene tilfælde af dom for ulykkesforvoldelse drejer sig om en mand, der ikke havde iagttaget de forsigtighedsregler for befordring af varer med jernbanen, som var foreskrevet; han blev således skyld i, at en jernbanevogn blev voldsomt beskadiget ved eksplosion⁵⁴.

Bag de sager om falsk anmeldelse og falsk forklaring for retten, der forekommer i strafferegistre og anmeldelsesprotokoller, ligger almindeligvis et ønske om forsætligt at fjerne mistanken fra en arresteret; det kan enten være sket ved at henlede politiets opmærksomhed på en uskyldig person, eller gennem aflæggelse af et usandfærdigt vidnesbyrd at vildlede anklagemyndigheden. I enkelte tilfælde har hensigten med en falsk anmeldelse også været at dække over en lovovertrædelse begået af pågældende selv; således anmeldte en tjenestepige i 1878, at hun havde været udsat for tyveri fra sin medlogerende; sandheden viste sig imidlertid at være den, at hun selv havde bestjålet den anden pige, og at anmeldelsen blot var indgivet for at aflede mistanken mod hende selv⁵⁵.

Brandstiftelser forekommer i beskedent antal. I nogle tilfælde har motivet bag denne forbrydelse været økonomisk vinding, idet man ved at opgive sit nedbrændte hus' eller løsøres værdi for højt har håbet at kunne komme i besiddelse af en uretmæssig assurancesum⁵⁶. I andre tilfælde er motivet til ildspåsættelserne paradoksalt nok, at gerningsmanden har ønsket at blive arresteret; det drejer sig om subsistensløse, der frygter indsættelse i tvangsarbejdsanstalt og derfor vælger ved en straffelovsovertrædelse at komme til at friste en mindre afskyet tilværelse i fængsel eller forbedringshus⁵⁷. Den farligste form for brandstiftelse forekommer, når motivet til ildspåsættelsen har været ønsket om hævn; et sådant eksempel forekom i 1892, da to skoledrenge ville tage hævn over en skolelærer og overhældte hans dørmåtte med petroleum, som de derefter antændte. Ilden blev heldigvis opdaget i tide, men kunne ellers have fået skæbnesvangre følger for husets beboere, der kun havde denne ene trappegang⁵⁸. I en anden sag synes en blanding af hjemvé og harme over at være forholdt lovede rejsepenge at have fået en 16-årig tjenestepige til impulsivt at stikke ild til husbondens hus; her blev branden ligeledes slukket, inden ilden rigtig greb om sig, men en kone og nogle små børn var i alvorlig livsfare⁵⁹.

Anmeldelser for dyrplageri angår næsten altid brugen af halte, afmagrede eller afkræftede heste til arbejdskørsel. Nogle sager omhandler også kuske, der har transporteret kalve eller lam på en sådan måde, at de har haft hovederne hængende ud over vognfadingen. Sagerne blev normalt ordnet ved en advarsel og det er tilsyneladende kun sjældent, at det strafbare forhold er blevet henvist til afgørelse ved domstolene.

Tabel VIII. Antal anmeldelser indgivet 1869–1900 og antal personer domfældt 1869–1896 (hovedforbrydelse), ordnet efter forbrydelseskategori.

	Anmeldelser		Domfældte	
	Antal	%	Antal	%
Berigelsesforbrydelser	9.266	82.4	2.248	72.9
Sædelighedsforbrydelser	1.355	12.0	578	18.7
Voldsforbrydelser	390	3.4	115	3.7
Andre forbrydelser	227	2.0	143	4.7
Forbrydelsesart uoplyst	4	0.2	–	–
I alt	11.242	100.0	3.084	100.0

Kilde: Se tabel IV, V, VI og VII.

Konklusion

Konkluderes det, hvorledes de anmeldte lovovertrædelser og de domfældte lovovertrædere fordeler sig på de omtalte 4 hovedkategorier af forbrydelser, er resultatet som vist i tabel VIII.

Af tabellen fremgår det, at berigelsesforbrydelserne ganske dominerer billedet, idet omkring 3/4 af de lovovertrædelser, de retshåndhævende myndigheder behandler, omfatter denne kategori forbrydelser. Mellem 1/6 og 1/8 af de anmeldte sager og de domfældte personer angår forbrydelser mod sædeligheden; de resterende to kategorier: voldsforbrydelser og andre forbrydelser er kun repræsenteret med beskedne størrelser i helhedsbilledet.

Betragtes det procentvise omfang af forbrydelseskategorierne i ti-årsgrupper, vil det kunne konstateres, om kriminaliteten i sin beskaffenhed undergår en relativ ændring i den behandlede periode; af 100 anmeldelser er gennemsnitligt følgende antal indgivet for forbrydelser af den anførte art, se tabel IX A.

Tabel IX A. Anmeldelsernes procentvise fordeling på forbrydelseskategorierne i ti-årsperioder.

	1869–1879	1880–1889	1890–1900
Berigelsesforbrydelser	91	82	80
Sædelighedsforbrydelser	8	13	13
Voldsforbrydelser	1	3	4
Andre forbrydelser	–	2	3

Og af 100 domfældte personer er gennemsnitligt følgende antal dømt for forbrydelser af den anførte art, se tabel IX B.

Tabel IX B. De domfældte personers procentvise fordeling på forbrydelseskategorierne (hovedforbrydelsen) i ti-årsperioder.

	1869-1879	1880-1889	1890-1896
Berigelsesforbrydelser	78	75	66
Sædelighedsforbrydelser	15	16	26
Voldsforbrydelser	4	4	3
Andre forbrydelser	3	5	5

Kilde: Materiale fra politiets anmeldelsesprotokoller (tabel IX A) og politiets strafferegistre (tabel IX B).

Sammenlignes udviklingen i de 32 år, viser det sig, at berigelsesforbrydelserne udgør en aftagende andel af det samlede antal lovovertrædelser; antallet af anmeldelser for berigelsesforbrydelser falder fra 91 % til 80 %, og de domfældte gerningsmænds tal går ned fra tre fjerdedele til to tredjedele af samtlige forbrydere i løbet af den behandlede periode. Det nedgående forholdstal for berigelsesforbrydelser afspejler imidlertid kun den relative udvikling, idet det *ikke* er det numeriske antal, som daler, men derimod antallet af begåede lovovertrædelser inden for de øvrige hovedkategorier, der tiltager forholdsvis mere.

Forøgelsen i forholdsmæssig andel falder mest markant på sædelighedsforbrydelser; især er den procentvise stigning udpræget blandt de domfældte, idet hver 7. person i undersøgelsens første 10-år bliver dømt for sædelighedsforbrydelser, og i det sidste 10-år er dette forhold ændret til hver 4. dømte. For anmeldelsernes vedkommende er sædelighedsforbrydernes antal ligeledes stigende, men ikke i samme forholdsmæssige omfang.

Voldsforbrydelserne og de andre forbrydelser, som ikke kan indgrupperes i de øvrige hovedkategorier, udgør en relativ lille andel af de samlede lovovertrædelser. Voldsforbrydelserne undergår ganske vist en forholdsmæssig øgning med hensyn til anmeldelserne, men mindskes samtidig svagt i andelen af domfældte. Gruppen andre forbrydelser øges både med hensyn til anmeldelser og domfældte fra 1869-1879 til 1890-(1896) 1900.

I store træk kan det påpeges, at det er berigelsesforbrydelserne, som forøger den århusianske kriminalitet. Jo nærmere man kommer århundredskiftet, desto mindre bliver den andel, som udgøres af berigelsesforbrydelserne, og udviklingen peger i de senere år hen imod en større variation i kriminalitets-sammensætningen.

Lovovertræderne

Den følgende undersøgelse over personer i Århus, som er fundet skyldige i kriminelle handlinger, er baseret på identifikationsoplysninger i politiets strafferegistre. Fra dette materiale kan udtrages et begrænset antal individualistiske data på alle personer, der er blevet dømt for overtrædelser af straffeloven i Århus købstads jurisdiktion. Den kriminelle aktivitet hos det til enhver tid værende klientel af lovovertrædere i købstaden lader sig altså følge, for så vidt som lovovertrædelserne er pådømt ved dømmende instanser i Århus; derimod lader det sig ikke gøre at kortlægge de samme personers eventuelle kriminelle levnedsløb uden for jurisdiktionsområdet på grundlag af strafferegistrene, idet der først i 1897 ved reorganiseringen af reglerne for strafferegistrenes førelse (se side 25) blev indført egentlige straffekort på hver domfældt; først fra dette tidspunkt kan de enkelte personers »karriere« følges. Ved inddragelse af supplerende materiale er det i nogen grad muligt at danne sig et indtryk af forbrydernes tilbagefaldshyppighed.

Med hensyn til, i hvilket omfang de registrerede forbrydere kan anses for at være et repræsentativt udsnit af alle de personer, der opklaret eller uopklaret har været i konflikt med straffeloven, gælder absolutte begrænsninger; en forbryder bliver således ikke registreret, med mindre 1) den eller de forbrydelser, som pågældende har begået, anmeldes eller konstateres af de retshåndhævende myndigheder, 2) politiets efterforskning medfører sagens opklaring på en sådan måde, at der skabes grundlag for domfældelse og 3) den anholdte opfylder de subjektive betingelser for at kunne underkastes straf (over den kriminelle lavalder, ikke utilregnelig i gerningsøjeblikket). Omfanget af registrerede lovovertrædere må betragtes som minimumsopgivelser for antallet af kriminelle personer, idet der ikke er nogen sikkerhed for, at alle forbrydere er domfældt.

Hvilke forbrydere, der er blevet dømt, er formodentlig i nogen grad påvirket af de begåede forbrydelsers art, idet der kan antages en tendens til, at såvel politiet som den enkelte borger i højere grad aktivt medvirker til opklaringen af ekstreme lovovertrædelser, som har vakt almindelig indignation, især i forhold til forbrydelser af mere bagatelagtigt eller trivielt

tilsnit. Gerningsmandens karakter kan også være af betydning; således vil tidligere straffede personer, der tilhører den »hårde kerne« af recidivister, naturligt være i politiets søgelys ret konstant. Omvendt må der også kunne argumenteres for, at netop disse mere professionelle forbrydere udfører deres kriminelle handlinger med en erfaring, som besværliggør politiets efterforskning. I konsekvens heraf skulle den enkelte lovovertræders rådsnarhed, snildhed og intelligens egentlig afvejes; men man må nok nøjes med at antage, at der er mulighed for, at personer, som enten har begået opsigtsvækkende og/eller hyppige lovovertrædelser, kan være repræsenteret i overtal i strafferegistrene ¹.

Køn

I strafferegistrene er der ikke noteret særskilte oplysninger om de domfældtes køn, og rubriceringen er derfor baseret på de opgivne personnavne. Eftersom fornavnet normalt er oplyst, har det ikke givet anledning til tvivl at udlede kønsfordelingen på grundlag af personernes navne.

Med hensyn til kriminelle personers fordeling efter køn må det konstateres, at den mandlige kriminalitet er numerisk mere betydelig end kvindens. Lidt mindre end 2/3 af domfældelserne i perioden 1869–1896 er blevet foretaget over mænd:

Ganske vist er hovedparten af såvel de mandlige som de kvindelige domfældte fundet skyldige i berigelsesforbrydelser; men medens denne kategori omfatter nævned 6/7 af de undersøgte mænd, er kvindernes andel

Antal afsagte domme for begge køn	3.084	
Heraf over mænd	1.987	(64 %)
Heraf over kvinder	1.097	(36 %)

I henseende til forbrydelsernes art fordeler den kønsspecificerede kriminalitet sig som vist i tabel X.

Tabel X. De domfældte personers procentvise kønsfordeling efter hovedforbrydelsens art i perioden 1869–1896.

	Mænd	Kvinder
Berigelsesforbrydelser	84 %	53 %
Heraf tyveri	(54 %)	(37 %)
Heraf bedrageri	(20 %)	(11 %)
Sædelighedsforbrydelser	5 %	44 %
Heraf utugt	–	(38 %)
Voldsforbrydelser	5 %	1 %
Andre forbrydelser	6 %	2 %

Kilde: Materiale fra politiets strafferegistre.

Der er en udtalt forskel på, inden for hvilke kriminalitetsområder de to køn forholdsmæssigt er repræsenteret.

Ganske vist er hovedparten af såvel de mandlige som de kvindelige domfældte fundet skyldige i berigelsesforbrydelser; men medens denne kategori omfatter nærved 6/7 af de undersøgte, er kvindernes andel heraf kun lidt mere end halvdelen. Hovedparten af berigelsesforbryderne er tyve, som udgør henholdvis omkring 1/2 og 1/3 for de 2 køn. Straf for bedrageri er ligeledes ret hyppigt forekommende blandt personer af begge køn, men der er dog også her relativ mandlig overvægt. En række berigelsesforbrydelser, der fordrer en vis styrke (f. eks. røveri og ran), samt overgreb mod den sociale handlefrihed (f. eks. dokumentfalsk), er også domineret af mandlige domfældte, hvorimod berigelsesforbrydelser af mere passiv karakter (f. eks. hæleri og ulovlig omgang med hittegods) nok har mændene mest talstærkt repræsenteret, mens kvindernes andel er dog ej heller ubetydelig.

Med hensyn til sædelighedsforbrydelser er et langt større antal kvinder domfældt end mænd. Dette skyldes, at overtrædelse af forbudet mod udøvelse af erhvervsmæssig utugt er den hyppigst forekommende grund til, at kvindelige lovovertrædere retsforfølges. Rufferi-domfældelserne falder også i overvejende grad på kvinder, hvorimod det i forbindelse med de fleste andre sædelighedsforbrydelser i aldeles overvejende grad er mænd, der er registreret som skyldige.

Antallet af kvinder, som er dømt skyldige i voldsforbrydelser, er forsvindende lille, hvilket til en vis grad kan forklares ud fra ringere fysisk styrke. For manddrab og legemsbeskadigelse med døden til følge er i den omhandlede periode hovedparten mænd; det samme gælder for vold og legemsbeskadigelse, bortset fra meget få tilfælde, hvor kvinder er fundet skyldige i børnemishandling. Barnemord er dog omvendt en forbrydelse, som hovedsagelig er begået af kvinder. Det samme gælder af naturlige grunde fødsler i dølgsmål.

Endelig er der den uensartede samling lovovertrædelser, som under ét er grupperet under betegnelsen: andre forbrydelser. Denne kategori af lovbrud har relativ mandlig overvægt; det gælder for såvel den del af forbrydelserne, der er rettet mod staten eller den offentlige myndighed, som for dem, der er af mere almenfarlig karakter. Enkelte grupper (mened, falsk anmeldelse, brandstiftelse og hjælp til anholdt eller undvegen person) tæller dog også kvindelige domfældte.

Bortset fra den betydning, som den rent fysiske styrke kan have, er det vanskeligt at angive nogen begrundelse for forskellen i de to køns kriminalitet. I samtidig litteratur fremføres dog som mulige årsager, at kvin-

den har en ringere tilbøjelighed til alkohol, og at hendes stærke tilknytning til hjemmet og familien har en beskyttende virkning mod det pulserende livs fristelser². Når kvinder alligevel deltager i kriminel aktivitet, forklares det hyppigt med henvisning til »pyntesyge«, hvilket dog nok må anskues i lyset af det ofte grelle misforhold mellem den løn, et tyende kunne tjene og et vist naturligt nydelsesbehov; eller også peges på besvangrelse, thi »hvor barnet levede, fik moderen som oftest ikke tilstrækkeligt til dets underhold, og da tjenesten i det mindste for en tid måtte forlades, kom hun i trang, hvad der senere stundom førte til ejendomsindgreb«³.

Alder

En undersøgelse af den aldersmæssige sammensætning blandt domfældte i Århus illustrerer variationerne med hensyn til kriminalitetens intensitet inden for de forskellige aldersgrupper. Her må dog indskydes, at et fuldstændigt overblik over kriminaliteten i barneårene vanskeliggøres ved, at børn under 10 år ikke er strafmyndige i juridisk henseende⁴; i nogen udstrækning gælder det samme for unge mellem 10–15 år, med mindre det kan bevises, at de har været sig handlingens strafbarhed bevidst⁵.

Strafferegistrene indeholder ikke oplysninger om den enkelte domfældtes alder særskilt; men ved en sammenholdelse af fødselsår og domsdato er det muligt at konstatere alderen på det tidspunkt, da dommen blev afsagt. Disse aldersopgivelser kan være behæftet med fejl, idet oplysningerne om fødselsdato og -år øjensynlig er indhentet på grundlag af de sigtedes egne oplysninger⁶. Der er også mulighed for, at alderen er forkert opgivet, enten som følge af ren uvidenhed eller som følge af et bevidst ønske om at dølge den korrekte alder; er denne tendens ikke specielt udpræget for enkelte aldersgrupper, er det muligt med visse forbehold at bygge på materialet.

Beregnes de absolutte tal for domfældelserne på hvert enkelt alderstrin indtil 20 år og derefter i aldersgrupper på 5 år, fordeler domsafsigelserne sig i forhold til alderen som vist i tabel XI.

Domfældelserne synes for begge køn under ét at kulminere en gang før 25-årsalderen for derefter at synke med øget alder. Mere end 1/4 af den domfældte kriminalitet er begået af personer på 17 år og yngre, 1/2 af personer under 23 år og 3/4 af forbrydelserne af personer yngre end 33 år.

Betragtes aldersfordelingen for de to køn hver for sig (jvnf. diagram VI, s. 72), karakteriseres mændenes kurve af, at det er de ganske unge drenge, som udgør den aldersgruppe, der hyppigst er kommet i konflikt med de retshåndhævende myndigheder. Med mindre svingninger er kriminalitetsfrekvensen fortsat høj indtil 25-årsalderen, hvorefter den ret jævnt igen flader ud.

Tabel XI. Aldersfordelingen for domfældte i Århus 1869–1896.

Alder	Mænd	Kvinder	Total
10	50	4	54
11	105	19	124
12	99	25	124
13	88	19	107
14	68	24	92
10–14	410 21 %	91 8 %	501 16 %
15	72	22	94
16	64	55	119
17	50	63	113
18	66	77	143
19	75	89	164
15–19	327 17 %	306 28 %	633 21 %
20–24	361 18 %	268 24 %	629 20 %
25–29	287 14 %	126 12 %	413 13 %
30–34	181 9 %	92 8 %	273 9 %
35–39	138 7 %	63 6 %	201 7 %
40–44	96 5 %	58 5 %	154 5 %
45–49	84 4 %	49 5 %	133 4 %
50–54	41 2 %	21 2 %	62 2 %
55–59	24 1 %	8 1 %	32 1 %
60–	14 1 %	5 -	19 1 %
Uoplyst	24 1 %	10 1 %	34 1 %
I alt	1.987	1.097	3.084

Kilde: Materiale fra politiets strafferegistre.

For kvindernes vedkommende er kriminaliteten i pubertetsårene af langt mere begrænset omfang. Kvindernes domfældelsesmaksimum synes at ligge et sted omkring det 20. år, hvilket nok i nogen grad hænger sammen med, at utugtsforbrydelser udgør en så betragtelig del af den feminine kriminalitet. Fra dette kulminationspunkt aftager kriminalitetsfrekvensen markant i de følgende aldersgrupper, hvorpå den atter flader ud omkring 30-årsalderen og synker jævnt fremover til 60-årsalderen.

Sammenholdes aldersfordelingen med de vigtigste forbrydelsesgrupper, viser der sig en ret udpræget forskel med hensyn til, på hvilke alderstrin de forskellige forbrydelser er mest fremherskende, se tabel XII.

Blandt berigelsesforbrydelserne knytter interessen sig især til tyverierne, som er den numerisk mest omfattende gruppe for begge køns vedkommende. Hos de mandlige domfældte forekommer det største antal blandt de helt unge drenge (over 1/3 af de domfældte tyve er under 14 år). Siden tyvene repræsenterer så stor en andel af de domfældte forbrydere, kan man fastslå, at det må være det store antal unge tyve, der bevirker, at kurven for den mandlige kriminalitet når sit maksimum før det 15. år.

For kvindernes vedkommende samles det relativt største antal domfældte

Tabel XII. Aldersfordelingen inden for forskellige forbrydelsesgrupper i Århus 1869–1896.

	Berigelses- forbr.	Tyveri	Bedrageri	Sædeligheds- forbr.	Volds- forbr.	Andre forbr.
<i>Mænd</i>						
10–14	408	(375)	(20)	–	1	1
15–19	298	(220)	(53)	7	11	11
20–24	288	(158)	(89)	12	27	34
25–29	214	(83)	(90)	20	27	26
30–34	138	(67)	(50)	11	12	20
35–39	99	(47)	(34)	14	5	20
40–44	73	(38)	(22)	11	7	5
45–59	63	(39)	(12)	10	6	5
50–	65	(35)	(17)	9	3	2
<i>Kvinder</i>						
10–14	88	(77)	(9)	2	–	1
15–19	151	(104)	(39)	153	–	2
20–24	106	(72)	(28)	153	8	1
25–29	65	(41)	(14)	56	1	4
30–34	42	(28)	(11)	46	2	2
35–39	29	(18)	(5)	32	2	–
40–44	39	(25)	(7)	14	1	4
45–59	30	(13)	(7)	16	1	2
50–	23	(19)	(2)	10	1	–

Kilde: Materiale fra politiets strafferegistre.

Anmærkning: Grupperingerne er baseret på hovedforbrydelserne, og der er set bort fra de tilfælde (34), hvor alderen ikke har kunnet udledes af materialet.

for tyveri i aldersgrupperne 15–19 år, men opgivelserne for såvel aldersgruppen 10–14 år som 20–24 år er også ret betragtelige.

Af de øvrige berigelsesforbrydelser forekommer alene bedragerierne i et sådant antal, at det med noget forbehold kan skønnes, hvorledes de for denne forbrydelseskategori dømte fordeler sig aldersmæssigt. I modsætning til hvad der fremgik af aldersfordelingen i forbindelse med tyveri-domfældelser, er de yngste aldersklasser ikke særlig talrigt repræsenteret; tværtimod kan den relativt største andel af bedragerer for mændenes vedkommende placeres i aldersgrupperne 20–30 år og for kvindernes 15–25 år. Ud over de øvrige alderstrin er domfældelserne fordelt ret jævnt, dog med relativt mange domfældte blandt midaldrende.

Andre former for lovovertrædelser med berigelse for øje (ran, hæleri, røveri, ulovlig omgang med hittegods, dokumentfalsk og anden form for falsk) fremtræder alle i så numerisk små størrelser, at det vil være vanskeligt at analysere aldersfordelingen. Det ser dog ud til, at disse forbrydelser hovedsagelig forøves af voksne personer. Enkelte kategorier (hæleri og ulovlig omgang med hittegods) synes endog hovedsagelig at være begået af midaldrende og ældre mennesker, men tallene er som helhed små.

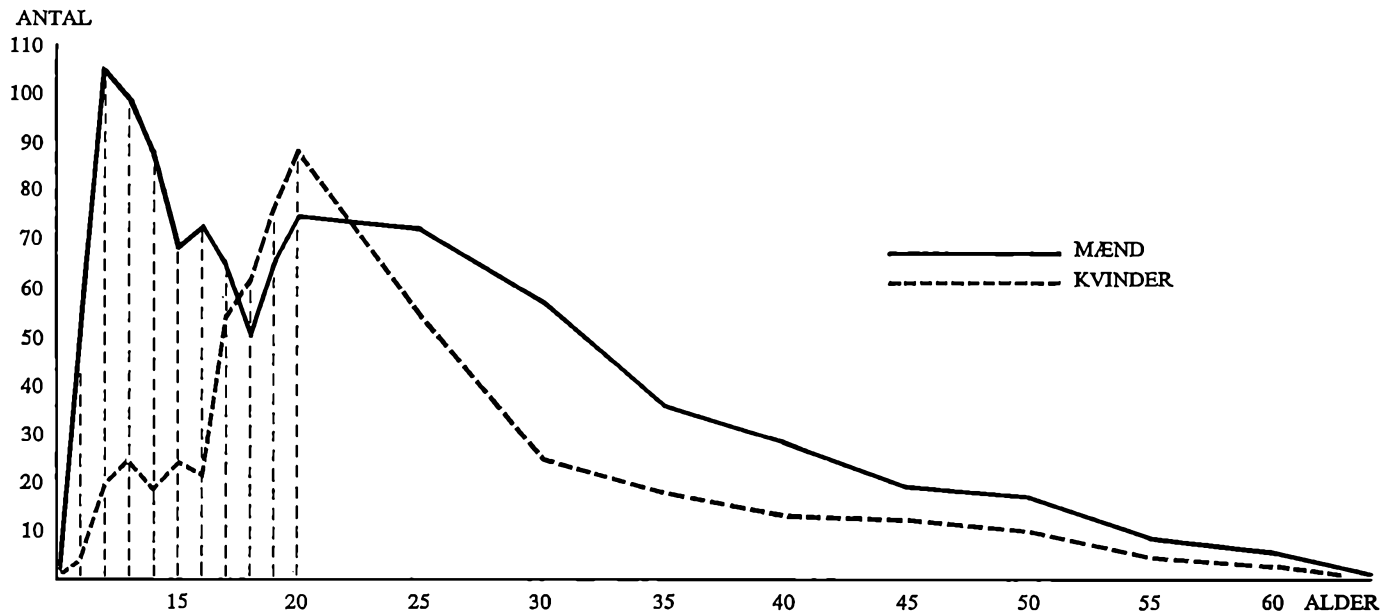

Diagram VI. Aldersfordelingen for domfældte i Århus 1869–1896.

Sædelighedsforbrydelserne er af temmelig forskellig karakter, og forbrydernes alder varierer ligeledes – så vidt det lader sig påvise – inden for de enkelte kategorier af overgreb.

Mændenes sædelighedsforbrydelser fordeler sig på de enkelte overtrædelsesgrupper med så ringe talstørrelser, at det faktisk ikke er muligt at påvise nogen markant aldersfordeling.

For kvindernes vedkommende domineres forsyndelser mod sædeligheden ganske af overtrædelserne af utugtsparagraffen. Kulminationspunktet for denne forbrydelse indtræffer særdeles tydeligt i alderen fra ca. 18. til 25. år; dette hænger nok sammen med, at erhvervet må være mest indbringende i disse aldersklasser, men det har sikkert også spillet en rolle, at politiet har et godt øje til de ganske unge kvinder, som lige er kommet ud i prostitutionen, medens de ældre og mere professionelle lades i fred, når de blot overholder de sundhedsmæssige tilhold.

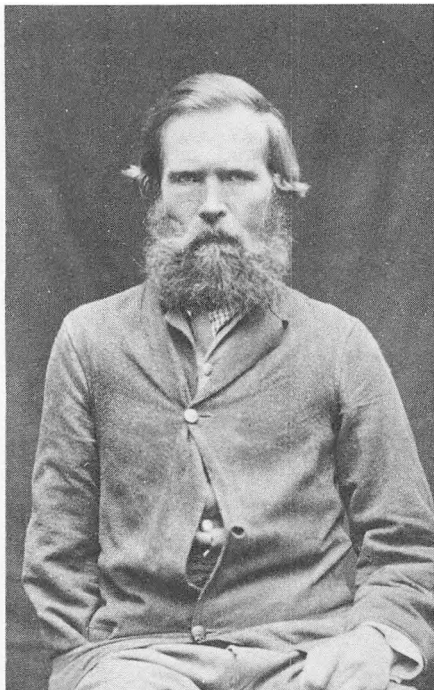
Overtrædelser af forbud mod udbredelse af venerisk syge, som hyppigt følger i prostitutionens kølvand, indtræffer i de samme aldersklasser. Mere passive sædelighedsforbrydelser som rufferi og forargeligt samliv falder derimod snarere inden for de modne og ældre aldersgrupper.

Voldsforbrydelserne optræder kun for mændenes vedkommende i et sådant antal, at der kan foretages statistisk beregning. Her koncentrerer halvdelen af overtrædelserne i aldersklasserne 20–30 år.

Endelig er der den uensartede samling af andre forbrydelser, som næppe kan behandles under et i betragtning af de meget forskelligartede motiver, der kan tænkes at ligge til grund for lovovertrædelserne. På den anden side er tallene for de enkelte forbrydelsesgrupper så ubetydelige, at de næppe lader sig analysere med nogen sikkerhed. Den eneste større kategori, nemlig forbrydelser mod den offentlige myndighed, hvilket især omfatter vold og opsætsighed mod politiet, ligger i sin karakter nær voldsforbrydelserne og har tilnærmelsesvis den samme aldersfordeling.

Hovedtrækkene i undersøgelsen over domfældtes aldersmæssige fordeling kan sammenfattes således:

1) Angående mandkønnet er antallet af lovovertrædere, som er fundet skyldige i brud på straffeloven, især højt i de yngste årgange. Skønt mænd i alderen mellem 10 og 15 år i løbet af den behandlede periode i Århus kun udgør mellem 4 og 5 % af den samlede befolkning⁷, begås omkring 13 % af det samlede antal forbrydelser blandt unge mænd i denne aldersklasse. Endda er der noget, der taler for, at dette billede er for gunstigt med hensyn til ungdomsforbrydernes virkelige tal, idet justitsministeriet, såfremt forholdene taler for, at et barn kan rettes op og forbedres ved andre foranstaltninger, kan frafalde påtale⁸.

To forbrydertyper fra politiets første »forbryderalbum«. Manden til venstre, Niels H. N., fik sin første dom som 15-årig i 1881; det var for pengeafpresning. Året efter modtog han 25 slag rotting for tyveri; han fortsatte senere med bedragerier og endte 1886 i forbedringshuset. Manden til højre var en svensk invalid, Anders J. Blandt hans kendetegn var et ar på højre kind samt, at hans højre arm var kvæstet af et granatstykke. Han var ca. 172 cm høj. Ved Århus købstads ekstraret blev han i 1878 idømt vand og brød i 3×5 dage for tyveri.

I samtiden gav denne ungdomskriminalitet anledning til betænkelighed. En af kirke- og undervisningsministeriet i 1893 nedsat kommission til undersøgelse af statstilsyn med børneopdragelsen fremførte således i betænkningen nogle mulige grunde til børns »sædelige fordærvelse«⁹. Kommissionsmedlemmerne henlede især opmærksomheden på den skyld, som antoges at påhvile forældre og andre opdragere ved gennem forsømmelighed eller lastefuldhed at have forsømt børnenes opdragelse. Mange børn er i hjemmet blevet vidne til brutalitet, urenlighed, drikfældighed og usædelighed, »måske endog til forbrydelser, og godt er det, om de ikke ligefrem

benyttes dertil¹⁰. Det påpeges også, at det kan være forbundet med uheldige virkninger, hvis begge forældrene må være borte fra hjemmet på grund af erhvervsarbejde; på denne måde forledes de unge ofte til at kompensere for ensomheden og den følelsesmæssige utryghed ved at søge ind i bander, og det er ofte den egentlige årsag til skulkeri, vagabondering og rapseri¹¹.

På lokalt plan blev kriminaliteten blandt Århus' ungdom også behandlet i en skrivelse fra stiftamtet til byrådet i 1872, hvori det anførtes, at der i Århus i det forløbne år (1871) var blevet dømt 15 børn, medens kun 1 barn i samme tidsrum var blevet domfældt i Horsens og slet ingen i Skanderborg. På baggrund heraf henstillede amtet, at der blev truffet ekstraordinære forholdsregler til standsning af ungdommens, som det synes, tiltagende demoralisering. I den debat, som dette affødte i byrådet, mente politimesteren dog ikke, at der var tale om nogen større fordærvelse i Århus fremfor andre steder, og et byrådsmedlem fremførte, at misforholdet i antal måske også kunne bero på, at man netop passede bedre på i Århus end de andre steder¹².

2) For kvindekønnets vedkommende ser det ud til, at den alder, hvor kriminaliteten er størst, indtræffer senere end for mændene. I aldersklasserne 15–25 år begås 18.6 % af samtlige forøvede lovbrud, skønt kvinderne i denne aldersgruppe kun udgør omkring 9–10 % af købstadens samlede befolkning¹³. Det hænger dels sammen med, at det hovedsagelig er de yngre og kønnere piger, som har mulighed for at tjene de største beløb på prostitution, dels at unge kvinder i denne alder som tyende undertiden på arbejdspladsen bliver konfronteret med en komfort og levestandard, der står i stærk kontrast til deres egne kår, hvilket kan give anledning til rapserier eller små-bedragerier fra herskabet.

Det passer i og for sig godt ind i dette billede, at den feminine kriminalitet er aftagende i takt med, at et stigende antal kvinder indtræder i ægteskab¹⁴. I et socialt mønster, hvor kvindens virksomhed primært er afgrænset af hjemmets fire vægge, formodes dette til en vis grad at have en miljøbeskyttende virkning mod realiseringen af forbryderiske tilbøjeligheder¹⁵.

3) Endelig er alderdomskriminaliteten af meget begrænsede dimensioner. Det kan ikke forklares alene under henvisning til et færre antal personer i denne aldersgruppe, idet kun 3.7 % af de domfældte personer af begge køn er over 50 år, medens 11–12 % af den samlede befolkning er det¹⁶.

Fysisk svaghed kan måske tjene til forklaring på dette forhold, men de mindre opgivelser kan eventuelt også skyldes, at lovovertræderne i de ældste aldersklasser er mere forsigtige eller erfarne og derfor i større tal undgår afsløring.

Fødested

I strafferegistrene er normalt registreret de domfældte personers fødested. Oplysninger herom er indhentet fra de domfældte selv og kan således være behæftet med de fejl, som en bevidst fordrejning eller utilstrækkelig viden hos de adspurgte kan afstedkomme. Det er ikke muligt at afgøre, i hvilket omfang der er angivet fejlagtigt fødested, men det er en kendsgerning, at der mangler fødestedsopgivelser for omkring 8 % af de domfældte; dette kunne tyde på, at enten har politiet taget ret skødesløst på registreringen af disse oplysninger, eller også har de straffedes kendskab til personlige data – bevidst eller ubevidst – været mangelfuld.

Den form, i hvilken materialet foreligger, frembyder endvidere problemer med hensyn til identifikationen af de geografiske opgivelser. Fødestedet er almindeligvis blot angivet ved navnet på den større eller mindre geografiske lokalitet, hvorfra pågældende stammer, men kun sjældent foreligger oplysninger om sogn, herred eller amt. I de tilfælde, hvor lokalitetsbetegnelsen kan henføres til flere steder af samme navn, lader det sig selv sagt ikke gøre at identificere den korrekt.

På baggrund heraf er det ikke muligt detaljeret at konstatere de domfældtes geografiske fordeling efter fødested, og undersøgelsen må derfor indskrænkes til betragtninger over forholdet mellem de domfældte, som er født i Århus, og de, som er født i andre købstæder eller i landdistrikterne.

Af de domfældte er kun 21 % født i Århus; 17 % er registreret som født i andre købstæder og 46 % i landdistrikterne i kongeriget. 8 % er, som allerede omtalt, registreret uden fødestedsopgivelse, og andre 8 % stammer fra områder uden for kongerigets grænser, væsentligst fra nabolandene Sverige–Norge og forskellige tyske stater.

I betragtning af, at undersøgelsen geografisk er afgrænset til Århus' jurisdiktionsområde, forekommer det så meget mere markant, at de indfødte århusianere ikke udgør mere end godt 1/5 af de personer, over hvem der er fældet dom for straffelovsovertrædelser. Dette vil nok – i det mindste til dels – kunne finde sin forklaring i den stærke og vedholdende vandringsstrøm fra land til by, som indledtes allerede i begyndelsen af det 19. århundrede og voksede stærkt i omfang mod århundredets slutning. De østjyske købstæder udøvede en stærk tiltrækning på tilflytterne, og i 1901 var således kun 40 % af de personer, som boede i Århus amts byer (Århus, Skanderborg, Silkeborg og Horsens), født på opholdsstedet¹⁷. Betragtes bybefolkningens tilvækst under et i det 19. århundrede, er den årlige gennemsnitlige tilvækstprocent ikke større i nogen landsdel end i de østjyske

købstæder, hvor tilvækstprocenten var 2.04 mod 1.60 for hele landets bybefolkning¹⁸.

Denne vandring på nationalt plan må have skabt såvel sociale som menneskelige problemer. Sammenklumpningen af mange mennesker i byområderne medførte øget behov for boligmæssige, uddannelsesmæssige og sundhedsmæssige faciliteter; hvor disse krav ikke kunne honoreres i takt med udviklingen, var der stor fare for, at det netop blev de tilflyttede, der som de mest ukendte med de nye forhold, først blev konfronteret med manglerne. De ændrede leve- og arbejdsforhold har krævet tilvænnning, og kontaktvanskeligheder i det nye miljø har let kunnet give sig udslag i rod-løshed. Den interne sociale kontrol og støtte, som havde stivet den enkelte i landsbysamfundet af, lod sig kun i ringe grad overføre til by-miljøet, hvor den indbyrdes anonymitet var mere fremherskende. Fristelserne og den større mulighed for asocial aktivitet i det urbaniserede samfund kan også have virket demoraliserende med hensyn til de tilvante moralbegreber, således at et skridt på skråplanet mod forbrydelser, druk og svir i og for sig ikke forekommer uforståeligt.

På denne baggrund kan det næsten forventes, at tilflytterne – i betragtning af de radikalt ændrede kår – vil komme til at udgøre en kriminel belastet gruppe i et større samfund.

Når personer, der er født uden for Århus jurisdiktionsområde, er kommet i konflikt med de retshåndhævende myndigheder i købstaden, behøver det dog ikke nødvendigvis altid at dreje sig om tilflyttere. En del af de personer, som er fundet skyldige i straffelovsovertrædelser, kan meget kortvarigt have haft ophold i byen på besøg eller gennemrejse (handelsrejsende, gæster); andre kan være søfolk fra skibe i havnen eller håndværkere på valsen, som i forbindelse med svigtende indtjeningsmuligheder har suppleret indtægterne på ulovlig vis. Endelig kan det også være bønder fra oplandet, som under indkøb eller andet ærinde i købstaden har begået et strafbart forhold.

Éngangsstraffede og recidivister

I de forudgående undersøgelser over de domfældtes køn, alder og fødested er det samlede antal individer af begge køn, som er domfældt i perioden 1869–1896 for straffelovsovertrædelser i Århus købstads jurisdiktion, blevet optalt til 3.084 personer. I denne forbindelse er det imidlertid ladet ude af betragtning, at nogle af disse personer kan være gengangere; er det samme individ dømt flere gange i årene 1869–1896, er hver af disse domfældelser optalt, som om de var begået af forskellige gerningsmænd.

En optælling af, hvor mange gange de enkelte – i Århus – domfældte personer er straffet 1869–1896 viser, at de 3.084 registrerede domsafsigelser fordeler sig på 2.241 forskellige forbrydere; af disse domfældte er 79 % kun registreret en enkelt gang – dette repræsenterer 57 % af domfældelserne. 20 % af de domfældte er fundet skyldige 2 til 5 gange, hvilket svarer til 37 % af domsafsigelserne. Den resterende ene procent af forbryderne er straffet 6 gange eller mere, hvilket udgør 6 % af det samlede antal domfældelser.

En sådan undersøgelse kan ikke beskrive det århusianske forbryderklientels sammensætning af éngangsstraffede og recidivister, fordi den alene belyser det antal domme, som de straffede har modtaget i Århus. De personer, som kun en enkelt gang har udstået straf i Århus for lovovertrædelse, kan have en betydelig kriminel karriere bag sig i andre jurisdiktioner.

For et begrænset antal år – 1883 og 1885–1889 – er det imidlertid muligt at efterforske de enkelte domfældtes tidligere forbryderiske aktivitet, for så vidt som de pågældende er blevet dømt for disse forhold. I disse år blev der nemlig ved Århus politi ført protokol over de indberetninger, som blev indhentet hos herreds- og byfogder, og som indeholdt meddelelser om personer, der var sigtet i justitsager. Man havde således kontrol med de pågældendes eventuelle tidligere berøring med de retshåndhavende myndigheder i andre jurisdiktionsområder. Disse indberetninger blev anvendt som baggrund for strafudmålingen og udgjorde tilsammen en strafteftest for de enkelte lovovertrædere.

Bortset fra kvinder, der er straffet for udøvelse af erhvervsmæssig utugt, omfatter indberetningsprotokollen samtlige domfældte i de omhandlede 6 år. Der er sikkert også indhentet oplysninger på de prostituerede lovovertrædere; men eftersom de i forvejen blev registreret i protokollen over løsgangtunge kvinder, har man øjensynlig ikke fundet det umagen værd også at notere dem i indberetningsprotokollen. Til erhvervelse af et overblik over tilbagefaldshyppigheden hos samtlige straffede i perioden 1883 og 1885–1889 er utugtsprotokollen for de samme år derfor konsulteret med sigte på at registrere de domfældte prostitueredes tidligere levnedsløb.

For at undgå at flere gange dømte individer, som er registreret for hver enkelt straf, skal tælle med for hver domfældelse, er disse personers antal af tidligere domme alene opgjort i forbindelse med den senest – i Århus – afsagte dom før 31. december 1889. En person kan altså være straffet i den århusianske jurisdiktion i f. eks. 1885, 1886 og 1889; men den pågældende registreres kun i tilbagefaldsstatistikken ved den sidste dom, til gengæld gøres summen af samtlige tidligere domme da op på en gang.

Tabel XIII. Antal forudgående tilbagefald for lovovertrædere 1883 og 1885–1889.

	Antal		I alt	%
	1883	1885–89		
Ingen tilbagefald	76	332	408	64.2
1 –	11	84	95	14.9
2 –	9	50	59	9.3
3 –	–	24	24	} 11.6
4 –	3	10	13	
5 –	5	11	16	
6 –	1	11	12	
7 –	–	3	3	
8 –	–	3	3	
11 –	–	2	2	
18 –	–	1	1	
Antal personer i alt	105	531	636	100.0

Kilde: Materiale fra indberetning over kriminelle sager 1882–1889 og protokol over løstgigtige fruentimmere 1875–1905.

En undersøgelse på dette grundlag af det forudgående kriminelle levedsløb for de personer, der er dømt i Århus 1883 og 1885–1889, med hensyn til det antal domme, som er overgået dem både inden denne periode og indtil det tidspunkt, hvor de sidste gang inden 1. januar 1890 er dømt i Århus, er fremstillet i tabel XIII.

De i alt 636 forbydere er registreret tilsammen 1.210 gange for brud på straffeloven, hvilket giver gennemsnitlig 1.9 registrering for hver. Af de registrerede personer er 228 individer (35.8 %) domfældt 2 eller flere gange i løbet af den behandlede periode eller/og før denne. Betragtes udelukkende gruppen af recidivister, bidrog disse 228 personer alene med 802 domfældelser eller 3.5 pro persona.

Benyttede recidivtallene som basis for en beskrivelse af det århusianske forbyderklientel, må det påpeges, at der til grund for materialet kun er lagt straffe, idømt gerningsmanden inden for den danske stats grænser. Dette bevirker, at omfanget af såvel de strafbare forhold, danske borgere kan have gjort sig skyldige i uden for landets grænser, som den kriminelle fortid, udlændinge kan have haft før indvandring til Danmark, ikke lader sig fastslå gennem denne undersøgelse; det forekommer sandsynligt, at både recidivisternes og tilbagefaldenes antal således i virkeligheden er sat for lavt.

Skønt der altså må tages forbehold med hensyn til recidivantallets reelle omfang, synes det plausibelt at antage, at der blandt den hovedpart af lov-

Tabel XIV. Recidivister 1885–1889 fordelt på arten af første, registrerede lovovertrædelse.

	Tilbagefaldsmulige	Tilbagefaldne	
		Antal	%
Berigelsesforbrydelser	433	152	35
Sædelighedsforbrydelser	49	29	59
Voldsforbrydelser	26	11	42
Andre forbrydelser	23	7	30
I alt	531	199	37

Kilde: Materiale fra indberetning over kriminelle sager 1882–1889 og protokol over løsagtige fruentimmere 1875–1905.

Anmærkning: Fordelingen er foretaget på grundlag af hovedforbrydelsen.

overtrædere, som kun er blevet straffet en enkelt eller ganske få gange, må være at finde mange personer, som f. eks. i en særlig situation kan være blevet fristet eller provokeret til at overtræde straffelovens bestemmelser, men som i øvrigt ellers fører et ret lovlydigt liv.

Lidt over 1/10 af de domfældte er imidlertid straffet mere end 3 gange, og det vil især være blandt disse, at en kerne af mere vanemæssige forbrydere forekommer; i øvrigt vil et vist antal domme let med en egen selvforstærkende virkning medføre, at den pågældende, der er nægtet accept i samfundet på grund af sine gerninger, faktisk er henvist til fortsat ulovlig aktivitet. Egentlige professionelle kriminelle i den betydning, at forbrydelser er deres eneste eller i hvert fald vigtigste indtægtskilde, vil formodentlig kun være meget få i antal, og dette, at en person med mellemrum under vidt forskellige vilkår gør sig skyldig i forskellige småforseelser, berettiger ikke pågældende til betegnelsen: professionel. Faktisk vil vane-forbrydere kun figurere i en tilbagefaldsstatistik et begrænset antal gange, fordi interneringstiden sætter en naturlig begrænsning for tilbagefald.

Benyttes materialet for årene 1885–1889 særskilt med henblik på en undersøgelse af tilbagefaldshyppigheden i relation til den første, registrerede lovovertrædelse, fordeles recidivisterne inden for de 4 hovedkategorier af forbrydelser som vist i tabel XIV.

Det ser ud til, at recidivisternes antal i sammenligning med andre forbrydelsesgrupper er størst blandt de personer, som første gang er domfældt for forbrydelser mod sædeligheden; det skyldes sandsynligvis, at det store antal prostituerede gentagne gange recidiverer.

Tabel XV. Recidivister 1885–1889 fordelt på arten af første og anden forbrydelse.

Første forbrydelse	Antal	Anden forbrydelse			
		Berigelsesforbr.	Sædelighedsforbr.	Voldsforbr.	Andre forbr.
Berigelsesforbrydelser	152	137	6	6	3
Sædelighedsforbrydelser	29	3	24	1	1
Voldsforbrydelser	11	6	–	5	–
Andre forbrydelser	7	2	1	2	2

Kilde: Materiale fra indberetning over kriminelle sager 1882–1889 og protokol over løssagte fruentimmere 1875–1905.

Anmærkning: Fordelingen er foretaget på grundlag af hovedforbrydelsen.

Mellem 1/3 og 1/2 af de individer, der er fundet skyldige i berigelses- og voldsforbrydelser ved den første domsafsigelse, er påny registreret for en lovovertrædelse; endelig skal det færreste antal personer, der igen er faldet tilbage til et brud på straffeloven, findes inden for den gruppe lovovertrædere, som første gang blev dømt skyldige for forsyndelser mod forhold inden for den heterogene kategori af øvrige forbrydelser.

Sammenlignes i forlængelse heraf arten af tilbagefaldsforbrydelsen med den første lovovertrædelse, vil det kunne iagttages, at der er en gennemgående tendens til, at den først begåede straffelovsovertrædelse og den næstfølgende vil falde inden for samme hovedkategori af forbrydelser. I ikke mindre end 84 % af recidivtilfældene sker det første tilbagefald inden for den samme kategori, som pågældende første gang blev straffet efter, se tabel XV.

Civilstand

Det er ikke muligt at indhente viden om forbrydernes fordeling på civilstandsgrupper ud fra strafferegistrene; men på grundlag af det ovenfor benyttede materiale fra indberetninger over kriminelle sager kan den ægteskabelige status for personer, straffet i 1883 og 1885–1889 konstateres.

Civilstanden for de 636 forskellige personer er registreret på det tidspunkt, da pågældende senest før 31. december 1889 er dømt i Århus; dette medfører, at en person, der i ugift stand har forøvet f. eks. 2 overtrædelser af loven i 1885 og 1886, og som i 1889 efter i mellemtiden at have indgået ægteskab gør sig skyldig i et 3. strafbart forhold, registreres som gift, se tabel XVI.

Tabel XVI. Personer domfældt i 1883 og 1885–1889 fordelt efter civilstand.

	10–19 år	20 år–	I alt	%
Ugifte	216	249	465	73.1
Gifte			128	20.2
Andre			22	3.4
Uoplyst			21	3.3

Kilde: Materiale fra indberetning over kriminelle sager 1882–1889 og protokol over løstgigtige fruentimmere 1875–1905.

Anmærkning: Rubrikken »Andre« omfatter 17 enker eller enkemænd og 5 separerede.

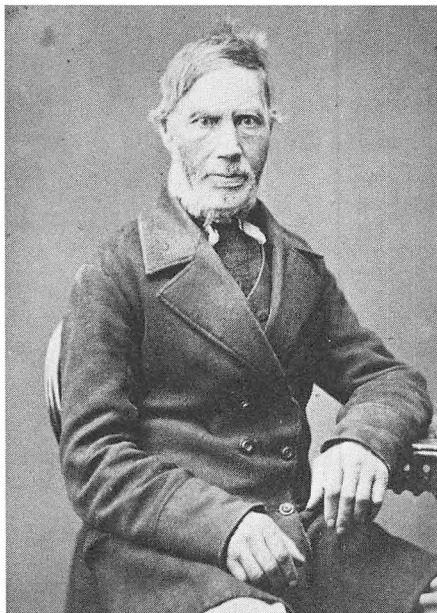
Hovedparten af de domfældte personer er ugifte. Opdelingen i unge under 20 år, der normalt ikke er gift, og voksne domfældte, som ikke er indtrådt i ægtestanden¹⁹, viser, at de ugiftes overvægt ikke blot skyldes, at en så stor del af de kriminelle i Århus er ganske unge mennesker. At flertallet af voksne domfældte ligeledes er ugifte, forekommer så meget mere markant i betragtning af, at omkring 64 % af mændene og omkring 58 % af kvinderne over 20 år ved århundredskiftet levede i ægteskab²⁰.

I samtiden forklaredes de giftes ringere andel i kriminaliteten med henvisning til familielivets betryggende indflydelse. Når de gifte »er så forholdsvis sjældne i forbrydernes lejr, kan grunden næppe være nogen anden, end den store beskyttelse, som familielivets ro, dets holden-borte-fra samfundslivets fristelser og dets styrkelse af den enkeltes samhørighedsfølelse, indeholder«²¹.

Man peger også på, at da det overvejende er de roligere befolknings-elementer, som indgår ægteskab, er det forventeligt, at hovedmassen af forbryderne er ugifte²². Herimod kan argumenteres, at netop ægteskabet kan medføre sådanne økonomiske forpligtelser, at enkelte ville kunne føle sig fristet eller endog tvunget til at søge indtægter ved ulovligt virke.

Bopæl

En indsamling af adresser for personer, anholdt af politiet, er foretaget på grundlag af anmeldelsesprotokollernes oplysninger om kriminalsagers opklaring; i denne rubrik noterede politimyndigheden nemlig, hvilke personer der var arresteret for de strafbare forhold og undertiden med angivelse af pågældendes bopæl. I de fleste af den behandlede periodes år er adresseopgivelserne imidlertid noteret med varierende intensitet, og materialet må derfor anses for at være for tilfældigt som vejviser for en kortlægning af, hvor de mistænkte boede.

Den pæne fotografering til forbryderalbummet foregik i de første år i fotograf Svendsens atelier ved Skt. Clemens Bro; det afslører lysedugen, som er anvendt også ved andre optagelser. Senere foregik fotograferingen i arresthusets gård. Øverst t. v. ses røgter Jens S., som efter mange domme andre steder fik 4 års tugthus i 1879 for tyveri ved Arhus ekstraret. Røgteren var ca. 164 cm høj med blondt, gråsprængt hår og blå øjne. Pigen nedenunder, Mathilde S. H., fik sin første dom som 16-årig. Hun var ca. 156 cm høj med rødt hår, sund ansigtsfarve og med særlige kendetegn: et lille ar på venstre kind og et på venstre hånds langfinger. Kvinden nederst til højre, Karen N., var over 40 år, før hun fik sin første dom. Da hun fjerde gang (i 1882) blev dømt for tyveri, lød dommen på 1 års forbedringshus. Hun var ikke stort mere end 1½ m høj; hun havde »stærke lemmer« og krumme lillefinger på begge hænder.

Ved indførelse af systemet med straffekort i 1897 fordredes ganske vist ikke direkte oplysninger om bopæl, men de udvidede ønsker om individualdata på kortene medførte, at adresserne også i videre omfang blev indført i anmeldelsesprotokollerne.

For perioden 1897–1900 er indsamlet 364 forskellige adresser.

Disse bopæls-opgivelser behøver ikke nødvendigvis at være identiske med de senere domfældtes, idet materialet omfatter adresser på personer, der blot er tilbageholdt som sigtede under den politimæssige efterforskning.

En undersøgelse af bopæls-angivelserne viser, at de anholdte personer boede spredt over hele byen uden tydelig tendens til sammenklumpning i enkelte kvarterer.

Betragtes den ældre bykerne inden for den byafgrænsning, som fra Frederik d. VI's tid blev udgjort af alleerne: Sønderallé, Vesterallé og Nørreallé, kan det påvises, at 129 bopælsangivelser (35 % af adresserne) findes inden for dette område. Skønt en højere frekvens i antallet af adresser måske kan vises i den lave – og for det meste ret tarvelige og fugtige – beboelse langs åen (Fiskergade og Ågade), er hovedindtrykket med hensyn til centrumsområdet, at de anholdtes adresser fordeler sig over næsten alle gaderne. Dette hænger nok i nogen grad sammen med bebyggelsesstrukturen i området, som markeres af en beboelsesmæssig heterogenitet, idet bedre huse og dårlige rønner har ligget side om side i samme gade. Der har utvivlsomt været mange huse af ringe standard spredt over staden, men de er ikke koncentreret i noget egentligt fattigkvarter med slumpræg; følgelig synes det heller ikke muligt at udpege et bestemt kvarter- eller gademiljø som særligt stimulerende for kriminelle anlæg.

I Frederiksbjerg-kvarteret, der ligger syd for banelinjen, er påvist 92 bopælsangivelser (25 % af adresserne). Denne bydel, som indlemmedes i Århus 1874, var vokset frem under indflydelse af de muligheder, som indvielsen af jernbanen (1862) og anlæggelsen af Århus Palmekærnefabrik (1871) frembød for beskæftigelsen i denne del af byen. Bebyggelsen stammer hovedsagelig fra omkring 1870–1895 og består af huse på et par etager; området beboedes i vid udstrækning af arbejdere samt nogle håndværkere og handlende. Ej heller her synes der at være nogle gader, der er særligt »belastede« ved at have huset specielt mange anholdte.

Samtidig med at Frederiksbjerg bebyggedes, blev byen udvidet med et nyt kvarter på skråningerne nord for Nørreallé, nemlig Ø-gadekvarteret. Der er noteret 59 anholdte med bopæl i denne del af staden (16 % af adresserne). Hovedstammen i bebyggelsen bestod af sammenhængende huse i to-tre etagers højde, og beboerne tilhørte hovedsagelig arbejderklassen og i mindre omfang, håndværker- og handelsstanden.

De resterende 84 anholdte (23 %) har bopæl uden for de omtalte kvarterer. Nogle af de registrerede adresser hører til Brobjerg-kvarteret mellem banelinjen og Sønderallé – et område, hvor anseligere bygninger omkring Banegårdspladsen og Ryesgade vekslede med mindre pretentiøse huse på f. eks. Banegårdsvej og Kriegersvej. Gaderne er anlagt og bebygget omkring 1870. Andre anholdte boede langs indfaldsvejene til byen, således i de lave huse ved Skovvejen og Nørrebrogade-Randers Landevej; i betragtning af at en del af den sidstnævnte bebyggelse omkring Christiansbjerg (»Reginehøj-kvarteret«) ikke just havde nogen synderlig estimeret karakter²³, er det bemærkelsesværdigt, at tilsyneladende kun så få anholdte har boet her²⁴.

Til belysning af antallet af adresser i de enkelte gader og kvarterer er det imidlertid næppe tilstrækkeligt kun at betragte bebyggelsesstrukturen og beboer-klientellet – man må også tage befolkningstætheden i betragtning til bedømmelse af hyppighedsfrekvensen i de anholdtes bopælsangivelser. Her viser det sig, at i de 22 gader, hvor der er registreret adresser på fra 5–10 anholdte, er der også over 300 beboere (bortset fra tre undtagelser: Absalonsgade, Badstuegade og Wilstersgade), og i de 7 gader med fra 10–15 bopælsangivelser bor der mellem 550 og 2000 personer i de enkelte gader. Heraf kan dog ikke sluttes, at der i folkerige gader altid er mange anholdte – faktisk er der 29 gader med over 300 beboere, som ikke figurerer i anmeldelsesprotokollerne med 5 eller flere anholdte i perioden 1897–1900²⁵.

Erhverv

Stillingsbetegnelse skulle også indgå blandt den enkelte domfældtes personlige data i strafferegistrene; disse oplysninger er imidlertid så hyppigt udeladt, at det rummer en fare for, at den gruppe, hvis erhvervsmæssige status lader sig konstatere, ikke udgør et udsnit, der er repræsentativt for hele forbryder-klientellet²⁶.

På baggrund heraf er indsamlingen af de straffedes erhvervsbetegnelse koncentreret om de personer, der er blevet domfældt 1883 og 1885–1889; i disse år er det muligt at supplere strafferegistrenes næringsvejs-opgivelser med oplysninger fra indberetninger over kriminelle sager.

En bearbejdning af oplysningerne til erhvervsgruppering kan medføre fejlmuligheder, som det næppe lader sig gøre at korrigere. En person kan have opgivet en højere stilling, end han har bestredet nogen sinde; en subsistensløs, der i sin ungdom måske har stået i lære i et håndværksfag, kan således have udgivet sig for at være svend inden for det pågældende

fag, selv om han forlængst er gået over i de erhvervsløses gruppe. Nogle erhvervstitler kan også antages snarere at være udtryk for de sociale ambitioner hos den pågældende end fyldestgørende betegnelser for den aktuelle næringsmæssige status.

Flere af de undersøgte personer har i løbet af den behandlede periode skiftet næringsvej nogle gange, men til grund for erhvervsgrupperingen i denne undersøgelse er alene lagt den stilling, som pågældende havde på det tidspunkt, da han/hun blev dømt sidste gang i Århus inden 31. december 1889.

De 636 personer fordeler sig i antal på erhvervsgrupper som vist i tabel XVII.

Tabel XVII. De i 1883 og 1885–1889 i Århus domfældte personers erhverv. (Jvnf. talbilag s. 108).

Stilling	Antal	%
I <i>Immaterielt erhverv</i>	8	1.3
a. Embedsmænd og bestillingsmænd	(4)	
b. Liberale erhverv	(4)	
II <i>Landbrug o.l.</i>	7	1.1
III <i>Fiskeri og søfart</i>	15	2.4
IV <i>Håndværk og industri</i>	118	18.6
a. Fabriksejere og håndværksmestre	(6)	
b. Fabriksarbejdere og håndværkssvende og -lærlinge	(112)	
V <i>Handel og omsætning</i>	41	6.4
a. Handlende	(19)	
b. Værtshushold	(6)	
c. Kommissionsvirksomhed	(9)	
d. Kontor	(3)	
e. Transport	(4)	
VI <i>Arbejds mænd og tyende</i>	232	36.5
VII <i>Ude af erhverv eller ikke-placerbare</i>	64	10.0
a. To erhvervsopgivelser	(5)	
b. Uden fast næring	(12)	
c. Gifte kvinder uden erhverv	(33)	
d. Enker og fraseparerede	(14)	
VIII <i>Erhverv uoplyst</i>	151	23.7
a. For personer under 18 år	(132)	
b. For personer over 18 år	(19)	
I alt	636	100.0

Kilde: Materiale fra politiets strafferegistre, fra indberetninger over kriminelle sager 1882–1889, og fra protokol over løsgtige fruentimmere 1875–1905.

Anmærkning: En opdeling i og kommentering af, hvad undergrupperne indeholder, er fremlagt i talbilag s. 108 ff.

Der er kun meget få domfældte at finde i erhvervsgruppen: immaterielt erhverv, skønt antallet af forsørgere inden for denne kategori ved den lokale folketælling i 1885 udgjorde omkring 5 % af den samlede befolkning i købstaden²⁷. Her må dog tages i betragtning, at de lovovertrædere, som personer fra den ret store garnison forøvede, er blevet pådømt ved de militære retsinstanter og således ikke optræder i det civile strafferegister.

Gruppen af landbrugere og søfolk er ligeledes beskedent repræsenteret; en forklaring herpå med henvisning til det ringe antal forsørgere inden for den agrare og maritime sektor i forhold til byens samlede indbyggerantal (omkring 1 % tilsammen) vil næppe have større relevans, idet de pågældende i netop disse næringsgrene sandsynligvis ikke har været bosat i Århus, men kun har været midlertidigt besøgende.

De domfældte personer, som er beskæftiget ved handel og omsætning, svarer i antal tilnærmelsesvis til den andel af byens forsørgere, som er ansat i disse erhverv (omkring 6 %). Enkelte af de domfældte (f. eks. kolportører og handelsrejsende) har dog næppe haft bopæl i Århus, hvilket i nogen grad forskyder sammenligningsgrundlaget.

Hovedparten af de straffede personer er klassificeret inden for de to grupper 1) beskæftigede i håndværk og industri og 2) arbejdsmænd og tyende. Disse erhvervsgrupper er ganske vist også ret talstærkt repræsenteret blandt Århus' indbyggere (forsørgere i de to næringsgrupper udgjorde henholdsvis 13 % og 11 % af den samlede befolkning), men slet ikke i forhold til den andel af forbryderne, som kan henføres til disse grupper.

Det er muligt, at enkelte af stillingsbetegnelserne netop i disse erhvervsgrupper blot er blevet brugt som »facade« for en aktivitet, baseret på ulovligt erhverv. Det ser således ud til, at titlerne: »sypige«, »fabriksarbejder-ske« og »tjenestepige« i nogle tilfælde er brugt som dække for en reel beskæftigelse som prostitueret.

Antallet af personer, for hvem erhvervet er uoplyst, er ret stort (omtrent 1/4 af de registrerede), men en sammenligning med de pågældendes aldersopgivelse viser, at dette for hovedparten beror på en konsekvent undladelse af stillingsregistrering for unge lovovertrædere; måske skyldes dette, at man har skønnet, at disse ikke var forsørgere endnu, og stillingsbetegnelsen for dem var derfor underordnet, eller man antog måske, at det erhverv, pågældende på det tidspunkt havde, var af midlertidig karakter (skolediscipel, lærling, tyende eller medhjælp i fabrik, værksted og butik).

Analysen af forbrydernes erhvervsmæssige fordeling viser, at det er folk fra de mest usikre og dårligst lønnede næringer, der i størst antal er re-

gistreret som kriminelle. I disse indtægtsgrupper, hvor de ikke-faglærte arbejdere og tjenestefolk hyppigt har været henvist til skiftende arbejde undertiden afløst af arbejdsledighed, kan ustabil indtjening let have skabt trykkende økonomiske kår. De erhverv, som fordrer en vis uddannelse og giver en vis indkomst, har tilsyneladende omvendt en ringere kriminalitetsfrekvens blandt udøverne eller også har de haft bedre mulighed for at dække over eventuelle strafbare handlinger.

Perspektivering af den århusianske kriminalitet

På baggrund af de analyser, der er foretaget i det foregående vedrørende kriminaliteten i Århus, kan det have interesse at sammenligne resultaterne med undersøgelser over forbrydelser og forbrydere i andre geografiske områder i Danmark. Er resultaterne fra det århusianske materiale særegne for den jyske købstad, eller gengiver udviklingen i Århus hovedtræk i kriminaliteten på landsplan i perioden 1869–1900?

Desværre er der kun i begrænset omfang foretaget en bearbejdning af materiale til belysning heraf, så en sammenligning vil alene kunne drages inden for ganske enkelte felter. For de domfældtes vedkommende har Statistisk Bureau dog i 5-årige publikationer om den kriminelle retspleje i Danmark offentliggjort materiale om omfanget af det strafferetslige arbejde i de enkelte retskredse med særskilt udsondring af de forskellige arter af sager¹; disse oplysninger åbner mulighed for at sammenholde omfanget og arten af de århusianske domfældte forbryderes aktivitet og de tilsvarende forhold i andre jurisdiktioner. I denne forbindelse er det valgt at sammenligne materialet fra de århusianske strafferegistre med Statistisk Tabelværks oplysninger om domfældte i 1) København, fordi det vil belyse storby-kriminaliteten, 2) Odense og 3) Ålborg, fordi det er byer, som står Århus nærmest i henseende til befolkningstal og 4) de øvrige købstæder, fordi det kan belyse karakteristiske træk ved den gennemsnitlige provinsstads-kriminalitet.

I forsøget på at placere den århusianske kriminalitet i et bredere perspektiv er det selvfølgelig ikke tilstrækkeligt kun at lade en undersøgelse gælde de domfældte forbrydere; opmærksomheden må også være henledt på anmeldelserne, fordi disse på mange måder giver et bedre billede af kriminalitetens dimensioner. Sammenligningsgrundlaget er imidlertid her ret begrænset, idet der kun fra København – i den årlige indberetning til justitsministeriet fra politidirektøren om kriminaliteten i hovedstaden² er optrykt materiale af denne art.

Kriminalitetens omfang og udvikling

Af det totale antal domfældte personer i Danmark i perioden 1869–1896 blev 32 % (32.331 personer) dømt i København, 3 % (3.084 personer) i Århus, 2 % (2.155 personer) i Odense, 1,5 % (1.505 personer) i Ålborg, 17 % (16.966 personer) i øvrige købstæder og de resterende i landdistrikterne.

At en så stor del af de domfældte er blevet fundet skyldige i København i forhold til f. eks. Århus kan selvfølgelig ikke være uventet på baggrund af, at hovedstaden var omkring 10 gange så stor som den næststørste købstad i landet ved århundredskiftet; det er derfor også mere illustrerende til belysning af kriminaliteten i de enkelte byer at undersøge de domfældte forbryderes antal i forhold til befolkningstallet. Kriminalitetsfrekvensen lader sig imidlertid kun konstatere nøjagtigt i det begrænsede antal år, hvor byernes indbyggerantal foreligger enten i almindelige landstællinger eller i kommunale folketællinger; er sådanne opgørelser ikke foretaget, må befolkningsstørrelsen beregnes³.

For at undgå, at et eventuelt atypisk højt eller lavt antal af domfældte i de år, hvor oplysninger om byernes folketal foreligger, skal give nogle lidet repræsentative resultater vedrørende straffede personer pr. 1.000 indbyggere, er tallet på domfældte baseret på et gennemsnit af 3 år, således at f. eks. folketællingernes oplysninger om indbyggerantallet i 1870 er sat i forhold til det årlige gennemsnit af domfældte i 1869, 1870 og 1871, se tabel XVIII.

Undersøgelsen antyder, at der må bestå en vis sammenhæng mellem kriminaliteten og byernes størrelse, idet kriminalitetsfrekvensen er klart højere i hovedstaden og de store byer end i de mellemstore og mindre købstæder.

Tabel XVIII. Antal domfældte personer pr. 1.000 indbyggere i udvalgte geografiske områder.

	1869–1871	1874–1876	1879–1881	1884–1886	1889–1891	1894–1896
København	4.40	4.42	4.79	4.29	4.58	4.36
Århus	3.53	4.25	4.95	3.80	3.90	4.00
Odense	3.77	4.15	3.61	2.69	2.74	2.87
Ålborg	4.69	3.65	2.61	3.18	2.82	3.15
Andre købstæder	2.98	2.74	2.64	2.36	2.38	1.99

Kilde: Materiale fra Statistisk Tabelværk med oplysninger om den kriminelle retspleje sammenholdt med beregnede eller opgivne indbyggerantal (jvnf. note 1 – og note 3 – s. 106).

Tabel XIX. Antal anmeldelser pr. 1.000 indbyggere i udvalgte geografiske områder.

	1869-1871	1874-1876	1879-1881	1884-1886	1889-1891	1894-1896	1899-1900
København	24.34	21.25	26.18	22.73	21.78	20.22	19.47
Århus	11.65	8.44	12.44	13.64	11.92	12.72	12.77

Kilde: Materiale fra beretning til justitsministeriet angående Københavns politi sammenholdt med beregnede eller opgivne indbyggerantal (jvnf. note 3 - side 106).

Betragtes landets 4 største byer udviser disse også en forskel i antallet af domfældte forbrydere pr. 1.000 indbyggere; København har således et forholdsmæssigt større antal domfældte blandt byens samlede befolkning, end det er tilfældet for de tre største provinsbyers vedkommende. Det er ligeledes værd at lægge mærke til, at Århus (bortset fra 1869-1871) med hensyn til antallet af domfældte blandt byens indbyggere har et kriminalfrekvens-tal, som i forhold til de lignende numeriske værdier for Odense og Ålborg er så meget højere, at de næppe alene kan forklares under henvisning til de små forskelle i folketal⁴. Kriminaliteten i Århus er i relation til byens størrelse forholdsmæssigt af ringere dimensioner end i København, men samtidig større end i Odense og Ålborg.

For anmeldelsernes vedkommende udgør antallet pr. 1.000 indbyggere som vist i tabel XIX.

Forskellen mellem antallet af indgivne anmeldelser pr. 1.000 indbyggere i København og Århus er her ganske tydelig. Når såvel de domfældtes som anmeldelsernes tal tilsyneladende stiger progressivt med befolkningmængden, er det nærliggende at konkludere, at dette måske er et udslag af storbyernes »fordærvbringende« påvirkning (bandeuvæsen, prostitution); de store bysamfund giver bedre mulighed for at skjule sig, og den øgede anonymitet hæmmer efterforskningen; endelig kan det jo også hænge sammen med, at de største købstæders politikorps er så meget større og derfor så meget mere effektive til både at konstatere og pågribe gerningsmændene. Hvad der ligger til grund, lader sig næppe afgøre generelt, da det er sandsynligt, at forskellige faktorer spiller ind fra sted til sted og fra situation til situation.

Anskues dernæst kriminalitetsudviklingen fra 1869 til 1896, er der store variationer at iagttage fra retskreds til retskreds, idet forløbet nogle steder har en stigende, andre steder en stagnerende og enkelte steder en direkte vigende tendens. For de domfældtes vedkommende er dette forhold ved hjælp af indekstal illustreret for udvalgte byer i diagram VII.

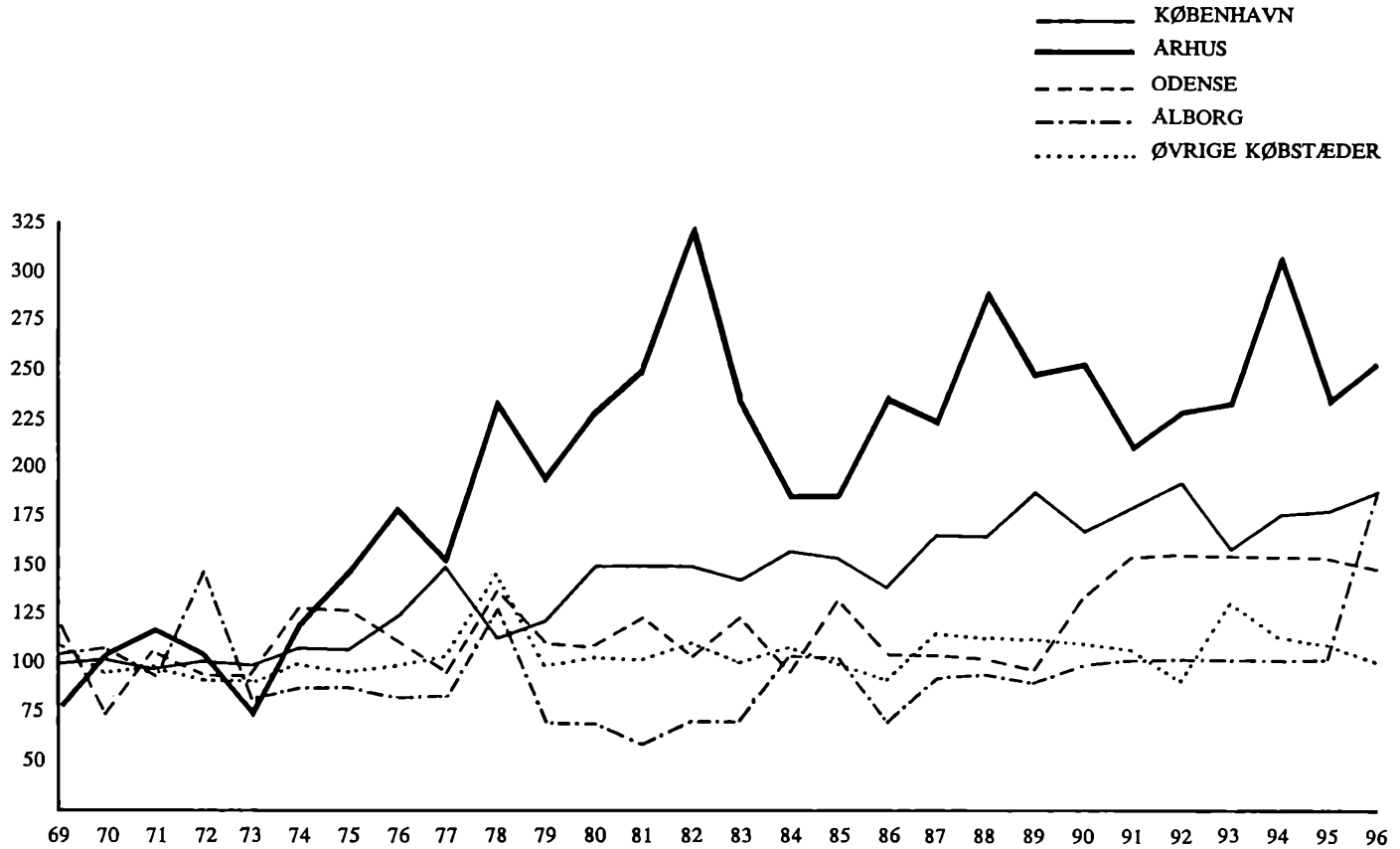

Diagram VII. Udviklingen i de domfældtes antal 1869–1896 i udvalgte geografiske områder.

Tabel XX. Det årlige gennemsnitstal af domfældte 1870–1875 og 1891–1896 i udvalgte geografiske områder.

	1870–1875	1891–1896	Tilvækst (%)
København	c. 825	c. 1446	75
Århus	c. 61	c. 134	120
Odense	c. 66	c. 99	50
Ålborg	c. 55	c. 67	22
Andre købstæder	c. 546	c. 630	15

Kilde: Materiale fra Statistisk Tabelværk med oplysninger om den kriminelle retspleje (jvnf. note 1 s. 106).

Sammenholdes det gennemsnitlige, årlige antal domfældte i undersøgelsens første 6-årsperiode (1870–1875) med den seneste (1891–1896), ser den procentvise stigning ud som vist i tabel XX.

Som vist i denne tabel og i diagram VII er kriminalitetsudviklingen i Århus præget af en næsten eksplosiv stigning, idet de domfældtes antal er fordoblet og således procentvis forøget væsentligt mere end i Odense og Ålborg – og også mere end i København.

For anmeldelsernes vedkommende viser diagram VIII over udviklingen,

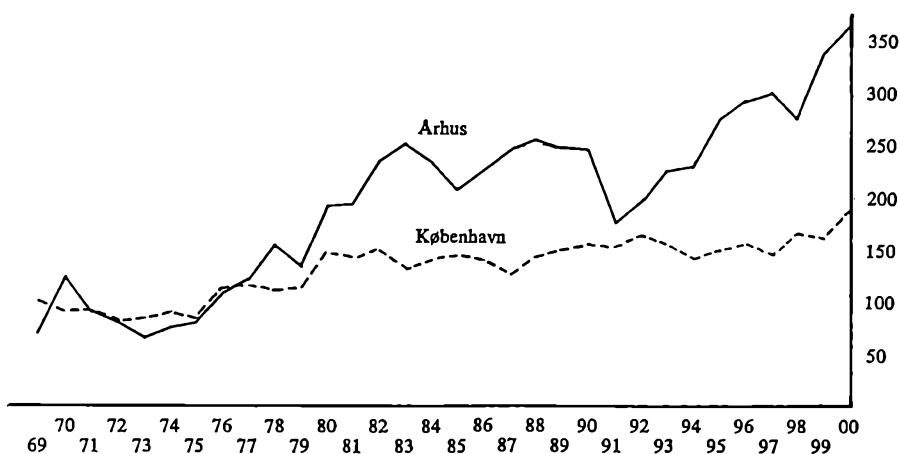

Diagram VIII. Udviklingen i anmeldelsernes antal 1869–1900 i København og Århus.

Indeks: 100 = et gennemsnit af anmeldelserne 1869–1871. (Jvnf. talbilag s. 113).

Tabel XXI. Det årlige gennemsnitstal af anmeldelser 1870–1875 og 1895–1900 i udvalgte geografiske områder.

	1870–1875	1895–1900	Tilvækst (%)
København	c. 4.113	c. 7.222	76
Århus	c. 160	c. 537	236

Kilde: Materiale fra beretning til justitsministeriets angående Københavns politi.

baseret på indekstal, at de indgivne anmeldelsers antal i Århus forholds­mæssigt distancerer de tilsvarende københavnske tal midt i 1870'erne og derefter stiger vedvarende i en stærkere takt indtil århundredskiftet.

Sammenligningen mellem det gennemsnitlige, årlige antal anmeldelser i perioden 1870–1875 og det tilsvarende i perioden 1895–1900 anskueliggør ligeledes den usædvanligt voldsomme vækst i de århusianske tal, se tabel XXI.

Kriminalitetens art

En undersøgelse af de kategorier af forbrydelser, som de domfældte er fundet skyldige i, udviser et resultat som vist i tabel XXII.

Der synes at være en markant forskel i den procentvise sammensætning af de domfældtes forbrydelser i henholdvis storbyerne og de øvrige købstæder. Begge steder er berigelsesforbrydelserne ganske vist dominerende med omkring 3/4 af de pådømte forbrydelser; men medens lovovertrædelser mod sædeligheden indtager en fremskudt plads blandt forbrydelserne i storbyerne, er de forholdsmæssigt langt sjældnere registreret i de mellemstore og mindre byers strafferegistre – her er til gengæld voldsforbrydelserne og især andre forbrydelser hyppigere forekommende. En del af forklaringen på de færre sædelighedsforbrydelser i småbyerne ligger antageligvis i, at den erhvervsmæssige utugt forudsætter et vist befolkningsgrund-

Tabel XXII. Det procentvise antal personer domfældt 1869–1896 (hovedforbrydelse), fordelt efter forbrydelseskategori i udvalgte geografiske områder.

	København	Århus	Odense	Ålborg	Andre købstæder
Berigelsesforbrydelser	76.3	72.9	77.2	79.1	75.2
Sædelighedsforbrydelser	16.5	18.7	10.2	12.8	5.4
Voldsforbrydelser	2.7	3.7	4.9	3.1	7.4
Andre forbrydelser	4.5	4.7	7.7	5.0	12.0

Kilde: Materiale fra Statistisk Tabelværk med oplysninger om den kriminelle retspleje (jvnf. note 1 s. 106).

lag; den er en typisk storstadsforbrydelse. Det er derimod vanskeligere at anføre en plausibel grund til, at netop voldsforbrydelser og de inden for gruppen »andre forbrydelser« forekommende overtrædelser er mest dominerende i de mindre byer.

Blandt de større købstæder har Århus forholdsvis færre berigelsesforbrydere, men flere sædelighedsforbrydere end København, Odense og Ålborg. Det større antal sædelighedsforsyndelser kan hænge sammen med, at Århus som den eneste af de nævnte byer kun i få år (1881–1887) og kun til en vis grad tolererede en sanktioneret prostitution, medens det blev accepteret og reguleret efter vedtægter i København til 1906, i Odense til 1894 og i Ålborg til 1885.

Den for Århus så karakteristiske udvikling med hensyn til en større spredning i fordelingen på de enkelte forbrydelseskategorier i løbet af undersøgelsen viser sig også som et generelt træk i de øvrige 2 købstæder og i hovedstaden; berigelsesforbrydelsernes forholdstal er vigende, og på bekostning heraf stiger især sædelighedsforbrydelsernes andel og i noget mindre omfang også voldsforbrydelsernes og andre forbrydelsers, se tabel XXIII.

Tabel XXIII. Af 100 domfældte personer er gennemsnitligt et følgende antal dømt for forbrydelser af den anførte art.

	1869–1879	1880–1889	1890–1896
<i>København</i>			
Berigelsesforbrydelser	83	76	71
Sædelighedsforbrydelser	11	17	22
Voldsforbrydelser	2	2	3
Andre forbrydelser	4	5	4
<i>Århus</i>			
Berigelsesforbrydelser	78	75	66
Sædelighedsforbrydelser	15	16	26
Voldsforbrydelser	4	4	3
Andre forbrydelser	3	5	5
<i>Odense</i>			
Berigelsesforbrydelser	81	79	72
Sædelighedsforbrydelser	8	9	14
Voldsforbrydelser	4	4	6
Andre forbrydelser	7	8	8
<i>Ålborg</i>			
Berigelsesforbrydelser	83	80	74
Sædelighedsforbrydelser	9	12	18
Voldsforbrydelser	2	3	3
Andre forbrydelser	6	5	5

Kilde: Materiale fra Statistisk Tabelværk med oplysninger om den kriminelle retspleje (jvnf. note 1 s. 106).

Lovovertræderne

De domfældte forbryderes kønsfordeling er generelt domineret af mandlige lovovertrædere, uanset hvilket geografisk afgrænset område af landet, der undersøges. Imidlertid er kønsfordelingen varierende, idet overvægten for mandkøn er størst i landdistrikterne med forholdet 3.6 : 1 og lidt mindre i købstæder excl. København og Århus (3.4 : 1); i begge disse byer forholder antallet af dømte mænd sig til antallet af dømte kvinder som 1.8 : 1.

De kvindelige domfældtes højere kvoteandel i Århus og København hænger formodentlig nært sammen med, at de prostituerede netop i disse byer udgjorde en numerisk talstærk gruppe i det samlede forbryderklientel. Måske kan kvindernes begyndende deltagelse i arbejdet uden for hjemmet også have konfronteret dem med fristelser, som de tidligere var beskyttet imod inden for hjemmets fire vægge – i så tilfælde ville det være meget naturligt, om det tidligst gav sig udslag i tallene for hovedstaden og den største provinsby.

Betragtes aldersfordelingen blandt de domfældte i grupper på 5 år indtil det 30. år og derefter i 10-årsgrupper særskilt for begge køn, viser det sig, at en forholdsmæssig stor andel af de straffede er at finde i de yngste aldersklasser i de to største byer; omvendt er der en større koncentration af domfældte i aldersgrupperne over 30 år i landdistrikterne og i de større købstæder.

For mændenes vedkommende var fordelingen stedligt som vist i tabel XXIV A.

Tabel XXIV A. Aldersfordelingen blandt mænd domfældt 1869–1896 i udvalgte geografiske områder.

	København	Århus	Øvrige købstæder	Landdistrikter
Alder	%	%	%	%
10–14	8	21	9	4
15–19	22	17	15	16
20–24	23	18	19	18
25–29	16	14	15	15
30–39	18	16	20	20
40–49	9	9	12	13
50–59	3	3	6	8
60–	1	1	2	4
Uoplyst	–	1	2	2

Kilde: Materiale fra Statistisk Tabelværk med oplysninger om den kriminelle retspleje (jvnf. note 1 – s. 106).

Trækkes en skillelinje mellem de unge, de modnere og de ældre domfældte ved aldrene 20, 50 og ældre, er de unge mennesker talrigest blandt de straffede i Århus (38 %) og i København (30 %), medens de øvrige købstæder har 24 % og landdistrikterne kun 20 % i disse aldersgrupper. Bylivet synes således at øve indflydelse i henseende til at bringe de unge ind på forbryderbanen – måske som følge af de større fristelser af vareudbud, ringere betingelser for beskæftigelse og lettere kontakt med ungdomsbander. I denne forbindelse er det værd at pege på, at i Århus er den gruppe, der ramtes af de fleste domfældelser, aldersklassen 10–15 år, som talte omkring 1/5 af samtlige mandlige forbrydere, medens den tilsvarende aldersklasse i København kun udgjorde omkring 1/12. Det kan selvfølgelig skyldes, som en læserbrevskribent anførte i 1892, at »Århus gadedrenge har ord for at være de mest uvorne drenge landet over«⁵, men det kan også bero på uensartethed i retspraksis. Her tænkes på den mulighed, som var hjemlet i straffelovens § 36 til at fritage børn for tiltale, hvis det kunne formodes, at de på anden måde kunne rettes og forbedres. Af de børn, der i årene 1881–1891 havde begået forbrydelser, og mod hvem der var indledt sag, blev i København kun 39 % domfældt, medens 61 % blev fritaget for strafforfølgelse ved domstolene; i områderne uden for København var forholdet omvendt med ca. 63 % domfældte og ca. 37 % fritagne for tiltale⁶. Der er ikke anstillet nogen undersøgelse specielt for Århus; men det er tænkeligt, at den store frekvens af domfældte børn i den jyske købstad kan skyldes en større tilbageholdenhed med at bringe § 36 i anvendelse.

I de modnere aldersklasser er fordelingen ret ensartet i de enkelte områder. Omkring 2/3 af de domfældte tilhører denne gruppe – dog lidt færre i Århus.

I de ældre grupper over 50 år er der ret få dømte, men medens kun 4 % er placeret i disse aldersgrupper i København og Århus, er der 8 % i de øvrige købstæder og 12 % i landdistrikterne.

For kvindernes vedkommende er fordelingen som vist i tabel XXIV B.

Hovedparten af de dømte kvinder har på domfældelsestidspunktet været mellem 15–25 år; men medens Århus og København har over halvdelen af de dømte i disse to 5-årsgrupper, er der 37 % i landdistrikterne og 33 % i de øvrige købstæder – til den sidste opgivelse skal opmærksomheden dog henledes på, at det usædvanligt store antal dømte personer med uoplyst alder kan indbefatte en del, som rettelig hører hjemme i disse aldersklasser.

I København og Århus er tallet på domfældte brat faldende efter 25-årsalderen, medens det i de øvrige købstæder og landdistrikter er anderledes jævnt aftagende. Dette kan illustreres ved at henvise til, at de dom-

Tabel XXIV B. Aldersfordelingen blandt kvinder domfældt 1869–1896 i udvalgte geografiske områder.

	København	Århus	Øvrige købstæder	Landdistrikter
Alder	%	%	%	%
10–14	1	8	5	2
15–19	25	28	17	18
20–24	28	24	16	19
25–29	15	12	11	14
30–39	17	14	16	18
40–49	9	10	13	15
50–59	4	3	7	8
60–	1	–	3	3
Uoplyst	–	1	12	3

Kilde: Se tabel XXIV A.

fældte i Århus og København over 40 år kun tæller henholdsvis 13 % og 14 %, medens de tilsvarende procentvise opgivelser for de øvrige købstæder og landdistrikterne er 23 % og 26 %.

Det er ikke muligt at gennemføre komparative studier over de øvrige forhold, som blev undersøgt i forbindelse med det århusianske forbryderklientel (civilstand, fødested, erhverv, bopæl, fordeling mellem éngangsstraffede og recidivister), eftersom sammenlignende materiale desværre ikke forefindes fra andre geografiske områder.

Konklusion

Placeringen i det foregående af de århusianske forbrydelser og forbrydere i en videre ramme kan kort sammenfattes på følgende måde:

Som ligheder kan fremhæves, 1) at Århus i overensstemmelse med en formodet sammenhæng mellem forbrydelsernes og byernes størrelse har en kriminalitet, der, sammenholdt med indbyggerantallet, de fleste år er lavere end opgivelserne for København og højere end opgivelserne for Odense, Ålborg og de andre købstæder; 2) at de domfældte forbrydere i størst antal er fundet skyldige i berigelsesforbrydelser og i mindre omfang i sædelighedsforbrydelser i alle de større byer som et fællestræk; 3) at kriminaliteten i sin sammensætning fra 1870 til århundredskiftet er karakteriseret ved berigelsesforbrydernes vigende andel og det stigende antal sædelighedsforbrydere i Århus såvel som i de andre storbyer; 4) at undersøgelserne over lovovertrædere i København og Århus påpeger flere ensartede træk med hensyn til køns- og aldersfordeling.

Denne fremhævelse af lighederne repræsenterer dog kun den ene side af sagen, og uden at opsøge enhver forskel falder det i øjnene, 1) at kriminalitetsfrekvensen under ét er højere i Århus end i Odense og Ålborg, som dog er byer af tilnærmelsesvis samme størrelsesorden; 2) at forbrydelsernes og forbrydernes antal udvikler sig i en stigningstakt, som er langt mere hektisk i Århus end i noget af de øvrige bymæssige områder; 3) at sædelighedsforbryderne udgør en større bestanddel af det århusianske forbryderklientel, end det synes at være tilfældet for de øvrige undersøgte områders vedkommende og at 4) andelen af domfældte børn er markant højere i den jyske købstad, sammenholdt med såvel de øvrige købstadsområder som hovedstaden.

Kilder og litteratur

Der er i listen kun anført kilder og litteratur, der er henvist til i fremstillingen.

Utrykte kilder

Rigsarkivet

Justitsministeriet, I. kontor: Indberetninger om jurisdiktionsområders grænser 1871.

Landsarkivet for Nørrejylland

Aarhus byfogedembedes arkiv (Registratur B-56).

7033–7038 Protokol over anmeldte forbrydelser 4. maj 1869–19. november 1903.

654 Strafferegister 1790–1871.

7051–7052 Strafferegister 1872–1896.

5077–5096 Dom- og kendelsesprotokoller 1867–1901.

7285 Protokol over løsagtige fruentimmere. Advarsler, straffe og tilhold – med navnerregister 1875–1905.

7445 Indberetning over kriminelle sager 1882–1889; Protokollen omfatter kun 1883 og 1885–1889.

Erhvervsarkivet

Aarhus byråds arkiv.

Bøger og tidsskriftartikler

Aarhus bys gader og veje. Fortegnelse over gader, veje, stier, broer, kajgader og andre færdselsled i Aarhus købstad pr. ca. 1. april 1948. Udg. af vejteknisk udvalg, Aarhus 1948.

Aarhus Vejviser 1882, 1886, 1887, 1888 og 1900.

Agge, Ivar m. fl.: Kriminologi, Stockholm 1955.

Almindelig borgerlig straffelov af 10. februar 1866. Med henvisninger og domsoversigter af Eyvind Olrik, København 1902.

Aydolotte, W. O.: Quantification in History. »The American Historical Review«. Vol. LXXI, No. 3., 1966.

Beretning til Justitsministeriet angående Kjøbenhavns politi, afgiven af politidirecteuren. 1869–1900.

Betænkning afgiven af den af Indenrigsministeriet den 25. juni 1903 nedsatte kommission til overvejelse af foranstaltninger til ærdelighedens fremme. Køben 1907.

Betænkning fra kommissionen angående statstilsyn med børneopdragelsen, København 1895.

Birck, L. V.: 1869–1902. Et rids over den sidste menneskealders økonomiske svingninger, København 1903.

- Christie, Nils: Unge norske lovovertrædere, Oslo 1960.
- Degn, Ole og Vagn Dybdahl: Borgere i byens råd. Medlemmer af Aarhus bys borgerrepræsentation og byråd 1838–1968. Udgivet af Aarhus byhistoriske udvalg, Aarhus 1968.
- Elberling, Emil og Viktor: Rigsdagens medlemmer gennem hundrede år 1848–1948, København 1949–50.
- Falbe-Hansen, V. og Will. Scharling: Danmarks statistik, København 1878–1887.
- Frederiksson, Gunnar: Kriminalstatistiken og kriminologien, Uppsala 1962.
- Friis-Petersen, H.: Embeds- og bestillingsmænd i Aarhus, Aarhus 1941. (Maskinskrevet kartotek i Erhvervsarkivet).
- Geill, Christian: Alkohol og forbrydelse, København 1904.
- Goll, August: Forbrydelse og straf. Seks populære foredrag for højskolelærernes universitetskursus København 1905.
- Hammerich, E.: Dansk lovleksikon. 2. sammenarbejdede og forøgede udgave af Emil Jürgensens: »Nyt Lovleksikon«, København 1900–1903.
– I. tillægsbind (1897–1904), København 1906.
- Hurwitz, Stephan og Karl O. Christiansen: Kriminologi, 3. udgave, København 1968–1971.
- Jensen, Hans: Den jydsk smed, Esbjerg 1901.
- Johansen, Hans Chr.: Den økonomiske og sociale udvikling i Danmark 1864–1901, København 1962.
- Kaae, Chr.: Den jydsk smed. Østjydsk Hjemstavn, 28. årg. Skanderborg 1963.
- Kadsted, Joh.: Gadenavnefortegnelse for Aarhus med historiske oplysninger, Aarhus 1943. (Duplikeret).
- Kjærsgaard, Hans Christian: Forbrydelsens årsager, København 1940.
- Kongelige rescripter og resolutioner, reglementer, instrukser og fundatser samt ministerialskrivelser. Anførte bind.
- Københavns borgerrepræsentanters forhandlinger. Anførte årgange.
- Love og anordninger samt andre offentlige kundgjørelser Danmarks lovgivning vedkommende. Anførte bind.
- Mellerup: Einer: Det gamle København på vrangen. Ældre tiders byliv, beværtninger, bordeller, bisser og betjente, København 1964.
- Ministerialtidende for kongeriget Danmark, Afdeling A, 1896.
- Politiefterretninger, udgivet af Kjøbenhavns politi 1867.
- Politikens Danmarkshistorie, bd. 12, 1965.
- Rigsdagstidende. Forhandlinger på Folketinget, 49. ordentlige samling, 1896–1897.
- Sejr, Emanuel: Gamle Aarhusgader. Udgivet af Aarhus byhistoriske udvalg. 2. samling, Aarhus 1961.
- Statistiske Meddelelser. III rk., 4. bd., 4. hft., 1882. Tillæg: Folkemængden i jurisdiktionerne 1880 og 1870.
- Statistiske Meddelelser. III rk., 18. bd., 4. hft., 1897. Love og cirkulærer m.v. vedrørende Bureauet og dets arbejde, med indledende bemærkninger om Bureauets virksomhed januar 1896–maj 1897.
- Statistiske Meddelelser. IV rk., 10. bd., 3. hft., 1901. Folkemængden 1. februar 1901 i kongeriget Danmark efter de vigtigste administrative inddelinger.
- Statistisk Tabelværk. III rk., 18. bd., 1871. Folkemængden i kongeriget Danmark 1. februar 1870.
- Statistisk Tabelværk. IV rk., litra A, nr. 3, 1883. Folkemængden i kongeriget Danmark den 1. februar 1880.
- Statistisk Tabelværk. IV rk., litra A, nr. 8a og 8b, 1893–1894. Hovedresultaterne af folketællingen i kongeriget Danmark den 1. februar 1890.
- Statistisk Tabelværk. V rk., litra A, nr. 3 og 4, 1903. Folketællingen i kongeriget Danmark den 1. februar 1901.
- Statistisk Tabelværk. V rk., litra A, nr. 5, 1905. Befolkningsforholdene i Danmark i det 19. århundrede.
- Statistisk Tabelværk. III rk., bd. 23, 1873. Oversigter over den kriminelle retspleje i kongeriget Danmark i årene 1866 til 1870.
- Statistisk Tabelværk. IV rk., litra B, nr. 1, 1878. Den kriminelle retspleje i årene 1871–1875.
- Statistisk Tabelværk. IV rk., litra B, nr. 4, 1884. Den kriminelle retspleje i årene 1876–1880.
- Statistisk Tabelværk. IV rk., litra B, nr. 6, 1889. Den kriminelle retspleje i årene 1881–1885.
- Statistisk Tabelværk. IV rk., litra B, nr. 8, 1893. Den kriminelle retspleje i årene 1886–1890.
- Statistisk Tabelværk. V rk., litra B, nr. 2, 1899. Den kriminelle retspleje i årene 1891–1896.
- Statistisk Tabelværk. V rk., litra B, nr. 4, 1903. Strafferetsplejen i årene 1897–1900.

- Sundhed og sygdom medens Aarhus blev stor, udgivet af sygekassen »Aarhus« til foreningens hundredårsdag 27. april 1963. Redigeret af Vagn Dybdahl, 1963.
- Sveri, Knut: Kriminalitet og alder. Uppsala 1960.
- Uddrag af Aalborg byråds forhandlinger. Anførte årgange.
- Uddrag af Aarhus byråds forhandlinger. 1869–1900.
- Uddrag af Odense byråds forhandlinger. Anførte årgange.
- Warming, Jens: Gode og dårlige tider. Besvarelse af en konkurrenceopgave, København 1903.

Aviser.

- Aarhus Stiftstidende. 1869–1900.
- Demokraten. Anførte årgange.

Noter og henvisninger

Indledning

1. En fyldestgørende liste over udvidelserne til straffeloven findes i Dansk Lovleksikon 2. udg. ved E. Hammerich 1900–1903, bd. V ss. 832–835.
2. Indberetning om jurisdiktionsområdets grænser, Justitsministeriets I. kontor Z 1355/1871.
3. Love og anordninger 18. juli 1973.
4. Love og anordninger 12. december 1898.
5. Aarhus politivedtægt. Uddrag af Arhus byråds forhandlinger 1869 T 128–153.
6. Uddrag af Arhus byråds forhandlinger 1899, s. 349.
7. Kongelige rescripter og resolutioner, reglementer, instrukser og fundatser samt ministerialskrivelser ved T. Algreen-Ussing 15. oktober 1853.
8. Statistiske Meddelelser III rk., 18. bd., 4. hft. s. 34 ff. og Justitsministeriets cirkulære af 11. december 1896, Ministerialtidende afd. A, ss. 241–249.

Kriminalitetens omfang og udvikling

1. Baggrunden for, hvilke forhold der kan have medvirket til, at lovovertrædelser ikke registreres, bygger på Hurwitz: Kriminologi I ss. 26–27, Agge: Kriminologi ss. 310–312, Frederiksson: Kriminalstatistikken og kriminologien ss. 194–198 og Sveri: Kriminalitet og alder ss. 32–37.
2. Der er en mindre divergens mellem opgivelserne i Tabel II og de lignende opgivelser for domfældte i Statistisk Tabelværk. Dette beror på: a) Domfældelsesåret i S. T. er det år, hvor sagen er blevet endeligt afgjort evt. ved appelinstans, b) S. T. medtager ikke personer, som vel er blevet kendt skyldige ved dom i overtrædelser af straffeloven, men hvor den udståede varetægtsarrest er trådt i stedet for straf (§ 58), c) S. T. medtager ikke forbrudelser, som kun er blevet straffet med bøde og endelig d) medtager S. T. enkelte lovbrud uden for straffeloven.
3. Eksakte oplysninger om indbyggerantallet i Arhus købstad findes imidlertid kun for et begrænset antal år, nemlig for 1870, 1880, 1890 og 1901, hvor materialet blev samlet som led i de almindelige landstællinger (Statistisk Tabelværk III rk., bd. 18; IV rk., litra A, nr. 3; IV rk., litra A, nr. 8 a; V. rk., litra A, nr. 3). Hertil kommer en række lokale folketællinger (Uddrag af Arhus byråds forhandlinger: 1875 T 57 f.f., 1885 T 1 ff., 1888 ss. 82–83, 1895 T 9 ff., 1897 ss. 127–128, 1898 T 9 ff., 1899 ss. 129–130). For perioden 1880 til 1900 er det endvidere i nogen grad muligt at udfylde hullerne i årstalrækken med opgivelser ved nogle ganske vist fragmentariske opgørelser over befolkningstallet i stadslægens indberetninger (Sundhed og sygdom medens Arhus blev stor, udg. af sygekassen »Aarhus« ss. 181–184 og Tabel I på s. 185). Tilbage står så tiårsperioden 1870–1880, hvor indbyggerantallet er beregnet efter den gennemsnitlige årlige tilvækstprocent med udgangspunkt i opgivelserne fra folketællingen i 1870 (Den gennemsnitlige årlige tilvækstprocent 1870–1880 er sat til 5,15 iflg. Statistisk Tabelværk IV rk., litra A, nr. 8 a, tabel 15). Sådanne interpolerede angivelser

kan selvfølgelig ikke formodes at være helt nøjagtige, fordi fødsels- og indvandringsoverskuddet næppe kan have været konstant perioden igennem; men de beregnede tal afspejler sikkert den virkelige udvikling i så grove træk, at det turde være muligt at bygge på dem. En svaghed er det dog, at pludselige forøgelse i befolkningstallet, især som følge af omlægninger af de administrative grænser, i nogen grad bliver udjævnet over flere år.

4. Den strafmyndige befolknings andel er fundet på grundlag af opgørelserne over den aldersmæssige fordeling i Statistisk Tabelværks III rk., bd. 18, ss. 260–262; IV rk., litra A, nr. 3, s. 249; IV rk., litra A, nr. 8 b, s. 373; V rk., litra A,

nr. 3, s. 128–129. Samt Uddrag af Århus byråds forhandlinger 1885 T 1 ff.

5. Bestemmelser for politiet i Århus § 1. Uddrag af Århus byråds forhandlinger 1869, s. 128.
6. Justitsministeriets skrivelser af 26-11-1873 og 9-12-1879. Uddrag af Århus byråds forhandlinger 1873, s. 132 og 140 og 1880, ss. 13–15.
7. Justitsministeriets skrivelse af 9-12-1881. Uddrag af Århus byråds forhandlinger 1881, ss. 148–150.
8. Uddrag af Århus byråds forhandlinger 1889, s. 245 og 1894, ss. 206–209.
9. Justitsministeriets skrivelser af 6-2-1895 og 25-5-1898. Uddrag af Århus byråds forhandlinger 1894, ss. 296–299 og 1898 T 14–22.

Kriminalitetens art

1. Dømfældelsesåret er afgjort af tidspunktet for domsafsigelsen i 1. instans, hvormod senere behandling ved eventuelle appelinstanser her er ladet ude af betragtning.
2. Opdelingen af kriminaliteten i 4 grupper er sket på grundlag af bredere karakteristika i gerningsindholdet, idet a) berigelsesforbrydelser omfatter straffelovens kapitler XXIII–XXVII, b) sædelighedsforbrydelser – kapitel XVI, c) voldsforbrydelser – kapitlerne XVII–XX og endelig d) andre forbrydelser – de øvrige kapitler, nemlig IX–XV, XXI–XXII og XXVIII–XXX.
3. I opgørelsen er kun medtaget de »egentlige« tyverier, medens anmeldelser (26), der ved den politimæssige efterforskning viste sig ubegrundede, idet genstanden blot var forlagt, er udeladt.
4. Århus Stiftstidende 30-4-1885 og domsprotokol 171/1885.
5. Århus Stiftstidende 22-11-1881.
6. Århus Stiftstidende 5-1-1876 og 20-1-1876.
7. Århus Stiftstidende 29-10-1883.
8. Århus Stiftstidende 24-7-1886 og 3-1-1887.
9. Århus Stiftstidende 4-12-1880 og domsprotokol 402/1880.
10. Århus Stiftstidende 12-10-1878 og domsprotokol 514/1878.
11. Næringsloven af 29-12-1857 §§ 49, 50 og 76, samt loven om pantelånere af 21-6-1867.
12. »Politietferetninger« blev udgivet fra 1867. Det blev trykt på foranledning af Københavns politi, men omfatter efter-

lysninger og senere også rekvisitioner på straffeattester fra samtlige rigets politivirgheder.

13. Domsprotokol 80/1872, 32/1889 og 439/1891.
14. Århus Stiftstidende 7-11-1883 og 18-11-1883 samt domsprotokol 318/1883.
15. Domsprotokol 344/1879, 367/1880, 205/1881, 229/1890 og 149/1891.
16. Domsprotokol 221/1881.
17. Århus Stiftstidende 13-12-1877 og domsprotokol 49/1878.
18. Domsprotokol 66/1890 og 434/1895.
19. Århus Stiftstidende 19-1-1889 og domsprotokol 52/1889.
20. Århus Stiftstidende 16-3-1886 og domsprotokol 169/1886.
21. Århus Stiftstidende 18-2-1879 og 24-3-1879 samt domsprotokol 102/1879. Pensionsforeningen frafaldt senere underslæbsanklagen, idet man fik godtgjort det beløb, der var bortfjernet.
22. Århus Stiftstidende 14-2-1893 og Demokraten 10-2-1893 til 16-2-1893.
23. Århus Stiftstidende 16-1-1877. Hasted-ulykken var et togsammenstød den 26. december 1876, hvor 8 jernbanefunktionærer omkom.
24. Domsprotokol 91/1882.
25. Konjunkturbeskrivelsen og periodeindelingen bygger på J. Warming: Gode og dårlige tider; L. V. Birck: 1869–1902; H. Chr. Johansen: Den økonomiske og sociale udvikling i Danmark 1864–1901. En så skarp periodeinddeling, som den benyttede, kan let udviske de evolutive træk i udviklingen, og afgræns-

- ningerne skal derfor kun betragtes som retningssgivende.
26. Beskrivelsen af konjunkturerne er kun dækkende for byerhvervene, idet landbruget fra omkring 1885–1895 var trykket af agrarkrise.
 27. Einer Møllerup: Det gamle København på vrangen, s. 29.
 28. Domsprotokol 96/1879, 436/1891 og 131/1893.
 29. Domsprotokol 325/1896.
 30. Domsprotokol 370/1879.
 31. Domsprotokol 172/1875 og 165/1887.
 32. Domsprotokol 232/1885.
 33. Aarhus Stiftstidende 4-5-1877 og 9-8-1877.
 34. Lov af 11. maj 1897 indeholdende nogle bestemmelser om vold mod sagsløse person, § 1.
 35. Alfred Vilhelm Alexander Christensen (1854–1943) var medlem af folketinget 1895–1909 og 1910–1920. Som medlem af Venstre-reformpartiet stod han på den Højrupske fløj – åndeligt fjernt fra Grundtvigs tanker. Fra 1905 radikal venstre-mand.
 36. Rigsdagstidende (folketingets forhandlinger) 1896–1897, sp. 5038–5039.
 37. Geill: Alkohol og forbrydelse, 1904, s. 25 og 27–30.
 38. Betænkning fra ærdelighedskommissionen 1907, ss. 8–9.
 39. Aarhus Stiftstidende 5-10-1889.
 40. Hans Jensen (1850–1910). Domsprotokol 30/1876, 399/1879, 97/1882, 17/1886, 326/1886, 191/1888 og 131/1891. Aarhus Stiftstidende 26-7-1875, 11-11-1877, 6-4-1878, 7-8-1883, 16-2-1885, 20-7-1885, 15-9-1885, 24-12-1885, 20-7-1885, 19-6-1888, 8-3-1891, 7-7-1894 og 31-7-1894.
 - Endvidere Hans Jensens selvbiografi: »Den jyske Smed«, 1901 og Chr. Kaae: Den jyske smed i Østjysk Hjemstavn 1963, ss. 59–65.
 41. Aarhus Stiftstidende 21-3-1876 og domsprotokol 85/1875.
 42. Aarhus Stiftstidende 2-1-1897 til 4-3-1897 og Demokraten i samme tidsrum. Domsprotokol 11/1897, 13/1897, 14/1897, 26/1897, 55/1897 og 58/1897.
 43. Domsprotokol 191/1888.
 44. Domsprotokol 248/1887.
 45. Uddrag af Arhus byråds forhandlinger 1897, s. 58 og 180–181.
 46. Aarhus Stiftstidende 17-7-1888 og domsprotokol 207/1888.
 47. Foreløbig lov af 2. november 1885; ophævet ved foreløbig lov af 19. juni 1888.
 48. Conrad Emil Marott (1856–1940) redaktør af »Demokraten« 1884–1888. Socialdemokratisk folketingsmand 1903–1920.
 49. Domsprotokol 468/1885 og 97/1886.
 50. Domsprotokol 367/1886. Aarhus Stiftstidende 8-8-1886 og 14-10-1886; Demokraten 11-8-1886, 1-9-1886, 3-9-1886, 13-10-1886 og 14-10-1886.
 51. Domsprotokol 393/1885.
 52. Domsprotokol 42/1874 og 6/1875.
 53. Domsprotokol 221/1895.
 54. Domsprotokol 398/1889.
 55. Domsprotokol 512/1878.
 56. Domsprotokol 157/1884.
 57. Domsprotokol 164/1882 og 314/1896.
 58. Aarhus Stiftstidende 11-6-1892 og domsprotokol 214/1892.
 59. Aarhus Stiftstidende 24-3-1881 og domsprotokol 52/1881.

Lovovertræderne

1. Christie: Unge norske lovovertrædere s. 12.
2. Goll: Forbrydelse og straf ss. 61–62.
3. Falbe-Hansen og Scharling: Danmarks statistik bd. V, s. 150.
4. Straffelovens § 35.
5. Straffelovens § 36.
6. I al fald udviser politiets korrespondancebøger ikke oplysninger om, at bekræftelse på sigtedes fødselsdag og -år skulle være indhentet f. eks. hos ministerialsbøgførerne.
7. Ved folketællingerne i 1870, 1880, 1890 og 1901 udgjorde drengenes andel (10–14 år) henholdsvis 5,1, 4,3, 5,1 og 4,9 % af byens samlede indbyggerantal. Statistisk Tabelværk III rk., bd. 18, ss. 260–262; IV rk., litra A, nr. 3, s. 249; IV rk., litra A, nr. 8 b, s. 373; V. rk., litra A, nr. 3, ss. 128–129.
8. Straffelovens § 36.
9. Betænkning om statstilsyn med børneopdragelsen, 1895, s. 21.
10. Betænkning om statstilsyn med børneopdragelsen, 1895, s. 22.
11. Uddrag af Arhus byråds forhandlinger 1872, s. 11; Aarhus Stiftstidende 12-1-1872 og skrivelse af 5. januar 1872 vedlagt sag 4/1872 i Arhus byråds arkiv.

- Det omtalte byrådsmedlem er højremanden, skræddermester Hans Frederik Baess (død 1877); medlem af borgerrepræsentationen og senere byrådet fra 1849 til 1876.
13. Ved folketællingerne i 1870, 1880, 1890 og 1901 udgjorde kvindernes andel (15-24 år) henholdsvis 9,3, 9,2, 8,6 og 10,3 % af byens samlede befolkning. Statistisk Tabelværk III rk., bd. 18, ss. 260-262; IV rk., litra A, nr. 3, s. 249; IV rk., litra A, nr. 8 b, s. 373; V. rk., litra A, nr. 3, ss. 128-129.
 14. Gennemsnitsalderen for brude var ved århundredskiftet 26,7 år. Politikens Danmarkshistorie bd. 12, s. 317.
 15. Kjærsgaard: Forbrydelsens årsager ss. 125-127.
 16. Ved folketællingerne i 1870, 1880, 1890 og 1901 udgjorde de ældre af begge køn (over 50 år) henholdsvis 11,5, 11,6, 12,0 og 12,0 af byens samlede befolkning. Statistisk Tabelværk III rk., bd. 18, ss. 260-262; IV rk., litra A, nr. 3, s. 249; IV rk., litra A, nr. 8 b, s. 373; V. rk., litra A, nr. 3, ss. 128-129.
 17. Statistisk Tabelværk V. rk., litra A, nr. 5, s. 41, tabel 33.
 18. Statistisk Tabelværk V. rk., litra A, nr. 5, s. 19, tabel 12. De østjyske købstæder er byerne i Randers, Århus og Vejle amter.
 19. Den legale aldersbegrænsning for indgåelse af ægteskab var for mænd 20 år og for kvinder 16 år. Statistisk Tabelværk V. rk., litra A, nr. 5, s. 64.
 20. Statistisk Tabelværk V. rk., litra A, nr. 5, s. 65.
 21. Goll: Forbrydelse og straf s. 61.
 22. Statistisk Tabelværk V. rk., litra B, nr. 4, s. 17.
 23. Sejr: Gamle Århusgader, 2. samling, s. 118.
 24. Bedømmelsen af bebyggelsens højde og beboernes erhverv bygger på Århus Vejviser 1900. Oplysninger om kvarterernes anlæggelses- og bebyggelsehistorie er baseret på: Gadefortegnelse for Århus med historiske oplysninger af Johs. Kadsted og Århus bys gader og veje, udg. af vejteknisk udvalg.
 25. Folkemængdens fordeling efter gader, stræder og veje i Århus købstad medio januar 1898. Uddrag af Århus byråds forhandlinger 1898 T 10-13.
 26. På grundlag af et begrænset materiale (200 personer) er det konstateret, at omtrent 50 % af disse ikke kan klassificeres i erhverv ud fra strafferegistrenes oplysninger.
 27. Folkemængdens fordeling efter næringsvej og stilling i Århus 1. februar 1885. Uddrag af Århus byråds forhandlinger 1885, T 6-9.

Perspektivering af den århusianske kriminalitet

1. Statistisk Tabelværk III rk., 23. bd; IV rk., litra B, nr. 1; IV rk., litra B, nr. 4; IV rk., litra B, nr. 6; IV rk., litra B, nr. 8; V rk., litra B, nr. 2.
2. Beretning til justitsministeriet angående Københavns politi for tidsrummet 1869-1900.
3. De lokale indbyggerantal foreligger i Statistiske Meddelelser III rk., 4. bd., 4. hft., og IV rk., 10. bd., 3. hft.; i København borgerrepræsentations forhandlinger 1886-1887 ss. 267-273 og 1894-1895 ss. 1297-1299; I Uddrag af Århus byråds forhandlinger 1875 T 57 ff., 1885 T 1 ff. og 1895 T 9 ff.; Uddrag af Odense byråds forhandlinger 1885 s. 175; Uddrag af Ålborg byråds forhandlinger 1888 s. 168.
4. Tallene for København 1875, Odense 1875 og 1895, Ålborg 1875 og 1895 er beregnet.
5. Folketallet var 1870 i Århus omkr. 15.000, Odense omkr. 17.000 og Ålborg 12.000. I 1895 havde Århus omkr. 36.000, Odense 34.000 og Ålborg 24.000.
6. Aarhus Stiftstidende 1-10-1892.
7. Betænkning om statstilsyn med børneopdragelsen, 1895, s. 19.

Talbilag

Talbilag til diagram III (s. 44): Antal anmeldelser og domfældte (hoved- og biforbrydelser) for tyveri.

Talbilag til diagram IV (s. 49): Antal anmeldelser og domfældte (hoved- og biforbrydelser) for bedrageri.

År	Tyveri		Bedrageri	
	Anmeldelser	Domfældte	Anmeldelser	Domfældte
1869	113	32	19	2
1870	174	43	35	12
1871	147	49	18	11
1872	124	48	17	8
1873	119	24	16	10
1874	122	49	17	12
1875	125	45	24	10
1876	156	55	20	12
1877	153	49	31	18
1878	167	63	33	23
1879	157	58	34	26
1880	223	70	47	23
1881	208	75	63	37
1882	271	71	67	36
1883	228	48	84	30
1884	221	53	93	23
1885	218	59	93	21
1886	238	74	103	31
1887	281	64	76	23
1888	271	97	99	19
1889	267	66	84	29
1890	239	62	118	36
1891	190	73	79	26
1892	198	71	102	28
1893	207	54	81	17
1894	195	76	93	31
1895	238	46	146	22
1896	286	70	133	16
1897	329		84	
1898	283		79	
1899	380		86	
1900	358		110	
I alt	6.886	1.644	2.174	592

Kilde: Materiale fra politiets anmeldelsesprotokoller og strafferegistre.

Talbilag til diagram V (s. 52): Antal anmeldelser for berigelsesforbrydelser indgivet 1869–1900 sammenholdt med karakteristika i konjunkturudviklingen.

År	Berigelsesforbrydelser
	Anmeldelser
1869	133
1870	219
1871	168
1872	146
1873	127
1874	140
1875	150
1876	177
1877	187
1878	203
1879	197
1880	282
1881	274
1882	344
1883	316
1884	327
1885	315
1886	350
1887	366
1888	381
1889	357
1890	365
1891	275
1892	305
1893	294
1894	293
1895	391
1896	432
1897	418
1898	375
1899	476
1900	483
I alt	9.266

Kilde: Materiale fra anmeldelsesprotokoller og strafferegistre.

Talbilag til tabel XVII (s. 86): De i 1883 og 1885–1889 i Århus domfældte personers erhverv.

I undersøgelsen er de erhvervstitler, der benyttes i det grundlæggende materiale (strafferegistre og indberetninger over kriminelle sager 1882–1889) anført. Skønt en anvendelse af mere moderne begreber måske i nogle tilfælde kunne have ført til en samling af flere nært beslægtede erhverv under en fællesbetegnelse, er dette ikke sket, idet der er erkendt en fare i, at handelsbetegnelserne kan have ganske forskellig indhold nu og for 85–90 år siden.

Til grund for tabellens udformning og erhvervsgrupperingen har der især været taget hensyn til det ønskelige i, at resultatet skulle kunne sammenlignes med den århusianske 1885-folketællings fordeling af indbyggere efter næringsvej.

I IMMATERIELT ERHVERV

- a. Embedsmænd og bestillingsmænd
 Bremsevagt (1), opsynskar på sindssygehuset (2), postbud (1)
- b. Liberale erhverv
 Landvæsenselev (1), redaktør (2), stud. art. (1)

II LANDBRUG O.L.

- Boelsmand (2), gartnerlærling (2), indsidder (1), landmand (2)

III FISKERI OG SØFART

- Bådsmænd (1), fyrbøder (1), jungmand (1), matros (4), sømand (8)

IV HÅNDVÆRK OG INDUSTRI

- a. Fabriksejere og håndværksmestre*)
 Fabriksbestyrer (1), handskemagemester (1), karetmagemester (1), møllebygger (1), rebslagermester (1), smedemester (1)
- b. Fabrikarbejdere, håndværkssvende og -lærlinge*)
 Bagersvend (10), barbersvend (1), blikkenslagersvend (2) og -lærling (1), bødkersvend (3), cigarmagersvend (2), drejersvend (1), fabriksarbejdere (2), formersvend (2), og -lærling (2), glarmesterlærling (1), håndværker (4), hattemagerlærling (1), karetmagersvend (1), kurvemagersvend (1) og -lærling (1), læredreng (1), malersvend (3), maskinarbejder (4), murersvend (5), møllersvend (1), pottemagersvend (1), rebslagersvend (1) og -lærling (1), sadelmagersvend (1), sejlmagersvend (1), skibstømrersvend (1), skomagersvend (10), skræddersvend (6) og -lærling (1), slagtersvend (9), smedesvend (3) og -lærling (2), snedkersvend (4) og -lærling (2), stenhuggersvend (4), stentrykkersvend (1), sypiger (5), tobaksspindersvend (1), typograf (1), tømrersvend (5), urmagersvend (2) og -lærling (1).

V HANDEL OG OMSÆTNING

- a. Handlende
 Antikvitethandler (1), butiksdreng (1), detaillist (4), kludesamler (1), kommis (1), købmand (5), marskandiser (4), mælkehandler (1), uldhandler (1)
- b. Værtshushold
 Beværtningbestyrer (1), gæstgiver (2), kok (1), opvarter (2)
- c. Kommissærer o. l.
 Agent, handelsagent, handelsmand, eller handelsrejsende (5), kolportør (2) og kommissær (2)
- d. Kontor
 Bogholderske (1), kontorarbejder (1), kontorfuldmægtig (1)
- e. Transport
 Bager- og brødkusk (2), vognmand (2)

VI ARBEJDSMÆND OG TYENDE**)

- Arbejder (35), arbejdskarl (11), arbejdsmand (54), tjenestekarl (48), tjenestepige (84)

VII UDE AF ERHVERV ELLER IKKE-PLACERBARE

a. To erhvervsopgivelser

Bagersvend og tjenestekarl (1), detaillist og arbejdskarl (1), smedesvend og arbejdskarl (1), tyende og fabriksarbejderske (1), tømrer og uldvarerhandler (1)

b. Uden fast næring

Fattiglem (1), fhv. opvarter (1), fhv. sergent (1), fhv. vognmand (1), løsgægtig fruentimmer (7), løsgænger (1)

c. Gifte kvinder uden erhverv (33)

d. Enker (11) og fraseparerede (3)

VIII ERHVERV UOPLYST

- *) Ved enkelte af titelangivelserne fremgår det ikke, om der er tale om en håndværksmester eller -svend (f.eks. »slagter«). Som kriterium for placeringen af disse personer i den korrekte undergruppe er pågældende eftersøgt blandt håndværksmestrene i Århus Vejviser for årene 1882, 1886, 1887 og 1888. Skønt det selvfølgelig ikke kan afvises kategorisk, at personer, som ikke er fundet i Århus Vejviser, kan være håndværksmestre i en anden købstad eller i omegnen af Århus, er disse personer klassificeret under håndværkssvende.
- ***) Arbejdsmændene kan være beskæftiget ved jordbrug, handelsnæring, industri eller håndværk og burde som sådanne placeres her; men materialet åbner ikke mulighed for at konstatere dette, og som konsekvens heraf er gruppen af arbejdsmænd uanset arbejdsplads samlet under ét.

Talbilag til diagram VII (s. 92): udviklingen i de domfældtes antal 1869–1896 i udvalgte geografiske områder.

År	København	Århus	Odense	Ålborg	Andre købstæder
1869	800	41	79	56	619
1870	811	55	46	59	536
1871	781	64	68	50	567
1872	814	57	60	83	533
1873	798	42	61	44	515
1874	887	67	81	48	572
1875	858	81	81	48	554
1876	993	99	71	46	576
1877	1.202	84	62	46	592
1878	904	128	87	71	848
1879	984	107	72	39	564
1880	1.195	125	72	38	602
1881	1.197	138	80	34	587
1882	1.192	177	67	39	636
1883	1.145	127	80	40	575
1884	1.260	102	62	57	619
1885	1.232	101	86	58	574
1886	1.115	130	66	39	520
1887	1.318	121	68	51	663
1888	1.320	157	66	53	651
1889	1.499	136	63	51	645
1890	1.349	139	86	55	638
1891	1.448	115	(99)	(58)	624
1892	1.545	125	(99)	(58)	527
1893	1.319	128	(99)	(58)	753
1894	1.411	170	(99)	(58)	661
1895	1.441	128	(99)	(58)	631
1896	1.513	140	96	107	584
I alt	32.331	3.084	2.155	1.505	16.966

For Odense's og Aalborg's vedkommende er de domfældtes antal i årene 1891–1895 ikke opgivet årligt, men kun for hele 5-årsperioden samlet.

Kilde: Materiale fra Statistisk Tabelværk: III rk., bd. 23; IV rk., litra B, nr. 1; IV rk., litra B, nr. 4; IV rk., litra B, nr. 6; IV rk., litra B, nr. 8; V rk., litra B, nr. 2.

Talbilag til diagram VII (efter side 92)

Udviklingen i de domfældtes antal 1869–1896 i udvalgte geografiske områder.
 Indeks: 100 = et gennemsnit af de domfældtes antal 1869–1871.

År:	København	Århus	Odense	Ålborg	Andre købstæder
1869	100	77	123	102	108
1870	102	104	73	107	93
1871	98	121	106	91	99
1872	102	108	94	147	93
1873	100	79	95	80	90
1874	111	126	127	87	100
1875	108	153	127	87	97
1876	125	187	111	84	100
1877	151	158	97	84	103
1878	113	242	136	129	146
1879	123	202	112	71	98
1880	150	236	112	69	105
1881	150	260	125	62	102
1882	150	334	105	71	111
1883	144	240	125	73	100
1884	158	192	97	104	108
1885	155	191	134	105	100
1886	140	245	103	71	91
1887	165	228	106	93	116
1888	165	296	103	96	113
1889	188	257	98	93	112
1890	169	262	134	100	111
1891	182	217	(155)	(105)	109
1892	194	236	(155)	(105)	92
1893	165	240	(155)	(105)	131
1894	177	321	(155)	(105)	115
1895	181	242	(155)	(105)	110
1896	190	264	150	195	102

Talbilag til diagram VIII (s. 93): Udviklingen i anmeldelsernes antal 1869–1900.
 Indeks: 100 = et gennemsnit af anmeldelserne 1869–1871.

År:	København		Århus	
	Anmeldelser	Indeks	Anmeldelser	Indeks
1869	4.661	106	133	76
1870	4.379	99	223	127
1871	4.195	95	168	96
1872	3.864	88	148	85
1873	4.050	92	127	73
1874	4.289	97	142	81
1875	3.902	88	152	87
1876	4.964	113	194	111
1877	5.384	122	225	129
1878	5.118	116	282	161
1879	5.169	117	244	139
1880	6.715	152	343	196
1881	6.561	149	341	195
1882	6.856	155	413	236
1883	5.905	134	445	254
1885	6.263	142	417	238
1885	6.466	147	374	214
1886	6.375	144	406	232
1887	5.754	130	438	250
1888	6.560	149	458	260
1889	6.656	151	439	251
1890	6.955	158	436	249
1891	6.833	155	315	180
1892	7.199	163	359	205
1893	6.968	158	395	226
1894	6.512	148	403	230
1895	6.719	152	478	273
1896	7.011	159	510	291
1897	6.547	148	525	300
1898	7.455	169	488	279
1899	7.222	164	590	337
1900	8.376	188	631	361
I alt	191.983		11.242	

Kilde: Materiale fra Århus byfogedembedes anmeldelsesprotokoller og fra beretning til justitsministeriet angående Københavns politi for tidsrummet 1869–1900.

Fortegnelse over diagrammer, tabeller og talbilag

Diagrammer

1. Antal anmeldelser og domfældte i Århus 1869–(1896) 1900	36
2. Antal anmeldelser og domfældte pr. 1000 indbyggere i Århus 1869–(1896) 1900	37
3. Antal anmeldelser og domfældte (hoved- og bi-forbrydelser) for tyveri	44
4. Antal anmeldelser og domfældte (hoved- og bi-forbrydelser) for bedrageri	49
5. Antal anmeldelser for berigelsesforbrydelser indgivet 1869–1900 sammenholdt med karakteristika i konjunkturudviklingen	52
6. Aldersfordelingen for domfældte i Århus 1869–1896	72
7. Udviklingen i domfældtes antal 1869–1896 i udvalgte geografiske områder	92
8. Udviklingen i anmeldelsernes antal 1869–1900 i København og Århus	93

Tabeller

1. Antal anmeldelser for lovovertrædelser i Århus 1869–1900	30
2. Antal personer domfældt for overtrædelser af straffeloven i Århus 1869–1896	32
3. Antal anmeldelser og antal domfældte personer pr. 1.000 indbyggere i Århus 1870–(1896) 1900	34
4. Antal anmeldelser indgivet 1869–1900 og antal personer domfældte 1869–1896 for berigelsesforbrydelser, ordnet efter forbrydelsens art	44
5. Antal anmeldelser indgivet 1869–1900 og antal personer domfældt 1869–1896 for sædelighedsforbrydelser, ordnet efter forbrydelsens art	54
6. Antal anmeldelser indgivet 1869–1900 og antal personer domfældt 1869–1896 for voldsforbrydelser, ordnet efter forbrydelsens art	55
7. Antal anmeldelser indgivet 1869–1900 og antal personer domfældt 1869–1896 for andre forbrydelser, ordnet efter forbrydelsens art	60
8. Antal anmeldelser indgivet 1869–1900 og antal personer domfældt 1869–1896 (hovedforbrydelse), ordnet efter forbrydelseskategori	64
9a. Anmeldelsernes procentvise fordeling på forbrydelseskategorierne i ti-årsperio- der	64
9b. De domfældte personers procentvise fordeling på forbrydelseskategorierne (ho- vedforbrydelsen) i ti-årsperioder	65
10. De domfældte personers procentvise kønsfordeling efter hovedforbrydelsens art i perioden 1869–1896	67
11. Aldersfordelingen for domfældte i Århus 1869–1896	70
12. Aldersfordelingen inden for forskellige forbrydelsesgrupper i Århus 1869–1896	71
13. Antal forudgående tilbagefald for lovovertrædere 1883 og 1885–1889	79
14. Recidivister 1885–1889 fordelt på arten af første, registrerede lovovertrædelse	80
15. Recidivister 1885–1889 fordelt på arten af første og anden forbrydelse	81
16. Personer domfældt i 1883 og 1885–1889 fordelt efter civilstand	82
17. De i 1883 og 1885–1889 i Århus domfældte personers erhverv	86
18. Antal domfældte personer pr. 1.000 indbyggere i udvalgte geografiske områder	90
19. Antal anmeldelser pr. 1.000 indbyggere i udvalgte geografiske områder	91
20. Det årlige gennemsnitstal af domfældte 1870–1875 og 1891–1896 i udvalgte geografiske områder	93
21. Det årlige gennemsnitstal af anmeldelser 1870–1875 og 1895–1900 i udvalgte geografiske områder	94

22. Det procentvise antal personer domfældte 1869–1896 (hovedforbrydelsen), fordelt efter forbrydelseskategori i udvalgte geografiske områder	94
23. Af 100 domfældte personer er gennemsnitligt et følgende antal dømt for forbrydelser af den anførte art	95
24a. Aldersfordelingen blandt mænd domfældt 1869–1896 i udvalgte geografiske områder	96
24b. Aldersfordelingen blandt kvinder domfældt 1869–1896 i udvalgte geografiske områder	98

Talbilag

Talbilag til diagram 3	107
Talbilag til diagram 4	107
Talbilag til diagram 5	108
Talbilag til tabel 7	108
Talbilag til diagram 7	111
Talbilag til diagram 8	113

Erik Hansen:

Prostitutionen 1878-1906

Indledning

Prostitution defineres i denne undersøgelse som handlingen at drive erhvervmæssig utugt. Definitionen behøver ikke at indebære, at den prostituerede har levet ene og alene af erhvervet. – Som det senere vil blive påvist, er det udvekslingen af vederlag mellem den prostituerede og kunden, der i politiets øjne har været det afgørende kriterium for den erhvervmæssige utugt. –

Det er undersøgelsens formål gennem inddragelse af overvejende arkivalisk kildemateriale at belyse en gruppe sociale tabere i Århus, kvinder der i årene 1878–1906 havde kontakt med politiet på grund af mistanke for eller direkte påvist erhvervmæssig utugt. I særlig grad vil der blive lagt vægt på perioden 1878–87. I kraft af det da fungerende prostitutionssystem i Århus adskiller disse år sig væsentligt fra den øvrige del af perioden. Der vil derfor også blive lagt vægt på påvisning af forskelle mellem de to perioder.

En hovedproblemstilling for perioden under ét bliver analysen af den omtalte kvindegruppes karakter og sammensætning. Dette belyses gennem undersøgelser af dels de enkelte kvinders involvering i prostitutionen, dels kvindernes sociale, geografiske og aldersmæssige rekruttering.

Samtidig skal interessen henledes på, hvorledes prostitutionen rent faktisk manifesterede sig i Århus. Med dette for øje vil motiverne for overgang til prostitutionen blive omtalt, ligesom prostitutionsmiljøet i dets forskellige udformninger vil blive søgt klarlagt.

Prostitutionen har såvel tilhængere som bekæmpere. De manifesterer sig dels gennem f. eks. kundekredsen, dels gennem de grupper af mennesker – ofte af kristen observans – som aktivt gik ind i kampen mod prostitutionen.

Samtiden var præget af en heftig debat om prostitution og prostitutionslovgivning. Foranlediget af et stigende antal veneriske sygdomme var spørgsmålet overalt aktuelt¹ – også i Århus.

Derfor vil undersøgelsen blive indledt med en kort gennemgang af det generelle lovmæssige grundlag for prostitutionen i 19. årh., efterfulgt af de

lokale debatindlæg om lovgivning. Såvel på det kommunalpolitiske plan som i offentligheden. – Dermed er baggrunden ridset op, som de løsagtige kvinder havde at arbejde på. Myndighedernes og offentlighedens syn på prostitutionen er klar.

Med henblik på vurderinger af Århus-prostitutionens art er der endvidere i de tilfælde, hvor det har været muligt, draget paralleller til den københavnske prostitutions forhold.

Periodens afgrænsning til årene 1878–1906 er bestemt af kildematerialets karakter. Fra 1878 indledtes en mere effektiv kontrol med prostitutionen i Århus, og først fra dette tidspunkt flyder oplysningerne i rigeligere mål. Året 1906 er valgt som slutår, fordi der på dette tidspunkt forekommer et brud i det anvendte kildemateriale. Givetvis begrundet i den ændring, der skete i prostitutionslovgivningen med Oktoberloven af 1906, hvor det direkte polititilsyn med løsagtige kvinder blev ophævet².

Prostitutionslovgivningen i 19. århundrede

Prostitutionslovgivningen til forskellige tider bærer i høj grad præg af samtidens ideologiske grundlag³. Man ser således fra oldtiden et velorganiseret bordel- og prostitutionssystem, som det middelalderlige samfund betragtede som et onde. Dog et nødvendigt onde, der naturligvis måtte organiseres som et håndværkerlaug med pligter og rettigheder.

Med protestantismens og den veneriske syges samtidige optræden i Danmark skete en ændring i holdningen til prostitutionen. En rigoristisk moralsk linie blev nu udstukket. Det resulterede i strenge straffe til enhver, der blev grebet i uægteskabelige forbindelser⁴.

Den rigoristiske linie gjorde sig gældende helt op til slutningen af 18. årh. Da begyndte det sanitære aspekt for første gang at optræde. Og den debat, der i 19. årh.'s sidste fjerdedel blussede så stærkt op, var præget af konfrontationen mellem det nye og det gamle: mellem moral og sanitet. Med den første lex veneris nåede man et væsentligt skridt på vejen til det system, som kom til at præge forholdene i den her undersøgte periode⁵. Med lovene var rationalistiske synspunkter trængt frem. Man måtte gå praktisk til værks og ikke nøjes med den moralske fordømmelse.

Tidligere havde mændene stået som lige så dadelværdige som de prostituerede, et synspunkt, som svækkedes med 19. årh.'s begyndelse⁶. I stedet vendte lovgivningsmagten sig udelukkende mod kvinden. Hun alene ansås for den moralsk forfaldne og den, der skulle udsættes for straf og kontrol.

For Københavns vedkommende gav dette sig bl. a. udslag i, at der fra sædelighedspolitiets side blev holdt større kontrol med fruentimmerne. Det

skete i form af undersøgelser et par gange ugentlig. Det blev politiet og dets administrative holdning, der bestemte, med hvilken strengthed de pågældende bestemmelser blev ført ud i livet. Ligeledes om de prostituerede kunne opnå autorisation til at drive deres erhverv frit, hvis de opfyldte de krav, sædelighedspolitiet stillede⁷.

Såvidt var man kommet henimod midten af 19. årh., uden at der var egentlig lovhjemmel herfor. Med dette for øje virker det ejendommeligt, at den fundamentale ændring i straffelovgivningen, som kom med Straffeloven af 1866, tilsyneladende slet ikke forudsatte eksistensen af anerkendte offentlige fruentimmere eller tolererede huse⁸. I prostitutionssammenhæng havde loven relevans med §§ 180–82. Første og sidste paragraf omhandlede de egentlige prostituerede samt ruffere, mens § 181 fastlagde bestemmelser for prostituerede, udsatte for veneriske sygdomme⁹.

Nævnes ordet »reglementering« ikke i loven, så lå underforstået en anerkendelse af politiets organisering af den offentlige prostitution. Det hed i §§ 180 og 182 henholdsvis, at de kvinder, der handlede »imod politiets advarsel« og »imod politiets forbud«, blev straffet. Dermed var vægten lagt på, at politiet skulle bestemme ordningen. Paragrafferne kan tolkes som en rygdækning for den administrative praksis. Abolitionisterne – d. v. s. modstanderne af offentlig prostitution – anførte også dette senere. Med denne lov blev der givet politiet legal hjemmel til en offentlig, d. v. s. en af politiet reguleret og kontrolleret prostitution¹⁰.

Den administrative praksis i København havde allerede lovdækning med politiloven af 11. februar 1863. – I provinsen gjaldt det samme efter Lov af 4. februar 1871¹¹. I bestemmelserne om udfærdigelse af politivedtægt for de to områder var der en paragraf, som fastslog, at ordningen af tilsynet med de løsagtige fruentimmere skulle udarbejdes af de kommunale myndigheder. Københavns politi fik et sådant regulativ i 1877, og der blev på forskellige tidspunkter vedtaget regulativer i bl. a. Kolding, Horsens og Aalborg¹². Udviklingen i Århus i denne sammenhæng belyses i Kap. 1.

Vedtog man et regulativ, var man i realiteten tilbage i det middelalderlige system, hvor laugs- eller erhvervsopfattelsen var det altafgørende. – Blot skete det i 19. årh. ud fra en væsentlig anden målsætning. Det sanitære hensyn var nu i højsædet.

I 1874 blev dette hensyn slået helt fast i Loven af 10. april 1874¹³. Men denne lov ville samtidig noget andet. Som Grethe Hartmann påpeger, var der med loven tale om en legalisering af kontrollen med prostitutionen¹⁴. Hermed tænker hun vel især på § 5, som hjemler udvidelse af politikontrolten til også at omfatte regelmæssige lægeundersøgelser og bopælsanmeldelser.

Samtidig fastslog loven, at politiet havde bemyndigelse til at tvangsindskrive kvinder som offentlige fruenteimmere. Enten når de gentagne gange havde overtrådt Straffelovens § 180, eller når de var tiltalt efter denne paragraf og var fundet lidende af veneriske sygdomme¹⁵. Betingelsen var dog, at der i pågældende by var et vedtaget regulativ at indskrive under.

Det kan siges, at reglementeringen med denne lov blev slået fast, men der var ikke tale om nogen legalisering af prostitutionen. Straffelovens § 180 var fortsat gældende i de byer, som ikke havde skabt mulighed for legaliseringen af prostitutionen ved et kommunalt vedtaget regulativ.

Det kan anføres, at vurderingerne af Lov af 10. april 1874 altid vil være et fortolkningsspørgsmål, og det blev det også i samtiden. – Fra abolitionisternes side påpegedes dels den inhumane behandling af kvinderne, dels lovens manglende evne i sanitær henseende. Bevægelsen byggede kraftigt på kvinde-ligeberettigelsen og ankede over, at kvinden skulle tvinges til kontrol, mens mændene frit kunne gå igennem¹⁶. Ved en sådan argumentation fik abolitionisterne tag i såvel menigmand som kirken, og det betød et klart flertal i befolkningen¹⁷.

Over for denne mastodont stod reglementaristerne, karakteriseret ved at være mere sagligt prægede. Ofte var det læger, sagførere o. a., som i deres daglige arbejde havde kontakt med pågældende miljø. Fra deres synsvinkel var autorisationen under de gældende forhold det bedste system¹⁸.

Til hvilken side sejren gik i den standende strid ses tydeligt af den lovgivning, der kom i årene 1895, 1901 og 1906, som markerede afslutningen på reglementeringen i Danmark.

I den første lov, som kom 1. marts 1895, var § 2 afgørende: »Den ved § 6 i Lov af 10. april 1874 ... hjemlede myndighed for politiet til at kunne pålægge et under dets opsigt stillet fruenteimmer at tage ophold i et offentlig hus ophæves.«¹⁹

Videre gik man frem mod bordelvæsnet 1901, hvor det blev forbudt at holde bordel (offentlig hus)²⁰.

Kronen på abolitionisternes værk kom med den såkaldte Oktoberlov i 1906²¹. Loven, der stadfæstedes 30. marts 1906, havde som hovedbestemmelse, at den politimæssige reglementering eller polititilsynet med løsgangtige kvinder skulle ophæves²². For fremtiden skulle politiet kun være berettiget til at gribe ind, såfremt det kunne føre forholdet ind under løsgængerier.

Med denne udvikling i lovgivningen synes politiets funktion over for prostitutionen fra 1906 i det væsentlige at have været koncentreret om opsporing af eksploatører og bordelagtig virksomhed, samt om tilsyn med tvangsbehandlingen af de venerisk syge prostituerede²³.

Byrådet og prostitutionen 1871-88

Optakt til regulativdebatten i Århus.

I forbindelse med behandlingen af Loven af 10. april 1874 fremkom den nedsatte kommission med sin vurdering af situationen på prostitutionsområdet o. 1874. Heraf fremgik det, at der efter kommissionsmedlemmernes oplysninger var tale om en stigning i prostitutionen i de fleste købstæder. Et forhold, som bl. a. influerede på udbredelsen af de veneriske sygdomme¹. Det samme syntes at have været tilfældet i Århus, og det bragte spørgsmålet om en ordning af prostitutionsvæsnet på tale for alvor. – I det følgende skal denne diskussion ridses op, med hovedvægten lagt på perioden 1878–87, hvor den mest afgørende del synes at være foregået. Det praktiserede system i Århus før 1878 kendes kun ganske svagt. Dog synes det at have været karakteriseret ved en ret udbredt tolerance fra politiets side. Louis Hammerich, den daværende politimester, havde Straffeloven af 1866 – og senere Loven af 10. april 1874 til sin rådighed². Men han synes ifølge efterfølgeren, C. J. Thorup, ikke at have udvist større konsekvens³. I en redegørelse fra 1887 omtaler Thorup, hvorledes der ved hans overtagelse af byfogedembedet i 1878 ikke førtes kontrol med løsagtige fruentimmere. I ny og næ blev et fruentimmer straffet for at søge erhverv ved utugt. Der var imidlertid ikke tale om, at pågældende efter strafudsoning blev stillet under noget tilsyn af politiet. Pigerne kunne så at sige fortsætte, hvor de slap⁴.

At der ikke var så stram en justits, er ikke ensbetydende med, at der intet skete. Man havde fra politimyndighedens side indirekte sagen til behandling allerede i 1860'erne, da man diskuterede forbedringer i politiets opbygning⁵.

Helt aktuelt blev spørgsmålet med den tidligere nævnte Lov af 4. februar 1871, som indeholdt bestemmelser om politiet uden for København. Heraf fremgik at der inden 1. januar 1872 skulle være udfærdiget en politivedtægt, som ifl. lovens § 2 bl. a. skulle optage bestemmelser om politiets tilsyn med løsagtige fruentimmere. Af § 6 i loven ses, at det var alvorligt ment med prostitutionsbestemmelserne. Her findes nemlig en omtale af de

strafferammer, som politimesteren var »berettiget til at diktere de under politiets opsigt stillede fruentimmer, der søge erhverv ved utugt...« for overtrædelser af vedtægtens forskrifter⁶.

De efterfølgende forhandlinger i Århus er ikke undersøgt. Resultatet blev en Politivedtægt for Aarhus Kjøbstad af 27/12 1871. Denne politivedtægt indeholdt imidlertid ikke en afklaring på problemet om prostitutionen, idet det i vedtægtens § 79 hed:

»Angående tilsynet med løsagtige fruentimmere bestemmes det fornødne ved et regulativ, der tilvejebringes på samme måde som denne vedtægt og vil være at betragte som en del af samme.«⁷

Baggrunden for dette var et cirkulære af 21. april 1871 fra justitsministeriet. Heri henvises bestemmelserne angående tilsynet med løsagtige fruentimmere til senere tillæg til vedtægterne, da man måtte finde det bedst at afvente den forestående ordning af prostitutionsvæsenet i København⁸. Som tidligere nævnt fik København ikke sit regulativ før i 1877, og så langt strakte tålmodigheden ikke i Århus. Det videre forløb af regulativ-debatten kan bedst belyses ved en gennemgang af dels byrådsforhandlingerne, dels det nedsatte prostitutionsudvalgs beretninger og møder. Endelig udgør politimesterens redegørelse fra 1887 et væsentligt kildemateriale, bl. a. til belysning af uoverensstemmelserne prostitutionsudvalgets medlemmer imellem. Samtidig er det den eneste samlede redegørelse for hele regulativ-debattens forløb 1878–87. Ud fra denne redegørelse vil det også være muligt at konstatere mere om karakteren af Hammerichs holdning til prostitutionen.

Byråds-debat i 3 faser

Man vil kunne se tre tydelige forhandlingsfaser i byrådets forsøg på at skabe en fast ordning af prostitutionen i Århus. Første og anden fase faldt henholdsvis i årene 1871–77 og 1879–81, men gav ikke definitive afgørelser. Den endelige afgørelse kom først med tredje fase, 1886–88.

Der vil ved redegørelsen for de enkelte faser såvel blive lagt vægt på det rent formelle i regulativ-diskussionen som på de involverede byrådsmedlemmers holdning og den opfattelse, politimesteren lagde for dagen i ord og handling.

Første fase, 1871–77

Når man netop på denne tid så stærkt slog til lyd for en prostitutionslovgivning, var frygten for de veneriske sygdommes udbredelse det altafgørende.

Og det var med stor beklagelse, at Århus byråd modtog cirkulæret af 21. april 1871 om udsættelsen af en endelig regulativ-vedtagelse. Også politimester Hammerich var urolig. Han henvendte sig derfor til byrådet for at dette skulle foranledige, at Justitsministeriet hurtigst muligt fik udarbejdet regler⁹. Byrådet indsendte i den anledning i november 1872 en skrivelse til Justitsministeriet, hvori man henviste til, hvorledes forholdene i Århus havde udviklet sig¹⁰. Fra byrådets side skønnedes det ikke, at Lov af 4. februar 1871 gav hjemmel for noget lokalt initiativ. Derfor håbede man meget på ministeriets velvilje¹¹.

Velviljen fra ministeriets side skortede det imidlertid på. Først da byrådet i 1875 havde mistet tålmodigheden og sendt en ny skrivelse til Justitsministeriet, kom et svar.

I de mellemliggende år havde sagen ikke hvilet. Der var tilmed blevet øget behov for en ordning. Sygehus-udvalget havde således i december 1873 meddelt byrådet, at der lå et meget stort antal veneriske patienter på Århus sygehus¹². Byrådet har derpå formentlig haft en række samtaler med politimesteren om forholdene, samtaler hvor også stadslæge Dorph ganske naturligt har deltaget¹³.

I hvert fald blev udvalget, som var nedsat for at undersøge prostitutionsvæsenet, anmodet om at genoptage sine forhandlinger¹⁴. Dette førte til fornyede samtaler mellem byrådet, stadslægen og politimesteren. I januar 1875 enedes man om at indsende til Justitsministeriet den nævnte fornyede anmodning om hurtigst muligt at få det bebudede regulativ. Et udvalg nedsat til at affatte denne anmodning fremkom en måneds tid efter med et udkast, som byrådet vedtog på møder den 11. og 12. marts 1875. I argumentationen over for Justitsministeriet fremhævedes det, at manglen på et regulativ var et overmåde stort savn for Århus, større end for vist nok nogen anden provinsby. Som eksempler anførtes bl. a. byens placering som knudepunkt for den stedse tiltagende personfærdsel, navnlig til og fra hovedstaden, ligesom byen var »en ved fremmedes tilflytning betydelig fremskridende stad.«¹⁵

Nu reagerede Justitsministeriet ret prompte. Allerede 22. april 1875 forelå en kommunikation. Heri meddeltes det byrådet, »at for så vidt forholdene i Århus efter sammes [i. e. byrådets] formening er af den beskaffenhed, at det ikke anses forsvarligt at afvente et udkast om prostitutionsvæsnets ordning fra ministeriet, ville byrådet selv have kunnet tage initiativ til at fremkomme med et sådant udkast . . .«¹⁶. Ministeriet overlod det nu ganske til byrådet selv, om det ville fremkomme med et udkast eller afvente udviklingen i København.

De kommunale myndigheder i Århus var ikke i tvivl om, hvilken vej de

Louis Hammerich var byfoged og politimester i Århus 1867–1877. Han blev betragtet som reaktionær, og han brugte ikke mere tid på embedet end nødvendigt. Til prostitutionsproblemet havde han en afslappet holdning uden konsekvens. Ud fra et administrativt hensyn ønskede Hammerich et bordelsystem, mens han var imod princippet med indskrevne kvinder, der boede for sig selv.

ville følge. Tværtimod tog man allerede på det næstfølgende byrådsmøde initiativ til udarbejdelse af en ordning af prostitutionen, idet der blev nedsat et udvalg, som skulle behandle sagen nærmere sammen med politimester Hammerich. Dette udvalg, som i det følgende vil blive omtalt som prostitutionsudvalget, kom til at bestå af particulier Kjær, overlærer Kraiberg og konsul Mørk¹⁷. På dette udvalgs møder, hvor politimesteren deltog, udformedes forslagene til regulativ for løsagtige fruentimmere¹⁸.

I forhandlingerne med politimester Hammerich fremkom udvalget hurtigt med en skriftlig udtalelse, en slags principskitse for hvilke ideer, udvalgets medlemmer havde om prostitutionens ordning¹⁹.

Medlemmerne havde tænkt sig en ordning, hvor et reglement skulle anvendes et par år, men kun som prøve. I spørgsmålet om bordeller var der stemning for, at kvinderne skulle undgå at være bundet til bestemte huse. Man ville imidlertid ikke være betænkelig ved bordeller, blot disses ejere ikke fik ret til at beværte gæsterne. Det afgørende punkt for udvalget var imidlertid, at man fik et tilsyn, som omfattede alle, der »vitterlig driver utugt som erhverv«. Udvalget kunne altså nok gå ind for bordeller, men dertil kunne det ikke indskrænke sig; tilsyn med selvstændigt boende fruentimmere måtte fortsat fastholdes. I den anledning lagde udvalget vægt på den kommunale interesse i sagen, som var »som forhindring imod smittes ud-

bredelse at få det størst mulige antal af de fruentimmere, som hengive sig til utugt, underkastet et tvungent og regelmæssigt lægesyn . . .«.

Politimester Hammerichs opfattelse fremgår ikke i samtidigt materiale, men derimod gennem en redegørelse, som konsul Mørk i 1880 gav sin kollega i udvalget, overlærer Kraiberg. Han rekapitulerede her sagens gang og stillede bl. a. Hammerichs synspunkter op²⁰. Ifølge Mørk havde Hammerich undersøgt systemet i Odense, og det havde præget hans holdning således, at bordelsystemet for ham var det eneste acceptable. Han ville ikke om muligt vide af indskrevne kvinder, der boede for sig selv. Ja, ville ikke tilstede kvinder, som boede hjemme, indskrivning til det regelmæssige, tvungne lægetilsyn. Overvejelser af denne art synes at være dikteret af administrative hensyn. Hammerichs ordning ville naturligvis blive langt lettere at administrere end den af prostitutionsudvalget skitserede.

Om de egentlige forhandlinger i udvalget findes kun få spredte oplysninger. Men det er fastslået, at Hammerich efter nogle indledende forhandlinger forelagde udvalget et forslag til »Regulativ for politiets tilsyn med løsagtige fruentimmere i Århus Købstad«²¹. Ud fra Mørks redegørelse i 1880 havde Hammerich argumenteret så stærkt for sit Odense-system, at både Kjær og Kraiberg ønskede at følge ham. Mørk lagde selv vedvarende hovedvægten på, at den mest betryggende lægeundersøgelse blev gjort tvungen for alle kvinder, som gjorde utugt til levevej²².

Lægespørgsmålet blev et andet af de punkter, hvor der konstateredes divergerende meninger. Mørk og Kjær ønskede, at lægevisitationen skulle foretages af en særlig læge, valgt af byrådet i samråd med stadslægen. Med dette for øje ønskede de en læge ansat, som havde specialviden netop om veneriske sygdomme. Politimesteren og Kraiberg fastholdt heroverfor forslagens redaktion, ifølge hvilken visitationen skulle udføres af stadslægen²³.

I september 1876 afleverede prostitutionsudvalget sit forslag til regulativ. Det blev derpå behandlet på en række byrådsmøder, hvor også politimesteren var til stede. Bortset fra mindre ændringer blev det stillede forslag vedtaget. I spørgsmålet om lægeundersøgelsen enedes medlemmerne om, at denne skulle foretages af »stadslægen eller en anden dertil kvalificeret læge«²⁴. På dette punkt blev der dog af minoriteten – dvs. tilhængerne af Mørks opfattelse – stillet forbehold om ret til at indgive minoritetsvotum.

Men langt om længe var byrådet den 12. oktober 1876 fremme ved at kunne indsende sagen til ministeriets approbation.

Det indsendte forslag skal kun ganske kort skitseres i denne forbindelse, da det, som det senere vil fremgå, i første omgang fik en krank skæbne²⁵.

Efter en række almindelige bestemmelser om hvilke kvinder, der kunne omfattes af regulativet, og hvorledes de atter kunne få tilhold ophævet,

- § 9. Hun skal forholde sig stille og rolig paa sit Værelse og stedse holde dette ordentligt og renligt.
- § 10. Hun maa, naar hun er i sit Værelse, ikke naabne de nedrullede Jalusier.
- § 11. Det er hende forbudt ved Banken paa Vinduerne, Kalden, ved at staa i Husets Dør eller paa Gaden, eller paa hvilken som helst anden Maade at henlede de Forbigaaendes Opmærksomhed paa sig.
- § 12. Hun maa ikke opholde sig i Værtindens Værelse.
- § 13. Hun maa ikke tilstede, at der af de Besøgende nydes Spise- eller Drikkevarer paa hendes Værelse.
- § 14. Hun maa ikke modtage Besøg i den Tid, hun har sine Forandringer.
- § 15. Hun maa ikke modtage Besøg af bestjænkede Personer eller saadanne, der ikke have opnaaet den vogne Alder.
- § 16. Hun skal, naar hun viser sig uden for Huset, være renlig og anstændig klædt og maa ikke vise sig i nogen usømmelig eller Opsigt vækkende Dragt.
- § 17. Hun skal opføre sig anstændig paa Gaden og andre Steder, som hun besøger, og maa offentlige Fruentimmer paa Gaden ikke gaa flere i Følge med hinanden.
- § 18. Hun maa ikke uden særlig Tilladelse vise sig uden for Huset efter Kl. 8 Aften om Vinteren og Kl. 9 Aften om Sommeren, dog med Undtagelse af Søndagen, da hun har Tilladelse til at være ude til Kl. 11 Aften.
- § 19. Efter Kl. 12 Middag maa intet offentligt Fruentimmer passere Torvene, Vestergade, Mejlgade, Skolebakken, Rystvejen, Havnegade og Skibsbroen, og uden Tilladelse fra Politiet maa hun ikke indfinde sig ved Danvskibenes og Jernbanetogenes Ankomst og Afgang, paa Torve- og Markedsdage paa de Steder, hvor disse afholdes, ved Auktioner, paa offentlige Beværtningssteder, i Bennelyst og i Nis Skov.
- § 20. Til Besøg i Theatret skal hun indhente Politiets Tilladelse, og hun maa ikke tage Plads paa andre Steder end dem, der anvises hende.

Udkast til reglement for offentlige fruentimmer, udfærdiget af prostitutionsudvalget 1876. §§ 1–23 indgik i let omarbejdet form i det senere praktiserede reglement.

kom de centrale paragraffer. Væsentligt i forslaget var det, at politimesteren kunne oprette specielle huse, hvor offentlige fruentimmere kunne bo under opsyn og ansvar af en værtinde. D. v. s. oprettelse af bordelsystem (§ 5). Sideløbende med dette kunne nogle kvinder få tilladelse til at bo privat, blot de overholdt forskrifterne (§ 6). Kontrolspørgsmålet blev foreslået klaret ved to ugentlige lægevisitationer. Kvinderne skulle så forsynes med visitationsbøger, som skulle ligge fremme i deres lejligheder eller forevises på de besøgendes forlangende (§ 7). Dertil kom så endelig en række reglementariske bestemmelser for såvel de prostituerede som bordellerne (§§ 9–34)²⁶.

I februar 1877 kom Justitsministeriets svarbrev med en række mindre ændringsforslag²⁷. Disse forslag blev oversendt til prostitutionsudvalget, som accepterede ændringerne. Mørk følte sig dog foranlediget til påny at markere sin tvivl om det gavnlige i et system, der ikke havde specielt uddannede læger til rådighed. Samtidig rettede han også skytset mod bordelsystem og indskrivning i det hele taget. Endda så skarpt, at han erklærede sig »efter sagens nuværende udvikling imod en definitiv vedtagelse af vedtægten og indstiller for mit vedkommende dens forkastelse.«²⁸

For Mørks vedkommende var der sket noget af et skred. Hans tanker gik nu i retning af en administrativ lægelig ordning fremfor et strengt bordel-reglement-system. Når Mørk tidligere havde støttet minoritetsudtalelsen, var det ikke ud fra kritik af systemet som sådant, men alene et udtryk for afvigende meninger i lægespørgsmålet. Fra de andre udvalgsmedlemmers side foreligger ingen udtalelser, og de har formentlig holdt fast ved deres en gang indtagne holdning for bordelsystemet.

Det har ikke været muligt at følge udvalgets forhandlinger i detaljer i foråret 1877, men i marts måned fik det fra byrådet tilsendt det københavnske regulativ for løsagtige kvinder. Det var vedtaget 9. marts 1877. Byrådet anmodede udvalget om at drage dette reglement med ind i debatten²⁹.

Pludselig tog udviklingen imidlertid en overraskende vending. Den 21. juni 1877 meddelte byrådet, at sagen var udsat indtil videre³⁰. Der blev ikke i byrådsforhandlingerne givet nærmere forklaring på den pludselige skrinlæggelse. Til gengæld gør Mørk det i redegørelsen til Kraiberg. Han anfører, at tidspunktet for de afsluttende forhandlinger netop faldt sammen med politimester Hammerichs forflyttelse. Og da der ikke kunne være tale om at forhandle en sådan sag med den midlertidig konstituerede politimester, måtte man afvente den nye politimesters udnævnelse³¹.

Hermed sluttede første fase i regulativ-debatten i Århus, en fase, der ikke gav resultater, men til gengæld ridsede problemstillinger op. Skulle prostitutionen i Århus ordnes ved et bordelsystem? Eller skulle man nøjes med en

administrativ ordning – baseret på lægetilsyn? Spørgsmål, som kom til at præge de følgende faser af byrådsdebatten.

Anden fase, 1879–81

Efter en pause på et par år tog prostitutionsudvalget i 1879 atter tråden op ved forhandlinger med den nye politimester, Thorup, og den nyligt udnævnte sygehushæge, Heide³². Det grundlag, hvorpå man genoptog diskussionen, var det gamle regulativ-forslag fra 1876, korrigeret med Justitsministeriets bemærkninger. Udgangspunktet var således egentlig en plan om etablering af offentlige piger i bordeller, medens der ved siden af undtagelsesvis skulle kunne findes fritboende piger under politiets opsyn³³.

Men det hammerichske system syntes nu pludselig helt passé. Såvel Mørk som vist også de øvrige udvalgsmedlemmer havde fået så stor tillid til den ordning, som den nye politimester havde administreret de første par år, at de nu foretrak den fremfor det tidligere udkast³⁴.

Som tidligere nævnt havde der ikke ved Thorups udnævnelse i 1878 været tale om nogen konsekvent kontrol med løsagtige piger. Løsagtigheden havde derfor bredt sig temmelig vidt – og dermed også de veneriske sygdomme. For at dæmme op for dette havde Thorup ved sin tiltræden gjort brug af Lov af 10. april 1874 §§ 4 og 5. Efter denne lov gav han fruentimere, som havde været straffet for erhverv ved utugt, og som formodedes trods advarsler at fortsætte, tilhold til politiprotokollen. Herefter skulle disse kvinder to gange ugentlig underkaste sig lægeundersøgelse og anmelde eventuelle bopælsforandringer. Dertil kom, at Thorup havde udfærdiget en række reglementariske bestemmelser, f. eks. om valg af bolig og deres forhold ude og hjemme³⁵. Dette implicerede, at deres utugtserhverv blev tolereret, blot de overholdt bestemmelserne.

Ordningen synes at have fungeret så tilfredsstillende, at Mørk over for Kraiberg fandt det naturligt, at udvalget burde indhente Thorups forslag, d. v. s. arbejde mod en videreudvikling af det bestående system. Man kunne naturligt lade det få en vis prøvetid og senere måske give det mere vedtægtsmæssig karakter³⁶.

Sådanne toner var sød musik i Thorups øren, idet han netop i forhandlingerne lagde vægt på bevarelse af den allerede indførte ordning. Men han anså det formålstjenligt, om der kunne knyttes et supplement til. Nemlig en bemyndigelse til at kunne oprette offentlige huse, hvis forholdene måtte gøre det nødvendigt³⁷.

Omtalte supplement udgjorde § 3 stk. 2 i politimesterens regulativ-forslag og havde følgende ordlyd: »Finder politiet anledning til at pålægge

Overlærer Niels Kraiberg var medlem af Århus byråd fra 1870–1881. Han var valgt til prostitutionsudvalget, og det synes at være ham, der blev nøglepersonen bag byrådets forkastelse af politimesterens regulativforslag.

hende [i. e. det offentlige fruentimmer] at fraflytte et iboende sted, skal hun med aftens varsel efterkomme sådant pålæg. Finder det [i. e. politiet], at hendes opførsel gør det nødvendigt, kan det pålægge hende at tage ophold i et af de huse, som måtte være indrettede i henhold til regulativets § 4.«³⁸ Politimesteren ville, såfremt forslaget blev vedtaget i sin helhed, stå med retten til i givne tilfælde at kunne bordel-indskrive kvinder. Sådanne bestemmelser ville være i overensstemmelse med det københavnske regulativ³⁹.

Det omtalte supplement må have været ret afgørende for politimesteren, for det ser ud til, at det var modstand i udvalget mod at vedtage specielt sidste punktum i stk. 2, der væltede denne anden fase af regulativ-diskussionen. Thorup gjorde i sidste instans vedtagelsen af supplementet til betingelse for sin videre medvirken i sagen⁴⁰.

Især var det overlærer Kraiberg, der havde skrupler ved sagens udvikling. På det afgørende møde i prostitutionsudvalget lykkedes det ganske vist at få et forslag godkendt, men kun et modereret. Og Kraiberg forbeholdt sig ret til en separat udtalelse ved byrådets behandling.

Det ømme punkt i debatten var bordelspørgsmålet, som på udvalgets møder fik en indgående behandling. Kraiberg synes at have gjort sig mange overvejelser for og imod. Særligt bekymrede det ham, at bordellerede kvinder så at sige mistede deres personlighed. Han udtalte: »De ulykkelige, der bor i bordeller, er afhængige af de ryggesløse personer, der forestår dem, og faktisk tvungne til at være offer for enhver lastefuld, selv den modbydeligste«⁴¹.

Alle de nævnte overvejelser må have tynget Kraibergs samvittighed så hårdt, at han på det afgørende byrådsmøde den 19. maj 1881 måske har

gjort mere end blot at komme med den bebudede separatudtalelse. Af byrådets forhandlingsbog fremgår kun, at ændringsforslaget blev forkastet p. g. a. uoverensstemmelser mellem byrådets og politimesterens anskuelser⁴². Men ifølge politimesterens seks år senere afgivne beretning var Kraiberg den egentlige mand bag forkastelsen. Han havde rejst en heftig modstand mod politimesterens foreslåede tilføjelse og derved fået byrådet til at forkaste den⁴³. Da Kraiberg udtrådte af byrådet i 1881, foreligger der ikke fra hans side nogen kommentar til politimesterens udtalelser, som på nogle punkter minder om en skuffet mands beklagelser. Hvis Kraiberg alene kunne vende stemningen i byrådet, har politimesterens tilhængere i hvert fald ikke været stærke i troen.

Med dette udfald af byrådsdebatten var politimesteren ude af sagen, men det medførte samtidig dens strandning. Byrådet besluttede nemlig helt at undlade at indsende noget forslag til ministeriet med den begrundelse, at sagen p. t. var uigennemførlig⁴⁴. Når byrådet heller ikke denne gang tog endelig stilling til regulativet, må det indebære, at man i stedet stiltiende accepterede, at politimesteren fortsatte sin administrative ordening.

Det kan nok undre, at byrådet trods alt veg uden om dette forslag. Ganske vist indebar det i § 4 oprettelsen af bordeller, men i sidste instans var det byrådsmedlemmerne, der skulle godkende de nævnte huse. På et senere tidspunkt i debatten blev byrådet kritiseret for ikke at have villet tage et ansvar, og det kan da heller ikke nægtes, at byrådet med sagens gang skubbede hele ansvaret for den videre udvikling over på politimesteren⁴⁵. Beslutningen kan på den anden side også have været motiveret af overbevisningen om, at det thorupske system rent faktisk fungerede på en tilstrækkelig og tilfredsstillende måde, som det hed i byrådet⁴⁶.

Set på den baggrund stod Thorup altså med sejrens palmer. Situationen var imidlertid uholdbar for ham, så længe han ikke havde en egentlig kommunal eller statslig lovgivning at dække sig ind under. Indtil videre måtte han køre videre med det administrative reglementeringssystem, han selv havde opbygget⁴⁷.

Det eksisterende system var i praksis sikkert tilstrækkeligt som middel for politimesteren. Med byens størrelse i begyndelsen af 1880'erne var den administrative ordening overkommelig og sikkert tilfredsstillende. Når Thorup alligevel i debatten i 1881 havde stået så fast på kravet om muligheden for bordeller, var det uden tvivl for at sikre sig rygdækning, en egentlig legalitet. For hvordan ville det gå i fremtiden? Hvor længe ville byrådets tavse accept af det eksisterende forhold være nok? I 1879 var Foreningen imod Lovbeskyttelse for Usædelighed blevet dannet, en forening, som nok kunne få politimesteren til at ønske sig klarere linier⁴⁸. Hvad hjalp det, at byrådet

overlod hele ansvaret til politimesteren, hvis han ikke havde noget at hænge ansvaret på?

Tredje fase, 1886–88

I en fem års periode fik det administrative prostitutionssystem lov til at fungere uden indblanding. Men i årene 1886–88 blussede debatten op igen, og denne gang ikke blot koncentreret i byråd og prostitutionsudvalg. Udenfor stående kræfter blandede sig i debatten, og byrådet måtte nu endelig gøre sig sin stilling klar.

Blandt byrådsmedlemmerne var der næppe begejstring for sagens genoplussen. Alt fungerede så problemfrit. Men en kraftig agitation fra Foreningen imod Lovbeskyttelse for Usædelighed i samklang med fyldig dækning i dele af den lokale presse – specielt Aarhus Folkeblad – skabte så stort røre om problemet, at der nu kun var én vej at gå. Der måtte skabes klare linier for politiets holdning til prostitutionen. Skulle politimesteren endelig have sit regulativ? Eller måtte han for fremtiden begrænse sig til Lov af 10. april 1874 og Straffeloven af 1866?

Den direkte anledning til sagens genoptagelse i byrådet synes at have været henvendelser fra offentligheden, nærmere betegnet Foreningen imod Lovbeskyttelse for Usædelighed. Allerede i 1886 havde foreningen i to breve til byrådet påtalt politimesterens adfærd som kritisabel. Man fandt, at politiet, om end det ikke officielt regulerede, så dog faktisk tolererede erhvervsmæssig utugt i Århus⁴⁹.

Det fremgår ikke, hvorledes byrådet besvarede de omtalte breve, men på et møde 10. marts 1887 forelå et nyt brev fra foreningen. I dette ankedes der over, at politimesteren gav kvinder tilladelse til at leve af prostitution uden at være berettiget hertil efter Lov af 10. april 1874. Dette hævdedes ulovligt, da der ikke var udfærdiget noget regulativ for løvsagtige fruentimmere i henhold til Lov af 4. februar 1871 (jvf. p. 129). Brevet var sendt til byrådet, fordi foreningen mente, at det havde ansvaret for, at politimesteren udførte sit embede i overensstemmelse med loven.

I byrådet var der enighed om at sende andragendet til politimesteren, som så kunne afgive en erklæring⁵⁰. Den frygtede situation var nu indtrådt for politimesteren. Lovligheden af hans prostitutions-praksis blev draget i tvivl. Og han var givetvis fuldt ud klar over, hvor dårligt lovmæssigt funderet hans system var. Specielt når det drejede sig om de reglementariske bestemmelser, som særlig vakte modstandernes vrede.

Det var på baggrund af denne situation, at politimester Thorup afgav sin erklæring til byrådet den 16. marts 1887. Foruden den mere berettende del

om prostitutionssagens gang siden hans tiltrædelse var der skarpe ord til Foreningen imod Lovbeskyttelse for Usædelighed. Foreningens skrivelse til byrådet kaldtes en »fornærmelig sigtelse mod min embedsførelse«. Thorup fandt, at foreningen havde overset væsentlige faktorer i sagen. Således gjorde han opmærksom på, at Lov af 10. april 1874 §§ 4 og 5 hjemlede de tilhold, som hans praksis havde omfattet – uanset om der var et regulativ eller ej. På dette punkt havde Thorup en vis rygdækning, men kun hvad angik tilholdene om lægetilsyn og bopælsanmeldelse. Reglementeringen forsøgte Thorup imidlertid også at dække ind. Han tolkede nemlig et justitsministerielt cirkulære af 22. marts 1877 således, at tilsynet med løsagtige fruentimere kunne ordnes gennem den myndighed, som Lov af 10. april 1874 gav politiet. Et regulativ var altså ikke nødvendigt⁵¹. Han definerede ikke nærmere, hvilken art af myndighed han indlæste i loven eller hvor i loven, men ud fra hans argumentation må det hentyde til retten til reglementering. Den vage formulering antyder politimesterens erkendelse af at være på gyngende grund i reglementeringsspørgsmålet.

Efter behandlingen af erklæringen holdt byrådet fast på standpunktet, at det fortsat ikke ønskede at deltage i udfærdigelsen af et regulativ. Over for Foreningen imod Lovbeskyttelse for Usædelighed gav det udtryk for, at tilsynet fortsat måtte føres efter de almindelige lovbestemmelser på området. Hertil må man have regnet Lov af 10. april 1874, selv i politimesterens fortolkning. Byrådet var vel også klar over systemets svage fundering og søgte at dække sig ind ved samtidig at pointere, at det ikke ønskede at være dommer over politimesterens embede, og at det ikke på nogen måde kunne bære ansvaret for hans embedsførelse⁵².

Der gik kun kort tid, inden byrådet påny blev mindet om de uafklarede forhold omkring prostitutionen. Allerede til mødet den 14. april 1887 modtog byrådet et andragende fra 1732 beboere i Århus. I skrivelsen klagedes der over, at politimesteren havde reglementeret prostitutionen, og man anholdt om byrådets hjælp til at få ordningen fjernet⁵³. Endnu en gang veg byrådet uden om, idet man vedtog at besvare henvendelsen på samme måde som det tidligere omtalte andragende⁵⁴.

Byrådets fortsat undvigende holdning tilfredsstillede ikke det udvalg, som havde været nedsat for at udarbejde andragendet. Det blev anledningen til, at sagen nu blev indleveret til Justitsministeriet. Kort tid efter modtog byrådet henvendelse fra stiftamtet med anmodning om en erklæring vedrørende den indberettede sag. Efter at erklæringer fra stiftsfysikus og stadslæge var indhentet, enedes byrådet om at anbefale, at politimesterens ordning i det væsentligste skulle bibeholdes⁵⁵.

Det samlede billede var i september 1887 dermed dette, at byrådet reelt

– men ikke formelt – havde sanktioneret politimesterens prostitutionspolitik. Samtidig syntes systemet at have givet gode resultater, idet stiftsfysikus i den indhentede erklæring omtalte forbedringer i de veneriske sygdommes antal. Samme positive holdning lagde stadslæge Schmiegelow for dagen i sit indlæg til byrådet, hvor han gik i skranken for den hidtidige prostitutionsordning^{56, 57}.

Ikke desto mindre resolverede Justitsministeriet i en resolution den 19. september 1887, at politimesterens system var i strid med Lov af 10. april 1874 og heller ikke hjemlet i det tidligere omtalte cirkulære af 22. marts 1877. – Situationen var barok. Alle de kommunale myndigheder var enige om ordningens fortræffelighed. Alligevel ville byrådet ikke sanktionere ved et regulativ. Ergo måtte systemet falde.

Politimesteren tog straks konsekvensen af resolutionen. Allerede den 28. september hævede han de reglementeringer, der var gældende på tidspunktet. På det følgende byrådsmøde, den 29. september, meddelte han byrådet, at det hidtil eksisterende system var ophævet, indtil der kunne blive tilvejebragt et regulativ⁵⁸.

Sædelighedsvennerne havde dermed vundet en første sejr i Århus, og i størstedelen af den lokale presse var der jubel. Demokraten og Aarhus Folkeblad talte om »lukning af bordellerne«, samtidig med at det påpegedes, at det næppe var sket med politiets gode vilje⁵⁹. Aarhus Amtstidende berettede, at samtlige byens offentlige fruentimmere var blevet tilsagt møde i retten den 28. september kl. 12, hvor de tilbageleverede deres kort samt fik besked om at ernære sig ved ordentligt arbejde for fremtiden⁶⁰.

Nok havde politimester Thorup ophævet sin prostitutionsordning, men han havde ikke opgivet at få et regulativ igennem, og der fulgte samtidig med hans meddelelse om ophævelse af reglementeringen et forslag til regulativ. I sin begrundelse henviste han til udtalelserne fra lægeautoriteterne om den hidtidige ordnings gode resultater på de veneriske sygdommes område. Endvidere anførtes, at han fandt det betænkeligt, at en by af Århus størrelse med en garnison og med så livlig skibsfart skulle undvære et regulativ.

Det foreslåede regulativ var indholdsmæssigt identisk med det tidligere forkastede forslag og adskilte sig kun fra det foregående ved enkelte sproglige ændringer. Selv det tidligere så stærkt omdebatterede stk. 2 i § 3 var bibeholdt. Et tegn på, at politimesteren anså det den gang stillede forslag for minimumskravet^{60 a}.

Hele sagen var dermed stærkt tilspidset for byrådet. Det var nu enten eller. Aarhus Folkeblad udtrykte det således: »Hidtil har byrådet sluppet for at udtale sig om vedtægtsspørgsmålet, men nu må det til at tage fat.«⁶¹ Og på mødet den 29. september tog man da også debatten op.

Hovedpunktet i diskussionen var naturligvis spørgsmålet om byrådets mulige sanktion af et regulativ. I sammenhæng med dette foregik også drøftelser om, ad hvilke veje man kunne sikre Århus imod de veneriske sygdommes udbredelse. Til nærmere drøftelse af spørgsmålene nedsattes et udvalg på 5 medlemmer, bestående af borgmester Vestergaard og byrådsmedlemmerne Fenger, Kjær, Meyer og Mørk, som efter nærmere overvejelser skulle komme med en indstilling i sagen ⁶².

Forud for udvalgets nedsættelse var gået en debat specielt om regulativet. Borgmesteren stod her som talsmand for den del af byrådet, som fandt vedtagelsen af et regulativ uheldigt. Dermed ville udenforstående få det indtryk, at byrådet sanktionerede prostitutionen. I denne opfattelse blev han bl. a. suppleret af Fenger, der ikke kunne indse, at byrådet havde nogen- somhelst pligt til at lave et regulativ.

Når ordet pligt var kommet ind i debatten, skyldtes det Mørk, som kraftigt opponerede mod byrådets valne holdning. »Jeg anser det ligefrem for en pligt for byrådet at tage den sag op og lave et regulativ«, udtalte han ⁶³. Den letteste måde at klare alle problemerne på var efter hans mening, at byrådet sanktionerede politimesterens nu ophævede ordning. I princippet var Kjær enig med Mørk i dette, men det forekom ham relevant at nedsætte et udvalg, som kunne konferere med politimesteren.

I spørgsmålet om sanitære interesser, d. v. s. veneriske sygdomme, anså borgmesteren Lov af 10. april 1874 for tilstrækkelig selv uden et regulativ. Også her opponerede Mørk kraftigt. Han påpegede, at borgmesterens opfattelse krævede undersøgelser ved kvindelige læger. Da man ikke havde sådanne i Århus, måtte lægevisitationen foretages af mænd. Hertil krævedes et regulativ, medmindre kvinderne selv indvilligede i undersøgelsen ^{64, 65}.

Det nedsatte udvalg, som i januar 1888 blev ændret med Kjærs og Mørks udtrædelse til fordel for lægerne Tage Hansen og Ørum, fremkom på byrådets møde den 16. februar 1888 med en indstilling ⁶⁶. Det fremgår her, at udvalget i den mellemliggende periode havde indhentet oplysninger fra andre byer, hvor man enten havde ophævet eller fortsat havde opretholdt offentlig prostitution. På grundlag af indtrykkene herfra indstillede udvalget, at det ikke kunne »tilråde byrådet at medvirke til tilvejebringelse af et sådant regulativ«. Som motivering anførtes, at forskrifterne i Lov af 10. april 1874 måtte være tilstrækkelige til at modvirke udbredelsen af veneriske sygdomme, blot man efterlevede forskrifterne med behørig kraft. — Indstillingen tiltrådtes enstemmigt af byrådet ⁶⁷.

Enstemmigheden var dog ikke udtryk for, at mødet havde været uden dramatik. I sit referat karakteriserede Aarhus Amtstidende tonen på mødet ved at sige, at man »har ikke siden Regnar Lodbrogs tid eller i hvert

fald siden salig v. Schmidts tid haft så bevæget et møde«. Debatten havde været meget livlig, og det havde været vanskeligt at holde folk på tilhørerpladserne i ro⁶⁸.

Især synes Mørk at have skabt meget røre. Han fremførte nemlig den opfattelse, at der aldrig havde været noget, der lignede offentlig prostitution i Århus. Efter at være gået nærmere på klingen af bl. a. læge Ørum havde Mørk dog måttet indrømme, at der i hvert fald vedtægtsmæssigt aldrig havde været offentlig prostitution⁶⁹.

I det hele taget spillede de to læger Tage Hansen og Ørums holdning sikkert en afgørende rolle for den enstemmighed, der opnåedes. Det var overraskende at se begge læger på samme side og imod reglementeringen, idet lægerne i dette spørgsmål i reglen lod sig diktere af det mest hygiejniske system, hvilket reglementeringen på dette tidspunkt ansås for at være. Dog ser det ud til, at de to Århuslæger anså byen for at være af en størrelse, så politiet kunne overkomme kontrollen med de usædelige kvinder ved hjælp af Lov af 10. april 1874⁷⁰.

I forlængelse af denne diskussion kom Mørk påny i modvind, nemlig i vurderingen af forholdet mellem et regulativ og Lov af 10. april 1874. Mørk lagde her den opfattelse for dagen, at begge var lige ydmygende for kvinderne og faktisk kom ud på ét. Denne påstand blev af læge Ørum nedgjort som en total misforståelse af hele sagen. Der var den fundamentale forskel på de to bestemmelser, at regulativet gjorde utugt som erhverv tilladt, mens det ved nævnte lov var forbudt.

Var loven fra 1874 et tilstrækkeligt middel til at dæmme op for de veneriske sygdomme? Mørk stillede sig tvivlende og ønskede som yderligere sikring, at den kontroltid, der var hjemlet i loven, blev udvidet. Det er givet, at lægerne må have haft mange overvejelser over dette, men i debatten påpegede Tage Hansen, at man altid kunne se tiden an og måske senere indføre et regulativ. Ørum anså det for sandsynligt, at Lov af 10. april 1874 tidligere ikke havde været hævdet så strengt, da man havde afløbet i den offentlige prostitution. Når dette afløb var afskåret, ville virkningen af loven givetvis blive føleligere⁷¹.

Status 1888

Med byrådsmødet den 16. februar 1888 sluttede den kommunalpolitiske debat om en prostitutionsordning i Århus. Tre gange havde et regulativ-forslag ligget på byrådsmedlemmernes borde, men først tredje gang tog byrådet endelig stilling – imod oprettelsen af regulativ.

Situationen på prostitutionslovgivningens område i Århus var følgende: Byrådet havde endelig afslået at skabe lovhjemmel for et regulativ, som reelt i en årrække havde været anvendt af politimesteren rent administrativt. Når denne i årene 1878–87 udleverede reglement til visse kvinder, må det siges at have været uden noget lovmæssigt grundlag. Og politimesteren kan ikke have været uvidende om dette. Ganske vist ville han ikke i sin argumentation over for Foreningen imod Lovbeskyttelse for Usædelighed indrømme, at den eksisterende ordning i byen var lovstridig. Hele hans iver for at få et regulativ viser dog, hvor stor utryghed han følte ved den manglende rygdækning.

Det almindelige indtryk af byrådets holdning i hele debatten er, at der næredes dyb modvilje mod at påtage sig ansvaret for en endelig ordning. Et regulativ var muliggjort med Lov af 4. februar 1871, men det krævede en kommunal beslutning, og den ville byrådet i Århus ikke tage. Det var langt lettere stiltiende at lade politimesteren ordne sagen – og tage ansvaret. Så længe ingen fik ondt af det, var der ingen risiko forbundet med det.

Med den endelige forkastelse af regulativ-forslaget blev politiet for fremtiden henvist til kun at anvende Straffeloven af 1866 og Lov af 10. april 1874. Den store forskel ville da blive, at fra da af skulle alle, som drev utugt som erhverv, anholdes. Tidligere havde der været forskel på indskrevne og ikke-indskrevne fruentimmere. Hermed skulle man så til gengæld komme ud over den inkonsekvens, at en kvinde kunne blive straffet for utugt f. eks. 2 gange, mens forholdet tredje gang blev anset for lovligt, fordi hun på dette tidspunkt måske var indført i politiprotokollen som reglementeret.

Offentligheden og prostitutionen

Holdningen til prostitutionen er i høj grad afhængig af den eksisterende sociale orden og de almindeligt fremherskende normer. Opinionen er derfor konstant udsat for svingninger. Denne opfattelse slår Tage Kemp til lyd for i indledningen til sin bog om prostituerede kvinder¹.

Et lignende synspunkt har allerede tidligere været udtrykt ved gennemgangen af den tidligere prostitutionslovgivning (p. 121 ff), og det har fået Torsten Eriksson til at påpege tre hovedsynspunkter, som man gennem tiderne har anstillet over for prostitutionen:

1. man kan fremme den²
2. man kan bekæmpe den
3. man kan principielt forkaste den, men i praksis tolerere den³.

I Danmark var debatten om prostitutionen og den dermed forbundne lovgivning i 1880–90erne især præget af de to sidste synspunkter. På den ene side stod de såkaldte »Reglementarister«, der fortrinsvis havde deres tilhængere blandt »sagkundskaben«, d. v. s. læger og jurister. De foretrak en udvidet kontrol med prostituerede kvinder for derigennem at bremse den hemmelige prostitution. På den anden side fandtes »Abolitionisterne«, hvis repræsentanter udgjorde et langt bredere udsnit af befolkningen. For dem var kontrollen med prostituerede kvinder en skamlet på menneskeheden. De ønskede i stedet en energisk bekæmpelse af prostitutionen.

På ét område kunne parterne mødes, nemlig i målet for deres bestræbelser. Begge ønskede de bekæmpelse af de truende kønssygdomme og socialt acceptable kår for de prostituerede. For abolitionisterne gjaldt det endvidere, at de ønskede at fremme ideer om kvindernes ligestilling.

Foreningen imod Lovbeskyttelse for Usædelighed

I første omgang var reglementaristerne gået af med sejren. I en række byer landet over var der i løbet af 1860–70erne blevet udarbejdet prostitutions-

regulativer og udøvet bordelvirksomhed. Som modvægt mod dette dannede de københavnske abolitionister i 1879 efter udenlandsk mønster en forening med navnet »Foreningen imod Lovbeskyttelse for Usædelighed«⁵. Foreningen var især præget af, at dens ledende personer i de fleste tilfælde havde nære forbindelser til kirkelige kredse – og særlig til Indre Mission⁶.

Formålet med foreningen fremgår bl. a. af skrivelsen til Århus byråd i 1881. Heri fremhæves det, at foreningen vil modarbejde den ukristelige ordning, hvorefter utugt kan drives som erhverv med sanktion af statens myndigheder. En sådan ordning kunne kun afføde ulykke og demoralisation uden at have nogen som helst gavnlig virkning i sit følge⁷.

I modsætning til den også religiøst prægede Midnatsmission søgte man ikke at arbejde via direkte kontakt med det prostituerede klientel⁸. Derimod henvendte man sig til den almindelige opinion, som derved indirekte kunne præge lovgiverne. Der blev dog også arbejdet direkte med lovgiverne. Ved en række forskellige midler søgte foreningen at påvirke administrationen. Dels ved møder, som nok særligt appellerede til den almindelige befolkning, dels ved direkte henvendelser til de kommunale eller statslige myndigheder, som det fremgik af kapitel 1. Endelig udsendte foreningen et månedsskrift med såvel opbyggelig tale som redegørelser for foreningens arbejde ude i landet⁹.

I hovedsagen var foreningen centreret om hovedstaden. Dette forhold bundet i, at København formentlig var det eneste sted i Danmark, hvor den reglementerede prostitution på grund af sit omfang virkelig kunne vække opsigt. Men det fremgår dog af de enkelte numre af månedsskriftet, at der rundt omkring i landet blev dannet lokalafdelinger. Formodentlig de steder, hvor der var regulativer for prostituerede.

Hvor stor tilslutning foreningen vandt sig i Århus lader sig ikke klarlægge. Enkelte har sikkert tegnet sig som medlemmer, eller i det mindste abonneret på månedsskriftet. Først i 1898 fik Århus en lokalafdeling, hvis virksomhed imidlertid kun sporadisk har kunnet følges indtil 1902. På dette tidspunkt ophører oplysningerne i månedsskriftet.

Det fremgår, at bestyrelsen konstituerede sig med følgende medlemmer: læge Vöhtz, forvalter S. Hagen Jacobsen, købmand Carl Berthelsen, diakonisse Marie Johanne, enkefru Moesgaard og fru Lund¹⁰. Man bemærker her læge Vöhtz og købmand Berthelsen, som begge var aktive i forbindelse med indsamlingen af de 1732 underskrifter i 1887¹¹.

Om afdelingens udbredelse i Århus siges ikke meget. Kun oplyses det, at der i året 1900 var 59 medlemmer, som pointeredes at udgøre udsnit af alle klasser¹². Foreningen synes imidlertid aldrig at have fået den store

MAANEDSBLAD

udgivet af

Forening imod Lovbeskyttelse for Usædelighed.

Det britiske og almindelige Selskabs danske Afdeling.

Nr. 103.

November 1887.

9. Aarg., Nr. 7.

I Sager Foreningen vedkommende henvende man sig skriftlig til Bestyrelsens Formand, Pastor Holck, Prinsessegade Nr. 40, Kristianshavn.

I Sager vedrørende Maanedssbladets Redaktion henvende man sig mundtlig eller skriftlig til Cand. jur. Friis, Østervoldgade 8, København K.

I Sager vedrørende Maanedssbladets Expedition henvende man sig til Foreningens Kasserer, Fru Mourier, Platanvej 3, København V.

Medlemskontingentet tilligemed 25 Øre i Porto og Budpenge for hvert Medlem bliver af Kassereren indkrævet: hos Medlemmerne udenfor København gennem Postoprævningsbreve i hvert Aars April Maaned for det da begyndte Regnskabsaar, og hos Medlemmerne i København gennem Budene ved Omdelingen af Nummeret for April Maaned.

Nye Medlemmer indtegnes hos ethvert af Bestyrelsens Medlemmer samt hos Dhr. Boghandlere Thaning & Appel, Pilestræde 8, og erholde det i Aaret udkomne af Bladet, saavidt Oplaget rækker.

Abonnement paa Maanedssbladet, der koster 2 Kr. aarlig, tegnes af Ikke-Medlemmer paa Postkontorerne og i enhver Boghandel.

 Medlemmer, som flytte, anmodes om snarest at anmelde deres Flytning og nye Bopæl for Kassereren, Fru Mourier, Platanvei Nr. 3, København, V.

Indhold: Adresse	Side 101.
Forholdene i Aarhus	— 104.
Det skandinaviske Sædelighedsmøde i København	— 107.
Konferencen for 1887	— 115.
Konferencen for 1888	— 116.

Adresse.

Til

Regjeringen og Rigsdagen!

Der er en Række Kjendsgjerninger, som fylde voxende Kredse af det danske Folk med dyb Harme og inderlig Sorg og Bekymring.

»Forening imod Lovbeskyttelse for Usædelighed« blev stiftet i København 1879 og udgav samme år sit »Månedssblad«. Først i 1898 fik Aarhus en lokalafdeling af foreningen, men den fik aldrig større betydning. I det nummer af bladet, hvis forside ses på billedet, trækkes situationen i Aarhus op, efter at justitsministeriet netop havde afvist den etablerede prostitutionsordning som ikke-lovlig.

udbredelse i Århus. Ved årsmødet i 1902 deltog redaktør Laursen fra Aarhus Amts Folkeblad for lokalafdelingen. Han meddelte, at der i Århus-kredsen havde været stille. Det var vanskeligt år efter år at samle folk til foredrag om samme sag på steder, hvor man ikke direkte følte skoen trykke¹³. Der var fortsat møder, hvor folk undertiden mødte op i et tal af indtil 300, men almindeligt har det ikke været.

Det er derfor tvivlsomt, om foreningen nogen sinde med sin lokal-afdeling kom til at spille nogen rolle. Thi på det tidspunkt, hvor den begynder at optræde, havde den ikke noget at kæmpe for i byen. I den periode, hvor prostitutionsdebatten foregik, synes initiativerne at være udgået fra den københavnske afdeling, som det senere skal vises.

Den århusianske offentligheds holdning o. 1880

For Århus vedkommende må undersøgelsen af befolkningens holdning til prostitutionen især koncentrere sig om perioden 1878–87. Det var de år, hvor det kunne tænkes, at skoen trykkede. Men spørgsmålet er, hvor meget den lokale befolkning interesserede sig for problemet. Det er i hvert fald påfaldende, at der først omkring 1886–87 kommer en mere organiseret opposition mod prostitutionsordningen i byen, og da formentlig inspireret udefra. Indtil da var der kun meget få og spredte meningsytringer, som alle – med en enkelt undtagelse – mere var præget af personlige motiver end egentlig holdning til den kontrollerede prostitution.

Reaktionerne af nævnte type var ganske få. Det drejer sig dels om et par læserbreve i de lokale aviser, dels om 3 andragender til byrådet. Heraf to fra Teglgårdsgade i årene 1879 og 1884. – Alle bærer de præg af, at kontrollen med prostitutionen i princippet godt kunne tolereres. Blot ønskede man at undgå at have de pågældende damer boende i sit eget nabolag. At det netop var Teglgårdsgades beboere, der beklagede sig, kan ikke undre. Netop omkring 1880 var der en ret kraftig koncentration af løsagtige kvinder i denne gade¹⁴.

Hvori bestod nu de pågældende klager? »En ven af sædelighed og natte-ro« klagede over, at man savnede en gennemgribende reform, så man kunne få placeret de løsagtige fruentimmere i bestemte gader. F. eks. i udkanten af byen, som det var tilfældet i Odense. At visse mennesker kunne være imod en sådan ordning hang sammen med, at de ikke var beboere i Teglgårdsgade. Her var man nemlig hver nat »... udsat for at få sine døre og vinduer slået ind, samt blive generet af rå, hel- og halvfulde »herrer«, som fra hus til hus hujende og skrigende farer omkring«¹⁵.

De to andragender fra Teglgårdsgade havde kollektivt præg. De var for

henholdsvis 1879 og 1884 forsynet med 45 og 20 underskrifter fra husejere i gaden. Andragendet fra 1879 gav endvidere udtryk for at repræsentere et alment ønske i gaden. På et område var de to andragender væsensforskellige. I 1879 var der tale om et ønske om en generel udrensning af løssagtige fruentimmere i gaden. I 1884 drejede det sig kun om en enkelt kvinde. Forskellen beror på, at prostitutionskvartererne i 1884 var flyttet, så der kun boede ganske enkelte løssagtige i den tidligere så berygtede Teglgårdsgade¹⁶.

I deres sigte var andragenderne identiske med det anførte læserbrev. Man påpegede, at de tolererede huse burde anbringes i små gader med ringe færdsel, hvor ingen eller så få som muligt generedes deraf.

Baggrunden for reaktionen var, at de eksisterende forhold hævdedes at virke ødelæggende på familie og børn, »ligesom det sikkert virker nedsættende på vore ejendommers værdi.«¹⁷ Om den uheldige virkning på børnene udtaltes bl. a., at man ofte kunne se skarer af børn stå uden for det hus, hvor et løssagtigt fruentimmer boede, »optagne af de scener, som de der se eller tænke sig at foregå.«¹⁸

I slutningen af 1870erne og begyndelsen af 1880erne synes den lokale befolkning altså i almindelighed at have anset det eksisterende system for acceptabelt i princippet. I hvert fald nævnes i de anførte eksempler ikke nogen modvilje mod prostitutionen og dens tilstedeværelse som sådan. Blot ønskedes der en klar lokal afgrænsning af dens virkefelt, hvorved befolkningen kunne undgå den direkte konfrontation med prostitutionen. Dette var faktisk tanker, som lå helt på linie med politimesterens regulativ-forslag.

De behandlede oplysninger alene må nok siges at udgøre et for spinkelt grundlag til konklusioner om opinionen så vidt, som det ovenfor er sket, men det har været muligt andetsteds at få de antydede synspunkter uddybet og underbygget.

Overretssagfører Schwenns aktivitet 1880–81¹⁹

Som tidligere bemærket var der en enkelt undtagelse i meningsytringerne. Undtagelsen var en person, der stod som modstander af kontrolleret prostitution, og som erklærede det offentligt. I december 1880 gav overretssagfører Rudolph Schwenn således udtryk for sin holdning til prostitutionssystemet i Århus via et læserbrev i Aarhus Stiftstidende. Han fremhævede her, at han ikke kunne se noget glædeligt i, at »institutionen« påtænkte indført i Århus. Han fandt, at denne modbydelighed ville tilsøle byen²⁰.

Målet med indlægget var ifølge Schwenn ikke at åbne en debat, men kun at nedlægge en bestemt indsigelse mod systemets indførelse. Hvad der

dybest set har motiveret indsigtelsen fremgår ikke klart, men den synes at have været bestemt af humanitære hensyn. Når han nøjedes med en indsigtelse, skyldtes det, at han tvivlede på, at jordbunden var beredt i Århus til at optage kampen mod det påtænkte system. Han havde nemlig måttet konstatere, at folk ikke kunne løsrive sig fra den påvirkning, som de sagkyndige ved lovprisning af systemet udøvede²¹.

Disse og andre overensstemmende oplysninger om opinionen i Århus stammer fra Rudolph Schwenns korrespondance med Foreningen imod Lovbeskyttelse for Usædelighed. Ikke blot deltog han nemlig i den lokale debat i Århus, men han stod også i skriftlig forbindelse med den nævnte forening i begyndelsen af 1880'erne.

I forhold til foreningen kom Schwenn til at stå som en art lokal observatør. Han samarbejdede med foreningen og meddelte den indtryk. Han stod imidlertid ikke som medlem, da han ikke kunne goutere tankerne om kvindernes ligeberettigelse. I den aktuelle sag, bekæmpelsen af den kontrollerede prostitution, kunne han dog kun være enig med foreningen²².

Af korrespondancen mellem Schwenn og foreningen fremgår, at det især var mulighederne for et propagandaarbejde i Århus, der interesserede formanden for foreningen, stiftslæge Gjersing. Sådanne tankers realisering stillede Schwenn sig, som tidligere antydet, noget skeptisk til, idet han skønnede, at opinionen næppe lod sig dreje. I januar 1881 udtalte han bl. a., at det ikke lod sig gøre at påvirke stemningen, som på dette tidspunkt var så stærkt engageret i den såkaldte kasernesag²³. Man måtte lade dønningerne fra denne lægge sig – og så eventuelt se på sagen²⁴.

Angående aktionsformen ved et fremstød fandt overretssagføreren det umuligt at afgøre, om man bedst kunne påvirke stemningen ved møder eller gennem debat i pressen. Det sidste tvivlede han dog på ville give noget resultat²⁵.

Ikke desto mindre ser det ud til, at foreningen valgte vejen gennem pressen. I januar 1881 modtog Schwenn en skrivelse fra formanden, som han straks afleverede til konsul Mørk, ansvarhavende redaktør ved Aarhus Stiftstidende. Denne lovede at gøre sig bekendt med artiklen og tale med den anden redaktør om sagen. Da denne var syg, løb konferencen ud i sandet, og man hører ikke videre om den indleverede artikels skæbne²⁶.

Endnu en gang blev der rettet henvendelse til Mørk via Schwenn. Denne gang med et endnu dårligere resultat. Mørk afslog ganske at optage artiklen og nægtede samtidig at tilbagelevere den. Om baggrunden for et sådant træk gisnede Schwenn, at Mørk handlede af frygt for, at den skulle komme frem andetsteds. Han gjorde dog over for Gjersing opmærksom på, at det kun var en gisning, og den skulle betragtes som strengt fortrolig²⁷. Men det

Overretssagfører Rudolph Schwenn havde 1874 nedsat sig i Århus, fra 1877 som overretssagfører. Uden at være medlem af »Forening imod Lovbeskyttelse for Usædelighed« optrådte han som lokal observatør for denne og førte korrespondance med foreningen. Som modstander af den kontrollerede prostitution var Schwenn på de sejrendes parti i 1881. Rudolph Schwenn sad i byrådet fra 1889 til 1893.

er oplagt, at Mørk ikke kan have været interesseret i udgivelse af artiklen fra Foreningen imod Lovbeskyttelse for Usædelighed. Som medlem af prostitutionsudvalget stod han netop for det system, som foreningen ønskede ophævet. På den anden side kan Schwenn vel næppe have været helt uvidende om dette, og det kan derfor undre, at han netop henvendte sig til Mørk.

Denne sidste mislykkede henvendelse til pressen faldt sammen med afslutningen på anden fase i byrådets behandling af regulativ-forslaget, som resulterede i en ny forkastelse i maj 1881. Dermed må det formodes, at foreningen og Schwenn var stillet tilfreds foreløbig. Fra dette tidspunkt ophører korrespondancen mellem parterne. Der var herefter et tidsrum indtil 1886, hvor prostitutionen så at sige fik lov til at eksistere uden nogen indblanding fra Foreningen imod Lovbeskyttelse for Usædelighed eller fra offentligheden i byen.

Den lokale presse omkring 1880

Et karakteristisk træk for datidens århusianske – og vel for de fleste danske – aviser var deres meget spredte dækning af lokale nyheder, som man vel formodede, at folk allerede kendte. Derfor kan det heller ikke undre, at prostitutionen ingen særlig omtale finder i de tre århusianske aviser, som

J. M. Mørk, redaktør for Aarhus Stiftstidende fra 1873 og byrådsmedlem fra 1856, begge dele til sin død 1889, blev medlem af prostitutionsudvalget ved dets dannelse 1875. Mørk lagde fra begyndelsen vægt på betryggende lægeundersøgelse for utugtige kvinder, men var skeptisk over for et bordel-system. Ved begyndelsen af 1880'erne afslog han at optage en artikel fra »Forening imod Lovbeskyttelse for Usædelighed« i sit blad.

er undersøgt på dette tidspunkt²⁸. Kun findes de lakoniske referater fra prostitutionssagen i byrådet. For Jyllands Posten og Aarhus Stiftstidendes vedkommende er der endog fundet eksempler på, at der i byrådsreferater er foretaget udeladelser af prostitutionsmateriale, som Aarhus Amtstidende har refereret²⁹.

Dette faktum kunne tyde på en bevidst udeladelse af stof vedrørende prostitutionssagen i visse aviser. Om dette skyldes en opfattelse af prostitutionen som noget, man ikke talte om, eller om der er tale om bevidst udeladelse, bestemt af ledelsens holdning, lader sig ikke afgøre. At personlige motiver kan have spillet ind for Aarhus Stiftstidendes vedkommende kan ikke udelukkes. Mørk kan have haft bestemte hensigter, da han nægtede at tilbagelevere artiklen fra Foreningen imod Lovbeskyttelse for Usædelighed. Overretssagfører Schwenn sluttede, at det var, fordi han nødigt ville møde modstand for sin plan i prostitutionsudvalget³⁰. Jyllands Postens holdning lader sig ikke gennemskue. Men det må påpeges for begge avisers vedkommende, at deres holdning kan være bestemt af, at de opfattede prostitutionsstof som uønsket i læserkredsen og derfor ikke ville spille spalteplads.

At prostitutionen levede uden indblanding fra offentligheden op til 1886

fremgår tydeligt. De to nye aviser, som senere viste sig så aktive på prostitutionsområdet, berørte ikke spørgsmålet før 1886³¹. Skal man tro redaktør Laursen, Aarhus Folkeblad, på hans ord, var det endog først i 1886, at han blev klar over, at prostitutionen i Århus ikke var ordnet ved et lovligt regulativ³². Dette er et yderligere indicium på, at den almene interesse for spørgsmålet har været yderst begrænset.

Som omtalt rejste der sig i 1886 en betydelig opinionsbølge i Århus imod den gældende prostitutionsordning. Kulminationen nåedes i 1887 med underskriftsindsamling og store anti-prostitutionsmøder – og til sidst med systemets ophævelse.

Hvorfor den store opposition netop opstod på dette tidspunkt er ikke ganske klart. Givet er det imidlertid, at Foreningen imod Lovbeskyttelse for Usædelighed nu for alvor begyndte en kampagne i byen. Samtidig var det helt afgørende, at foreningen i Aarhus Folkeblad fik den pressestøtte, som overretssagfører Schwenn forgæves havde søgt at etablere i 1881.

I et brev til borgmester v. Schmidten fra marts 1886 hævdede Foreningen imod Lovbeskyttelse for Usædelighed, at der påny i Århus var bestræbelser for at indføre det system, man i 1881 havde undgået³³. Hvorfra foreningen havde sine oplysninger er ikke konstateret. Henvendelsen faldt dog næsten sammen med et brev fra redaktør Laursen, Aarhus Folkeblad, til foreningen. Ved læsning af foreningens månedsskrift havde Laursen erfaret, at Århus ikke havde et regulativ for utugtige kvinder. Dette fandt han meget interessant, da han netop selv havde opsnappet et sådant regulativ i Århus. Derfor forespurgte redaktøren nu hos foreningen, om det pågældende regulativ var lovligt. Var det ikke tilfældet, agtede han at tage sig af sagen til videre forfølgelse gennem en offentlig diskussion i den stedlige presse. »... der bør ikke lefles med dette forhold. Der må bekendes kulør«, udtalte redaktøren³⁴.

Brevet var ikke anledningen til foreningens henvendelse til borgmesteren, idet henvendelsen er dateret den 19. marts og Laursens brev den 20., men sammentræffet var ikke ugunstigt for foreningen.

Formentlig fik redaktør Laursen også meget hurtigt svar på sin henvendelse til foreningen. Allerede den 3. april 1886 havde Aarhus Folkeblad sin første leder om prostitutionsordningen i Århus. Det blev her slået fast, at byen ikke havde et lovligt vedtaget regulativ for løvsagtige fruentimmere. I en tilsvarende artikel en lille uge senere udøste avisen kritik over politimesteren og hans bestemmelser, som blev karakteriseret som hjemmelavede. Man pointerede, at disse kvinder strengt taget slet ikke kunne findes i Århus. »Når en kvinde driver utugt for betaling, skal hun straffes, men hun kan ikke undergives regulativ eller vedtægt, hvor der ingen er«³⁵.

Tabel 1. 38 underskrivere på adresse til byrådet 1887 fordelt efter erhverv.

Erhverv	Antal
Embedsmænd og funktionærer	7
Liberale erhverv	14
Faglærte arbejdere	9
Ufaglærte arbejdere	8
Ialt	38

Kilde: Bilag 4.

Ingen af de øvrige aviser viste nogen reaktion, og sommeren igennem berørte Aarhus Folkeblad heller ikke problemet yderligere. Men fra november 1886 startede bladets aktivitet på prostitutionsområdet igen. Man kritiserede fortsat stærkt de offentlige myndigheder, som beskyldtes for blot at udstikke en »sofahistorie« ved eventuelle henvendelser. Det var vigtigt hele tiden at være på nakken af prostitutionen og bladet antydede, hvorledes det mente, dette kunne gøres: »Tal om sagen i Eders hjem, i selskaber, ved møder, væk stemningen mod prostitutionen, og den vil forsvinde trods al beskyttelse.«³⁶

»Kaninernes« underskriftindsamling 1887

Aarhus Folkeblad opfordrede til debat. Og året 1887 blev et år præget af meget livlig diskussion om prostitutionsordningen. Der blev tale om fremstød fra både den almindelige befolkning, fra Foreningen imod Lovbeskyttelse for Usædelighed og fra et større udsnit af den lokale presse.

Allerede i februar 1887 indgav en gruppe mænd på i alt 38 på lokalt initiativ en adresse til byrådet. De bad om, at prostitutionen mistede sin beskyttelse inden for Århus grænser³⁷. De 38 underskrivere, som af Aarhus Amtstidende benævnes som »kaninerne«³⁸, var anført med navn og stilling. Ovenstående billede (tabel 1) tegner sig, når man fordeler dem efter en erhvervsmæssig gruppering³⁹.

Der var tale om et bredt udsnit af den samlede befolkning i byen, og aktionen måtte ud fra dette kunne forvente solid rygdækning. – Ved et blik på de enkelte personer vil man se gamle kendinge blandt underskriverne. Det kan således ikke undre, at redaktør Laursen optræder, ej heller at Rudolph Schwenn nu træder frem igen. Mere overraskende er det, at læge J. Vöhtz er at finde blandt de 38. Det kom i hvert fald som en overraskelse for »Demokraten«. To dage efter meddelelsen om den indsendte adresse af-æskede bladet nemlig lægerne Ørum, Frisch og Vöhtz en forklaring på, hvor-

for de gik ind for lovbeskyttelse af usædeligheden⁴⁰. Vöhtz må tidligere have stået på dette standpunkt, men nu var en forklaring overflødig.

Om underskriverne må endvidere påpeges, at der var et relativt stort antal gejstlige. Det har uden tvivl spillet en vis rolle, idet det kan formodes, at de i mange tilfælde har kunnet trække sognebørnene med sig.

Røret om prostitutionsordningen bredte sig og skabte debat flere steder. Således diskuteredes prostitutionen lejlighedsvis på et borgerforeningsmøde, hvor det i avisreferatet hed, at der blev konstateret kræfter både for og imod⁴¹.

Efterhånden blev de oprindelige 38 underskrifter til byrådet også mangedoblet. I slutningen af marts 1887 kunne initiativtagerne indgive et andragende med i alt 1732 underskrifter. Disse var indsamlet gadevis og synes at have dækket hele byen. En statistisk behandling af underskriverne har det ikke været muligt at foretage, da stillingsopgivelserne er meget ufuldkomne. I Månedsskrift for Foreningen imod Lovbeskyttelse for Usædelighed hedder det imidlertid, at det var »en sælsom blanding i politisk, kirkelig og social henseende, men netop derfor også et samlet billede på den uvilje, politimesterens opførsel nødvendigvis havde fremkaldt.«⁴² Billedet stemmer godt med indtrykket af de 38 første underskrivere. Tages det i betragtning, at underskriverne udgjorde 1732 personer ud af en befolkning på ca. 30.000, må dækningen siges at have været relativ stor⁴³.

Selve andragendet, der er dateret den 28. marts 1887, redegør for den ordning af prostitutionen, som underskriverne fandt eksisterede i byen, og om hvis lovlighed de tvivlede. Ordningen havde den virkning, at sædelighedsfølelsen slappedes, og utugt af mange i alle aldre blev betragtet som værende uden skam. Man lagde endvidere vægt på, at der var tale om en hån mod kvinden, en hån, som aldrig blev budt manden⁴⁴.

Andragendet blev overgivet til byrådet sammen med en tilsvarende adresse på 1831 underskrifter imod beværtningsforholdene og blev behandlet på byrådsmødet den 14. april. Da byrådet ikke ville tage sagen op til fornyet debat, men henviste til tidligere afgørelser, gik initiativtagerne til adressen videre. De anmodede Justitsministeriet om en vurdering af legaliteten i politimester Thorups fortolkning af prostitutionslovgivningen⁴⁵.

Derfor må den samlede aktion fra de 1732 siges at have præget udviklingen på prostitutionslovgivningens område helt afgørende i Århus. Netop på grund af henvendelsen gav Justitsministeriet sig i kast med undersøgelse af forholdene i Århus, en undersøgelse, som til sidst gav til resultat, at Thorups system blev erklæret lovstridigt (jvf. p. 135).

Når underskriftindsamlingen fik så relativ stor succes, kan det have hængt sammen med, at indsamlingen af underskrifterne foregik ved person-

lig henvendelse i de enkelte huse. Det har formentlig ofte gjort det vanskeligere at sige nej. Dertil kom endvidere andre faktorer, som kan have spillet en rolle for påvirkningen.

Således afholdt Foreningen imod Lovbeskyttelse for Usædelighed møde i byen, hvor kvindesagskvinden, frk. Anne Bruun, talte om den lovbeskyttede prostitution⁴⁶. Interessen for mødet var stor. Man havde ikke blot fyldt rådhusalen til bristepunktet og folk stående på trappen, men mange måtte gå hjem uden at have fået plads⁴⁷. Påvirkningen fra et sådant møde lader sig naturligvis ikke måle eksakt, men det kan kun have gavnet underskriftindsamlingen.

Samtidig debatteredes der kraftigt i den lokale presse. Aarhus Folkeblad og Demokraten stod som stærke modstandere af prostitutionsordningen, mens Aarhus Amtstidende noget svagere, men dog klart, udtrykte synspunkter, som gav politimesteren medhold. For Aarhus Stiftstidende og Jyllands Postens vedkommende var det fortsat sådan, at de var yderst fåmælte. Når de gik videst, strakte de sig kun så langt som til referater af byrådsforhandlingerne.

Det store prostitutionsmøde, oktober 1887

Med ophævelsen af regulativ-ordningen var sagen ikke ude. Thorup havde som nævnt ikke opgivet håbet om at få et regulativ som en endelig ordning på sagen. Modstanderne var klar over dette, og de hvilede ikke på laurbærrene. I et indlæg i Aarhus Folkeblad tog en af de 38 underskrivere stærkt til orde over for de folk, som ville godkende en ordning à la politimesterens. Det hed i salvesfulde vendinger, at »vore tiders knugende alvor kræver anden manddom end blødsøden læspende leflen med en af samfundets pilrødne støtter«⁴⁸.

Den endelige kulmination i debatten nåedes på det store prostitutionsmøde, som blev afholdt 12. oktober 1887 i Håndværkerforeningens store sal. På dette møde, hvor deltagerantallet opgives at have været mellem 14 og 1600, kom alle aspekter af den lokale diskussion frem til den sidste store konfrontation.

Man kunne i diskussionen klart aflæse to hovedsynspunkter. Gruppen, der argumenterede ud fra etisk-religiøse grunde, over for kredsen, for hvem det sanitære spørgsmål var afgørende.

I den første gruppe var der indlæg af bl. a. overretssagfører Schwenn, stiftslæge Gjersing og overretssagfører Mourier – begge fra Foreningen imod Lovbeskyttelse for Usædelighed – samt biskop Clausen. Alle beskæftigede sig

med de uheldige følger af den kontrollerede prostitution, belyst ved udenlandske og historiske eksempler. Endvidere fremhævede de det usikre statistiske grundlag, på hvilket videnskaben foretrak offentlig prostitution.

På den sanitære fløj var det især lægerne, der dominerede. Der var udtalelser af bl. a. læge Christensen, Sindsygeanstalten, som erklærede sit ubetingede nej til afskaffelsen af kontrolleret prostitution. Han fremlagde statistiske oplysninger om veneriske sygdomme blandt kontrollerede og ukontrollerede prostituerede. Samme argumentation lagde stadslæge Schmiegelow og læge Ørum frem. Samtidig udtrykte de deres beklagelse over, at der ikke på mødet kunne foregå den videnskabelige disput, de havde håbet på. For når der var damer til stede, kunne sådanne problemer ikke diskuteres ugenert.

Tonen på mødet var ellers livlig nok. Der blev ikke lagt fingre imellem. Især rejste der sig kraftig debat om de enkelte lægers erfaringer i forbindelse med kontrollen af prostituerede. Over for stiftslæge Gjersings tvivl om betydningen af kontrollen skar Schmiegelow ironisk igennem med en bemærkning om, at Gjersings kendskab til sagen begrænsede sig til de damer, han havde behandlet på Vallø⁵⁰.

Ifølge referenterne var det overvejende flertal imidlertid enige med indbyderne – d. v. s. modstanderne af prostitutionen. En mindre gruppe unge mennesker tiljublede Schmiegelow, men bifaldet lød af meget mere end det faktisk var, hedder det i referaterne. Lægerne formåede ikke at overbevise tilhørerne⁵¹.

Resultatet af mødet blev da også, at forsamlingen vedtog en resolution tilstillet byrådet. I denne udtaltes ubetinget tilslutning til den stedfundne ophævelse af den reglementerede prostitution i Århus. Der udtryktes håb om, at byrådet fortsat ville tage afstand fra genindførelsen af systemet og »friholde vor by for en af de værste og vederstyggeligste kilder til åndelig og legemlig nedværdigelse.«⁵²

Efter indgivelsen af denne resolution sluttede den egentlige offentlige debat om prostitutionsvæsenet. Det var, som om man nu ville vente og se, hvilken afgørelse byrådet nåede frem til. Og man fulgte fortsat sagen. På det afgørende byrådsmøde 16. februar 1888 var en del tilhørere mødt op. Under den til tider livlige debat kneb det for Århus »underjordiske«, d. v. s. de tidligere omtalte »kaniner«, at holde sig i ro⁵³.

Byrådet afslog at godkende regulativet, og »kaninerne« måtte føle sig tilfredse. Med dette resultat var kampen mod prostitutionen ført til ende. At dette var tilfældet ses bl. a. af, at Foreningen imod Lovbeskyttelse for Usædelighed meget sent fik sin lokalafdeling i byen, og den fik aldrig nogen betydning.

Der er et stort problem i vurderingen af, hvorledes holdningen for og imod reelt var. Hovedparten af kildematerialet hidrører fra modstanderne af systemet, hvis rolle derfor let kan blive overvurderet.

Som et samlet indtryk af offentlighedens forhold til prostitutionen – og prostitutionsordningen – må det fastslås, at enkelte velartikulerede grupper eller enkeltpersoner synes at have domineret opinionsdannelsen. I visse tilfælde trak de dele af den lokale befolkning med sig.

I en central position stod Foreningen imod Lovbeskyttelse for Usædelighed. Dels gennem henvendelserne til byrådet, dels ved de møder foreningen tog initiativet til. Men samtidig havde foreningen tilknytning til andre dominerende personer, f. eks. overretssagfører Schwenn og redaktør Laursen. Sidstnævnte havde gennem Aarhus Folkeblad et talerør for foreningens ideer. Når det derfor hed, at initiativet til underskriftsindsamlingen i 1887 blev taget på lokalt plan, er dette nok kun delvist korrekt. Initiativer med såvel Schwenns som redaktør Laursens deltagelse kan meget vel have været inspireret fra København. Det tyder i det mindste kvindesagsideerne i adressen på.

Derfor er det fristende at stille spørgsmålet, om ikke hele den offentlige debat i 1880'erne udelukkende var dikteret af kræfter udenbys inspireret, d. v. s. fra Foreningen imod Lovbeskyttelse for Usædelighed i København. Om ikke denne med moralske og religiøse synspunkter oppiskede stemningen i en lokal befolkning, som egentlig ikke havde beklagelser over de eksisterende forhold, men blot lod sig trække med.

At der ikke i almindelighed i befolkningen var større aktivitet imod prostitutionsordningen i byen ses bl. a. ved det ringe antal offentlige menings-tilkendegivelser, der er konstateret. Dertil kommer, at der ikke blev dannet en lokal afdeling af Foreningen imod Lovbeskyttelse for Usædelighed i Århus i den periode, hvor systemet faktisk fungerede.

Reglementeringen 1878-87

I kapitlerne 1 og 2 om prostitutionsdebatten i Århus blev hovedvægten lagt på den principielle byrådsdiskussion om et regulativs udformning, samt diskussionen for og imod i offentligheden. Kun sporadisk blev det faktisk fungerende system i Århus omtalt, nemlig det af politimesteren skabte reglement.

I Lov af 10. april 1874 var det fastslået, at politiet kunne tvangsindskrive kvinder som offentlige fruentimmere, hvis de havde været straffet gentagne gange for erhverv ved utugt. Det var dog under forudsætning af, at der det pågældende sted forefandt et regulativ for politiets tilsyn med løsagtige kvinder¹.

Århus byråd opnåede som vist aldrig enighed om det omtalte regulativ, som ifølge politiloven fra 4. februar 1871 skulle udarbejdes af de kommunale myndigheder². Alligevel administrerede politimester Thorup i årene 1878–87 en prostitutionsordning. Officielt byggede den på Lov af 10. april 1874, men i realiteten kunne den udtrages af loven om politiets ordning af 1871 i dennes videste forstand. Dette forhold gjorde, at systemet rent faktisk trådte uden for loven og da også senere blev erklæret for lovstridigt.

På et enkelt afgørende punkt var det århusianske system moderat sammenlignet med f. eks. det københavnske. Der synes ikke i Århus, som det senere vil blive vist, at have været indbefattet tilstedeværelsen af bordeller eller offentlige huse med reglement.

Reglementet

Politimesterens administrative ordning indeholdt tildeling af et reglement, hvis nærmere udformning politimesteren intet steds selv gav direkte udtryk for. – I korrespondancen, der udveksledes mellem redaktør Laursen, Århus Folkeblad, og Foreningen imod Lovbeskyttelse for Usædelighed, var imidlertid vedlagt en afskrift af et af de anvendte reglementer. Dette viser sig at have været identisk med § 3, stk. 1–13 i Forslag til regulativ for

politiets tilsyn med løsagtige fruentimmere i Århus Købstad, som blev forelagt af Thorup og behandlet på byrådsmødet den 29. september 1887³. Forslaget adskilte sig som tidligere nævnt kun ganske lidt fra det forkastede regulativ fra 1881.

Til ovennævnte stk. 13 var føjet et stk. 14, som fik reglementet til at udgøre et hele⁴. Medens nemlig det tilføjede stykke 14 giver bestemmelser om mulighederne for at komme ud af indskrivningen, står de 13 foregående som regler for de indskrevne kvinders levevis og arbejdsform.

De reglementariske bestemmelser i stk. 1–13 kan groft ud fra deres indhold deles i 4 hovedgrupper:

1. Myndighedernes direkte kontrol, stk. 1–2 og 12–13
2. Den prostituerede i hjemmet stk. 3–5
3. Forholdet til kunderne stk. 6–7
4. Den prostituerede uden for hjemmet stk. 8–11.

Særlig på to områder ønskede politiet at få faste linier. For det første var det væsentligt at sikre en regelmæssig lægekontrol af de reglementerede kvinder. De måtte antages at være særlig udsat for veneriske sygdomme (stk. 1). Dette kom i praksis til at foregå ved to ugentlige lægevisitationer. Ikke blot blev lægekontrollen fastslået, men der blev også taget højde for, at kvinderne måske ville søge at omgå bestemmelserne. Det blev derfor bestemt, at en kvinde, der søgte at undgå kontrol, skulle straffes. For en reglementeret kvinde kunne det blive en økonomisk bet, hvis hun blev erklæret for venerisk syg og skulle indlægges.

Dernæst ønskede myndighederne at have hånd i hanke med, i hvilke kvarterer af byen, kvinderne bosatte sig (stk. 2). Politiet skulle have enhver bopælsforandring meddelt og skulle godkende en sådan. Og det blev direkte forbudt en reglementeret kvinde at bo på byens hovedgade. Man aner her et ønske om, at prostitutionen nok skulle tolereres, men den måtte ikke genere den øvrige befolkning.

Ville en reglementeret rejse legalt bort fra byen, kunne det kun ske med en læges og politiets godkendelse (stk. 12).

Dertil kom endelig, at politiet fik myndighed til at efterkontrollere, om de reglementerede overholdt de bestemmelser, der bl. a. var fastlagt for deres ophold i hjemmet. Denne myndighed var nedfældet i retten til på ethvert tidspunkt af døgnnet at foretage husundersøgelse hos kvinderne.

Som en rød tråd gennem bestemmelserne for kvinderne både i og uden for hjemmet går det, at de ikke på nogen måde måtte bemærkes i gadebilledet. Den almindelige dydige borger skulle kunne færdes uden fare for at blive udsat for vederstyggeligheder.

Byfoged og politimester i Århus i tiden 1878–95 var Christian J. Thorup; fra 1895 til sin død 1903 var han herredsfoged i Hasle m. fl. herreder. Da Thorup blev udnævnt til politimester, var der ingen særlig kontrol med de løse piger, og situationen var ved at komme uden for kontrol. Han indførte derfor nogle reglementariske bestemmelser, der medførte, at pigernes erhverv blev tolereret, når bestemmelserne blev overholdt.

I sit hjem skulle den reglementerede bo alene. Kun med speciel tilladelse kunne hun modtage besøg af andre end sine standsfæller, som kun måtte komme to ad gangen (stk. 3).

For kontaktmulighederne fra hjemmet var der væsentlige indskrænkninger. Således måtte hun kun opholde sig ved sit vindue, hvis dette var forsynet med jalousier, som vel at mærke skulle være lukket (stk. 4). Og kontakten med eventuelle kunder var yderligere besværliggjort ved, at det var forbudt for kvinden at henlede forbipasserendes opmærksomhed på sig ved vink eller andre tegn (stk. 5). Denne bestemmelse har dog næppe været noget større problem. Et hus med et reglementeret fruentimmer blev uden tvivl hurtigt kendt, så kunderne vidste, hvor de skulle søge.

I forholdet til kunderne var der bestemmelser, som forbød de prostituerede at modtage beskænkede personer eller helt unge mænd. Motiveringen har vel været, at disse personer af den ene eller anden grund ikke var ved deres fornufts fulde brug og skulle beskyttes. Oplysninger om prostitutionen i Århus viser dog, at pigerne i reglen også var utilbøjelige til at modtage alt for berusede kunder (stk. 6)⁵.

Et særligt område, hvor kunderne blev sikret, var pengeafpresningstilfælde. Det blev pålagt kvinderne ikke nogen sinde at henvende sig til en tidligere kunde – eller kundens pårørende – for at presse eller blot bede om penge af ham. Det samme med personlige ting, som var glemt hos kvinderne. De skulle overlades til politiet (stk. 7). Med sådanne bestemmelser sik-

redes kundens anonymitet. Han ville ikke kunne blive udsat for pinlige konfrontationer p. g. a. tidligere eskapader.

Endnu mere markant fremtræder tendensen til isolation i bestemmelserne, som omhandlede den reglementeredes optræden i byens udendørs-liv. Eller rettere den reglementeredes mangel på ret til optræden. Viste et sådant fruentimmer sig på offentlige steder, skulle hun opføre sig anstændigt og på enhver måde undgå at vække opsigt, eller i det hele taget at henlede opmærksomheden på sig (stk. 8). Dertil kom, at der var en række steder, hvor hun simpelthen ikke måtte vise sig. Efter kl. 12 middag var det hende forbudt at passere Torvene, Skibsbroen, Havnegade, Skolebakken eller Kystvejen. I Risskov måtte hun ikke indfinde sig på søn- eller festdage samt de dage, hvor der var offentlig musik i skoven. Vennelyst var til enhver tid forbudt område for de indskrevne (stk. 9).

Målet med disse bestemmelser er tydeligt. Alle de nævnte steder var områder i byen, hvor folk kom og endda hyppigt. Rejsende blev modtaget på Skibsbroen, århusianerne promenerede på Skolebakken, og hele familien tog på søndagsudflugt til Risskov o. s. v.⁶

Tilsvarende skulle Århus-borgeren have mulighed for at gå på restaurant og konditori uden at blive konfronteret med de løse piger. Kun i beværtninger, hvor der blev afholdt offentlig dans, havde prostituerede adgang (stk. 10). Med andre ord accepterede politiet et offentligt bal som arbejdsmark for reglementerede piger. Her var der frit slag for utugten. Åbenbart det eneste sted, hvor et vist initiativ fra kvindernes side muligjordes.

På baggrund af det hidtidige indtryk af reglementet er det også overraskende, at man tillod de reglementerede adgang til teatret. Ganske vist på betingelser. Pigen skulle have anvist plads af politiet og skulle under hele forestillingen forholde sig fuldstændig rolig. Hun måtte på ingen måde give mishag eller bifald til kende (stk. 10).

Endelig blev det fastsat, at hun normalt skulle være i sit hjem kl. 10 aften. Påny kunne der dog dispenseres i forbindelse med teater eller offentligt bal (stk. 11).

Det afsluttende stk. 14 bestemte, at reglementeringen kunne ophæves, når den pågældende kvinde fik fast arbejde. Dog med den begrænsning, at arbejde i en beværtning ikke blev godtaget. En anden mulighed for fritagelse var indgåelse af giftermål⁷.

En læser opfordrede i den lokale presse til, at der på plakatpladser en gang månedligt blev opslået lister over de gader, stræder, gyder m. m., hvor råddenskabens havde til huse, så han kunne undgå at sætte sin fod i hænge-dyndet⁸. Netop dette hensyn dikterede tydeligvis reglementets bestemmelser. Tendensen er allerede påpeget. Prostitutionen skulle vække mindst mulig

opsigt og blev derfor stort set forment adgang til de steder, hvor den almindelige befolkning havde sin gang. Man anså prostitutionen som et uundgåeligt onde, som det var bedst at have kontrol med, men som befolkningen i almindelighed ellers ønskede skjult. For de omhandlede kvinder betød det en stærkt isoleret tilværelse.

Det århusianske reglements udformning er ikke enestående i sin art. Indholdsmæssigt adskiller det sig ikke fra det københavnske regulativ – nemlig §§ 9–14⁹. Prostitutionsudvalget i Århus havde også det københavnske regulativ på bordet under udvalgsarbejdet i 1877 og 1879–81. Der er imidlertid ingen grund til at tro, at det århusianske reglement blev påvirket af det københavnske. Linien i Århus var allerede udstukket med det første forslag til regulativ i 1876, hvor §§ 1–23 i let omarbejdet form indgik i det senere praktiserede reglement¹⁰.

De reglementerede § 5-kvinder

Hvor alvorlige de reglementariske bestemmelser var hang naturligvis sammen med, i hvilken udstrækning kvinderne holdt sig reglementet efterretteligt. – Og nok så meget, hvor nøje kontrol politiet førte med reglementets overholdelse.

For at undersøge i hvor høj grad de indskrevne kvinder har overholdt det uddelte reglement, er der foretaget en speciel udskillelse i protokollen over løvsagte fruentimmere. Det drejer sig om i alt 34 kvinder, som alle modtog tilhold efter § 5 i Lov af 10. april 1874. D. v. s. de skulle til regelmæssige lægetilsyn og anmelde bopælsforandringer¹¹. Alle disse 34 kvinder modtog deres tilhold i årene 1878–87. De virker så konstante i deres adresseanmeldelser og hele adfærd, at de må formodes at have udgjort den gruppe kvinder, som fik det omdebatterede reglement udleveret.

Et afgørende indicium for, at § 5-kvinder i perioden 1878–87 blev forsynet med reglement, ses ved ophævelsen af systemet i 1887. Da hed det i den offentlige politiprotokol om alle de daværende § 5-kvinder, at de afleverede »de dem meddelte aftryk af reglementariske bestemmelser for deres forhold«¹².

Undersøgelsen af disse 34 kvinders forhold til politiet viser, at de kun sjældent efter tildeling af § 5-tilhold har fået fængselsstraffe. De straffe, de i så fald modtog, var i hovedsagen for overtrædelser af særlovgivningen. Dels § 10 i Lov af 10. april 1874, som omhandler rømning fra et hospital, hvor kvinden var indlagt til behandling for veneriske sygdomme. Dels efter § 5 i samme lov, hvor forseelsen var at unnlade anmeldelse af bopælsfor-

andring eller at udeblive fra lægevisitationen. Der er imidlertid fundet 6 eksempler på indskrevne fruentimmere, som slet ikke har modtaget en eneste fængselsstraf efter reglementeringen.

Spørgsmålet er nu, om politiet i behandlingen af de reglementerede kvinder anvendte andre strafferammer end normalt, f. eks. bøde frem for frihedsberøvelse. Her viser det sig, at de reglementerede i nogle tilfælde kunne klare sig med erlæggelse af en bøde til politikassen – også ved overtrædelser af såvel §§ 5 som 1. Ligeledes er der i ganske få tilfælde konstateret overtrædelser af reglementet, som er afgjort ved bøder¹³. Det må dog pointeres, at der ikke ser ud til at have været en konsekvent holdning hos politiet i spørgsmålet: fængsel eller bøde. De konstaterede bødestraffe udgør et så begrænset antal, at de ikke forrykker det generelle indtryk af de reglementeredes få straffe.

En slutning på grundlag af de få straffe kan pege i to retninger. Kvinderne kan have været yderst lovlydige og efterkommet reglementet til punkt og prikke. Eller politiet kan have set helt gennem fingre med de løsagtiges virksomhed.

Noget kunne tyde på, at politiet faktisk førte en ret hård kurs mod overtrædelser. I den offentlige politiprotokol står således indført i forbindelse med et par kvinders overtrædelser af §§ 4 og 5 i Lov af 10. april 1874, at »politiet har set igennem fingre med deres i. e. kvindernes løsagtige levned, når blot de holdt reglementet«¹⁴. Da det var kommet til politiets kendskab, at de nævnte kvinder havde tilsidesat reglementet, slog man til. Et lignende standpunkt synes at fremgå af politimester Thorups erklæring af 16. marts 1887. Han slog her i modsætning til forgængeren, Hammerich, stærkt til lyd for, at de løsagtige fruentimmere skulle undergives et stadigt polititilsyn¹⁵.

Helt faste kriterier for udleveringen af reglement har det ikke været muligt at fastlægge. I regulativforslaget fra 1881 defineredes i § 2 de tre typer kvinder, som kunne komme ind under betegnelsen reglementerede:

1. de, der har overtrådt Lov af 10. april 1874 § 5.
2. de, der 2. gang straffes efter § 180 i straffeloven.
3. kvinder, som selv begærede indskrivning^{16, 17}.

Politimesteren holdt sig ikke strengt til denne formulering. Han udtalte sig mere svævende om kriterierne. I sin redegørelse fra 1887 påpegede han, at man gav tilhold og reglement til de kvinder, som havde været straffet for utugt og trods advarsler formodedes at ville fortsætte. Der ses eksempler på kvinder, som i reglementeringsperioden har haft flere straffe, uden de af denne grund har modtaget et § 5-tilhold.

Tabel 2. Antal § 5-kvinder med reglement i de enkelte år 1878–87.

År	1878	1879	1880	1881	1882	1883	1884	1885	1886	1887
Antal	14	17	11	11	14	13	9	14	12	12

Kilde: B 56, 7285 Protokol over løstgigtige fruentimmere; B 56, 7289 Protokol vedr. tilhold om lægeundersøgelse.

Formodentlig har politiet lagt vægt på, at reglementeringen skete med kvindernes billigelse. Af de offentlige politiprotokoller fremgår det nemlig om den almindelige procedure, at først fremlagde politiet ønsket om tilsyn, hvorpå den pågældende kvinde erklærede sig indforstået¹⁹.

En vis form for frivillighed er konstateret. En tidligere reglementeret kvinde, der p. g. a. fast arbejde var blevet fritaget, vendte tilbage og bad om genoptagelse af reglementeringen¹⁹. Det fremgik dog ikke af politiprotokollen, om politiet forud herfor havde pågrebet hende.

Hvor stort antallet af reglementerede de enkelte år har været skal også søges belyst. På grundlag af adresseopgivelser, som inden for de enkelte år må indicere, at tilholdet eksekveres, er der optalt ovenstående antal kvinder med formodet reglement inden for årene 1878–87 (tabel 2).

Det ses af tabellen, at bortset fra enkelte mindre udsving lå antallet af reglementerede fast på omkring 11–12 kvinder årligt. Udsvingene er i øvrigt så små, at yderligere kommentarer næppe er nødvendige.

Der kan næppe være nogen tvivl om, at der i Århus i årene 1878–87 har været tale om en lille, talmæssigt nogenlunde stabil flok af reglementerede kvinder, som mere eller mindre frivilligt er kommet ind under reglement. Til gengæld har de så uden større indblanding fra politiets side kunnet drive deres erhverv. Betingelserne var hårde, som det fremgår af reglementet, men kunne kvinden acceptere dem, synes der at have været fri bane.

Bordeller contra tolererede huse

Mens der ingen tvivl er om reglementsuddelingen til nogle af de århusianske prostituerede, er det mere problematisk, om der i dette system har været indkorporeret særskilte bordeller eller offentlige huse.

Antydningen herom ses i Demokraten og Aarhus Folkeblad i 1887, da Thorups reglementering blev erklæret for ulovlig. Demokraten slog sagen stort op under overskriften: »I dag er samtlige bordeller i Århus lukket af politiet«²⁰. I Aarhus Folkeblad kunne man finde næsten samme ordvalg. Bladet havde allerede i tidligere artikler omtalt de århusianske forhold som bordelvirksomhed med »værtinder«²¹.

Mere moderat i sin beretning var Aarhus Amtstidende, som bragte sine kommentarer under overskriften: »Den offentlige prostitution her i byen afskaffet«²². Spørgsmålet er, om ikke den sidste kommentar ligger nærmest sandheden.

Der er nemlig ikke noget, der tyder på, at Århus havde egentlige bordeller i den mere autoriserede københavnske forstand. D. v. s. huse, hvor politiet havde udfærdiget reglementer, der var gældende for husene som sådan. I København havde man endog to typer, de private og de offentlige bordeller. Det var til de sidste, man i visse tilfælde kunne tvangsindskrive kvinder²³.

Snarere kan man i Århus tale om tolererede huse, hvorved forstås huse, der ikke er underkastet reglement. Beboerne var prostituerede og som sådan underkastet politikontrol. Men det var kun i deres personlige egenskab af prostitueret. De var altså ikke underkastet et bordel-reglement. I den retning peger også stiftslæge Büngers opfattelse af forholdene, som kommer til udtryk i generalmedicinalindberetningen i 1883. Her hedder det, at der i Århus findes en tålt prostitution, »ikke kaserneret«²⁴.

Om politiet uden videre har tolereret de af Aarhus Folkeblad omtalte »værtinder« lader sig ikke på det herværende grundlag afgøre. Ruffersagerne i løbet af 1880'erne tyder dog på, at politiet i hvert fald nu og da greb ind over for »værtinderne«.

I redegørelsen for prostitutionsordningen omtalte Thorup i 1887 heller ikke noget sted, at han havde genoplivet bordel-tankens. At han givetvis havde foretrukket muligheden for bordellering i visse tilfælde har allerede været nævnt. Han var langt fra tilfreds med de gældende forhold.

Som et argumentum e silencio for bordellers fravær i Århus kan endelig anføres agitationen fra Foreningen imod Lovbeskyttelse for Usædelighed. I hele foreningens angreb mod politimesteren og hans ordning i breve fra 1886 og 1887 nævnes ordet bordel ikke. Der tales kun om, at politiet tillod eller i hvert fald tolererede prostitutionen som erhverv²⁵.

Når talen er om bordeller, kan Århus melde hus forbi. I stedet har utugten været drevet i de såkaldte tolererede huse. Disse huse vil indirekte fremgå af reglementet, da politiet som bekendt skulle godkende de reglementeredes bopæl. Forekomsten af tolererede huse vil også fremgå af kapitel 9, hvor det vil blive påvist, at de indskrevne kvinder ofte samledes i bestemte gader, og at visse husnumre i disse gader oprådte igen og igen.

Den samlede prostitution 1878-1906

Reglementeringen og de tolererede huse var kun et enkelt – kronologisk begrænset – aspekt af den århusianske prostitution. Den reglementerede periode udfylder kun en del af denne undersøgelses tidsmæssige rammer. Selv inden for disse år, 1878–87, var prostitutionens største grupper piger, som ikke var reglementerede. De blev straffet efter den almindelige prostitutionslovgivning. Det ses da også, at de fleste af § 5-kvinderne havde en fortid med advarsler og straffe efter Straffeloven af 1866 eller Lov af 10. april 1874.

Undersøgelsen af prostitutionsklientellet må derfor centreres om en kortlægning af såvel gruppen af reglementerede som hele den øvrige flok af piger, som kan henregnes til den frie (hemmelige) prostitution.

Politiets arbejdsmetoder

I første omgang vil det være af interesse at se, hvorledes en pige kunne komme i politiets søgelys, mistænkt for utugtigt erhverv.

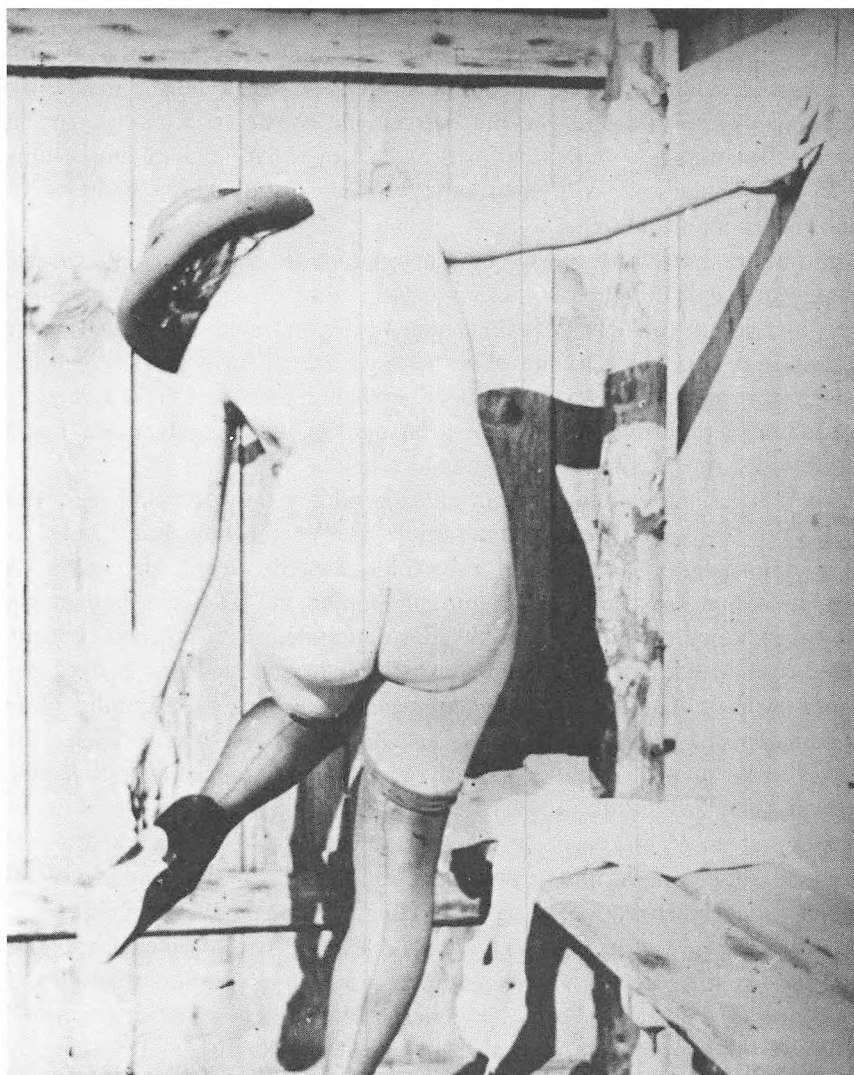
Hvis en pige udviste en sådan adfærd, at hun pådrog sig mistanke for at søge erhverv ved utugt, skulle hun ifølge loven have en advarsel og underrettes om, hvad der ville ske hende, såfremt hun overtrådte denne¹.

Der har formentlig været forskellige måder, hvorpå politiets mistanke kunne opstå. Hun kan være set i selskab med et af politiet allerede tidligere bekendt fruentimmer, eller hun kan have promeneret for ofte på gaden eller andre befærdede steder om aftenen. Hvor hurtigt myndighederne derpå skred ind er ikke oplyst. Det må imidlertid formodes, at politiet nødig anholdt en kvinde, med mindre mistanken ansås for meget velbegrunderet. Thorup nævner selv, at der var store vanskeligheder med at bevise, at kvinden ikke blot drev utugt, men også utugt som erhverv².

Proceduren forud for en anholdelse i Århus er ikke konstateret. For København vides det, at der gik langvarige observationer forud. En mulig vej at

Der har altid været penge i sex, og omsætningen har ikke alene ligget i prostitutionen. Selv om pornoindustrien har fået særlig gode kår under nutidens liberale lovgivning, har fremstillingen af mere eller mindre »utugtige« billeder altid fundet sted. Billederne fra denne serie er på et tidspunkt konfiskeret af politiet og stammer formentlig fra ca. 1914. Billedet t. v. synes at vise, at der er tale om en lokal optagelse fra området mellem Varna og Tangkrogen, idet det antagelig er Kystvejens profil i baggrunden. Der er tale om en »badehusserie«. Billedet til højre stammer fra en lignende serie.

sikre sig oplysninger var via kunden. Når denne forlod en mistænkt kvinde, kunne politiet følge efter og spørge, om han havde betalt for besøget. Indrømmede han dette, var sagen klar, og politiet kunne foretage anholdelsen³. Givet er det, at det krævede større diskretion, end en bestemt københavnsk sædelighedsbetjent lagde for dagen ifølge en noget anekdotisk beretning i Aarhus Posten. Nævnte betjent var blevet sat til at skygge et mistænkt fruentimmer. Jobbet udførte han så effektivt, at han meget hurtigt fik bevist hendes skyld, men selv 9 måneder efter blev dømt til at betale alimentationsbidrag⁴.

Var politiet blevet overbevist om, at en kvinde drev utugtigt erhverv, gik man straks til anholdelsen. Det var ikke altid en sag uden komplikationer, idet pigerne somme tider ikke fulgte godvilligt med. Samtidig var der den risiko, at betjentene kunne blive beskyldt for at have gjort tilnærmelser over for pigerne. Derfor arbejdede københavnske sædelighedsbetjente ved sådanne lejligheder altid sammen to og to⁵. Dette system blev også praktiseret i Århus i enkelte konstaterede tilfælde.

Et par århusianske betjente kom således ud for de besværligheder, der kunne være forbundet med en arrestation. Da de i Mindegade havde erklæret et løstgigt fruentimmer for anholdt, kastede denne sig straks på gaden, hvor hun sparkede og slog om sig som en gal. Den ene betjent gik da for at hente en droske, og det lykkedes den anden at få pigen på benene og med over Mindebro. Kommet vel over kastede hun sig påny ned på gaden og »svor og bandte« på, at nu ville hun ikke længere. Samtidig råbte hun hånende til betjenten, at han var en »bondekarl fra Randers«, der var kommet til Århus for at spille betjent. Det er derpå tænkeligt, at betjenten kan være gået lidt hårdt til værks for at få kvinden på benene. I hvert fald blev det en af tilskuerne for meget, og betjenten fik et nakke drag, så han måtte slippe sit tag i den anholdte. Imidlertid var den anden betjent kommet tilbage med en vogn, og pigen fulgte derpå godvilligt med⁶.

Ved anholdelsen af en løstgigt kvinde blev der straks optaget rapport. Kvinden indsattes derpå i varetægtsarrest, indtil sagen skulle behandles. I tiden indtil sagsbehandlingen blev kvinderne ofte undersøgt af en læge med henblik på en konstatering af mulige veneriske sygdomme⁷.

På det efterfølgende retsmøde gennemgik politiassistenten sammen med kvinden den optagne rapport, som hun enten kunne vedgå eller benægte. I de fleste tilfælde var politiets mistanke velbegrundet. For perioden 1878–87 er der kun fundet få undtagelser, hvor kvinderne ikke straks tilstod deres brøde. Efter 1887 ser det ud til, at kvinderne er mere stædige m. h. t. benægtelser. Men forseelsen havde nu også fået mere alvorligt præg efter den definitive opgivelse af det tolererede system i byen 1887.

Som regel blev sagerne klaret i korthed. Anklagede tilstod straks at have ernæret sig ved utugt, hvorpå hun blev dømt. Det var almindeligt, at man i sådanne sager dømte en række piger umiddelbart efter hinanden. – Men det hændte som nævnt efter 1887, at der var kvinder, som på trods af gentagne gange alvorligt at være blevet formanet til at tale sandhed, fortsat nægtede sig skyldige i de påtalte forhold.

Således var en allerede flere gange tidligere straffet kvinde i 1897 anklaget for at have drevet utugt som erhverv, hvilket hun på det ivrigste benægtede. I tiden 30. november 1897 til 22. januar 1898 blev hun derpå fremstillet 9 gange med samme resultat, hun nægtede fortsat. Under sådanne omstændigheder indkaldte politiet som vidner de mænd, med hvem hun var sigtet for at have drevet den erhvervsmæssige utugt. I dette tilfælde drejede det sig om to mænd, men på trods af deres detaljerede vidneudsagn nægtede kvinden alt. Hendes plettede fortid var dog for stor en belastning for hende. Retten skønnede på grundlag af vidneudsagnene og ved at betænke hendes tidligere vandel, at hun var skyldig og idømte hende 45 dages tvangsarbejde⁹.

Ved en kvindes første anholdelse for utugtigt erhverv resulterede anholdelsen ikke i nogen straf. Hun fik efter tilståelsen en advarsel mod at drive dette erhverv i henhold til § 180 i Straffeloven eller § 3 i Lov af 10. april 1874. Samtidig gjorde man hende opmærksom på, at der ved overtrædelse af advarslen kunne blive tale om fængsel, tvangsarbejde og eventuelt tildeling af særligt politi-tilhold⁹.

Den samme procedure gjorde sig stort set gældende, når en kvinde havde udsonet en straf. Hun blev da tildelt fornyet advarsel, samtidig med at der blev rettet forespørgsler til hende om, hvad hun agtede at foretage sig i den kommende tid. I reglen fik hun så også tilhold om at melde adresseændringer, fulgt op med stærke formaninger.

Prostitutionens omfang

Spørgsmålet er nu, hvilke talmæssige resultater, der kom ud af politiets arbejde. D. v. s. i hvor mange tilfælde man anvendte de forskellige lovsteder i praksis over for de prostituerede. På grundlag af de forskellige påtaler vil der blive foretaget en optælling af det konstaterede antal kvinder, som på de givne tidspunkter har beskæftiget sig med prostitution. De derved fremkommende tal vil endelig blive sat ind i en større sammenhæng med henblik på undersøgelse af, hvilke forhold der kan have spillet ind ved eventuelle svingninger i antallet af straffe og prostituerede de enkelte år. Her

tænkes på årsager som politiets vekslende effektivitet eller konsekvens, økonomiske svingninger eller befolkningsændringer i Århus som følge af de store vandringer fra land til by.

På figurerne 1 og 2 (p. 288) ses en opgørelse over antallet af påtaler i perioden 1878–1906. Som det fremgår, kunne der være tale om fire former for påtale: advarsel, straf, løsgænger- og lægetilhold.

Tendensen i de grafiske afbildninger er i store træk klar. Den viser, at der 1882–83 og 1894–95 er tale om højdepunkter m. h. t. politiets aktivitet over for alle fire kategorier. I den modsatte ende af skalaen viser årene 1880, 1885, 1891, 1904 og 1906 sig som markant lave år. For advarslernes og begge tilholdsgruppernes vedkommende gælder det endvidere, at de toppe i årene 1903 og 1905. Til gengæld udviser antallet af straffe de pågældende tidspunkter et ret lavt stade, selv om der dog er mindre toppe nævnte år. Man bemærker endvidere i forbindelse med lægetilholdene, at der er brud på kurven 1887–92, og at kurven efter sit høje udgangspunkt i 1878 først i 1894 når tilsvarende højder.

Foreløbig skal blot konstateres, at det samlede billede af påtalernes antal viser et stærkt varierende forløb i omfanget perioden igennem. Der er tendens til tydelige toppe i enkelte år og tydelige forskydninger i forholdet mellem de forskellige påtale-typers forekomst. Alle disse forhold skal senere belyses nærmere.

Først og fremmest må det være relevant at danne sig et indtryk af det antal kvinder, der var involveret i prostitutionen. På grundlag af de forskellige påtaler vil det være muligt at opstille visse tal for det samlede klientel. Men kun visse tal. En opgørelse vil på det nævnte grundlag altid indeholde et stort usikkerhedsmoment. Den kan kun omfatte de kvinder, der er blevet pågrebet og altså har haft kontakt med politimyndigheden. Alle de prostituerede kvinder, som forstod at undgå politiet, vil ikke være indbefattet. Om deres antal i det århusianske område kan der intet siges.

Dertil kommer den stærkt varierende grad af involvering for de enkelte kvinder. På den ene fløj står den erfarne prostituerede med en række straffe og advarsler bag sig. På den anden fløj den – måske uheldige – pige, der pådrager sig mistanke for utugtigt erhverv og får en enkelt advarsel og kun denne ene (jvf. kapitel 5).

I den efterfølgende optælling har det været nødvendigt at have en bestemt målestok for prostitutionens klientel. Der har derfor været lagt vægt på, at alle kvinder, som har været i kontakt med politiet, medtages. Dette uanset om det drejer sig om blot en enkelt kontakt eller om forholdet er mere vedvarende. Derved opnås det maksimale antal personer, som har været ført i politiets protokoller p. g. a. utugtsparagrafferne. Dette antal kan

så senere yderligere specificeres ud efter de enkelte kvinders større eller mindre engagement (jvf. kap. 5).

Et bestemt forhold med baggrund i prostitutionsordningen før 28. september 1887 har præget optællingen. I forbindelse med uddelingen af § 5-tilholdene var Thorups praksis, at tilholdene var uden tidsbegrænsning. Dette medfører i optællingen, at kvinder, som før 28. september fik lægetilhold, og som stadig meddelte adresseforandringer, medregnes som prostituerede de år, hvor de opgiver adresser. Når adresseopgivelser fortsat finder sted, må der være tale om et gældende tilhold, som bliver effektueret. Der er her tale om gruppen af reglementerede kvinder, de 34 § 5-kvinder.

Det samlede antal kvinder, som i perioden 1878–1906 har været i kontakt med politiet p. g. a. utugtigt erhverv, er herefter opgjort til i alt 642. Tallet er nået ved optælling af samtlige førstegangs-anholdte kvinder, som må udgøre det samlede klientel¹⁰. Af disse 642 kvinder er der for de 365 imidlertid kun konstateret en enkelt markering. Gruppen af recidivister begrænser sig således til 277 ud af de 642, eller godt 40 % af samtlige konstaterede. Disse kvinder med mere end én påtale kan yderligere lagdeles ikke blot efter antal påtaler (p. 175), men også efter det åremål, de har været aktive i den århusianske prostitution (p. 186).

Om selve antallet af prostituerede de enkelte år viser den grafiske afbildning i fig. 3 (p. 289) klare tendenser i form af tre tydelige toppe. Efter et mindre fald 1879–80 begynder antallet at stige for at toppe kraftigt i 1883 med det maksimale kvindeantal 72, hvilket er den undersøgte periodes højeste. I 1884 går kurven atter ned, og med 1885 falder den til ro på et ret regelmæssigt leje på mellem 25 og 40 kvinder årligt. Op til 1894 bevares dette leje. Dette og det følgende år stiger antallet påny, denne gang op til 64. Allerede 1896 klatrer kurven nedad igen, og fra 1897–1902 gentages det regelmæssige leje fra 1885–94. En sidste top konstateres ganske pludselig i 1903, efter at der endog havde været en mindre nedgang året forud. I 1903 nåede man det næsthøjeste antal kvinder for hele perioden med i alt 69.

Sammenligner man forløbet af kurverne i fig. 1, 2 og 3 viser de et næsten identisk billede. Dette kan ikke overraske, da opgørelsen over påtalerne danner grundlaget for det maksimale antal kvinder med påtaler. Det samlede billede er dermed karakteristisk ved de meget store forskelle i antallet af påtaler og dermed i de involverede kvinders antal. Man ser, at det maksimale antal kvinder kan veksle fra 20 i 1880 til det højeste antal, 72, i 1883. Ligeledes er der af advarsler en forskel mellem 1880 og 1895 på i alt 78. Et andet markant træk er den stadige vekslen i antallet af kvinder med påtaler. Ser man bort fra det faste klientel, må der have været en stadig bevægelse i de prostitueredes skarer.

Tabel 3. Det maksimale antal påtalte kvinders procentdel af den aldersmæssigt relevante kvindebefolkning i Århus 1880, 1890 og 1901.

År	Kvinde- befolkning	Maks. antal påtalte	Maks. antals %-andel
1880	7657	20	0,26
1890	9697	26	0,27
1901	15653	45	0,29

Kilde: Bilag 6; Statistisk Tabelværk, 4 R. A 3, 1883 p. 249; 4 R. A 8b, 1893, p. 373; 5 R. A 3, 1903, p. 128f.

Til en yderligere forståelse af prostitutionens omfang kan antallet af prostituerede kvinder søges sat i forhold til det samlede antal kvinder i de relevante aldersgrupper. En sådan undersøgelse lader sig imidlertid kun foretage for de tre år, hvor der blev foretaget folketællinger, nemlig årene 1880, 1890 og 1901. – I tabel 3 er en sådan sammenstilling foretaget med det maksimale antal påtalte kvinder og antallet af kvinder, der på dette tidspunkt var i den relevante alder i byen¹¹.

For de tre år ligger procentsatsen stort set fast. De ganske svage svingninger synes at være tilfældige. Det må imidlertid påpeges, at det for alle tre års vedkommende drejer sig om »normale« år. Ser man f. eks. på året 1883, er det klart, at andelen af prostituerede nærmede sig procenten.

Procentdelene for de tre folketællingsår må siges at være ret moderate. Særlig når det betænkes, at Grethe Hartmann nævner tal på 1,2 % for København omkring 1850¹². Et stort spørgsmål lader sig ikke besvare: Giver disse procenttal et blot nogenlunde billede af prostitutionens omfang? Det er påvist, at der har været kraftige svingninger i prostitutionens omfang. Skyldes dette særlige forhold, som lejlighedsvis har fremmet prostitutionen? Eller skal forklaringen søges i ændrede arbejdsmetoder fra politiets side, foranlediget af ændringer i holdningen til prostitutions-spørgsmålet?

Økonomiske konjunkturers rolle

Når dette forhold inddrages til vurdering, er det for at se antallet af prostituerede i sammenhæng med kriser eller »gode tider« i samtiden¹³. På den ene side kan det anføres, at højkonjunkturer giver større købekraft og dermed større mulighed for efterspørgsel efter tilfældige kærlighedsforbin-

delser. På den anden side kan lavkonjunkturer stille kvinderne i en nødsituation, som driver dem til utugt¹⁴.

Eriksson argumenterer ikke nærmere for førstnævnte synspunkt, som forekommer at være noget af et postulat. Der er i hvert fald ikke noget, der tyder på dets relevans i forbindelse med Århus. Opgangstiden efter 1895 ses ikke at påvirke den registrerede prostitutions omfang overhovedet.

Vender man sig til krise-teorien, er en sådan opfattelse bl. a. fremsat af Jens Warming. Han fremhæver sammenhængen mellem dårlige tider og stigningen i antallet af forbrydere, vagabonder, selvmordere og drankere¹⁵. Gælder det også for de århusianske forhold, at dårlige tider og omfattende prostitution følges ad?

Til belysning af dette benyttes Jens Warmings egen redegørelse for de økonomiske konjunkturer i Danmark, som omhandler perioden frem til 1902¹⁶. Warming påpeger her, at der omkring 1878–85 foregik et økonomisk opsving, som ganske vist de sidste 2–3 år var svagt. Over for dette ses et stærkt stigende antal prostituerede i 1882–83, år, som næppe kan kaldes kriseår. Derefter foregik et stadigt fald i antallet af prostituerede, skønt perioden derefter bar præg af depression, et forhold, der ikke står godt til Warmings teori. Dog kan specielle forhold have gjort sig gældende i økonomisk henseende for Århus. Dette er ikke undersøgt.

Ser man derimod på den alvorlige landbrugskrise i 1893–96 passer billedet bedre ind i krise-teorien. I fig. 3 ses en stærk stigning i antallet af kvinder med påtaler og straks en drastisk dalen i antallet, da det nye økonomiske opsving tog sin begyndelse i 1895. Tilsvarende ses, at kurven over prostituerede også synes at passe ind i krise-mønstret ved krisen omkring 1900.

Det kan altså ikke helt udelukkes, at de økonomiske forhold kan have spillet en rolle, at der har været tvunget et vekslende antal ud i prostitutionen. Er dette tilfældet har der været tale om en endog meget stor konjunkturfølsomhed, således som det f. eks. afspejler sig ved den bratte ændring i 1895.

Var en sådan følsomhed til stede, kunne den formodes at ville vise sig i en vis sæsonbestemthed i prostitutionens omfang. Med henblik på en konstatering af dette er udskilt specielt årene 1893–95 for advarslernes vedkommende, se omstående tabel 4.

Tabellen viser en jævn fordeling af påtaler inden for alle årets tider og måneder. Heller ikke for 1895 er der konstateret nogen markant ændring. Tilsvarende undersøgelser har været foretaget for en række år – med samme resultat. En sæsonbestemt prostitution, eventuelt bestemt af økonomiske svinginger, lader sig ikke konstatere inden for de enkelte år.

Tabel 4. Advarsler fordelt efter de enkelte måneder 1893–95.

År	jan.	febr.	marts	april	maj	juni	juli	aug.	sept.	okt.	nov.	dec.
1893	–	–	2	4	2	9	10	5	14	3	7	10
1894	10	9	10	7	2	7	3	9	3	5	6	6
1895	5	5	6	6	5	5	7	2	2	4	6	3

Kilde: B 56, 7285 Protokol over løstagne fruentimmere 1875–1905.

Mod krise-teorien kan som tidligere antydnet anføres, at teorien ikke synes at dække for perioden 1882–83 samt de følgende depressionsår. Heller ikke undersøgelser over prostitutionens konjunktur-følsomhed viser klare tendenser. Det vil derfor være tvivlsomt, om man kan begrunde prostitutionens vekslende omfang i særlig grad på ændringer i de økonomiske konjunkturer og altså se prostitutionen som den sociale sikkerhedsventil i akutte krisesituationer. Andre forhold må have spillet ind.

Befolkningsvandringer

I slutningen af 19. århundrede var der i Danmark som følge af den industrielle udvikling og den dermed følgende vandring fra land til by en betydelig vækst i bysamfundene. For Aarhus vedkommende gav dette sig udslag i en befolkningsstigning fra ca. 25.000 i 1880 til ca. 54.000 indbyggere i 1906¹⁷. Tilvandringen kom i bølger, og John W. Oldam finder, at disse svingninger synes bestemte af de økonomiske konjunkturer. I gode tider var der stor indvandring, i dårlige tider ringe indvandring eller måske endda bortvandring¹⁸.

I forbindelse med en så kraftig tilvækst kunne det formodes, at visse elementer blandt indflytterne ikke kunne klare sig og lod sig friste af prostitutionen. Et er imidlertid, at det ofte var denne type indflyttede piger, der blev prostituerede, noget andet, at der ikke synes at være nogen tendens til, at antallet havde bestemt relation til tilflytningsoverskuddet.

I den økonomisk set noget stagnerende periode omkring 1880–1895 var indflytningsoverskuddet begrænset og kan ikke forklare de periodiske svingninger i de prostitueredes antal. Fra 1895 kom de gode tider – og tilflytningsoverskuddet var meget stort, mens prostitutionen samtidig gik nedad. Dette forhold virker måske ikke så unaturligt endda, da indflytterne i overvejende grad var unge, ugifte mennesker¹⁹. Som unge har de måske ikke haft nødig at gå til prostituerede, men har dækket deres behov ved andre forhold.

Drøftelsen af befolkningsvandringerne betydning må også inddrage spørgsmålet: Hvor hurtigt faldt en indflyttet kvinde igennem og søgte erhverv ved utugt? – I København var de hyppigste åremål 1 og 2, men i reglen inden det 5. år²⁰. For Århus vedkommende kan anføres det bemærkelsesværdigt høje antal advarsler til prostituerede i 1903, et par år efter de store tilflytningers ophør. Det forklarer dog næppe stigningen. For hvorfor var der så ikke tilsvarende store tal i 1902 og 1904? I øvrigt er der heller ikke noget sikkert grundlag for en vurdering af, hvor lang tid en kvinde opholdt sig i Århus, inden hun blev løsagtig. Kildematerialet på dette felt er for spinkelt.

Det må derfor konstateres, at inddragningen af befolkningsforskydninger – specielle tilflytningsbølger – næppe kan udgøre nogen forklaring på de prostitueredes vekslende antal.

Politimyndighedens holdning

Endelig er der spørgsmålet, om prostitutionens omfang, som den giver sig udtryk i politiets protokoller, giver et sandt billede af den faktisk forekommende prostitution. Måske viser det snarere politiets vekslende holdning over for prostitutionen. I den forbindelse vil det være naturligt at dele perioden op i den tolererede prostitutions tid – og tiden efter. D. v. s. drage et skel mellem tiden før og efter 28. september 1887.

Reglementeringsperioden

I årene 1878–87 vil man i en del tilfælde kunne søge forklaringen på de vekslende kurver i fig. 1–3 gennem politiet og dets virkemidler. For året 1878 fremgår det af fig. 2, at der blev uddelt hele 17 lægetilhold. 1878 var imidlertid det år, den nye politimester Thorup tiltrådte, og han ønskede som nævnt en mere effektiv kontrol med løsagtigheden. En begyndelse her til blev sikkert gjort med uddelingen af lægetilholdene, som i hovedsagen blev fulgt op med reglementer. Politimesteren synes i samme forbindelse at have benyttet sig en del af løsgænger-tilholdet, hvis forskellige udformninger senere vil blive behandlet (jvf. p. 180 ff.).

Tilsyneladende følte Thorup ikke anledning til at gøre mere ved prostitutionen i denne omgang, hvor jo også selve systemet blev debatteret i byen. I hvert fald giver protokollerne over de løsagtige fruentimmere ikke antydninger derom. Til gengæld ændrede billedet sig kraftigt i begyndelsen af 1880erne. I 1881 stiger alle kurverne i fig. 1–3, og med årene 1882–83 kommer de første helt store stigninger.

I den forbindelse noteres, at netop i maj 1881 accepterede byrådet stiltiende Thorups ordning af prostitutionen. Dermed fik Thorup den rygdækning, han tidligere havde manglet. Det kan have betydet en generel straming i kursen over for de løsgtige fruentimmere.

De mange advarsler sammen med antallet af førstegangspåtalte tyder på, at der har været tale om en del ny-opdagelser af løsgtighed. Da strafantallet samtidig er stort, og der i reglen fulgte en advarsel efter strafudsoningen, vil antallet af advarsler dog nødvendigvis blive stort. Straffe fulgtes i en række tilfælde også op med tildeling af løsgængertilhold – derfor toppen på denne kurve. Endelig foregik der i begyndelsen af 1880'erne en relativ kraftig rekruttering til § 5-kvinderne, hvor 10 nye kom til.

Fra 1885–91 er kurverne uden de store udsving, bortset fra 1887. Der er her en mindre top i advarslernes antal med 44. En nærliggende forklaring er, at 1887 netop var året, hvor prostitutionsordningen i Århus fik sit nådestød. Derfor ophævede politimesteren den 28. september alle de udelte tilhold og reglementer og gav de involverede kvinder advarsler mod at søge erhverv ved utugt.

Det er derfor overvejende sandsynligt, at politiets større eller mindre konsekvente holdning over for prostitutionen i denne periode har spillet en afgørende rolle i de år, hvor prostitutionen toppede rent registreringsmæssigt. Om politiet så i de mellemliggende perioder med faldende antal prostituerede har været mere passivt, eller om klientellets antal har ændret sig lader sig ikke afgøre.

Perioden 1888–1906

For perioden 1888–1906 er det meget vanskeligt at følge politiets holdning til prostitutionen. Der findes kun få direkte oplysninger derom. Det vil derfor i mange tilfælde blive gisninger, når kurvernes udvikling i dette tidsrum skal søges sammenholdt med politi-effektivitet.

I begyndelsen af 1894 får man en situationsberetning fra Aarhus Folkeblad. Heri hedder det, at politiet helt har opgivet ævret, når det gælder prostitutionen. Det siges at være et almindeligt slagord blandt folk, at man ved aftentid aldrig kan tage fejl af, om en kvinde er skøge eller ej. Man behøver blot at følge efter hende, til hun møder en betjent. Standser hun da op og fører en fortrolig samtale med betjenten, kan man gå ud fra, at hun er skøge. Passerer hun forbi, er det så godt som en dydsattest²¹.

Ikke desto mindre tog det første udsving på fig. 1–3 sin begyndelse i 1892, hvor alle kurverne viser stigning. Kulminationen nåes 1894 for ad-

varslerne og lægetilholdene, for straffene 1894 og 1895, mens løsgænger-tilholdene først topper i 1895.

I politiets forhold er der ingen åbenlyse forklaringer på den skrappe stigning i aktiviteten over for prostitutionen. At det skulle have betydet noget afgørende, at Århus fik ny politiassistent i 1893 synes ikke at være tilstrækkelig baggrund. De store tal ville så formentlig være fortsat mere konstant i de følgende år²².

Mere sandsynligt er det, at en stor ruffersag, som blev trævlet op netop i 1894, kan have skabt dønninger ude i periferien og bragt politiet på sporet af et større antal kvinder²³.

Ud fra de to sidste toppe i advarslernes og de prostitueredes antal, 1903 og 1905, antydes der kraftige aktioner fra politiets side. For året 1903 er det væsentligt, at der påny skete optrævlinger af ruffersager. I dette tilfælde drejede det sig om flere beværtninger. Aarhus Posten beretter, hvorledes der alene et sted blev foretaget 7 anholdelser. Samtidig giver avisen antydninger, som måske giver baggrunden for de store svingninger mellem 1903 og 1904. Det fremhæves nemlig, at de 7 anholdelser havde til årsag, at størstedelen af den hærske af løse kvinder, der plejede at husere i gaderne om aftenen, havde forlagt residensen til andre byer²⁴. Med baggrund i dette skulle politiaktioner altså kunne virke præventivt ved at kyse andre løsagtige fruentimmere bort. Den nye stigning i 1905 har ikke ladet sig nærmere begrunde.

I perioden efter 1895 fremgår det af fig. 1 og 2, at der skete visse ændringer i behandlingen af pågrebne utugtige. Fra dette tidspunkt er der et stadigt fald i straffenes antal, som for årene 1900–02 er helt nede på 4 straffe årligt²⁵. For samme periode er der ganske vist også i begyndelsen et fald i advarslernes antal, men slet ikke af samme styrke som straffenes. I slutningen af perioden topper advarslernes antal som nævnt to gange. Endvidere noteres ret kraftig anvendelse af løsgængertilholdet som påtalemiddel.

De nævnte ændringer i påtalernes art peger i den retning, at der i 1895 skete en ændring af politiets praksis i prostitutionssager. Politiet gik nu især over til at benytte advarsler og tilhold over for løsagtige kvinder og gik kun sjældent så vidt som til at straffe. Helt afvises kan det dog ikke, at der kan være tale om ændringer i registreringspraksis i protokollerne over løsagtige fruentimmere. Kontrolopslag i de offentlige politiprotokoller over afhøringer, domme og advarsler tyder imidlertid ikke på noget sådant.

Til begrundelse for den formodede ændring i praksis må det tages med i vurderingen, at Århus i 1895 skiftede politimester. Thorup, som havde præget prostitutionssystemet så stærkt 1878–87, afløstes af C. M. Jespersen.

Denne besad embedet resten af den undersøgte periode²⁶. – Den nye politimesters holdning til prostitutionen kendes ikke. Det kan da heller ikke med sikkerhed påvises, om der i Jespersens tid faktisk har været ført en lempeligere kurs over for de løvsagtige piger. Men forholdet mellem advarsler/tilhold og straffene virker påfaldende. Således findes der flere eksempler på kvinder, som i perioden 1896–1906 har fået indtil 8 advarsler og løvsagter-tilhold, men kun én eller to straffe.

Førtes der en lempeligere kurs, kunne det formodes, at løvsagtigheden i Århus ville brede sig kraftigt disse år. I stadslægens medicinalindberetninger for 1903 tales der også om et stadigt stigende antal veneriske sygdomme, og som en af årsagerne ses anført den store løvsagtighed, der herskede i byen²⁷. Man kan derfor måske konkludere, at ikke blot toppen i 1903, men også i 1905 kan skyldes, at der var særlig stor løvsagtighed, som politiet de nævnte år greb virkelig aktivt ind mod.

Spørgsmålet om, hvilke faktorer der har virket på antallet af påtalte kvinder, lader sig næppe besvare entydigt. I den første del af perioden, den tolererede prostitutions tid, ser politiets arbejdsindsat ud til at have præget registreringshyppigheden. Det er i denne periode vanskeligt at se nærmere sammenhæng med de økonomiske eller befolkningsmæssige forhold.

For tiden efter 28. september 1887 kan politiets rolle kun spinkelt følges. I denne periode havde politiet ikke så vide beføjelser til at ordne prostitutionen, og det er derfor fristende at se på de samtidige økonomiske konjunktursvingninger og befolkningsforskydninger som indvirkende faktorer.

De kraftige udsving, der er konstateret fra år til år, tyder dog på, at politiets større eller mindre aktivitet må tillægges hovedvægten – f. eks. i årene med ruffersagerne. At svingningerne skulle være økonomisk bestemte, ville have fordret en meget stor konjunkturfølsomhed. Noget sådant gav de anførte undersøgelser over prostitutionens sæsonbestemthed ikke belæg for. – Endelig har en nærmere sammenhæng med store vandringer land-by ikke kunnet etableres.

Den endelige konklusion bliver derfor, at det billede af prostitutionen, der tegnes i form af påtalerne, i realiteten ikke så meget er et udtryk for de reelle forhold som et billede på politiets større eller mindre aktivitet på prostitutionsområdet.

Konkluderende om prostitutionssystemet efter 1887

Det blev i kommentarerne til det vekslende antal påtalte antydet, at der i den rent administrative holdning til prostitutionen skete ændringer i perioden efter 1887, og specielt efter 1895. På grundlag af kurverne i fig. 1

Tabel 5. Løvsagtige kvinder fordelt efter antal meddelte advarsler, straffe og tilhold 1888–1906.

Antal påtaler	advarsler	Antal personer med		
		straffe	lægetilhold	løsgængertilhold
1	265	103	73	99
2	70	36	25	31
3	39	16	12	13
4	30	7	7	15
5	10	7	3	7
6	7	4	1	2
7	5	4	–	2
8	5	1	–	1
9	1	–	–	–
10	1	1	–	–
11	–	–	–	–
12	–	–	–	1

Kilde: jvf. kilder til Bilag 5.

og 2 kan anes et vist system i politiets holdning til prostitutionen. Også hvorledes dette adskiller sig fra systemet før 1887.

Til belysning heraf er der i tabel 5 foretaget en udskillelse af kvinder, der i perioden efter 28. september 1887 og indtil 1906 har fået mindst en af de fire påtale typer. Derigennem dannes et indtryk af, hvorledes påtalerne fordeler sig på klientellet.

I tabellen ses eksempelvis, at der under »antal påtaler 3« findes 39 kvinder med 3 advarsler, 16 kvinder med 3 straffe etc. Tilsvarende er der 3 kvinder med 5 lægetilhold, 7 kvinder med 5 løsgængertilhold etc.

Af tabel 5 under ét ses tydeligt, at langt størstedelen af påtalerne var engangforeteelser. 265 kvinder modtog kun én advarsel, 103 kvinder kun denne ene straf for utugtigt erhverv etc. Samtidig er der en mindre, nogenlunde regelmæssig gruppe, når grænsen 3 påtaler overskrides. Der er tale om en gruppe, hvis medlemmer gennem længere eller kortere tidsrum har et ret konstant synderegister og deraf følgende påtaler. Konstateringen stemmer overens med de forhold, stadslægen nævnte i 1903, da han påpegede, at politiet førte kontrol med en lille flok på 6–7 stadigt tilbagevendende kvinder, som med mellemrum anholdtes og straffedes²⁸. At påtalernes karakter ændrer sig efter 1895 rækker ikke ved det generelle billede af et lille fast klientel af løvsagtige.

Generelt stod politiet efter 1887 over for det problem, at det ikke havde hjemmel til den mest effektive kontrol, indskrivning og reglementering. Al-

ligevel var man nødt til at føre en vis kontrol med en særlig aktiv gruppe, den gruppe, som stadslægen omtalte. Kontrollen blev da effektueret gennem læge- og løsgængertilholdene. Gennem disse havde politiet styr på bopæls- og sundhedsforholdene i det mindste et halvt år ad gangen. Som det senere vil fremgå, var denne kontrol imidlertid ikke altid afgrænset til et halvt år, men kunne i visse tilfælde fornyes gentagne gange (jvf. p. 185).

I realiteten kunne man altså holde ret nøje kontrol med en række piger over længere tidsrum. Der opstod derved en gruppe af »politipiger«, som Aarhus Posten kaldte dem. D. v. s. de kvinder, man hver aften omkring kl. 18 kunne se ved politistationen, hvor de skulle »stille til parade for rettens håndhævere«²⁹. Og det er nok til denne gruppe, man må henregne de kvinder, som specielt blev trukket frem af den samlede mængde løsagtige i tabel 5.

Billedet efter den tolererede prostitutions ophævelse bliver dermed i praksis ikke så væsensforskelligt fra tiden før, som det kunne forventes ifølge loven. Der fandtes fortsat en mindre gruppe, for hvem utugtigt erhverv var mere regelmæssigt, og som politiet havde en vis føling med via lægekontrollen. Da kriterierne for disse pigers tilhold ikke er oplyst direkte, har det ikke været muligt at opgøre det samlede antal »politipiger«. Men ligesom den reglementerede gruppe før 1887 udgjorde de formentlig et ret begrænset antal, set i relation til det samlede antal kvinder, som på et eller andet tidspunkt modtog en politipåtale for erhvervsmæssig utugt.

Påtalernes indhold og prostitutionens omfang

Billedet af prostitutionen bliver ikke dækkende, med mindre man også giver en kvalitativ beskrivelse. D. v. s. en redegørelse dels for påtalernes art og vekslen, dels nærmere behandler antallet af kvinder involveret flere gange, nemlig recidivisterne.

Advarslen

Som første led i en løsagtig kvindes forbindelse med politiet stod som nævnt advarslen, som dels kunne gives efter Straffelovens § 180, dels efter § 3 i Lov af 10. april 1874¹. Der ses ikke nogen konsekvens i tildelingen af de to typer. Særlige forhold i forbindelse med uddelingen af den ene eller anden type er ej heller konstateret. Dog forekommer advarsler efter § 180 langt hyppigst.

Straffen

Respekterede kvinden ikke en tildelt advarsel, fulgte overtrædelsen i reglen op med en straf. Oftest i henhold til Straffeloven, men også andre love kunne tages i anvendelse.

På fig. 4 (p. 289 f.) ses forholdet mellem straffe efter § 180 i Straffeloven og andre lovsteder. Under andre lovsteder henregnes overtrædelser af løsgængertilhold, samt overtrædelser af §§ 3, 5, 10 i Lov af 10. april 1874.

De enkelte tal på figuren skal tages med en vis moderation, idet der i enkelte tilfælde kan være tvivl om, hvilken paragraf og lov kvinden er dømt efter. Det fremgår ikke altid helt klart, om politiet anså kvinden for dømt efter Straffeloven eller den øvrige lovgivning.

På trods af dette viser figuren tydeligt, at det især er for overtrædelser af Straffeloven, kvinderne er blevet straffet. Ja, fra 1897–1906 er der ikke konstateret en eneste dom på andet retsgrundlag. Ikke uventet fore-

kommer det største antal straffe efter andre lovsteder i årene 1882–83. Det var de år, hvor politimester Thorup kan formodes at være gået særligt hårdt frem mod de løvsagte – såvel frie som reglementerede udøvere. Og netop de reglementeredes overtrædelser er markante i disse års straffe. Det drejer sig især om overtrædelser af lægetilholdet i § 5, d. v. s. kvinder udeblevet fra lægevisitationen. Endvidere overtrædelser af § 10 i form af rømninger fra hospitalet, hvor de var indlagt for veneriske sygdomme².

Ret naturligt ophørte man senere næsten helt med at straffe på grundlag af Lov af 10. april 1874. Straffeloven var i sig selv tilstrækkelig som redskab. Loven fra 1874 var heller ikke så anvendelig, med mindre der var et regulativ for prostitutionens ordning, eller i hvert fald et system som mindede om dette. Derfor findes straffene efter denne lov så at sige også kun inden for det tidsrum, Thorup administrerede sin tolererede prostitutionsordning.

Det almindeligste forløb i kvindernes strafferegistre var i første omgang idømmelse af mindre frihedsstraffe. Først på almindelig fangekost, senere på vand og brød. Ved fornyede overtrædelser blev der tale om straffe på tvangsarbejdsanstalten i Horsens i indtil 120 dage³. Men den faktiske anvendelse af de forskellige straffe var ikke ens perioden igennem.

Generelt gælder det, at førstegangsstraffene lå på mellem 2 og 14 dages fængsel. For de næstfølgende par straffe skete der ikke større skærpelser af straffene end en stigning fra f. eks. 3 til 5 dages frihedsberøvelse. Sammenligner man med de straffe, som de samme kvinder fik for tyveri, viser utugtsdommene sig for de førsttildelte straffes vedkommende i almindelighed at være lavere.

Med hensyn til straffenes hårdhed var der forskel mellem årene 1878–87 og den resterende del af perioden. I den tolererede prostitutions tid er den højest konstaterede straf således tvangsarbejde i 60 dage. I 1890'erne kommer man derimod ud for store tvangsarbejdsstraffe på indtil 120 dage. I de sidste 10 år af den undersøgte periode er straffenes antal ganske få (fig. 4, p. 290). Der er med undtagelse af årene 1903 og 1905 heller ikke tale om særlig hårde straffe.

Baggrunden for forskellen i straffenes hårdhed må nok ses i prostitutionsordningen, som i 1878–87 virkede som et slags sikkerhedsnet for de hyppigst dømte. Med tildeling af reglement blev kvindernes erhverv tolereret og dermed ophørte deres straffe for utugt næsten helt. På den måde undgik de at blive idømt de helt store tvangsarbejdsdomme. I stedet blev de reglementerede så undertiden dømt for overtrædelser af særlovgivningen. Her var dommene begrænset til fra 2 til 5 dages fængsel⁴. Straffene af længere varighed blev især anvendt på de frie udøvere af prostitutionen.

Tabel 6. 511 straffe for erhvervsmæssig utugt fordelt på 244 dømte kvinder 1878–1906.

Antal kvinder	119	61	31	14	7	6	4	1	1
Antal straffe	1	2	3	4	5	6	7	8	14

Kilde: B56, 7285 Protokol over løsagtige fruentimmere 1875–1905; B56, 7286 Protokol over løsagtige fruentimmere 1896–1906.

Et tilsvarende sikkerhedsnet eksisterede ikke efter 1887. Derfor eskalerede straffenes hårdhed så kraftigt. Man havde nu fra politiets side i hovedsagen kun midlet via straf at søge at dæmme op for løsagtigheden. Som eksempel på dette kan anføres en kvinde, som i perioden 1882–94 blev idømt ialt 14 straffe for utugt – heraf de 10 i tiden 1889–94. Efter først at have modtaget mindre straffe på 5 dages vand og brød steg kvindens straffe i hårdhed til domme på 60, 90 og 120 dages tvangsarbejde⁵.

Det nævnte eksempel må ikke opfattes som generelt. Det viser blot, hvor vidt man kunne gå i straffenes hårdhed. Langt de fleste af kvinderne nåede kun til det stade, hvor de fik mindre fængselsstraffe.

I tabel 6 er der foretaget en opstilling af de 244 kvinder, som perioden igennem blev dømt for erhvervsmæssig utugt, og som i alt modtog 511 domme.

Tabellen viser, hvor mange af disse straffe den enkelte kvinde har fået for utugt. Lige ved halvdelen af de straffede kvinder, nemlig 119, har kun modtaget en enkelt straf. Kvinder med over 4 straffe, hvilket gerne gav tvangsarbejde, udgør med i alt 19 mindre end en tiendedel. De meget hyppigt straffede forekommer altså i et begrænset antal.

Når strafantallet og dermed hårdheden blev holdt på et så begrænset plan, hænger det til dels sammen med den politimæssige praksis, der sikkert ikke altid var lige konsekvent. Det må også tages i betragtning, at kvinderne ofte forlod byen, når de følte jorden brænde under sig. Endelig var der den mulighed, at de simpelthen opgav deres erhverv som løsagtige fruentimmere⁶.

Det kan derfor konkluderende siges, at straffene perioden igennem varierer i hårdhed. I den reglementerede tid synes reglementet at udgøre en redningsplanke for de hyppigst anholdte. De undgik derved de rigtig hårde fængselsstraffe. Senere må politiet slå til hver gang. Da der fortsat var et fast prostitutionsklientel, gik det hårdere ud over disse. Der var ikke mulighed for at få det carte blanche, som reglementet udgjorde.

For fuldstændighedens skyld må også bødestraffene inddrages. Lov af 10. april 1874 hjemler såvel tildeling af bødestraf som af fængselsstraf. I hvor mange tilfælde, bøder har været anvendt, fremgår imidlertid ikke af

protokollerne over de løstgigtige fruentimmere, som kun nævner frihedsstraffene⁷.

Det er tidligere vist, at de reglementerede faktisk i enkelte tilfælde fik bødestraffe. Om det samme har været tilfældet for de ikke-reglementerede, har det ikke været muligt at belyse gennem de stikprøver, der er foretaget i de offentlige politiprotokoller.

Løsgænger-tilholdet

Hele perioden igennem blev de løstgigtige fruentimmere, som det ses af fig. 2, tildelt løsgængertilhold. Dette må formodes at være sket i henhold til Lov om straffen for løsgængeri og betleri af 3. marts 1860⁸. I denne lov har politiet taget udgangspunkt i § 2, ifølge hvilken politimyndigheden kunne undersøge, hvorledes en person, der »... ikke vides at have formue, fast næringsvej eller anden stilling ...« ernærede sig. Kunne pågældende ikke på en fyldestgørende måde gøre rede for dette, skulle politivirigheden give dem tilhold om at søge lovligt erhverv. Politiet havde visse kontrolmuligheder. Ifølge loven kunne pågældende blive pålagt at møde hos politiet på bestemte tider for at give besked om han havde taget anvist arbejde.

Denne tilholdsform fik relevans for de løstgigtige. Thi efter at kvinderne var blevet bedt om at søge lovligt erhverv, skulle de en vis tid godt gøre over for politiet, at de faktisk ernærede sig på lovlig vis og ikke var faldet tilbage til utugten. Da løsgængertilholdene ofte blev givet sammen med advarsler efter Straffelovens § 180, kom tilholdene til at virke som en kontrolforanstaltning for advarslernes overholdelse.

Straffe har kun i begrænset antal været anvendt i forbindelse med nævnte paragraf. Det beløber sig for perioden 1881–96 til i alt 43 domme, altså mindre end tre om året⁹.

Tilholdstyper

Loven indeholder ingen formular for løsgængertilholdet, og det er ved gennemgangen af meldingsprotokollen konstateret, at der heller ikke fra politiets side var en fast formular¹⁰.

Selve tilholdene har vel været identiske hver gang, idet man opfordrede kvinden til at søge lovligt erhverv. Men kontrolforanstaltningerne varierer derimod i ordlyden, så det er muligt at udskille visse hovedtyper.

Der skelnes her mellem kvinder, som kom til Århus på besøg, og de fastboende kvinder. De udenbys kvinder kunne indskærpes, at de skulle melde sig til politiet, så snart de var kommet til byen. Under hele opholdet i byen

skulle de så i øvrigt holde politiet bekendt med deres adresse. Anmeldelsespligten gjaldt, selv om kvinderne blot opholdt sig i byen en enkelt nat. Tilholdet kunne også være mindre strengt og være begrænset til en ugentlig melding.

For de fastboende var tilholdenes følgebestemmelser også varierende. Mest almindeligt var det, at den løstboende kvinde skulle melde sig dagligt – enten kl. 16, 18 eller 20 – og godtgøre lovligt erhverv, når hun var uden fast tjeneste. For enkelte kvinder var der kun tale om månedlig anmeldelsespligt.

I en lang række af tilholdene nævnes ikke, om kvinden også skulle anmelde bopælsforandring, men da adresseoplysningerne i meldingsprotokollen er meget fyldige, må man gå ud fra, at noget sådant var tilfældet.

Enkelte kvinder var udsat for yderligere restriktioner. F. eks. tilhold, hvor kvinden fik forbud mod at være til tjeneste eller til huse i offentlige beværtninger eller danselokaler¹¹. Af mere speciel karakter kan nævnes forbud mod at færdes i Vennelyst, eller på artillerikasernen¹².

For det meste af perioden ser det i princippet ud til, at tilholdene var uden tidsbegrænsning. Selv om en kvinde med tilhold var bortrejst et års tid, var hendes tilhold altså fortsat gældende, når hun vendte tilbage. Der var dog fra 1893 undtagelser i denne ordning. Nu begyndte der at optræde tilhold begrænset til 1/2 år, ligesom det var tilfældet med de da atter optrædende lægetilhold.

Tilholdenes følgebestemmelser er i det foregående vist som ret forskellige. Det er imidlertid tydeligt, at bestemmelserne først og fremmest havde sigte på de fastboende – og her særligt på den gruppe, som dagligt skulle melde sig. I denne skjuler sig sikkert de såkaldte »politipiger«, som politiet ved deres daglige kontakter må have haft ret god kontrol med.

Effektiviteten i de tidsbegrænsede tilhold kan ikke måles definitivt, men tendenser kan antydes. Når kvinderne meldte sig, blev der foretaget en afkrydsning i meldingsprotokollen. Det almindelige indtryk af protokollen er, at kvinderne gennemgående respekterede dette krav om at melde sig. Selv om det blot drejede sig om en gennemrejse eller en enkelt dags til- eller bortrejse i måneden, har kvinderne ifølge meldingsprotokollen meldt politiet dette. I den anden ende af skalaen findes der adskillige eksempler på, at kvinder gennem mere end et år har meldt sig dagligt og fået et kryds. Alt dette falder godt i tråd med de få straffe for overtrædelser af løsgærgertilholdene¹³.

Men der var kvinder, som forsøgte at unddrage sig denne politikontrol. Som tidligere antydnet var der tale om en mængde af- og tilgangsmeldinger. Dette hang sammen med den bemærkelsesværdig store mobilitet, der her-

skede blandt de løse fugle. Derfor må det have været vanskeligt for politiet altid at checke alle kvinderne af, specielt med byens stigende indbyggertal. Og der kan næppe være tvivl om, at nogle af pigerne søgte at udnytte dette. Hvorledes skal man ellers forklare det forhold, at nogle kvinder efter at have meldt afgang få dage efter påny står indført i meldingsprotokollen? Blot ikke som tilgang, men som anholdt. Pigerne har vel forestillet sig, at de ved hyppige bortrejser kunne distrahere politiet og dermed i det skjulte komme tilbage til byen og undgå kontrollen.

Disse kvinders adfærd kan ikke forandre det generelle indtryk af meldingsprotokollen, da deres antal er så begrænset. Tilbage står fortsat, at kvinderne synes at have overholdt tilholdene overraskende omhyggeligt.

Tilholdenes ophævelse

Der fandtes udveje til at komme ud af et tilhold. Hovedmålet med tilholdene var som nævnt, at de løsagtige kvinder i perioder uden fast arbejde skulle redegøre for, hvorledes de ernærede sig. Dette indicerer, at hvis en kvinde havde fået plads, blev hun fritaget for tilholdet. – Og det var også tilfældet. Hun foreviste da politiassistenten en attest for, at hun havde fast arbejde, hvorefter hun indtil videre blev fritaget for at melde sig. Om en sådan attest har været anvendt i alle tilfælde fremgår ikke, men det må formodes at have været et politikrav.

En sådan praksis var imidlertid ikke uden farer for misbrug. Pigerne kunne få proformastillinger og dermed omgå politikontrollen, som det skete i forbindelse med en ruffersag i 1882. Et løsagtigt fruentimmer havde indlejet sig i et par værelser, hvor hun ville drive utugt for betaling. Værtsparet var indforstået med hendes erhverv. For at sikre hende »arbejdsro« udfærdigede værten derfor en attest om, at han havde fæstet pågældende fruentimmer. Denne attest foreviste kvinden på politistationen¹⁴. At eksemplet skulle være enestående, er der næppe grund til at tro.

Fast arbejde var ikke eneste udvej af et tilhold. Af andre muligheder nævner meldingsprotokollen:

1. giftermål
2. afgang fra byen
3. fritagelse med politiassistentens særlige tilladelse
4. hjemsendelse via fattiggården.

En kvinde kunne blive fritaget, blot hun meddelte, at hun skulle giftes. I andre tilfælde fremgår det, at hun måtte vise vielsesattest, og det sidste må anses for at have været den almindelige praksis. Det er kun et lille fåtal af

kvinder, der på denne måde slap ud af tilholdet. Langt almindeligere var det, at kvinderne eftermodtagelsen af tilholdet forlod byen. Vendte de aldrig tilbage, var tilholdet i praksis ude af verden.

Hvorfor en gruppe var fritaget med politiassistentens særlige tilladelse, kan der kun gisnes om. Det kan have været en slags belønning for et dadelfrit levned i længere tid, så politiet ikke mere har ment det nødvendigt at opretholde tilholdet.

Endelig kunne politiet indgive kvinderne til fattigvæsnet, som derpå sendte dem hjem til deres forsørgelseskommune. Dermed var tilholdet – hvis kvinden ellers forblev i hjemsoget – også i praksis ophævet¹⁵.

Lægetilholdet

Grundlaget for lægetilholdet må ses i Lov af 10. april 1875 § 5, hvor det bl. a. hedder, at en kvinde kan gives »... tilhold til politiprotokollen om at underkaste sig lægeundersøgelse til bestemte tider . . .«. Tilholdet kunne tages i anvendelse over for de kvinder, som i forbindelse med straffe efter Straffelovens § 180 var blevet fundet angrebet af kønssygdomme¹⁶. – I Århus blev tilholdet i årene 1878–87 anvendt på den specielle måde, at det stort set kun blev givet til den hårde kerne i prostitutionen, som så med tilholdet formodentlig fik et reglement.

Ifølge de lokale bestemmelser i Århus skulle undersøgelsen foretages af politilægen, som skulle have et dertil anvendt lokale¹⁷. I praksis var det byens læger, der foretog visitationen, der i reglen fandt sted to gange om ugen.

Visitationen

Om selve visitationens forløb – og her tænkes muligvis på førstegangsundersøgelsen – findes en beretning af dr. med. Alex Haslund¹⁸. Han beskriver processen således: »... først undersøges mundlæber, mundhule og farynx, dernæst analregion, ydre og indre genitalier, og kun hvis denne undersøgelse giver formodning om syfilis, lader man fruentimmeret klæde sig af, for at man kan undersøge hud og glandelssystem«¹⁹. Om de århusianske lægers arbejdsmetoder har afvejet fra det ovennævnte, foreligger der ikke vidnesbyrd om. At proceduren med små udsving til den ene eller anden side skulle have været fundamentalt forskellig fra den københavnske lyder ikke troligt.

Når lægen havde endt sine undersøgelser, sendte han besked til visitationen om resultatet. Ordlyden af sådanne skrivelser kunne i al sin korthed være: »N. N. er undersøgt idag. Hun er rask.«²⁰ Undertiden kunne læ-

Det har nok hørt til de mere opmuntrende sider af politiarbejdet at konfiskere så spændende billeder, men det er sikkert de færreste, det er lykkedes at unddrage publikum. Hvis man, inspireret af de frække billeder, begav sig ud på det århusianske prostitutionsmarked, var kontrasten slående. I stedet for syndefuld elegance ville de fleste møde et miljø, der var gennemtrængt af alkohol, kriminalitet, snavs og kønssygdomme.

gen meddele politiet, at han d. d. ikke havde kunnet undersøge N. N. p. g. a. forholdene, hvormed lægen må have tænkt på pågældendes menstruationsperiode.

Som regel foregik visitationen 2 gange ugentlig. Lægerne hang sig dog ikke så nøje i dagene, og det kunne godt lade sig gøre at få udsættelse med lægeundersøgelsen en dags tid. Det hyppigst forekommende træk fra kvindernes side var, at de meldte sig syge i hjemmet og dermed undgik turen til lægen. En sådan sygemelding blev kun godtaget, såfremt kvinden kunne vise en lægeattest på, at hun faktisk var syg. Meldingen »syg i hjemmet« kunne strække sig fra et par dage og op til mange måneder²¹.

Varighed

De tidsmæssige rammer for lægetilholdene undergik en væsentlig ændring i 1880erne markerede helt ny-involverede personer.

i løbet af perioden. I tidsrummet 1878–87 blev tilholdene anset for at være uden tidsbegrænsning, mens man efter prostitutionsordningens endelige sammenbrud i 1888 måtte begrænse deres varighed til et halvt år. – Det er ud fra denne synsvinkel, at der er så få årlige tilhold i førstnævnte periode, bortset fra 1878, hvor systemet etableredes (fig. 2). Tilholdene fra 1878 var nemlig stadig gældende hen i 80erne. De registrerede tilhold

Senere, da tilholdene blev gjort halvårslige, var det naturligt, at der skete en kraftig stigning i antallet. Der blev nu tale om en række fornyelser af gamle tilhold. Som tidligere antydte, betød den halvårslige termin ikke et fundamentalt skel i lægetilholds-praksis. Lægetilholdene kunne nemlig forlænges flere terminer i træk, skønt kvinderne ved alle visitationer var erklæret sunde.

De første tidsbegrænsede lægetilhold er ikke konstateret før 1893. Som det ses i fig. 2, er der i perioden 1887–92 slet ikke fundet tildelinger af sådanne tilhold. Den mest nærliggende forklaring på dette forhold er, at der netop i nævnte tidsrum er en lakune i lægetilholdsprotokollerne²². Et andet spørgsmålet er så, om der slet ikke har været anvendt lægetilhold i disse år. Noget kunne tyde på, at lægetilholdene faktisk ophørte. Lakunen starter nemlig allerede i 1887, et år, som for størstedelen var under prostitutionsordningen. Men kan det være rigtigt, at politiet allerede før – og med – reglementets ophævelse helt hørte op med at benytte tilholdene? Har politimesteren allerede inden systemets endelige opgivelse begyndt at nedtrappe det? Eller kan der være tale om en ændring i registreringspraksis, som har bevirket en anden registreringsform i sådanne sager? Problemets løsning må stå åben, da materialet ikke giver noget svar.

Fra 1893 findes igen en lægetilholdsprotokol, og tilholdet anvendes jævnlige resten af perioden. Hvorfor det netop sker i 1893 kan hænge sammen med den tidligere hævdede skærpelse af politiets kurs, der indledtes omkring dette tidspunkt (jvf. p. 172 f).

Mulighederne for at få et tilhold hævet var identiske med udvejen fra et løsgængertilhold. Dog synes der for lægetilsynet at være et yderligere forhold, som kunne give fritagelse, nemlig graviditet. Tilhørte kvinden en af de reglementerede, var det kun en midlertidig fritagelse, som kunne strække sig over tre uger lige omkring barselstidspunktet²³. I perioden efter 1887 betød det derimod total fritagelse for det givne tilhold²⁴. Dette betød naturligvis ikke, at kvinden ikke senere påny kunne tildeles et tilsvarende lægetilhold.

Selv om lægetilholdspraksis formelt kan deles i praksis før og efter 1887, er det vist, at den reelle forskel ikke var stor. Dermed udgjorde denne tilholdsform fortsat et virkningsfuldt redskab over for prostitutionen efter reglementeringens ophævelse. Det underbygger samtidig påstanden om, at systemet i de to perioder ikke var så fundamentalt forskelligt. Den eneste forskel var i realiteten reglementet.

Recidivisterne

Det har tidligere været fremført, at noget over halvdelen af de involverede kvinder kun stod opført en eneste gang. Recidivisternes antal beløb sig derefter til i alt 277 (p. 175). Inden for denne gruppe viser der sig også store variationer. Ikke blot i henseende til straffeantal o. lign. (p. 179), men også når man ser på det åremål, de nævnte kvinders funktionstid i Århus strakte sig over. Åremålet betyder ikke, at funktionstiden skal regnes ud i et stræk. I mange tilfælde ses eksempler på, at en kvinde fik en enkelt straf et år, derpå rejste bort, men nogle år senere atter vendte tilbage og genoptog sin gamle bestilling. At hun stadig væk kan have drevet sit erhverv i andre byer i den mellemliggende tid kan ikke udelukkes, men interessen er her kun koncentreret om funktionstiden i Århus – d. v. s. den registrerede funktionstid.

Den gennemsnitlige funktionstid for de 277 kvinder er opgjort til 3 år. Men i denne beregning er der ikke foretaget nogen skelnen mellem de 34 reglementerede kvinder og den øvrige gruppe ikke-reglementerede.

I tabel 7 og 8 er de to grupper opstillet hver for sig, og det afslører væsentlige forskelle i den aktive funktionsperiode.

På grundlag af tabel 7 og 8 vil det fremgå, at den gennemsnitlige funktionstid for de reglementerede kvinder var helt oppe på ca. 5½ år, mens den for den anden gruppe er faldet til godt 2½ år i gennemsnit.

Tabel 7. 34 reglementerede kvinders funktionstid 1878–1906.²⁵⁾

Antal kvinder	2	4	3	5	6	5	3	1	1	1	2	–	1
Antal år	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13

Kilde: B 56, 7285 Protokol over løvsagtige fruentimmere 1875–1905; B 56, 7286 Protokol over løvsagtige fruentimmere 1896–1906

Tabel 8. 243 ikke-reglementerede recidivisters funktionstid 1878–1906.²⁶⁾

Antal kvinder	49	97	46	24	14	5	3	3	0	2
Antal år	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10

Kilde: jvf. kilde til tabel 7.

Samtidig ses en tydelig tendens til længere funktionstid blandt de reglementerede, hvor i alt 25 af kvinderne, eller ca. 75 %, er noterede for 4 år eller derover. I tabel 8 derimod ligger koncentrationen på de første 2–3 år. 80 % af denne gruppe er placeret inden for de første 3 år.

For størstedelen er de reglementeredes funktionstid koncentreret inden for perioden 1878–87. For tre af pigerne gælder det endog, at de har fungeret hele reglementeringsperioden igennem. – Kun i tre tilfælde er tidligere reglementerede kvinder blevet noteret for at have fortsat deres erhverv efter ophævelsen af reglementet. Dette gælder bl. a. to kvinder med henholdsvis 11 og 13 års funktionstid. Hertil bør bemærkes, at sidstnævnte kvindes 13 år strækker sig over et tidsrum på i alt 25 år, nemlig i årene 1881–1906.

Blandt de ikke-reglementerede er det den tidligere nævnte gruppe af »politipiger«, som er noteret for de store åremål. Som det fremgår af tabel 8, drejer det sig om en ret lille gruppe.

Det vil for de reglementeredes vedkommende være muligt at foretage visse sammenligninger med københavnske undersøgelser. For året 1885 opgør M. Rubin den gennemsnitlige funktionstid for de indskrevne kvinder i København til godt 6 år. Han opererer her med et antal på 570 kvinder. Heraf har de ca. 43 % under 4 års funktionstid, o. 39 % mellem 4 og 10 år, og endelig 18 % over 10 år. Af disse 18 % var der flere kvinder, som havde over 25 års uafbrudt indskrivning²⁷. At så grelle tal ikke er fundet for Århus, hænger formentlig sammen med, at reglementeringsperioden her var så kort.

Den reglementerede prostitution i Århus må altså siges at have en gennemsnitsfunktionstid, som ikke væsentligt adskiller sig fra den københavnske.

Men takket være den korte reglementeringsperiode i Århus er der ikke her eksempler på de meget lange funktionsperioder.

Angående den ikke-reglementerede prostitution er det ikke muligt på samme måde at finde sammenligningsgrundlag for funktionstiden. Det må derfor alene på grundlag af tabel 8 konstateres, at der var en ret hyppig udskiftning af det prostituerede klientel. Tilbage bliver en mindre gruppe, formentlig »politipigerne«, som fremtræder som en hård kerne med en betydelig længere funktionsperiode end det normale.

De prostitueredes sociale rekruttering

I de hidtidige undersøgelser er prostitutionens udøvere blot blevet opfattet som statistiske grupper med diverse påtaler og dermed forskellig involvering i prostitutionen.

For nu at se, hvad der gemmer sig bag benævnelsen »det prostituerede klientel«, skal der foretages en dyberegående undersøgelse af disse pigers rekrutteringsgrundlag. Dels med henblik på en bestemmelse af, hvilke sociale grupper der især stillede døtre til rådighed for utugtigt erhverv. Dels for at søge de enkelte pigers egen sociale stilling belyst på tidspunktet for deres »fald«. Hertil føjes en undersøgelse af pigernes geografiske rekruttering.

Erfaringerne fra dette vil derefter indgå som komponenter ved vurderingen af, hvilke grunde der kunne bevæge en kvinde til på denne måde at sælge sin krop.

Endelig kommer som et vigtigt element en undersøgelse af, på hvilke alderstrin de involverede kvinder i Århus startede og drev deres erhvervs-mæssige utugt.

Forældre-miljøet

Til besvarelsen af spørgsmålet, fra hvilke hjem de prostituerede udgik, er kildematerialet de stillingsopgivelser, som pigerne over for politimyndigheden har opgivet for deres forældre¹. Det kan i den forbindelse ikke helt udelukkes, at pigerne undertiden kan have forsøgt at »pynte« lidt på faderens erhverv². Da det generelle indtryk af erhvervenes sociale fordeling imidlertid viser meget lav status, synes de anførte »pynterier« kun sjældent at have forekommet.

For det undersøgte materiale i Århus har det været muligt i 381 tilfælde at konstatere fædrenes stillinger, eller om pågældende kvinde var født uden for ægteskab. Dermed er der dækning for den sociale baggrund hos den største del af de involverede kvinder, nemlig ca. 60 %. I 261 tilfælde mangler

Tabel 9. Løstgite kvinders fædre eller mødre fordelt efter erhverv 1878–1906³.

Erhvervsgrupper	Antal	%
Bestillingsmænd	5	1,3
Selvstændige erhvervsdrivende	70	18,4
Liberale erhverv	2	0,5
Lønmodtagere		
funktionærer	5	1,3
faglærte arbejdere	99	26,0
ufaglærte arbejdere	145	38,0
Andre		
ugifte fruentimmere	44	11,5
andre	11	3,0
I alt oplyste stillinger	381	100,0

Kilde: Bilag 8.

de nævnte oplysninger, og disse mangler omfatter især årene fra 1898–1906⁴. Til trods for lakunerne de nævnte år er tabel 9 dog alligevel ført op til 1906, da der ikke i de eksisterende oplysninger for disse år er noget, der tyder på ændringer i den tidligere konstaterede erhvervsstruktur⁵.

De forekommende stillingsangivelser er derefter indrangeret efter erhvervsgrupperinger.

Tabellen viser et meget tydeligt billede af det sociale miljø, hvorfra prostitutionen i Århus tog sit udgangspunkt. Med klar dominans ses gruppen af lønmodtagere, som udgør i alt 65 % af det samlede antal erhvervsbetegnelser. Blandt lønmodtagerne udgør de ufaglærtes døtre 38 % af de prostituerede, men de faglærte, d. v. s. især håndværkerstanden, følger også godt med ved at notere sig for 26 %. Inden for gruppen af ufaglærte må det med henvisning til bilag 8 påpeges, at stillingen »arbejdsmand« udgør ca. 85 %. Denne gruppe må anses for at have været uhomogen, men formentlig rangerende på et meget lavt økonomisk stadi.

Hovedcentreringen omkring lønmodtagergruppen kan ikke overraske. Det må nemlig formodes, at det økonomiske gevinstmotiv ofte har spillet en ret afgørende rolle ved valget af det specielle erhverv, som prostitutionen er. Kvinderne har ikke i det miljø, de er opvokset i, set nogen mulighed for at tilfredsstille deres behov. Derfor er de søgt ind på det mindre arbejdskrævende og dog vellønnede utugtige erhverv⁶.

Dette er heller ikke enestående for Århus. Lignende tendenser gør sig gældende i det billede, man har fra København for året 1850. Her udgør gruppen af lønmodtagere godt 50 % af det samlede rekrutteringsgrundlag. I

samme retning gør Grethe Hartmann opmærksom på, at personerne i de øvrige grupper, hun arbejder med, i reglen tilhørte det laveste økonomiske lag i nævnte erhvervsgruppe. F. eks. udgjordes gruppen »Handlende« for en stor del af småhandlende. Hun konkluderer for København, at prostitutionen især tog sit udspring fra almuestanden, eller i hvert fald fra grupper, hvis økonomiske stilling ikke var den bedste⁷.

Mens man formodentlig for de tidligere anførte erhvervsgrupper i Århus kan overføre Grethe Hartmanns betragtninger, er mulighederne mere flydende for den tredjestørste gruppe, de selvstændige erhvervsdrivende, der udgjorde godt 18 %. Gruppen »landmand« spiller her en relativ stor rolle. Landmænd omfattede såvel gårdejere som husmænd og andre med selvstændig tilknytning til landbrug. Da husmænd og andre mindre jordejere udgjorde den største gruppe, må man også her tale om en lavt økonomisk funderet gruppe. Resten af hovedgruppen »selvstændige erhvervsdrivende«, som fordeler sig på forskellige handlende og håndværksmestre, lader sig ikke nøjere bestemme.

Under gruppen »Andre« udgør »ugifte fruentimmere« med i alt 44 tilfælde en så betydelig del som 11 % af de samlede erhvervsoplysninger. De ugifte fruentimmeres erhverv fremgår ikke, men i de fleste tilfælde blev der udlagt en barnefader, som i materialet er opgivet med navn og stilling. Da det imidlertid er usandsynligt, at pågældende kvinde senere er blevet gift med den udlagte fader, har moderens ugifte stand været benyttet som tællingsenhed.

Umiddelbart forekommer det at være et tankevækkende stort antal »uægte fødte«, som har haft tilknytning til prostitutionen. Set på baggrund af det generelle billede for »uægte fødte« børn i Danmark, var der imidlertid intet unormalt i det her konstaterede procent-tal for Århus. 1901–05 var det for landet som helhed således, at af alle fødte børn var 10 % født uden for ægteskab. Tallet for provinsbyer lå på et gennemsnit af 9 %⁸. Da der ikke er foretaget en undersøgelse af de eksakte tal for uægte fødsler i Århus, må sammenligningen betragtes med et vist forbehold.

I samtiden så man en tydelig sammenhæng mellem børn født uden for ægteskab og prostitution. Politiinspektør August Goll udtalte således, at han anså offentlige fruentimmere for at udgøre procentdele af »uægte fødte«, som lå 3 gange over landsgennemsnittet. Dertil må føjes, at han i 1905 regnede med 5–6 % »uægte fødte« for landet som helhed, og som sammenligning tog de offentlige fruentimmer, som på det tidspunkt var begrænset til København⁹.

Tilsvarende forhold har ikke kunnet konstateres under den type prostitution, som eksisterede i Århus. Her oversteg de prostitueredes andel af

»uægte fødte« kun gennemsnittet for provinsbyer 1901–05 med et par procent.

Den sociale slagside?

Af det foregående fremgik det, at prostitutionens rekruttering havde social slagside – i hvert fald hvad angik den konstaterede prostitution. En læser fremlagde imidlertid i Aarhus Amtstidende det synspunkt, at hele det eksisterende prostitutionssystem var socialt afsporet. »Man vil måske indvende, at det er fra arbejderbefolkningen, at prostitutionen har sit tilløb. Dette er rigtigt, men dermed er ikke givet, at denne del er opdraget eller opdrager dertil«, hed det. Tværtimod fandt indsenderen, at hele prostitutionsbilledet var falsk. I de tilfælde, hvor middelklassen eller højerestående personer blev involveret, blev der blot dækket over de pågældende¹⁰.

Beskyldningen var grov og appellerede til modindlæg. Trods opfordringen til debat om spørgsmålet fra læserens side synes ingen at have ønsket at benægte eller bekræfte påstanden. Hvor meget hold, der var i den, lader sig ikke afgøre, men helt usandsynlig forekommer den ikke. I de mere formuende og bedre økonomisk stillede klasser har der været mulighed for i tilfælde af en datters fejltrin enten at bekoste en midlertid bortsendelse eller på anden måde undgå »at tabe ansigt«. Tilsvarende muligheder har ikke eksisteret for lavttjenende grupper som håndværkere og arbejdere, der ofte med en lav løn havde en stor børneflok at tage vare på. Noget helt andet er det så, at der ikke inden for den økonomisk bedrestillede gruppe var samme økonomiske motiver for en indtræden i et utugtigt erhverv.

Ser man bort fra det uløste spørgsmål om rekrutteringen fra højere sociale lag, viser det århusianske billede af prostitutionens rekrutteringsgrundlag en tydelig koncentration om bestemte grupper i samfundet. Nemlig de mennesker, som socialt og økonomisk har været dårligst stillet. Dette forhold er som påpeget ikke enestående for Århus, men afspejler sig også i København, hvor omtrent samme fordeling af erhvervsgrupperne findes.

I et samfund, hvor prostitutionen anses som et onde, tenderer prostitutionsrekrutteringen mod at være omvendt proportional med det socialt-økonomiske stade. Det bedre økonomiske grundlag giver nemlig mindre trang til at overskride moralbarrieren og hengive sig til prostitution.

De prostitueredes erhvervmæssige rekruttering

Når en kvinde blev anholdt for prostitution, var det ifølge lovens bogstav, fordi hun drev eller var mistænkt for at søge erhverv ved utugt¹¹. Selve

Nygade var i hele den omhandlede periode hjemsted for en del prostitutionsvirksomhed. Billedet her er noget senere, omkring midten af 1920'erne. Også i efterkrigsårene holdt mange prostituerede til i gaden, hvor der tilmed var en omfattende smugkro-virksomhed. Efter saneringen af gaden og senere nybyggeri er alt dette nu historie.

begrebet »erhverv ved utugt« har tidligere ganske kort været berørt (p. 161). I den forbindelse blev det påpeget, at politiet i reglen havde store problemer med sikkert at konstatere, om en kvinde drev erhverv ved utugt – eller blot utugt.

Nøgleordet i sagen er: vederlag. Ved erhvervsmæssig utugt blev der ydet et vederlag af den mandlige part for den ydelse, han modtog hos pågældende kvinde. Om forholdet mellem sådanne parter kunne tolereres hang i prostitutionsmæssig betydning sammen med, om der var noget økonomisk mellemværende.

Det er hævet over al tvivl, at kvinderne på enhver måde søgte at dække sig ind i spørgsmålet om modtaget vederlag. Gentagne gange ses det, hvorledes en anholdt kvinde påstår, at de modtagne penge ikke var at opfatte som vederlag for samlejet. De skulle blot opfattes som en foræring – eller blot som et lån. De bedyrede, at de i hvert fald ikke havde forlangt betaling for deres villighed. Af politiprotokollerne fremgår det dog samtidig, at politiet ikke lod sig bluffe. Om de penge, som kvinderne modtog, hed det almindeligvis, at det var »selvfølgelig i anledning af hendes venlighed«¹².

Tabel 10. Løbsagtige kvinder fordelt efter opgivet erhverv 1878–1906.

Erhvervsopgivelse	Antal	% ¹³
Enke	4	1,0
Fabriksarbejderske	5	1,3
Forladt hustru	2	0,5
Frisørinde	1	0,3
Gift	3	0,8
Kludepillerske	1	0,3
Offentlig fruentimmer	12	3,2
Separet	6	1,6
Strickerske	1	0,3
Sypige	18	4,8
Tyende	316	84,0
Uden beskæftigelse	6	1,6
Utugt	1	0,3
Registrerede stillinger	376	100,0
Stilling ikke oplyst	266 ¹⁴	

Kilde: B 56, 7285, 7286, Protokol over løbsagtige fruentimmere 1875–1905, 1896–1906; B 56 7293, Meldingsprotokol 1877–1901.

Det ville imidlertid som allerede flere gange anført være meget forkert at kæmpe alle de her omhandlede kvinder over én kam. Betegnelsen »erhverv ved utugt« i den forstand, at der var tale om en regelmæssig levevis, dækkede kun en stærkt begrænset gruppe af kvinderne. Nemlig de reglementerede fra 1880erne og »politipigerne«, som fungerede i 1890erne og 1900erne. For disse pigers vedkommende kan man sikkert tale om prostitutionen som det egentlige erhverv – d. v. s. helprostitution.

Den langt største gruppe med kun enkelte påtaler er snarere at opfatte som halvprostitution – d. v. s. prostitutionen som bierhverv. Eller i nogle tilfælde som hovederhverv for ganske korte tidsrum, nemlig til pigerne blev pågrebet første gang.

For de helprostituerede kan man tale om et reelt erhvervsskifte ved overgang til prostitution. Det er mere uklart for den halvprostituerede del af kvinderne. Det kan ikke altid gennemskues, om rubriceringen skyldes, at kvinderne er undgået politiets kontrol – og altså reelt er helprostituerede – eller om de er nye i faget. For begge grupper gælder imidlertid, at det i reglen er muligt at konstatere, fra hvilke erhverv de vendte sig til prostitutionen. En opgørelse over erhvervssammensætningen blandt alle kvinder med påtaler for prostitution ses i tabel 10.

Tabel 10 omfatter, som det ses, kun omkring 60 % af samtlige behandlede kvinder. I de resterende tilfælde er der ikke oplysninger om pågældendes erhverv. Dette kan hænge sammen med den tidligere anførte mu-

lige svækkelse i protokolførelsen i slutningen af 1890'erne. De manglende oplysninger kan også skyldes, at kvinderne ved overgang til prostitution kan have stået uden erhverv. Alene efter 1896 drejer det sig om i alt 210 tilfælde uden erhvervsbetegnelse. Hertil kommer de 37 kvinder, som er registreret i meldingsprotokollen, men også uden stillingsangivelse. Materialet må tages med disse forbehold, men heller ikke i dette tilfælde peger de forekommende registreringer i årene efter 1896 – i alt 51 – på nogen ændring i den relative erhvervsfordeling.

Tabel 10 lader ingen tvivl tilbage om, blandt hvilke erhvervsgrupper man skal søge prostitutionens spirer. Gruppen af tjenestepiger udgør hele 84 % af det samlede antal registrerede stillinger. Det, at pigerne opgav en stilling, var dog ikke ensbetydende med, at det var deres arbejde det pågældende tidspunkt. De kan have været uden jobs og blot refereret til det sidste arbejde, de har haft. At de anholdte skulle opgive falske stillinger, er der næppe nogen grund til at tro.

Foruden den allerede nævnte gruppe er der kun to, som har over ti angivelser, sytterne og de offentlige fruentimmere med henholdsvis 18 og 12 angivelser. Sidstnævnte gruppe tyder på indvandring fra byer med et officielt reguleret prostitutionsvæsen. Stillingen »offentlig fruentimmer« kendes ikke i Århus, hvor man kun benytter udtrykket »løsagtige fruentimmer«. Det er da også markant, at man blandt de nævnte fruentimmeres tidligere opholdssteder finder byer som København og Ålborg, hvor prostitutionen havde det officielle stempel¹⁵. Der har formodentlig været tale om prostituerede, som har villet søge nye græsgange.

For København har Marcus Rubin foretaget en tilsvarende erhvervsgruppering af de 570 kvinder, der i 1885 var registreret som offentlige fruentimmere. Også i hans materiale er der et stort antal, 39 %, uden erhvervsopgivelser. Rubin fandt, at disse kvinder i indskrivningsøjeblikket havde stået uden erhverv og muligvis derfor havde gjort det sidste og afgørende skridt på prostitutionsbanen¹⁶.

I Rubins undersøgelse er erhvervsfordelingens spredning ikke væsensforskellig fra den århusianske. Men den relative fordeling af kvinder inden for de enkelte grupper er tydeligt anderledes. De 344 kvinder, hvis erhverv var oplyst, fordelte sig på følgende grupper:

Fabriksarbejdersker	24 %
Tyende	18 %
Syersker	14 %
Daglejersker	14 %
Boende hos forældre	14 %
Andre erhverv	16 % ¹⁷

Der synes umiddelbart at være tale om en noget anderledes rekruttering sammenlignet med de århusianske forhold. Men det kan i nogen grad skyldes de anvendte tællingsenheder. Formodentlig kan der ikke skelnes skarpt mellem tyende og daglejersker, som tilsammen udgør den største gruppe. Dette kan ikke bortforklare det store antal fabriksarbejdersker, hvis tilstedeværelse må hænge sammen med den større industrielle udvikling i København. Fordelingen kan skyldes, at Rubins undersøgelse byggede på et enkelt år. Materialet kan herved have fået en vis skævhed. I hvert fald viser andre undersøgelser fra Danmark – dog i 1920'erne – at fabriksarbejderne ikke spillede nogen særlig rolle i prostitutionen. De udgjorde i denne undersøgelse ca. 7 %, mens tjenestepigerne figurerede med over 80 % af erhvervsangivelserne¹⁸.

Tilsvarende for svenske forhold, hvor der i årene 1900–04 var en fordeling i Stockholm på 60 % tyende og kun 8 % fabriksarbejdersker¹⁹.

Det århusianske prostitutionsklientel indgår således i et generelt billede, hvad angår de involverede pigers tidligere erhverv. Med reference til tabel 10 kan det slutes, at tyende-gruppen især var udsat for at havne i utugtigt levned. Et mindre supplement stilledes af sypigerne og offentlige fruenteimmere, som kom andet steds fra og af og til slog sig ned i byen.

De prostitueredes geografiske rekruttering

Tiden efter 1870 og årene fremover karakteriseres i reglen ved de stærke befolkningsforskydninger, der i disse år manifesterede sig gennem vandringen fra land til by¹. Mange unge af begge køn var med i vandringen. Det rejser uvilkårligt spørgsmålet, om der var sammenhæng mellem de mange tjenestepiger i prostitutionen og befolkningsforskydningerne.

Kildematerialet

Ved behandlingen af dette spørgsmål har det været nødvendigt som registreringsenhed at holde sig til fødestedskriteriet. D. v. s. de oplysninger, der gives af pigerne til myndighederne vedrørende fødselsår og -data. Dels er dette kriterium det eneste anvendelige i forbindelse med de forhåndenværende data. Alle pigerne på nær 6 har opgivet såvel fødselsdata som -sted². Dels er det kriteriet, ud fra hvilket myndighederne i mange anliggender ordnede de påtalte pigers videre skæbner. Fødestedet var nemlig i reglen samtidig den forsørgelseskommune, som de løst pige uden erhverv blev hjemsendt til af myndighederne i Århus³.

Kriteriet er ikke uden svagheder. Fødestedet behøvede naturligvis ikke at være permanent opholdssted og var det i mange tilfælde heller ikke. – Disse kvinder, som for så stor en del var tjenestepiger, havde meget hyppige flytninger, betinget af deres vekslende tjenesteplasser. Som regel mistede pigerne ikke ganske forbindelsen med forældrene, som formentlig også var mere bofaste. Dette giver sig bl. a. udtryk i, at pigerne i deres opgivelser af tidligere opholdssteder ofte ind imellem tjenestesteder i andre kommuner opgiver deres fødekommune. De har da om ikke været hjemme hos forældrene, så dog på hjemegnen, og de kan dermed siges fortsat at have været i kontakt med fødekommunen.

Endvidere har kvinder i 21 tilfælde opgivet et fødested uden for Århus by, skønt de angav at bo hos forældrene i Århus. Forældrene er altså på et tidspunkt efter pigens fødsel flyttet ind til byen. Uanset dette vil pigen i de følgende undersøgelser blive henregnet som indflytter. Hendes tilstedeværelse i byen er under alle omstændigheder resultat af en indflytning.

Tabel 11. Geografisk rekruttering inden for Danmark med nabolande for 568 påtalte kvinder i Århus 1878–1906.

Geografisk område	Antal kvinder	%
Jylland	472	83,1
Fyn	12	2,1
Sjælland	15	2,6
København	23	4,0
Samsø	7	1,2
Lolland-Falster	7	1,2
Norge/Sverige	22	3,9
Syd for Kongeåen	10	1,8
I alt	568	99,9 ⁴

Kilde: Bilag 9.

De geografiske data omfatter ikke alle kvinder med påtale. Foruden de 37, hvor fødestedsoplysningerne helt mangler, har det for et antal af samme størrelse ikke været muligt at stedfæste fødekommunen med sikkerhed. Det drejer sig f. eks. om byer som Aasted, der kan placeres såvel ved Viborg som ved Frederikshavn. Eller Hover, som findes både ved Vejle og Ringkøbing⁵. Dermed kommer det samlede antal stedfæstede ned på 568, som trods alt dækker over 85 % af det samlede klientel.

De prostitueredes geografiske herkomst

Af tabel 11 ses, i hvilke dele af landet, den århusianske prostitution havde sit udspring.

Set under ét er det tydeligt, at Jylland med over 80 % var det helt dominerende rekrutteringsområde. De øvrige landsdele og udlandet kom aldrig til at spille nogen rolle. Af bilag 9 fremgår, at København og Sjælland havde en mindre oplussen i slutningen af perioden, uden at det på nogen måde havde signifikant betydning.

Samsø stod med i alt 7 markeringer, hvilket var et relativt stort antal. Dette forhold vil senere i kapitlet blive diskuteret nærmere.

Af de udenlandske piger var det især de svenske, der var impliceret. Perioden igennem var der et ikke ringe antal set i sammenhæng med rekrutteringen fra forskellige danske amter. De svenske piger synes at have været et generelt problem.

I sine rubriceringer over de offentlige københavnske fruentimmeres fødestedsoplysninger har Marcus Rubin en speciel rubrik for piger fra Sverige.

Tabel 12. 472 løssagtige kvinders geografiske rekruttering fra jyske amter 1878–1906^a.

Fødestedsamt	Antal kvinder	%
Århus	284 (143) ⁷	60,2
Randers	74 (13)	15,7
Viborg	29 (12)	6,1
Hjørring	10 (1)	2,1
Ringkøbing	22 (2)	4,7
Ålborg	21 (6)	4,4
Thisted	12 (1)	2,5
Vejle	18 (4)	3,8
Ribe	2 (-)	0,4
I alt	472	99,9 ⁸

Kilde: Bilag 10.

Han påpeger, at man var vant til at antage, »at det ikke altid er den bedste tilførsel, der kommer fra Sverrig, men at der fra denne kant leveres et endogså betydeligt bidrag til vore deklasserede fruentimmere«⁹.

For Københavns vedkommende var det oplagt, at svenske piger indfandt sig. Turen over Sundet ansås næppe for nogen hindring. Men hvorfor i Århus? En mulig besvarelse gives i en artikel i Dagens Nyheder, som behandlede netop spørgsmålet om de svenske piger i Danmark. I den forbindelse kritiseredes stærkt de samvittighedsløse »kommissionærer«, der drev kvinderovslignende virksomhed ved at indføre de såkaldte svenske malkepiger til landet. Alvorlige problemer kunne opstå for disse høje, velbyggede og kraftige piger, hvis de ikke fik det lovede arbejde. Prostitutionen var da en udvej¹⁰.

Sådanne piger kan også være kommet til Århus og dér på visse tidspunkter have drevet utugtigt erhverv.

Set for Jylland alene viser der sig en endnu større koncentration om enkelte rekrutteringsområder. Dette er illustreret ved tabel 12, som er inddelt efter de enkelte jyske amter.

Århus amt ses blandt de jyske amter at være klart dominerende med ca. 60 % af hele rekrutteringen fra Jylland. Som det fremgår af parenteser i tabel 12, var halvdelen af dette antal dog udgået fra selve byen.

Næststørste amt er lige så klart Randers amt. Tilsammen stillede de to naboamter ca. 75 % af samtlige lokaliserede jyske piger med påtaler i Århus. I Randers amt kom pigerne fortrinsvis fra landområderne. Det kan ikke undre, når man betragter, hvor tæt dette amt grænser op til selve Århus by i Århus amts nordlige del.

De øvrige amters bidrag til Århus-prostitutionen ligger på et tilsvarende niveau som de øvrige landsdeles. Viborg var dog i en lidt fremskudt position, hvilket også kan hænge sammen med dette amts nærhed til Århus by i områder vest for Århus.

De piger, der blev indblandet i prostitutionen i Århus var altså for hovedpartens vedkommende født i områder, der lå ret tæt på byen. Århus og Randers amter dominerede, men samtidig peger fødestedsoplysningerne på en koncentration i selve amterne henimod Århus. En meget stor del af de lokaliserede kvinder var født inden for en afstand af ganske få kilometer fra byen.

Denne tendens kan ikke undre. Lignende forhold gjorde sig gældende i den almindelige befolkningsudvikling i Århus. Af Århus bys befolkning i 1901 skal 2/5 være født i selve byen, 2/5 født på landet i nærmere omegn, mens den sidste femtedel var tilflyttere fra andre byer. Byen har som en magnet trukket først og fremmest befolkningen i den nærmeste omegn til sig. Tilgangen aftog mærkbart, når det drejede sig om fjernere dele af landet ¹¹.

Trafiknettets rolle

For kvinderne i den nærmeste omegn har det ikke været forbundet med transportproblemer at nå ind til Århus. Ville de ikke tage postvogn eller tog, var afstandene ofte ikke større, end at rejsen kunne klares til fods.

Hvad angår de fjernereboende er det fristende at se en sammenhæng mellem trafiknettets udbygning og deres tilstedeværelse i Århus. Udviklingen i jernbanerne falder i denne sammenhæng særligt i øjnene. Her tænkes på den stærke udbygning af de jyske baner, som i løbet af 1860erne bragte Århus i kontakt med så store dele af Jylland ¹². Pr. jernbane var der mulighed for langt større mobilitet. De uheldige følger var man imidlertid også godt klar over i samtiden.

Århus byråd fremførte i 1875 i sin argumentation for en prostitutionsordning bl. a. byens placering som knudepunkt for den stedse tiltagende personfærdsel ¹³.

På grund af manglende oplysninger om prostitutionsklientellet før jernbanernes gennembrud lader denne udviklings betydning sig ikke nærmere klargøre. I visse områder synes der dog at være en vis sammenhæng. Når f. eks. piger fra det østlige Djursland optræder så relativt hyppigt, kan det hænge sammen med trafikmulighederne. Der var transport til Århus ad såvel land- som vandvejen. I 1876–77 blev Århus–Ryomgårdbanen åbnet, hvorved der blev rute helt til Grenå ¹⁴. Og allerede i 1874 var Århusbugtens Dampskibsselskab begyndt fast rutefart på Kaløvig, Knebel m. fl. pladser

I 1880'erne var Sandgravvej, nu mellem Skovvejen og ALTS's tennisbaner, tilholdssted for en del prostituerede. Sammen med Skovvejen dannede den lille gade næsten et prostitutionskvarter.

Tabel 13. 34 reglementerede kvinders geografiske rekruttering 1878–1887.

Fødested	Antal
Århus by	15
Århus amt	9
Randers amt	1
Viborg amt	4
Thisted amt	1
Vejle amt	2
Flensborg	2

Kilde: Bilag 11.

på Mols, samt Ebeltoft og senere Samsø¹⁵. For Samsø synes det oplagt, at Århus var stedet, hvor de unge piger tog hen. Her har de gunstige transportforhold kun yderligere kunnet stimulere.

I tabel 12 er perioden 1878–1906 gjort op under ét, hvorved observationer af eventuelle svingninger i rekrutteringsgrundlaget udelukkes. Fremgangsmåden retfærdiggøres imidlertid ved, at der ikke synes at være foregået sådanne svingninger. Hele perioden igennem ligner billedet det generelle. De hyppigste opgivelser gælder for Århus og Randers amter, og kun spredte oplysninger findes fra andre jyske amter (jvf. bilag 10). Selv i årene med toppe i påtalernes og i de involverede kvinders antal ses der ikke ændringer i den relative fordeling.

Tidligere er det påpeget, at det ikke synes muligt at se forbindelse mellem store indflytterskarer og stigende antal påtalte kvinder (jvf. p. 170–171). Denne konklusion underbygges yderligere gennem disse undersøgelser over rekrutteringen. De år, hvor påtalerne var særlig hyppige, viser indflytternes andel sig ikke forskellig fra de »normale« år. De 34 § 5-kvinder var i hovedsagen fra Århus eller nærmeste omegn. Det ses i tabel 13, at der var tale om et udpræget lokalt klientel, en gruppe, som har været godt kendt i byen. De to piger fra Flensborg var søstre.

Hvor hurtigt skete »faldet«?

Når en pige besluttede sig til at tage ind til Århus, var det formentlig med det mål for øje at få et job i byen. Enten som tjenestepige eller måske på

fabrik. At der bag indflytningen i almindelighed skulle ligge et bevidst ønske om at drive utugtigt erhverv i byen, er der intet, der tyder på. Undtagelsen herfra var de fruentimmere, som allerede inden ankomsten til Århus havde været reglementerede i byer med offentlig prostitution. Det var imidlertid få.

Blandt tjenestepige-typen ses det ofte, at pigerne opgav Århus som bopæl flere gange, uden at de da fik påtaler. På disse tidspunkter har byen blot været en af de mange stationer på deres vej som tjenestepiger. I samme retning peger de eksempler, hvor piger ses at have slået sig ned i byen, og hvor der så kan være gået flere år, inden de er »faldet«¹⁶.

Der kan intet generelt siges om den tid, der gik, inden sådanne indflyttere henfaldt til prostitution. Dels er materialet ikke fyldestgørende om kvindernes ankomst-tidspunkter til Århus. Dels kan det ikke klart konstateres, om pigerne faktisk har opholdt sig i byen mellem ankomst-tidspunktet og påtalerne. Derfor vil kun visse tendenser kunne antydes.

Det ser ud til, at der hengik meget varierende tidsrum mellem ankomsten til byen og den første påtale. Adskillige gange står de påtalte ikke opført som boende i Århus før selve den dag, de har fået påtalen. Altså kan de være ankommet samme dag og straks have vakt politiets mistanke. Sammenfaldet mellem bopælsopgivelse og påtale kan dog hænge sammen med, at politiet ved anholdelsen har fået lokaliseret pigens bopæl i byen.

I den anden ende af spektret ses kvinder, som efter 10 års eller længere ophold i byen pludselig begynder at modtage påtaler. Ind imellem disse yderpunkter findes så grupper med stærkt varierende tid i Århus inden første konflikt med loven. Men det er ikke muligt at trække generelle linier op.

Benævnelsen »det prostituerede klientel« er hermed uddybet, hvad den sociale og geografiske rekruttering angår. Størstedelen af klientellet var at finde blandt tyendet, tidens almindeligste kvindebeskæftigelse. Samtidig var det et tyende, som udsprang fra et socialt lavt stade. De involverede piger viste sig især at komme fra hjem med små kår. Fædrene hørte hyppigt hjemme i gruppen »lønmodtagere«, omfattende såvel ufaglærte som faglærte arbejdere. Hertil kom en vis rekruttering fra frie erhverv, men formentlig også her på et relativt lavt socialt stade.

Omkring 70 % af de lokaliserede piger var tilflyttere til byen. For størstedelen dog piger, der kom fra områderne lige omkring Århus. Håbet om arbejde har lokket, og ofte gik det da også godt for pigerne inde i byen i mange år. Til gengæld synes det i andre tilfælde at have været meget hurtige »fald«. Dette forhold kan være udtryk for, at pigerne allerede i deres hjemkommuner havde været »lette på tråden«, men skal dog snarere forklares ved kildematerialets utilstrækkelighed.

Årsager til prostitutionen

Ganske bestemte erhvervsgrupper afgav fortrinsvis kvinder til prostitutionen. Det er derfor naturligt at spørge, om der netop inden for disse erhverv var særlige betingelser for afgang til de prostitueredes rækker. Tjenestepiger stod på et så lavt økonomisk stade, at de økonomiske fristelser var iøjnefaldende. Men var der andre årsager?

Retarderede eller forførte piger

Spørgsmålet er stærkt omdebatteret og bliver diskuteret i alle mere saglige behandlinger af prostitutionen. I ældre forskning talte bl. a. italieneren Cesare Lombroso om specielle, medfødte egenskaber. De gjorde en kvinde til prostitueret og fandtes hos de fleste prostituerede. Han opererede med begrebet »en født prostitueret«. Ligeledes opfattede man det prostituerede klientel som rekrutteret fra samfundets biologisk og åndeligt set laveste stade. Herved fik man en gruppe af åndelige undermålere, som simpelthen ikke kunne blive andet end prostituerede¹.

Sådanne teorier er siden blevet stærkt modificeret fra forskellig side. Således gjorde den kendte tyske prostitutionsforsker, Ivan Bloch, opmærksom på, at de »arvelige egenskaber« snarere var resultater af tilværelsen i de prostitueredes miljø end medfødte². Tilsvarende påpegede danskeren Tage Kemp, at de oplysninger, der lå til grund for de ældre slutninger, i reglen byggede på politiets protokoller. Dette var fejlagtigt, idet de mere kløgtige prostituerede ikke figurerede her. Det var kun de dårligst begavede, der ikke kunne snøre politiet. Selv om undersøgelserne af den psykiske habitus hos prostituerede fortsætter, hviler hele spørgsmålet på et så usikkert grundlag, at det i reglen ikke lader sig gøre at drage endelige konklusioner.

En anden af de traditionelle årsagsforklaringer er henvisningen til den uskyldige pige, der kommer til byen, bliver forført eller bondefanget og derpå efterlades i »sølet«. Den forførte pige havde ikke lette kår. Særligt gik det ud over »horekvinden«, der fødte et barn inden ægteskabet⁴.

Situationen, der opstod i forbindelse med en ugift kvindes graviditet, førte givetvis undertiden pigerne ud på skråplanet. I fattigvæsenssager ses det flere gange, hvorledes ugifte kvinder ret kort tid efter fødsler optræder med politipåtaler for prostitution. I juli 1893 var således et 20-årigt pigebarn indlagt på fattiggårdens hospital for at føde et barn, hvorpå hun i begyndelsen af 1894 startede en to-årig karriere inden for den lette brigade i Århus⁵.

Andre farer for unge piger, der kom til byen, var det miljø de kom til at leve i. Dette måtte en 15-årig pige sande. Ved sin ankomst til byen flyttede hun ind i en lejlighed, beboet af et par løvsagtige piger. Af politiforhørene fremgår det, at nævnte pige ved indflytningen var uskyldig. Under påvirkning af sine medlejere – og i dette tilfælde også værtinden – varede det imidlertid ikke længe, inden hun havde mistet det prædikat⁶.

I årene efter 1906 er det endvidere konstateret, hvorledes de unge piger startede i al uskyldighed med at more sig i skovene eller i forlystelsesetablissementerne. Tit førte det videre⁷.

Økonomiske motiver

Igennem alle behandlinger af prostitutionens årsager går som en rød tråd det økonomisk fristende i prostitutionen. Det hedder fra alle sider, at kvindelønningerne var så lave, at de næsten tvang nogle til at drive prostitution. Danske kvinder ledes ind i prostitutionen først og sidst ved danske kapitalisters udbytning af dansk kvindelig arbejdskraft, hedder det i Demokraten. Tjenestepiger befinder sig i et sandt husslaveri. Piger, som er beskæftiget i butik, på fabrik eller kontor, får så dårlig betaling, at de næppe kan holde logi eller leve af det⁸.

Demokraten har nok stillet sagen på spidsen, men der har givetvis været kvinder, som har været drevet af arbejdslønnens utilstrækkelighed eller den rene nød. I politiforhørene er fundet eksempler på, hvorledes en kvinde direkte har angivet, at hun havde drevet utugt som erhverv, fordi hun intet andet havde at leve af⁹. I samme retning svarede en enke, som søgte erhverv ved utugt, at der ikke var nogen skam i at ernære sig og børnene på denne måde¹⁰.

Hvor stor betydning, man kan tillægge den økonomiske faktor i form af decideret nød, er imidlertid et problematisk spørgsmål. Hele tiden blander sig i dette motiver som lathed, letsindighed, forfængelighed og deraf følgende luksustrang. Selv om økonomien nok ligger som dybeste årsag, kan det være vanskeligt klart at udskille de faktorer, der bestemmer en kvindes overgang til prostitution.

Tabel 14. Gennemsnitlig års- og dagløn for kvindeligt tyende i Århus amt, Jylland og Danmark i året 1897.

Område	Pengeløn	Kost og logi ¹¹	Årsløn	Dagløn ¹²
Århus amt	126	168	294	0,97
Jylland	130	190	320	1,07
Danmark	140	197	337	1,12

Kilde: Statistiske Meddelelser 4. R. bd. 5, Hefte VIII 1899, p. 8.

I behandlinger af prostitutionen i 20. århundrede udtrykkes således stor tvivl m. h. t. fattigdommen som årsag. Torsten Erikssons bog, »Prostitution och Samhälle«, som omhandler prostitutionen såvel omkring århundredskiftet som senere i 20. århundrede, diskuterer de nævnte motiver. Ud fra eksempler på kvindelønningerne påpeges det, at det ofte var surt tjente penge, en kvinde kunne opnå ved regelmæssigt arbejde. Som regel strakte disse penge kun lige til dagen og vejen og tillod ikke nogen form for luksus. Var en kvinde lad, men luksus-minded, og var hun tilstrækkelig ligegyldig i sin seksuelle holdning, ja, hvorfor så pukle hver dag? Hun kunne tjene betydeligt mere langt lettere. Var der en efterspørgsel, var det naturligt, at en kvinde udnyttede chancen, såfremt hendes psyke tillod det ¹³.

Tilsvarende iagttagelser fremgår af en engelsk undersøgelse – dog fra 1940'erne. Her har man via interviews søgt en række prostitueredes motiver fremdraget. Hos de adspurgte synes også den lette økonomiske fortjeneste at have spillet en væsentlig rolle ¹⁴.

Opfattelsen af luksuslivets fristelser som væsentlig årsag er ikke en ny foreteelse; den blev også almindeligt diskuteret i samtiden. I 1888 omtalte lederen af Magdalenehjemmet i København, Thora Esche, at arbejde stod som noget lidet tillokkende for denne gruppe kvinder, medens »utugtsyndens, takket være humanitetens falske ånd, står tildækket med silke og fløjl i sine dertil indrettede oplyste, smykkede og med munter musik opfyldte haller og vinker fristende ad de unge.« ¹⁵

Tjeneste- og sypigernes løn- og arbejdsforhold

Prostitutionen stod umiddelbart som et økonomisk fristende alternativ. Den økonomiske indtjening og arbejdsforholdene blandt tjenestepiger og sypiger sammenlignet med prostitutionens økonomiske gevinster viser, hvor stor fristelsen var.

Ved hjælp af opgørelser i Statistiske Meddelelser for 1899 har det været muligt at opstille tabel 14 over det kvindelige tyendes arbejdslønninger.

Det konstateres, at gennemsnitsdaglønnen i Århus amt har været under en krone. Amtet har åbenbart lønmæssigt ligget noget under gennemsnittet for Jylland og Danmark som helhed. Jylland og Århus amt er specielt udtaget, fordi det, som det tidligere er vist, især var disse områder, der udgjorde rekrutteringsgrundlag for den århusianske prostitution.

Tilsvarende lønninger fremgår for forskellige større eller mindre herregårde, der i perioden 1878–1907 er noteret for lønninger mellem 88 og 120 øre pr. dag¹⁶. I denne opgørelse synes lønniveauet at have ligget nogenlunde fast over en lang årrække, men forholdene på de enkelte herregårde var stærkt varierende.

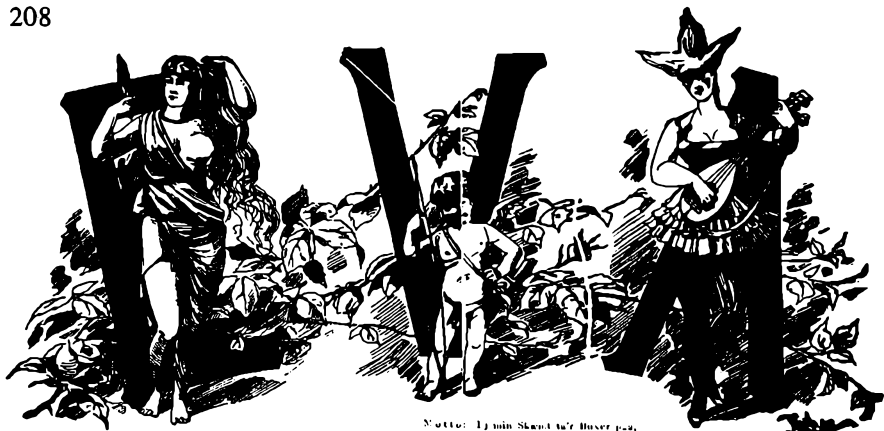
Man kan ikke slutte umiddelbart fra tallene i 1897 og sige, at dette var lønniveauet de foregående 20 år. Marcus Rubin gør således opmærksom på, at der i tiden 1892–97 skete en stigning i kvindelønningerne i Jylland på ca. 10 %¹⁷. Blot er der her etableret et lønniveau for 1897, som giver mulighed for visse sammenligninger. Lønningerne før 1897 kan ganske vist ikke ganske nøje bestemmes, men må dog formodes i almindelighed at have ligget under 1897-niveauet. Tendenser i den retning udviser i hvert fald de anførte herregårdslønninger.

Angående indtjeningsforholdene for sypiger er det for de københavnske syerskers vedkommende oplyst, at det årlige gennemsnit lå mellem 3 og 400 kr. i slutningen af 1880'erne. Mange fuldt arbejdsdygtige piger måtte imidlertid nøjes med en årsløn på 250 kroner, hvilket giver meget lave daglønninger¹⁸.

Nær knyttet til spørgsmålet om lønnen var arbejdstiden. For tyendet på landet blev der ifølge Rubin regnet med 300 arbejdsdage årligt. Om sommeren bestod dagen af 11 timers arbejde – om vinteren af 9 timers¹⁹. En tjenestepige beklagede sig i et indlæg i månedsskriftet »Kvinden og Samfundet« over den lange arbejdsdag, som hun endog opgav til at være 16 timer²⁰.

For de københavnske syersker ses en meget varierende arbejdstid. Over halvdelen oplyses at have haft 10–11 timers arbejdsdage. 25 % havde over 11 timers arbejde i gennemsnit pr. dag. Dertil kom så specielt for sypigerne spørgsmålet om arbejdsløshed, som for deres vedkommende var sæsonbestemt. Det gav ret ulige fordelt arbejdstid²¹.

Med de lange arbejdsdage bliver timelønnen meget lav, og det daglige brød surt tjent. For tjenestepigerne var det endvidere sådan, at deres boligforhold i mange tilfælde var under al kritik. Et tjenestepigeværelse fra 1887 havde følgende indretning: Et loftkammer med et lille tagvindue og med

Motto: Ej min Skæmt ta'r Huser på,
som den er, jeg la'r den gå —
naar den blot ej gaar over Stregen.
Frit efter Baggesen.

Nr. 34.

Kvartalspris 1 Krone.

Bestilles hos Posten og i Bog-
laderne samt paa Bladets
Kontor Nørrevoldgade 78.

Udgaar hver Fredag.

Enkelt Numre 10 Ose.

Faaes i de fleste Avis-Udsalg
samt paa Bladets Kontor,
Nørrevoldgade 78.

1. Aarg.

-- Ej ej, min Ven! Hvad søger Du i dette Terræn? En gift Mand!
-- Pst! Jeg er Medlem af Foreningen til vildfarne Pigers Redning!

I 1886 begynde »herrebladet« Eva at udkomme. Det skete under mottoet:

Ej min skæmt ta'r buxer på,
som den er, jeg la'r den gå —
naar den blot ej går over stregen.

Frit efter Baggesen.

Det var ikke noget særlig elegant blad, men meget frimodigt efter tidens forhold. Her hænges »sædelighedsapostlene« ud.

en dør, som førte ind til tørreløftet, hvorfra der kom en frygtelig træk. I kammeret fandtes en stor kasse i stedet for en seng. Som bord var to brædder slået fast til væggen; derforuden en træstol og en servante. Der var ingen kakkellovn, og om vinteren frøs vandet i lerfadet under servanten²². For ikke at nævne boligforholdene for tyendet på landet, som de afsløres i Jeppe Aakjærs romaner.

Har økonomien været ussel og de ydre levevilkår utilfredsstillende, kan det ikke undre, at tjenestepiger o. a. har set sig om efter andre indtjeningsmuligheder. Og her har prostitutionen stået som et ret lukrativt erhverv.

Vederlag for prostitutionen

I de offentlige politiprotokollers forhørsreferater er der kun fundet spredte prisoplysninger fra prostitutionsmarkedet. Under afhøringerne forklarede de anklagede kvinder i nogle tilfælde, hvilket vederlag de havde modtaget for deres villighed – med andre ord: prisen pr. samleje.

Dette vederlag blev i reglen erlagt i form af stærkt varierende pengebeløb, hvis størrelse parterne aftalte inden samlejets begyndelse. Men også andre former for vederlag er konstateret. I 1878 var i et enkelt tilfælde en chokoladekage tilstrækkelig betaling, men også traktement på konditorier kunne gouteres²³. En anden og dyrere form for naturalie-økonomi ses, da en herre i 1902 måtte spendere et par støvler + 7 kr. for at gøre damen tilfreds²⁴. Endelig var der den økonomisk sindede type. Hun solgte frugt ombord på skibe i havnen og blev betalt rigeligt på grund af sin »venlighed« mod søfolkene²⁵. Et politi-dilemma: Drev kvinden utugtigt erhverv, eller solgte hun frugt til ublu priser?

Der er i det følgende ikke gjort noget forsøg på at søge prisforholdene belyst for hvert enkelt år perioden igennem. I stedet er der foretaget en udvælgelse af en række år, hvor der er taget hensyn til såvel år med toppe i påtaleantallet, som år med et mere »normalt« antal involverede. Resultatet – og dermed antallet af prisoplysninger – har imidlertid generelt været begrænset og spredt rent tidsmæssigt. Det lader sig derfor ikke gøre at opstille en egentlig statistik over prisforhold og prisudvikling inden for prostitutionen. Beskrivelsen må indskrænkes til en antydning af et prisniveau og tendenser i dette niveaus forskydninger.

En enkelt pris synes at have ligget fast hele perioden igennem. Prisen 2 kr. pr. samleje forekommer som vederlag alle de undersøgte år i perioden. I de første år indtil 1889 var det også muligt at købe et samleje for 1 kr. For en enkelt kvinde er det endog konstateret, at hun lod sig nøje med 75 øre²⁶. Dertil skal føjes, at den pågældende kvinde var stærkt befængt

Tabel 15. Konstaterede vederlag i den århusianske prostitution, fordelt efter vederlagens størrelse 1878–1906.

Vederlagets størrelse ²⁷ kr.	Antal vederlag
1	5
1 ½	1
2	32
3	7
4	5
5	8
6	1
7	2
10	12
12	1
14–15	1
15	1

Kilde: Bilag 12.

med veneriske sygdomme. Det kan have fået hende til at undlade at forlange for høj en pris. Foruden de nævnte priser ses i enkelte tilfælde vederlag på 4–5 kr.

Fra 1889 synes der at ske en vis ændring i taksterne. Ud over de sædvanlige priser fra 2–5 kr. måtte kunderne i visse tilfælde erlægge op til 10 kr. for et samleje. Disse relativt høje priser holder sig perioden ud – sideløbende med priserne 2–7 kr.

I 1898 ses et enkelt vederlag på 14–15 kr., men beløbets størrelse er usikkert. Politiprotokollen tør ikke slå det definitivt fast, men bruger vendingen »vistnok 14–15 kr.«²⁸. Derimod var man ikke i tvivl om beløbet på 15 kr. i 1901 og det relativt store beløb af 12 kr. i 1902^{28 a}.

Trods den ret store spredning i priserne op imod slutningen af perioden var beløbet 2 kr. den hyppigst forekommende takst i hvert enkelt undersøgt år. Et vist indtryk af fordelingen på de enkelte beløb er søgt illustreret gennem tabel 15.

Af de 3 vederlag på 2 kr. er de 24 fundet efter 1888, hvor prisniveauet eller synes at have fået et drej opad. Det var fra 1889, man især begyndte at betale 5 kr. eller derover. Bemærkelsesværdigt er det imidlertid, at der fortsat er den ret faste pris af 2 kr. Baggrunden for disse forskelligheder i taksterne skal ikke søges nærmere belyst her. Det kan hænge sammen med forskellige lag i prostitutionen, som senere vil blive behandlet. Dertil kommer, at det problematiske i forandringerne meget vel kan skydes ind under det spinkle materiale.

At der på noget tidspunkt skulle være tale om et prisniveau påvirket af de samtidige økonomiske forhold, er der intet, der tyder på. Ej heller har der været konstateret nogen ændring i prisniveauet i årene med de hyppige påtaler. I den forbindelse må det holdes for øje, at prisoplysningerne netop for disse år er så få, at sådanne sammenligninger og paralleller slet ikke lader sig gennemføre i rimelig udstrækning.

Foruden de direkte prisoplysninger var der som tidligere nævnt en række natural-ydelser i form af forskellige gaver o. lign. Dertil kommer andre indirekte prisoplysninger. F. eks. de beløb, en rufferske indkasserede, når en af hendes piger havde haft besøg af en klient. Rufferskens funktion kunne være, at hun stillede værelser til rådighed for den prostituerede. Det fremgår af oplysninger fra 1883, at ruffersken til gengæld kunne få fra 1–2 kr. for hver værelsesafbenyttelse. Hvor stor del af det samlede vederlag, dette beløb udgjorde, kan ikke afgøres. Anslår man beløbet til at udgøre ca. 50 % af det samlede vederlag, stemmer det godt med de øvrige fundne vederlag – d. v. s. at pigen modtog 3–5 kroner af kunden og derefter lagde sin afgift på et par kroner til værtinden.

Ude på prostitutionens overdrev økonomisk set var der gruppen af kvinder, der hævdede, at de kun blev underholdt af en mand, men ikke urtherover modtog vederlag. I et lignende tilfælde oplyste en kvinde, at hun intet vederlag modtog. Hun fik blot huslejen betalt. For alle disse kvinders vedkommende tvivlede retten på forklaringerne. De blev alle dømt for erhverv ved utugt.

De prostitueredes indtjeningsmuligheder

Omkring 1900 siges taksterne i de bedre københavnske prostitutionskvarterer at have været så store, at en pige i Dybenggade kunne have en nettofortjeneste pr. dag på mellem 50 og 100 kr.²⁹. Tilsvarende oplysninger om samlede indtægter er kun i et enkelt tilfælde konstateret i Århus. Det var månedsindtægten i 1894 hos en 22-årig pige fra Sandgraven. Foruden at være »holdt« af en mand indtjente hun 150–250 kr. i måneden ved utugt³⁰. Om dette beløb er repræsentativt for forholdene i Århus, tillader kildematerialet ikke nogen besvarelse af.

Det springende punkt i denne forbindelse er, hvor mange klienter, en prostitueret af den århusianske type havde pr. dag. Eller om hun overhovedet havde klienter dagligt.

I den reglementerede prostitutions tid har kvinderne med reglement formentlig levet af deres erhverv. Prisoplysningerne for netop de reglementerede er ganske ukendte, idet de som tidligere påvist så godt som aldrig blev arresteret og derfor ikke gennem forhørene kunne afsløre prisforhold.

For den senere periode kan der nok skelnes mellem forskellige grupper, karakteriseret ved mere eller mindre regelmæssig prostitution. På den ene side var der piger, der regelmæssigt hver dag og aften gik i byen for at få fat på et mandfolk. På den anden side den type, der kun jævnligt lod sig bruge til utugt. Endelig var der typen, som kun en eller et par gange gav sig af med bestillingen.

Hvilke af disse typer en løsagtig kvinde har tilhørt, vil i høj grad have været bestemmende for hendes indtjenings størrelse. Hvis en kvinde havde flere kunder pr. dag, var der muligheder for at tjene høje beløb, beløb af tilsvarende størrelse som de københavnske. Men hvor vidt noget sådant faktisk har været tilfældet i Århus, tillader materialet ikke noget definitivt svar på. Det almindelige indtryk er dog, at prisniveauet i Århus generelt har ligget lavere end i København. Det synes bl. a. at fremgå ved et blik på udgiftssiden.

De prostitueredes udgifter

Man kan ikke tale om prostitueredes indtjeningsforhold uden også at omtale udgiftssiden. Tidligere er det omtalt, at kvinderne i visse tilfælde måtte erlægge beløb til en værtinde – rufferske –, som stillede værelser til rådighed. Hertil kommer nogle gange alfonser, som kendes fra andre byer, og hvis eksistens også er konstateret i Århus (jvf. p. 254 f.). Begge disse grupper har givetvis taget deres del af de prostitueredes fortjeneste.

En anden udgift var huslejen. I 1882 angav en proforma-ansat tjenestepige at betale et beløb på 4 kr. om dagen for kost og logi. Dette beløb var ti gange så stort som det, man omregnede en tjenestepiges kost til at udgøre i 1897³¹. I begyndelsen af 1890'erne betalte 3 piger ialt 7–9 kr. pr. uge for et værelse, hvilket også må siges at være ågerpriser. Man regnede i 1880'erne i København med 50–65 kr. årligt i husleje for en etværelses lejlighed³².

At prisniveauet i Århus formentlig i almindelighed har været lavere antydes af de priser, der opereredes med i København på huslejemarkedet for prostituerede. Edv. Ehlers taler i 1890'erne om daglige huslejer for prostituerede på indtil 7 kr. Omkring århundredeskiftet ser det endog ud til, at der visse steder måtte betales helt op til 16 kr. om dagen³³.

Endelig var der en post som udstyr og beklædning. For de kvinder, der ønskede en vis standard, kan den have udgjort en betragtelig udgift. I nyere undersøgelser angiver prostituerede selv denne post som en væsentlig udgift³⁴.

Trods disse udgifter må der have været væsentlig indtjening ved prostitutionen. Ser man på forholdet mellem lønnen for de erhvervsgrupper, hvorfra de prostituerede især rekrutteredes, og de indtjeningsmuligheder, der var inden for prostitutionen, vil man klart kunne se, at prostitutionen må have stået som et meget fristende alternativ til det slidsomme liv som f. eks. tjenestepige. To kroner fik et løbsagtigt fruentimmer som vederlag for et samleje – formentlig af kort varighed. Det samme beløb skulle en tjenestepige arbejde to dage for. Og den månedsløn, som den tidligere omtalte pige i Sandgraven noterede sig for ved utugt, svarede stort set til årslønnen for en syerske eller tjenestepige.

Utilstrækkelig indtjening og dermed mangel på enhver form for luksus har muligvis spillet den store rolle. Dette sammenvævet med de lokkende toner om lettjente penge ved utugt har været væsentlige motiver for en kvindes overgang til prostitutionen – til hendes »fald«. Langt den overvejende del af pigerne kom som vist fra hjem, der stod på den økonomiske rangstiges nederste trin. De har ikke selv haft mulighed for at stige op. Har kun kunnet finde arbejde som tyende. Derfra har springet ikke været langt til en tilsyneladende mere fristende tilværelse, prostitutionen. Altsammen dog under forudsætning af, at pigens moral og psyke tillod det. For det var trods alt kun en yderst ringe del af det samlede antal syersker og tjenestepiger, der blev prostituerede.

Aldersfordelingen blandt prostituerede

Et kapitel for sig i undersøgelsen af det prostituerede klientel er spørgsmålet om pigernes alder. Prostitutionens karakter vil blive yderligere uddybet ved, at man får belyst den aldersmæssige fordeling ved førstegangs-påtaler efter § 180. Ligeledes kan gennemsnitsalderen inden for de enkelte år give et samlet indtryk af den det år påtalte gruppe af kvinder. Endvidere kan en undersøgelse af alderen ved sidstegangs-påtaler være med til at belyse tidligere anførte tendenser i involveringens varighed. Ved besvarelsen af disse spørgsmål vil det naturligvis især blive en belysning af den frie prostitutions aldersfordeling, selv om de reglementerede er medtaget for årene 1878–87, et forhold, som kun i ringe grad forrykker billedet.

Senere bliver de reglementerede kvinders data dog udskilt og underkastet særskilt vurdering. Derigennem kan der i nogen grad skabes et indtryk af, hvorledes denne del af Århus-prostitutionen fordeles sig aldersmæssigt, sammenholdt med de københavnske offentlige fruentimmere.

Alder ved førstegangs-påtale

I første omgang koncentrerer opmærksomheden om de unge pigers alder på det tidspunkt, de første gang blev pågrebet af politiet, mistænkt for utugtigt erhverv. Gennemsnitsalderen for førstegangs-påtalte ses for hele perioden 1878–1906 at være ca. 22 år. Dette tal giver dog ikke noget dækkende billede af aldersfordelingen. Der er tale om så store svingninger i alderen som fra 14 år og op til 53 år.

De hyppigst forekommende alderstrin må derfor sættes i focus. Figur 5 (p. 291) viser, hvorledes de første løstgængere allerede optræder i 14-års alderen. Samtidig er der hele perioden igennem en tydelig koncentration omkring 16–24-års alderen – med den 19-årige pige som den hyppigst forekommende. Efter at 35 års alderen er nået, begynder rekrutteringen for størstedelen at ophøre. Ganske vist er der som nævnt enkelte kvinder, som havde passeret de 50 år, inden de blev pågrebet.

Tabel 16. Aldersfordelingen ved førstegangspåtale for erhvervsmæssig utugt 1878–1906.

Aldersgruppe	Antal kvinder	%
14–20 år	306	51,8
21–25 år	164	27,7
26–30 år	57	9,7
31 år eller mere	64	10,8
I alt	591 ¹	100,0

Kilde: Bilag 13.

Den antydede centrering kan imidlertid yderligere indsnævres, som det ses i tabel 16. Heraf fremgår det klart, at gruppen af piger fra 14–20 år udgør den væsentligste andel med godt 50 % af det samlede antal. Herefter kommer de 20–25-årige med over 25 %. De to øvrige alderskategorier fordeler sig med hver 10 % af det samlede antal.

Der er intet oplyst om, hvorledes et par småpiger på 14 år kom ind i politiets søgelys for prostitution. Men de var af den hårde kaliber begge to. Netop for disse to pigers vedkommende havde politiets indgriben i hvert fald ingen præventiv virkning. De fik de omtalte påtaler 1894 og 1899, og de ses begge at være fortsat deres bane. De stod således endnu opført 1904 og 1905. På disse sidste tidspunkter har de formentlig været at henregne blandt den hårde kerne, »politipigerne«².

De ret aldrende kvinder i prostitutionen udgør en forholdsvis lille og aldersmæssigt ret spredt gruppe, hvis forekomst er vanskelig klart at gennemskue. Det er dog påfaldende, at netop denne type i nogle tilfælde har sin rekruttering blandt enker. De nævnte kvinders »fald« kan derfor være bestemt af akutte nødsituationer. I eksemplet med den 53-årige drejer det sig netop om en enke, der i første omgang fik et løsgængertilhold. Efter en advarsel i sit 54. år ses hun ikke mere i protokollerne³. Dette træk er almindeligt for de kvinder, der i relativ sen alder fik førstegangspåtaler.

At der i Århus var en særlig koncentration omkring slutningen af teenageårene var ikke noget specielt. Indskrivningen til den offentlige prostitution i København blev i høj grad praktiseret på kvinder omkring 18–20 års alderen. De udgjorde ca. 30 % af det samlede antal⁴. Rubin belyser imidlertid ikke direkte årsagerne til, at netop denne aldersgruppe var så udsat. Nogen sikker forklaring lader sig vel heller ikke give. Senere antyder Rubin imidlertid, hvor stor en rolle de indvandrede tjenestepiger spillede i den københavnske prostitution⁵. Og dermed kan vel indirekte sluttes, at disse piger netop ved deres ankomst til hovedstaden har været omkring 16–20 år.

Tabel 17. Aldersfordelingen ved sidstegangs-påtale for erhvervsmæssig utugt 1878–1906.

Aldersgruppe	Antal kvinder	%
14–20 år	219	37,1
31–25 år	203	34,3
26–30 år	88	14,9
21 år eller mere	81	13,7
I alt	591	100,0

Kilde: Bilag 14.

Ud fra undersøgelser af den geografiske rekruttering i den århusianske prostitution synes noget tilsvarende at have gjort sig gældende her og at kunne forklare de sidste teenage-års hyppige påtaler i Århus (jvf. kap. 7).

Indtræden i prostitution er altså fortrinsvis sket i de unge år, men samtidig har det ikke forhindret mere modne kvinder i at følge efter, selv om deres forekomst er langt mindre hyppig.

Alder ved sidstegangs-påtale

Et var alderen ved den første påtale, noget andet, hvor længe de enkelte fortsatte deres erhverv i Århus⁶. Under omtalen af recidivisterne blev det påpeget, at der kun var mindre grupper med en længere årrække i prostitutionen (p. 186 ff.). Fortrinsvis de reglementerede og senere den mere diffuse gruppe under navnet »politipigerne«. Opgøres alderen for de enkelte kvinder ved deres sidst modtagne påtale, viser dette billede sig klart.

Figur 6 (p. 292) viser en tydelig koncentration omkring de samme år, som viste sig markante ved førstegangs-påtalene, nemlig 16–24-års alderen. Mange helt unge piger kom ind i de uheldige baner, men mange af dem kom lige så hurtigt ud igen. Som tidligere nævnt fik en overvejende del kun denne ene advarsel.

I relation til fig. 6 er der imidlertid en tydelig langsommere nedtrapning i aldersfølgen efter 24-års alderen sammenlignet med fig. 5. Mens den stærke koncentration antyder de engangsanholdte, giver billedet af recidivisterne sig til kende i den langsomme falden i blokkene. Samtidig ses inden for koncentrationsområdet en noget større udjævning, som giver en glidning fra 19-års alderen til 22-års alderen som toppunkt i figuren.

Tendensen giver sig tydeligt udslag i opstillingen i tabel 17, hvor aldersgrupperne 14–20 år og 21–25 år nu begge udgør ca. 35 %. De to øvrige alderskategorier er samtidig steget op mod 15 %.

Tabel 18. Aldersfordelingen ved første- og sidstegangspåtaler for erhvervsmæssig utugt 1878–1887.

Aldersgruppe	Førstegangs- påtalte	%	Sidstegangs- påtalte	%
14–20 år	94	52,5	62	34,6
21–25 år	50	27,9	61	34,1
26–30 år	21	11,8	35	19,5
31 år eller mere	14	7,8	21	11,8
I alt	179	100,0	179	100,0

Kilde: Bilag 13 og 14.

Med andre ord, selv for recidivisternes hovedgrupper er der tale om udgang af den århusianske prostitution i en relativ ung alder. I hovedsagen i begyndelsen af 20erne, og for ca. 70 % af de her omhandlede kvinder med udgangen af deres 25. år.

Dertil kommer så gruppen af kvinder, som først ophørte med deres virksomhed i slutningen af 20erne og begyndelsen af 30erne. Foruden de sent første- og engangspåtalte omfatter disse de recidivister, som gennem længere tidsrum har været involveret i prostitutionen⁷.

Stigningen i årene efter 25-års alderen viser en koncentration, som berettiger til forsigtigt at sige, at der formentlig blandt de prostituerede har været både den helt unge gruppe, men også et klientel af mere modne kvinder. D. v. s. kvinder i alderen fra slutningen af 20erne til et stykke op i 30erne.

Overgrænsen nås med den tidligere omtalte enke, der endnu i sit 54. år fik en advarsel. Men det ses af fig. 6, at man skal helt ned omkring 45-års alderen, før der er tale om mere regelmæssige forekomster, som på dette tidspunkt er ganske få.

I figurerne 5 og 6 er der foretaget en skelnen mellem aldersfordelinger for påtalte i og uden for reglementeringsperioden. Påvirkning fra reglementeringen kunne tænkes at fremme bestemte aldersgrupper⁸. Hovedindtrykket er imidlertid, at aldersfordelingen synes at være ret konstant, uanset om der har været reglementering eller ej. Procentvis ses fordelingen i de enkelte alderskategorier også at stemme i det væsentlige med det samlede billede af hele perioden.

Af tabel 18 ses, hvorledes alderen ved førstegangsanholdelser fordeler sig med ca. 50 og 25 % i de første tilfælde og omkring 10 % i de to sidste grupper. For de to yngste kategorier i tabellen ligger procenten ved sidstegangsalderen på o. 35. Til gengæld er der så en lidt større ophobning på

26–30-års gruppen med knap 20 %, mens sidste gruppe udgør 12 %. Denne mindre forskydning sammenlignet med det generelle billede i tabel 17 kan måske henføres til de reglementeredes aldersfordeling ved deres sidstegangs-påtaler.

De reglementeredes aldersfordeling

For det reglementerede klientel gjaldt det, at det havde en fortid, der i de fleste tilfælde også havde været forbundet med prostitution. Af de 34 reglementerede havde 10 således påtaler før 1878. D. v. s. at man for deres vedkommende må medtage førstegangspåtaler, som strækker sig helt tilbage til 1875.

Af figur 7 (p. 293) ses, på hvilket alderstrin de 34 reglementerede indtrådte i den århusianske prostitution. Figuren viser en koncentration om de yngre år, der i det væsentlige er identisk med det generelle billede i fig. 16. Dog er koncentrationen så tydelig om de yngre årgange, at der med en enkelt undtagelse ikke er kvinder over 24 år. Prostitueret med reglement var ikke noget, man pludselig blev i en moden alder.

Selve indskrivningen med § 5-tilhold skete i reglen først på et senere alderstrin. Forud gik der gerne indtil flere kontakter med politiet i form af advarsler eller straffe. I figur 8 (p. 293) ses en oversigt over alderen ved den første reglementering.

Der er her tale om en klar forskydning i alderen sammenlignet med samme gruppes alder ved førstegangspåtalerne. Til tallene må dog knyttes en kommentar. Da det århusianske reglementeringssystem først trådte i kraft 1878, vil der ganske naturligt komme en forholdsvis høj alder ved førstegangs-reglementering. Givetvis har der nemlig været ophobet en gruppe af tidligere påtalte, som straks kom under reglementeringen.

Dette forhold har ikke influeret på det generelle billede af de reglementeredes alder. Også de reglementerede kvinder, der fik deres første påtale efter 1878, gik gerne et par år, inden de blev reglementerede. Undtagelser fra dette var et par offentlige fruentimmer andetsteds fra, som ved ankomsten til byen straks fik tilholdet.

Den reglementerede gruppe i Århus synes at være blevet indskrevet på et lidt tidligere tidspunkt end de offentlige piger i København. Da antallet af kvinder de to steder var så forskelligt, skal sammenligningerne ganske vist tages med forbehold. Gennemsnitsalderen i Århus ved første indskrivning var 21 år mod den københavnske på 22 år⁹. Samtidig var halvdelen af de århusianske piger indskrevet med deres fyldte 20. år. Her var det tilsvarende tal kun omkring 40 % i København. Endelig må det pointeres,

Den fraskilte Ane Marie M. var som så mange andre prostituerede indblandet i flere former for kriminalitet. Hun havde flere tyveridomme i 1870'erne, og i 1881 kom hun ved dom for pengeafpresning i forbindelse med utugt 8 måneder i forbedringshuset. Hun var født 1839.

at med den ene undtagelse på 30 år var alle indskrivninger med reglement i Århus foregået med det fyldte 25. år. Dette var langt fra tilfældet i København, hvor gruppen over 25 år udgjorde omkring 17 % af det samlede antal¹⁰.

Tidligere er påvist, hvorledes de reglementerede havde en gennemsnits-funktionstid betydelig længere end den frie prostitutions udøvere. Dette kommer også til udtryk, når man betragter aldersfordelingen blandt de reglementerede ved deres sidste påtaler (figur 9, p. 293).

Det ses da, at kun ganske få ophørte inden deres 20. år. To af de 19-årige piger var kun reglementerede ganske kort tid. Den ene forlod da byen med lovligt erhverv, mens den anden døde – formentlig i barsels seng. Hovedparten findes i aldersgruppen 21–25, men også i gruppen over 25 er der et betydeligt antal. Andelen udgør her således ca. 40 %, sammenlignet med omkring 30 % i det generelle billede. Dette kan måske forklare den mindre koncentration, der i den generelle oversigt over perioden 1878–87 viste sig for 26–30-års alderen (jvf. tabel 18). I denne alder har over 25 % af de reglementerede haft deres sidste påtaler og registreringer.

De reglementerede var i det store og hele afgrænset inden for perioden 1878–87. Det kunne have været forventet, at fruentimmerne efter tilholdsordningens ophævelse i 1887 var fortsat med deres erhverv i byen.

Tabel 19. Aldersfordelingen blandt påtalte kvinder 1883, 1886, 1894, 1899, 1903¹¹

Aldersgruppe	1883	1886	1894	1899	1903
14–20 år	30	12	25	8	31
21–25 år	25	17	23	9	19
26–30 år	7	10	5	6	9
31 år eller mere	10	1	11	4	6
I alt	72	40	64	27 ¹²	65 ¹³

Kilde: Bilag 17.

Det synes kun at være sket i tre tilfælde, hvoraf det ene var med meget spredte mellemrum i tiden helt indtil 1906.

Aldersfordelingen enkelte år

Den stærke spredning i den aldersmæssige fordeling ved påtalernes begyndelse og ophør, afspejler sig også i de enkelte års klientel. Et enkelt år er der netop en spændvidde i alder fra 14 år til 53.

Med henblik på en konstatering af alderssammensætningen i enkelte år er der udvalgt forskellige år, 1883, 1894 og 1903. De er udtaget p. g. a. det meget store antal påtalte kvinder, der forekom disse år. Dertil kommer årene 1886 og 1899, som begge kan siges at repræsentere »normale« år kvantitativt set.

Gennemsnitsalderen de enkelte år er omtrentlig beregnet til at være:

1883	–	23 år
1886	–	23 –
1894	–	24 –
1899	–	24½ år
1903	–	22½ – ¹⁴

Man ser, at tallet svinger mellem 22½ og 24½ år. Spørgsmålet er imidlertid, hvor værdifuldt gennemsnitstallet er i denne sammenhæng. Når f. eks. 24½ år er opgjort som gennemsnitsalder i 1899, hænger det givetvis sammen med, at der dette år var et relativt lille antal kvinder involveret. De kvinder, der var op i årene, kommer derfor til at virke med for stor vægt.

En mere illustrativ beskrivelse får man ved at inddele de påtalte kvinder i undersøgelsesårene efter de tidligere anvendte alderskategorier.

I alle de udvalgte år ses i tabel 19 en hovedvægt på alderen indtil det 25. år. Markant er det, at der særligt i årene med mange påtalte kvinder

Tabel 20. De reglementeredes aldersfordeling i årene 1878–87.

Aldersgruppe	1878	1879	1880	1881	1882	1883	1884	1885	1886	1887
14–20 år	5	5	–	3	6	8	1	1	1	–
21–25 år	8	12	10	7	6	3	6	8	6	8
26–30 år	1	–	1	1	1	2	2	4	5	3
31 eller mere	–	–	–	–	1	–	–	1	–	1
I alt	14	17	11	11	14	13	9	14	12	12

Kilde: Bilag 18.

er koncentration omkring disse alderstrin. I de »normale« år er der større spredning også på gruppen af 26–30-årige.

Tendensen er i overensstemmelse med tidligere konstateringer. I år med mange påtalte kvinder er det tidligere påvist, at et meget stort antal var førstegangspåtalte. Samtidig er det vist, at førstegangs-påtalerne i væsentlig grad faldt i alderen indtil det 25. år. D. v. s. at billedet i enkelte år med mange påtaler helt i overensstemmelse med det foregående har en koncentration om alderen indtil det 25. år. Med i dette perspektiv hører så, at der i årene med større aldersspredning var et noget mindre antal af førstegangspåtaler.

Ser man de vekslende antal påtalte som udslag af politiets skiftende aktivitet, understreges det yderligere, at prostitutionen netop har været centreret omkring årene indtil 25-års alderen. I de år, hvor politiet virkelig udviste aktivitet i form af anholdelser, ses det store antal af disse at falde netop i denne gruppe. De mere passive år var det formentlig mere tilfældigt, hvilke anholdelser politiet foretog. Derfor giver disse år en bredere fordeling i de enkelte alderskategorier.

De reglementeredes aldersfordeling enkelte år

Den aldersmæssige fordeling de enkelte år for det varierende antal reglementerede ses i tabel 20. For yderligere at belyse denne gruppe, omfatter tabellen alle de år, hvor der var mulighed for reglementering i Århus.

Hovedparten af de reglementerede ses at have været i 21–25-års alderen perioden igennem. Det bemærkes, at årene 1882 og 1883 har størstedelen placeret indtil det 20. år. Årsagen hertil er den nyrekruttering, der kom til de reglementerede netop i årene 1882–1883. Fra dette tidspunkt ophører nyrekrutteringen næsten helt. Resultatet er en langsom forskubning af aldersfordelingen – i første række mod 21–25-års alderen – senere op mod 30erne.

Tabel 21. Gennemsnitsalder for de reglementerede kvinder i årene 1878–87.

År	1878	1879	1880	1881	1882	1883	1884	1885	1886	1887
Gennemsnitsalder	22	22	23	22	22½	21	23	24	25	26

Kilde: Bilag 18.

Denne udvikling viser sig ligeledes i gennemsnitsalderen de enkelte år, som dog må tages med det forbehold, at beregningsgrundlaget bygger på en meget fåtallig skare.

Den tidligere omtalte afmatning i ny-reglementeringen viser sig efter 1884 ved en jævn stigning i gennemsnitsalderen. Ved systemets ophævelse i 1887 noteres periodens højeste gennemsnitsalder på 26 år. Den sidste garde har været en moden og ret rutineret flok¹⁵.

Det samlede indtryk af aldersfordelingen blandt kvinder påtalt for erhvervsmæssig utugt i Århus kan opsamles i følgende konklusion:

Indtræden i den registrerede prostitutions rækker er sket på meget forskellige alderstrin. Det hyppigst forekommende tidspunkt er i årene mellem 16 og 24, med særlig vægt på årene 16–20. Disse karakteristika gælder såvel for éngangsanholdte som recidivister, incl. senere reglementerede. Alderen for reglementering udviser derimod et lidt højere stadi.

De enkelte års aldersfordelinger viser samme store spredning i kvindernes alder, dog med tydelig forskydning mod yngre alderstrin i de »slemme« år med mange påtalte kvinder. De øvrige år synes recidivisterne at jævne forskellene mere ud. For de reglementerede er der aldersmæssigt de enkelte år tale om en relativ homogen gruppe. Til gengæld udviser de mod slutningen af reglementeringsperioden en stigende gennemsnitsalder.

Ved udgang af registreret prostitution i Århus er alderen fortsat især koncentreret om aldersgruppen 16–24 (25). Der er imidlertid tale om en vis forskydning henimod begyndelsen af 20erne – formentlig influeret af recidivisterne. Ligeledes befinder langt flere sig i alderen 26–30 år. De reglementerede ses ved deres sidste påtaler eller registreringer i byen at have været af ret moden alder med hovedvægten placeret på 25 år eller derover.

Prostitutionskvarterer i Århus

I samfund med tolereret prostitution, forstået som bordelvæsen, har der altid været en naturlig tendens til, at prostitutionen samledes i bestemte kvarterer¹. For bordelværtinderne må det have været af interesse, at kunderne vidste, i hvilke kvarterer de skulle henvende sig.

Men kvarterdannelsen havde også andre årsager. Der var dermed skabt meget større mulighed for en effektiv kontrol med kvinderne – set fra myndighedernes side. Samtidig kunne de almindelige borgere, hvis de ønskede det, undgå at stifte bekendtskab med usædeligheden. De vidste, at i de og de kvarterer kunne man blive udsat for lidt af hvert.

Lokaliserings-problemer

For Århus vedkommende vil det være muligt i den omhandlede periode at få et indtryk af lokal placering såvel under den tolererede prostitution 1878–87 som i tiden indtil 1906².

Som grundlag for stedfæstelsen er anvendt adresseopgivelserne i protokollerne over løsagtige fruentimmere, lægetilholdsprotokollerne samt meldingsprotokollen. Adresserne blev meddelt enten ved arrestationer, eller såfremt kvinderne havde tilhold ved hver flytning. Endvidere er ganske enkelte adresser opnået ved, at fattigvæsenssager er forfulgt i Århus socialvæsens arkiv^{2 a}.

Ved markeringen på udbredelseskortet har der været lagt vægt på at vise de enkelte adressers beboelseshyppighed, nemlig hvor mange gange adressen forekommer i opgivelserne. Det medfører, at selv om en kvinde to eller flere gange inden for et år beboer samme adresse, vil hver opgivelse blive regnet med. Dermed vil man opnå det, som må være primært: adressernes antal og deres gruppering. Og netop hyppig tilbagevenden til en allerede tidligere angivet adresse tyder på særlige forhold vedrørende nævnte adresse.

Desuden foretages en registrering af det maksimale antal kvinder, der

på et eller andet tidspunkt inden for et bestemt år samtidig har beboet en adresse. Kildematerialet giver imidlertid i mange tilfælde ikke nøjagtige dateringer for flytninger inden for de enkelte år. Ofte vil det kun være muligt at nå frem til omtrentlige dateringer af kvindernes beboelse af de opgivne adresser.

Som en speciel gruppe vil for perioden 1878–87 blive fremdraget de 34 § 5-kvinder. For disse gælder det, at de har den langt største mobilitet. Samtidig er dateringerne af deres bopælsændringer også mere fyldige.

Ud fra de nævnte kriterier kan opstilles følgende tal for optalte adresser:

1878–1887: 503
1888–1906: 479³

I realiteten går ovennævnte registreringer kun til 1904, idet der for perioden 1905–06 ingen adresseopgivelser er konstateret. Optællingen viser tydeligt, at det er i den reglementerede periode, man har de fleste oplysninger, hvilket især skyldes de 34 § 5-kvindes bevægelser.

For en lang række involverede kvinder har det ikke været muligt at konstatere adresser. Antallet af kvinder uden angivet adresse beløber sig i alt til 254, som fordeler sig over perioden på følgende måde:

1878–1881: 0
1882–1887: 35
1888–1901: 101
1902–1906: 118⁴

Der ses et stigende antal kvinder uden angivet adresse frem mod periodens slutning. Stigningen 1888–1901 kunne tænkes forklaret gennem den længere tidsudstrækning, men også relativt er der tale om en stigning. Procentvis var der 30 % kvinder uden adresseangivelse mod 20 % i det foregående tidsrum.

Spørgsmålet er, hvorfor der er denne vekslen i kvindernes adresseangivelser. I perioden 1878–87 er det oplagt, at der må være fyldige registreringer. Politimesteren gav da ifølge sit system tilhold om bopælsanmeldelse både gennem læge- og løsgængertilholdene.

At registreringerne efter 1887 er svigtende kan hænge sammen med prostitutionsordningens omlægning, men der synes ikke i anmeldelserne af kvindernes adresser derefter at være nogen konsekvens. Snart står kun anført »boet i Århus«, snart er adressen opgivet.

Omkring århundredskiftet og i årene indtil 1906 gjorde et andet forhold sig gældende. De fleste af kvinderne var i dette tidsrum kun registreret for en enkelt kontakt med politiet, og da som regel blot med en advarsel⁵.

Man kan vel så i mange tilfælde anse de nævnte kvinder for tilrejsende, som blot har været på et enkelt besøg, eller har opholdt sig i byen uden fast adresse, til de blev arresteret.

Kvarterdannelser 1878–87

Ved en nærmere lokalisering vil det være naturligt i første række at koncentrere opmærksomheden om den tolererede prostitutions periode. Da fik politimester Thorup lov til at køre sit system, som bl. a. indeholdt tvungne adresseopgivelser samt politiets ret til at godkende de reglementeredes beboelsessteder. Det er da også i denne periode, det bedste grundlag for en mere indgående undersøgelse af de usædelige kvinders bevægelser findes.

Af interesse vil det især være at konstatere, om det er muligt at udskille bestemte huse, som formodet »tolererede huse«. Derpå at erfare, om der har levet flere kvinder i husene ad gangen og i så fald hvor mange. I den forbindelse vil opmærksomheden særlig samle sig om de reglementerede.

Selv om der altså næppe var tale om et egentligt bordelsystem i byen, er der alligevel tydelige tegn på klar kvarterdannelse i denne periode. Disse kvarterer bliver undersøgt med henblik på iagttagelse af eventuelle ændringer i de »slemme« områder.

På grundlag af adresseoplysningerne er der foretaget en indplotning på et bykort over Århus, hvor der samtidig er skelnet mellem perioderne 1878–81 og 1882–87. Dette er ingen tilfældighed. Netop på dette tidspunkt viser der sig et meget tydeligt skel.

Kort 1 (p. 285) viser således en meget markant vekslens i adressernes placering i de to perioder. I årene 1878–81 findes koncentrationen omkring Teglgårdsgades nedre del, Høegh Guldbergsgades øvre del og Møllestien/Nygadeområdet⁶. Billedet stemmer med det tidligere anførte andragende til byrådet i 1879. Her blev der netop udtrykt beklagelser over de fruentimmere, som beboede huse i Teglgårdsgade⁷.

Skal man tale om en vis overgang mellem de to perioder, skete den i 1881. Dette år var de tætbeboede adresser ret få. Samtidig fik også Frederiks Allé sin første adresse – strømpilen mod perioden efter 1881.

Fra 1882 er udviklingen helt klar. De store ophobningsadresser er nu stærkt koncentreret i Frederiksberg-området, med særlig vægt på Frederiks Allé og Kalkværksstræde⁸. Samtidig lægges mærke til de hyppige markeringer på Sandgravvej (Sandgraven) og Skovvejen. Senere kommer gader som Skt. Annagade, Montanavej og Bülowsgade godt med i billedet. I den forbindelse kan det nævnes, at byrådet i 1887 fik andragende fra beboerne i Skt. Annagade med anmodning om bortfjernelse af derboende offentlige fruentimmer⁹.

Fra begyndelsen af 1880'erne skete der en koncentration af prostitutionen i Frederiksberg-området, ikke mindst i Frederiks Allé. Der skete hurtigt en spredning til Jægergårdsgades sidegader, Skt. Anna Gade, Montanagade og Bülowsgade. Hjørnet af Frederiks Allé og Banegårdsgade ses her, fotograferet omkring 1880.

I løbet af 1887 ebber de store ophobninger af adresser ud, formentlig i sammenhæng med, at politimesterens system ophævedes i september 1887.

Tendensen på kort 1 viser sig meget tydelig. Der er tale om en klar vekslen i kvartererne i de to perioder. Det er ikke engang sådan, at der var tale om en gradvis ændring i adressernes placering. Bortset fra et par enkelte adresser på Frederiksberg i 1881, er det lige med ét, at dette kvarter i 1882 overtager de store ophobninger af adresser.

Trods disse klare ophobninger er der ikke tale om nogen total »affolkning« af de gamle områder. Der er stadig adresseopgivelses i de gamle kvarterer, men blot langt færre i antal.

Den så tydelige ophobning på enkelte adresser i skiftende kvarterer kunne lede tanken hen på mere bordelagtig virksomhed. Og spørgsmålet er, om disse ophobningsadresser skulle have nogen forbindelse med de »tolererede huse«, der, som tidligere hævdedet, skulle eksistere i stedet for bordeller i Århus (jvf. p. 159 f.).

Ophobningshusene

»Tolererede huse« må anses for at have været beboet fortrinsvis af reglementerede kvinder. Det har derfor været naturligt specielt at undersøge de 34 § 5-kvindes adresser.

Som kriterium for ophobning på en adresse har det været nødvendigt at fastsætte mindst 3 personer på samme adresse pr. år. I en del tilfælde er der nemlig konstateret søstrepår, som har boet sammen og drevet erhvervs-mæssig utugt. Derfor kan 2 kvinder på samme adresse inden for et år være et usikkert kriterium.

At der var tre personer med opgivelse af samme adresse inden for det samme år, er naturligvis ikke ensbetydende med, at alle tre kvinder beboede adressen samtidig. Dette vil der så vidt muligt blive taget højde for ved en detaljeret gennemgang af adressernes kronologiske rækkefølge.

I tabel II (p. 295) ses en sammenligning mellem de ophobningsadresser, der er konstateret i hovedoptællingen, og de 34 § 5-kvindes adresseopgivelser. Tabellen skelner endvidere mellem det samlede antal opgivelser af en adresse og det maksimale antal kvinder, der har beboet denne adresse. Det sidste for at vise, hvor mange kvinder, der vendte tilbage til en adresse, som de allerede havde beboet en gang nævnte år.

Tabellen viser et klart billede af, hvorledes § 5-kvinderne har været med til at sætte deres præg på kvartersdannelsen, konstateret på kort 1. De indskrevne kvinders ophobningsadresser falder så at sige sammen med den almindelige ophobning, som blev konstateret tidligere. Samtlige ophobningsadresser i f. eks. 1879 og 1880 er således beboet af § 5-kvinder. Endvidere ses det, at kvinderne i hovedsagen kun har beboet samme adresse en enkelt gang årligt.

Tidligere nævntes, at adresser med to markeringer ikke blev medregnet. Det må imidlertid påpeges, at disse adresser ofte var placeret i de samme kvarterer og ofte i gadenumre ved siden af eller over for ophobningsadresser. Ofte er det også adresser, som i andre år har haft tre eller flere angivelser. Det drejer sig f. eks. om følgende adresser:

1882	– Kalkværksstræde 10	– 2 kvinder
1883	– Frederiks Allé 130	– 2 —
	Bülows-gade 7	– 2 —
	Guldbergsgade 91	– 2 —
1884	– Skt. Annagade 19	– 2 —
	Kalkværksstræde 6	– 2 —
1885	– Skovvejen 91	– 2 —
	Skovvejen 93	– 2 —
1886	– Sandgraven 6	– 2 —
1887	– Skovvejen 93	– 2 —
	Montanavej 24	– 2 —

Tendensen til sammenfald i ophobningsadresserne viser sig endnu mere markant, når man foretager en indplotning af alle § 5-kvindernes adresser.

Det ses foretaget på Kort 2 (p. 286). Ikke blot har man her det tidligere omtalte sammenfald i markeringerne, men de spredte adresser er næsten forsvundet. Den faste kerne i prostitutionen i Århus har altså i tiden 1878–87 placeret sig på et mindre antal faste adresser i bestemte kvarterer. – Uden for pågældende kvarterer har næsten ingen bosat sig. Rundt omkring i byen har der så samtidig levet piger, som i mindre grad var involveret i prostitutionen og derfor ikke blev tildelt tilhold og reglement. Dermed fik de heller ikke den henvisning til bestemte kvarterer, som de reglementerede synes at have været udsat for.

Faktorer i kvarterdannelsen

En række spørgsmål rejser sig efter det foregående. Væsentligt er det at søge belyst baggrunden for ændringerne i kvartererne. Derefter er der op-hobningsadressernes beskaffenhed. Er der her tale om de tidligere antydede »tolererede huse«, det århusianske sidestykke til bordelsystemet?

Med hensyn til kvarterdannelsen er der god grund til at tro, at den hænger sammen med prostitutionsordningen i byen. Skellet mellem 1881 og 1882 falder nemlig sammen med det tidspunkt, hvor politimesteren af by-rådet fik den stiltiende accept til at videreføre det af ham skabte administrative system (jvf. p. 132 f.).

Man kan i den forbindelse tænke sig, at politimesteren har ønsket sig prostitutionens hårde kerne placeret afsides. Den måtte ikke genere det egentlige byliv. Derfor kan han ved pression have fået kvinderne placeret i de ret afsides kvarterer. Han havde nemlig et middel til noget sådant i det reglement, som blev uddelt til § 5-kvinderne. Her hed det i § 3, stk. 2: »... Når hun vil forandre bopæl skal hun anmelde det for politiet, og hun må ikke iflytte en ny bopæl, før politiet har erklæret, at der intet er til hinder derfor . . .«¹⁰. Fra kvindernes side var det vel også underordnet, hvor de drev erhvervet, blot de kunne drive det i fred.

Det må også tages i betragtning, at de enkelte kvarterers alder og karakter kan have spillet en rolle. I første del af perioden, 1878–81, var der sikkert tale om en videreførelse af de tidligere prostitutionskvarterer. Efter tidligere at have ligget i udkanten af byen var deres placering o. 1880 slet ikke så afsides mere, hvilket klagerne fra Teglgårdsgade antyder¹¹.

Helt nyt kvarter var imidlertid Frederiksbjerg-området, som først blev indlemmet i Århus kommune i 1874¹². Dette kvarter bar også præg af at være nybyggerkvarter og et udpræget forstadsområde¹³.

I den anden ende af byen lå Sandgravvej og Skovvejen med deres små huse. Også tilstrækkelig langt fra den egentlige by¹⁴.

I disse yderkvarterer har nyindflyttere i mange tilfælde bosat sig. Og det er tidligere vist, at indflytterne spillede en betydelig rolle i prostitutionsrekrutteringen. Om det ellers har været urolige kvarterer foreligger der ikke meget om. Men omgangstonen i de nævnte kvarterer har sikkert været ganske speciel.

En læser af Aarhus Folkeblad udtrykte sig således harmdirrende over smågader som Skt. Annagade, Bülowsgade m. fl. Anstændige folk kunne ikke gå igennem disse gader om aftenen uden at blive overdænget med hånende tilråb og en banden så væmmelig, »at selv kraftprøver fra vort militærliv er vand imod dette«¹⁵. Man aner læserens gang gennem gaden, hvor de faste piger har stået ved gadedørene eller siddet i vindueskarmene, som forholdene beskrives i den københavnske prostitution¹⁶.

Med baggrund i det foregående kan der næppe være tvivl om, at de huse, som var boliger for så mange af de reglementerede kvinder, er at regne som de »tolererede huse«. Sammenhæng mellem prostitutionsordningens udvikling i byen og § 5-kvindernes placering i relativt afsides områder i byens udkant tyder på, at § 5-kvindernes opholdssteder har været godkendt af den øverste politimyndighed.

Trods alt bordeller?

Hvert år ses der imidlertid i de »tolererede huse« at have boet indtil flere reglementerede kvinder. Var der alligevel tale om deciderede bordeller med et større antal kvinder samtidig? En analyse af de tidsrum, de enkelte § 5-kvinder beboede ophobningsadresserne viser, i hvor høj grad flere piger beboede husene samtidig.

For de første fire år i tabel III (p. 296) er det markant, at § 5-kvinder i mange tilfælde har beboet en adresse samtidig. Den tid, de har beboet samme adresse, er ganske vist stærkt varierende. I nogle tilfælde drejer det sig kun om få dage, i andre om indtil flere uger. Tager man de seks samtidige adresseangivelser i 1879 på Møllestien 4, drejer det sig om en periode på 23 dage. Teglgårdsgade 6 har med sine tre adresser samme år kun haft samtidig boende fruentimmere i 6 dage.

Efter 1881 er der imidlertid ud fra tabel III langt færre tilfælde med samtidige adresser og kun med 2 eller 3 samtidige. Endvidere beboede pigerne i denne periode adresserne i tidsmæssig forlængelse af hinanden. Som eksempel kan anføres Frederiks Allé 128 med 4 adresser i 1884, som tidsmæssigt for de fire kvinder falder således: 1. januar til 6. maj, 28. maj til 1. august, 1. august til 25. november, 4. december til 3. februar 1885. En klar tidsfølge for disse kvinder, som alle var undergivet § 5-tilsyn.

Den nævnte forskel leder tankerne tilbage til det allerede tidligere behandlede skel med årene 1881–82. Men hvorfor denne ændring i bopælsvarerne? Ensartetheden i de reglementeredes opholdssteder tyder på, at der må have været et eller andet styrende element eller i hvert fald et forhold, som gjorde nævnte adresser særligt attraktive.

Undersøgelser i Arhus Vejviser for omhandlede år giver ingen verifikationer, hvilket heller ikke var at forvente p. g. a. kvindernes store mobilitet. Men det var heller ikke muligt at finde særlige karakteristika ved nævnte adresser, som kunne danne grundlag for en mulig forklaring.

Derfor må opmærksomheden koncentreres om det styrende element som værende identisk med politiet gennem dets holdning til prostitutionen. Det har tidligere været nævnt, at Thorup havde et pressionsmiddel via sit reglement. Dog kan dette først anses for at være blevet anvendt specielt på bopælsområdet efter 1881. Da fik politimesteren for alvor rygdækning for systemet, og da var det endelige håb om bordeller som alternativ bristet.

Før den tid synes Thorup i spørgsmålet om kvindernes bopæl at have fortsat Hammerichs opfattelse i henseende til bordeloprettelser. Og det må være ud fra denne synsvinkel, at seks prostituerede kvinder kunne bebo samme adresse på én gang. Formelt har kvinderne nok blot beboet lejede værelser, måske endda flere på hvert værelse. I praksis mindede det med sådanne ophobninger om bordelagtige forhold. Da der imidlertid ikke er noget tegn på værtinder og heller ikke noget reglement, kan der ikke have været tale om bordeller.

Fra 1881–82 fik Thorup mulighed for at realisere det, der lå i hans reglementariske bestemmelser. Han kan dermed have ønsket at undgå de bordelagtige ophobninger. Systemet for § 5-kvinderne synes derefter indtil 1887 at have været en art tjenestepige-system, hvilket de regelmæssige afløsninger minder om. Politiet accepterede fra da af, at de nævnte piger tog ophold i bestemte huse, hvor såvel politi som ejer ville tolerere deres erhverv. I disse huse må det så formodes, at de 34 § 5-kvinder har drevet deres erhvervsmæssige utugt i overensstemmelse med det udleverede reglement.

Kvarterdannelser 1888–1906

De påtalte kvinders fordeling i bybilledet efter 1887 udviser et ganske andet billede. Med ophævelsen af den tolererede prostitution i efteråret 1887 blev situationen en anden for de løstagne kvinder. En følge måtte nødvendigvis blive, at man ikke fra politiets side kunne finde sig i de »tolererede

I 1890'erne skete der en vis »tilbagerykning« af prostituerede til de gamle bydele, samtidig med at nye områder blev inddraget, bl. a. Knudrissgade. Dette billede fra Knudrissgade er set fra Molsgadehjørnet hen mod Nørrebrogade og er fra 1904.

huse« længere. Derfor var det at forvente, at et billede af kvindernes adresseopgivelser ville få et andet udseende end for den tidligere periode.

Det er også tilfældet. Kort 3 viser, hvorledes enhver form for ophobning på bestemte adresser i hovedsagen er forladt. En undtagelse herfra er Studsgade 46, som i slutningen af 1890'erne er bopæl for en række løsagtige fruentimmere.

Ellers er det karakteristisk, at der er tale om enkeltadresser. Ganske vist er de placeret i de gamle, kendte gader, men de har sjældent mere end én adresseangivelse. I tilfælde af to opgivelser på samme adresse er det ofte to søstre, som bor hos forældrene.

Ved markeringen på Kort 3 (p. 287) er der foretaget en inddeling i to perioder, idet der synes at være sket en vis bevægelse i kvartererne omkring 1893. Specielt i overgangsperioden 1893–94 er der dog tale om noget flydende forskelle, medens tendensen fra 1895 synes mere klar.

I den første periode er der fortsat betydelig koncentration i Frederiksberg-området syd for banen. Altså i det gamle »ophobningskvarter« i reglementeringsperioden.

Til gengæld sker der fra midten af 1890erne en vis tilbagerykning til de oprindelige kvarterer fra perioden 1878–81. Her tænkes specielt på Sjølandsgade med sidegader, samt området bag Vor Frue kirke.

Også nye kvarterer dukker op. Der ses ret talrige adresseangivelser i gaderne langs åen, Fiskergade og Aagade, som i tidligere perioder kun havde få opgivelser. Samtidig optræder gader som Knudrisgade og især Studsgade nu med adskillige adresser.

For Studsgade var der som nævnt noget, der lignede bordelophobning i nr. 46. Denne adresse har været registreret tidligere i perioden, men kun med en enkelt opgivelse årlig. I slutningen af 1890erne er konstateret en del opgivelser til nævnte nummer i Studsgade: I 1896 opgav 4 kvinder adressen, 1898 3 kvinder, 1899 en enkelt, 1900 5 kvinder og endelig 1901 3 kvinder. Efter 1901 er adressen ikke konstateret i materialet.

Hvorledes en sådan utugtsrede har kunnet få lov at eksistere, fremgår ikke. Men det må bemærkes, at det for alle opgivelsernes vedkommende var i år, hvor politiet ikke udviste større aktivitet.

De antydende ændringer i kvartererne i midten af 1890erne kan næppe på nogen måde have forbindelse med politiet. Snarere skal baggrunden søges i de interesser, kvinderne kunne have i at vende tilbage til de gamle bydele. De lå langt mere centralt i forhold til bylivet – og til kunderne. Med ophævelsen af reglementeringen i 1887 skiftede prostitutionen også i nogen grad karakter ved at blive en i almindelighed mere opsøgende end modtagende institution. Derved kom den centrale beliggenhed, f. eks. ved torvene eller ved havnen, til at betyde mere.

Typer af prostitution

Ved en prostitueret kvindes arbejdsmetoder er der to faktorer, der kræver særlig opmærksomhed. Dels hvorledes kvinden opnår kontakt med sin kunde, hvorledes handelen indledes. Dels hvorledes affæren afsluttes, hvor selve serviceydelsen udføres. Ud fra disse kriterier vil det være muligt at udskille forskellige prostitutionstyper.

Legal prostitution

Indledningsvis må der skelnes mellem på den ene side den legale prostitution, d. v. s. den reglementerede i perioden 1878–87. På den anden side den illegale eller hemmelige, som omfatter alle de ikke-reglementerede i perioden 1878–87, samt samtlige registrerede efter reglementeringens ophævelse.

Spørgsmålet om den legale prostitutions former har allerede tidligere været antydet. Det blev da påpeget, at initiativet kun i ringe grad lå hos den reglementerede. Kun ved offentlige baller blev hun givet frit lejde til at udføre sit arbejde. I stedet ser det i almindelighed ud til, at kunden selv måtte søge til den adresse, hvor han havde sit ærinde.

Vedrørende den prostitueredes bopæl blev det hævdet, at der næppe havde eksisteret bordeller i Århus, men dog noget lignende i form af »tolererede huse«, hvis eksistens politimesteren må have godkendt eller i det mindste tolereret. Sådanne huse med flere kvinder boende sammen var ikke i overensstemmelse med reglementet. Og det kan ikke afgøres, om reglementet overhovedet kan benyttes til anskueliggørelse af den legale prostitutions arbejdsmetoder. Eventuelle be- eller afkræftelser af reglementet er ikke fundet i de offentlige politiprotokoller, hvor de reglementerede så godt som aldrig optræder – og når de gør, ikke på grund af prostitution.

Det lader sig derfor næppe gøre at tilføje yderligere vedrørende de legale prostitueredes arbejdsformer end allerede anført ovenfor.

Hemmelig prostitution

Inden for den hemmelige prostitution er der derimod mulighed for at konstatere en række prostitutionstyper. Her slog myndighederne til, og der flyder et righoldigt materiale ud af de offentlige politiprotokollers forhør over løsagtige fruentimmere. Meget åbenhjertigt fortæller forhørene om kvindernes arbejdsmetoder, hvorledes kunderne er opdrevet, hvor samlejet har fundet sted o. s. v. Altsammen giver det billedet af en række forskellige måder at drive prostitution på. Men det er næppe muligt på dette grundlag at vurdere, hvilke typer der var almindeligst. Det er nemlig langt fra i alle forhørene, at de nævnte oplysninger optræder. Alligevel vil det være muligt at udskille en række typer som særlig markante, og de vil kunne belyses med en række eksempler.

Edv. Ehlers antyder hvilke typer, det kan dreje sig om. For København i 1890'erne nævner han seks typer inden for det, han kalder den frie prostitution, d. v. s. den hemmelige prostitution, den illegale ¹.

1. *Gadeprostitutionen*, d. v. s. trækken i gaderne.
2. *Butiksprostitution*, hvor forretningen blot er ydre facade for det, der foregår i baglokalet.
3. *Beværtningsprostitution*, hvor serveringsdamerne eller de kvindelige gæster kunne være prostituerede.
4. *Offentlige dansehaller*, hvor kønnene kom sammen.
5. *Avertissementsprostitution* i form af ægteskabsannoncer o. lign.
6. *Massageprostitution*, der blev drevet under dække af navne som »manicureringsanstalt« eller foryngelsesetablissementer ².

Gadeprostitution

En vigtig vej til kontakt for en århusiansk luder var trækken på gaden. En anholdt kvinde meddelte således, at hun flere gange ugentlig havde drevet utugt med personer, hun mødte på gaden eller i skoven ³. Samme udsagn går igen i en række tilfælde.

Om forholdene var så grelle, som Aarhus Folkeblad gjorde det til, lader sig vanskeligt afgøre. Det hed her om gadetrækkeriet: »Går man en aften f. eks. ved otte-tiden hen ad Strøget, vil man se gadens løse fugle sværme; op og ned går de ad gaden indtil en eller anden herre til sidst lader sig fange af deres bedårende øjekast.« ⁴

Var hovedgaden slem, kan man også formode, at gaderne ned mod havnen var hyppigt benyttede, da et væsentligt kundeklientel udgjordes af sømænd fra skibe i havnen (jvf. kap. 13). Ved Vennelyst-anlægget havde prostituerede også deres garn ude. Især ved havens lukketid. Og når der

„Søde Camilla, vil De være min Elskerinde?“
 „Det er for meget.“
 „Jeg giver Dem 1000 Kr. i maanedlig Pension.“
 „Det er for lidt.“

I »Eva«s (se tekst til billede side 208) noget robuste humor behandles her den elegantere prostitution.

tales om personer mødt i skoven, var det givetvis Risskov, det drejede sig om. Disse steder var den reglementerede prostitution forment adgang, men det forhindrede naturligvis ikke andre i at udnytte chancen.

Når en herre havde ladet sig fange af »deres bedårende øjekast«, fulgte i reglen en vis tingen om vederlaget. Og det kunne betale sig for kunden ikke at slå til med det samme. Pigerne var nemlig til at handle med. Efter megen tingen frem og tilbage kunne en herre få ganske betydelige nedslag i prisen, f. eks. fra 4 kr. ned til 2 kr.⁵

Enedes parret om prisen, var der spørgsmålet, hvor samlejet skulle finde sted. Og der var da flere muligheder.

Det ville være nærliggende, at parret begav sig til kvindens bopæl. Dette skete da også nu og da. Men denne udvej synes ikke at have været så almindelig benyttet inden for gadeprostitutionen, som man måske kunne have forventet. Ulemperne ved denne form var for store i sammenligning med dem, der var forbundet med prostitution uden for hjemmet.

I en lang række tilfælde erklærede pigerne, at de havde haft samleje med forskellige mænd »i det frie« – uden at dette begreb dog er nærmere defineret. Et par gange er det imidlertid oplyst, at Risskov havde været stedet for den utugtige handling⁶. Mere specielle var steder som havnepladsen eller havnemolen, som også af kvinderne anføres som steder, hvor de trak sig tilbage med kunderne.

Hvor almindelige disse former for prostitutionseffektivering har været, har det ikke været muligt at belyse. Imidlertid er det givet, at fra pigernes synspunkt har samlejet i det frie været den letteste måde at tjene pengene på. Interviews med engelske prostituerede i 1940'erne viser denne tendens. Pigerne så en fordel i at gøre det udendørs – i porte eller parker – da det hele derved gik langt hurtigere⁷.

Et helt kapitel for sig er det, at gadetrækkerne sikkert ofte har taget deres kunder med til deres stambeværtning i byen, hvor de eventuelt senere kunne få stillet et separat kabinet til rådighed (jvf. p. 240 ff.).

En anden mulighed var, at parret enedes om at gå til kundens bopæl eller logi. I mange tilfælde var det et af byens hoteller. Hotelpersonalet – og specielt portieren – har næppe været ukendt med denne type fruentimere, men har åbenbart set igennem fingre med forholdene. Selv på det velrenommerede hotel Royal kunne slige ting passere⁸.

Da søfolk som tidligere nævnt hyppigt var at finde blandt prostitutionens kunder, kan det ikke overraske, at skibene i havnen også kunne tjene som steder, hvor parrene kunne hygge sig.

Prostitution i offentlige danselokaler o. lign.

I en lille bog af fængselspræst S. M. Hafström omtales den danske bondestands og almues sædelighedsstade i 19. århundrede. Efter præstens mening er der i de større byer et meget lavt sædeligt stade, og skylden herfor tillægger han de offentlige danselokaler o. lign. Han kalder de offentlige danselokaler for planteskoler for usædelighed⁹.

Hvor væsentlig rolle disse baller har spillet for prostitutionen – og dermed usædeligheden – kan diskuteres, men noget om snakken har der været. Dansen i sig selv var vel en uskyldig fornøjelse. Men det, at den bragte kønnene sammen, har uvilkårligt kunnet virket seksuelt stimulerende og kunnet bringe uskyldige sjæle til fald. Der er da også tegn på, at denne prostitutionsform trivedes godt i Århus. Flere gange hedder det om anholdte kvinder, at de hyppigt gik til dans og på andre offentlige steder¹⁰.

At dansebods-prostitutionen trivedes i Århus, fremgår også af den missionsvirksomhed, der i slutningen af 1880'erne blev indledt af søster Marie

Johanne¹¹. Sammen med en ikke navngiven person besøgte hun de forskellige danseboder, hvor hun snart blev kendt af stamgæsterne og frygtet af værterne. En ejendommelig scene var det, når de to missionærer samlede en lyttende kreds om sig midt på dansegulvet, mens den vilde dans fortsatte rundt om dem¹².

Dansebods-prostitutionen havde sit særpræg i Århus ved, at den egentlige prostituerede kerne, de reglementerede, i perioden 1878–87 fik lov at deltage med politiets sanktion. I dansesalen havde de som et af de få steder fri mulighed til at udfolde initiativ og virkelyst. Hvordan denne gruppes faktiske gereren i sådanne situationer var, er der ingen oplysninger om. Fra 1890erne ses, hvorledes en prostitueret kunne benytte et offentligt danselokale som kontaktsted. Og der er ingen grund til at tro, at disse forhold skulle have ændret sig væsentligt i perioden.

Det nævnte eksempel omhandler to piger, som i slutningen af 1890erne delte værelse i en lejlighed. Den kvindelige ejer af denne fungerede så at sige som rufferske – eller profiterede i hvert fald på sine lejeres erhverv. Pigerne gik om aftenen ofte i Forsamlingsbygningens varieté. Her lykkedes det dem hurtigt at komme i kontakt med interesserede herrer, som de lod sig traktere af i aftenens løb. Til gengæld fik herrerne så lov til at følge med pigerne hjem efter dansen. Først mod ny betaling kunne de dog fortsætte med at nyde damernes selskab. Var kunderne særlig købekraftige, lånte pigerne værtindens stue, som dels var det bedste rum i huset, dels det rum, der havde den bedste seng. Som vederlag betalte en kunde så også i et enkelt tilfælde den betydelige sum af 14–15 kr. for fornøjelsen. Pigerne var flittige til at trække mænd med hjem, ligesom adskillige også kom i huset af sig selv. Det siges, at huset blev betragtet som et sandt bordel¹³.

Bortset fra den nævnte varieté i Forsamlingsbygningen er der ikke fundet navne på andre danselokaler, hvor prostitutionen trivedes. I en beskrivelse af livet i Århus i 1880erne hedder det imidlertid, at der var dansebutler, som i den almindelige bevidsthed blev anset for simple og tarvelige¹⁴.

I begyndelsen af 1900erne er det sandsynligt, at hotel Kronprinsen ved den gamle Banegårdsplads kan have været skueplads for lignende forhold. Senere ses det i hvert fald, at stedet var blevet tilholdssted for tvivlsomme pigebørn¹⁵. Dertil kommer endelig, at også forskellige foreninger af mere eller mindre klar herkomst kan have holdt fester, som i realiteten har været offentlige baller.

Alle de eksekveringstyper, der blev konstateret i gadeprostitutionen, synes også at have været til stede ved den her anførte prostitutionsform. Denne type adskiller sig i realiteten kun fra den foregående ved den måde, kontakten blev sluttet.

Tolererede huse

Såvel i den reglementerede periode som uden for var der huse, som var kendt som mindre pæne. Her kan tænkes dels på de »tolererede huse«, dels på huse af den type, som blev nævnt i foregående kapitel (p. 229). Det var i begge tilfælde huse, hvor folk vidste, at de kunne henvende sig, hvis de ønskede at købe »kærlighed«.

En lokalisering var som vist nok mulig p. g. a. adresseophobningerne, men påny er oplysningerne sparsomme, når det drejer sig om de reglementeredes virke i husene. Lokaliseringerne af de omtalte huse viste dog, at de samme adresser var beboet så hyppigt af et prostitueret klientel, at store initiativer fra kvindernes side næppe var nødvendige. Kunderne kendte udmærket de adresser, de skulle søge.

Skete det, at en fremmed kom til byen og derfor var ukendt med prostitutionsforholdene, var der også råd for det. Man ser, hvorledes en sømand i et sådant tilfælde henvendte sig til en formodentlig nærmere udpeget kvinde og bad hende skaffe sig en pige. Kvinden henvendte sig da først i Teglgårdsgade, dog uden resultat. Derefter på Skovvejen, hvor den adspurgte pige straks viste sig villig. I andre tilfælde fulgte hun med sømænd rundt i byen og udpegede for dem de huse, hvor de løsagtige piger boede¹⁶. Dette forgik i 1883, og der har dermed sikkert især været hentydet til de »tolererede huse«.

Man kan endvidere ikke afvise, at de reglementerede kan have haft et i nogen grad fast klientel, som de i tidens løb skaffede sig og supplerede op ved de offentlige baller, de deltog i¹⁷.

Alle i byen har sikkert kendt de gader, hvor prostitutionen foregik. Det gjorde i hvert fald de midnatsmissionærer, som i slutningen af den reglementerede periode begyndte natlig anti-usædelighedsvirksomhed i Århus. De var ikke i tvivl om de gader, de skulle vende sig til. Og fra disse missionærer er der indirekte oplysninger om forskellige forhold vedrørende de tolererede huse.

En journalist ved Aarhus Folkeblad deltog i en af deres sildige nattevandringer. Over for ham påpegede de, hvorledes de tydeligt kunne skelne de slemme huse. Det sikre tegn var, at der brændte lys bag de nedrullede gardiner, hvilket nok også ville være utænkelig luksus i et almindeligt borgerhjem.

Kontakten fra kundens side blev i disse kvarterer opnået via banken på ruden. Men ikke alle kunder fik adgang. Da et par stærkt berusede søfolk forsøgte at komme i kontakt med damerne ved banken på ruden, skete der det bemærkelsesværdige, at lysene i de forskellige vinduer i gaden

blev slukket. Pigerne var klar over sømændenes tilstand, og dér satte de grænsen.

I samme situation kom der endvidere en »værtinde« frem i vinduet for i kraftige vendinger at skælde sømændene huden fuld¹⁸. »Værtinder« kunne altså findes i de »tolererede huse«, og det kan ikke afvises, at der også i andre tilfælde kan have været sådanne »værtinder« i husene. De har i så fald ikke haft loven i ryggen og ville, hvis de ikke allerede var blevet straffet, være udsat for straffe for rufferi.

Bordellignende huse

Ved hjælp af ruffersagerne og forhørene i forbindelse med disse lader to typer af prostitutionen sig særligt godt belyse¹⁹. De områder, hvor andre personer – både mænd og kvinder – kunne stå som en art mellemmand i prostitutionen, kendetegnes dels af huse, som havde et bordellignende ry og præg, dels af beværtningsprostitutionen i forskellige afskygninger²⁰.

Et bordellignende hus kunne fungere på den måde, at en værtinde i sin lejlighed lejede værelser ud til unge piger. De gav ågerpriser i husleje (jvf. p. 212), men havde så også tilladelse til at drive utugt. Tit blev de direkte opfordret til det. Det hed således i en sag, hvor en værtinde lejede ud til 3 piger, at hun opmuntrede dem til deres arbejde. Til gengæld ser det ud til, at de ofte afleverede hele det indtjente beløb efter et herbesøg²¹.

Mere raffineret – men reelt af samme type – var den tidligere omtalte sag, hvor en pige formelt blev ansat som tjenestepige i et hus, men reelt drev utugt. Til gengæld betalte hun så 3–4 kr. pr. dag i kost og logi, hvilket i 1882 må siges at have været et stort vederlag²².

Ofte opnåede pigerne, der levede på denne måde, sikkert kontakt med kunderne via de allerede omtalte former. Men det særligt karakteristiske ved typen var, at de huse, de beboede, var så kendte, at mændene selv lagde vejen derom.

I de anførte tilfælde var der nok tale om en vis værtindefunktion fra udlejernes side. Det trådte forskelligt frem og sjældent så grelt, som det eksempel på »moderlig omsorg«, der er konstateret vedrørende et hus i Sandgraven.

En enke havde her såvel før som efter 1887 i al væsentlighed levet af de penge, hendes døtre kunne indtjene ved utugt. Og det var ikke små summer, det drejede sig om²³. I denne proces spillede moderen også en aktiv rolle. Under retssagen berettede vidner, hvorledes hun plejede at sidde ved vinduet i stueetagen, hvorfra hun søgte at tiltrække sig forbigående herrens opmærksomhed ved hosten, rømmen eller vinken. Ofte indlød mænd sig

da i snak med hende, og hun præsenterede sine døtre. Nåede parterne til enighed, forsvandt de ind i ejendommen. Derpå bemærkede vidnerne, at gardinerne i pigernes værelser på kvisten blev rullet ned. Denne tilstand forblev de i, indtil kunden atter havde forladt huset.

Moderens aktionsradius var ikke begrænset til vindueskarmen i ejendommen. Tit så vidner hende stå ved hjørnet af Skovvejen i en stadig spejden efter mandfolk, som hun kunne trække med ind i gaden. Lykkedes det, gentog sceneriet med gardinerne sig meget snart²⁴.

Den aktive type værtinde har næppe i almindelighed været så arbejdsom som denne moder. Af de undersøgte retssager var den mere passive form via simpel værelsesudlejning, fulgt op af opfordring til prostitution, den hyppigst forekommende.

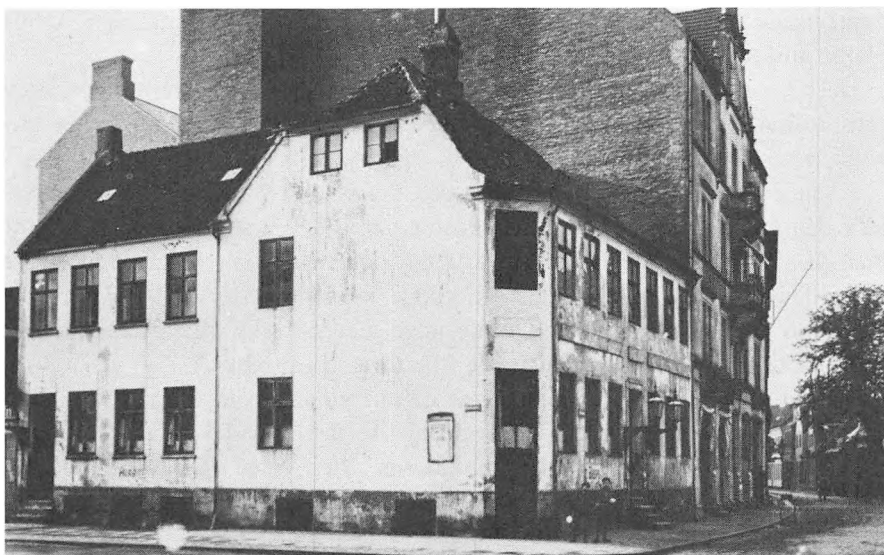
Beværtningsprostitution

Inden den nærmere gennemgang af prostitutionstypen en præsentation af nogle af de steder, hvor den trivedes. Det er atter ruffer-sagerne, som er hovedkildematerialet. På grund af materialets omfang er der imidlertid ikke gjort noget forsøg på en gennemgribende undersøgelse af alle ruffer-sagerne. Det vil derfor heller ikke være muligt at kortlægge alle de beværtninger, der perioden igennem udmærkede sig ved at give husly og frit lejde til prostituerede. Der bliver kun tale om en påpejning af visse beværtningers rolle – og hvilke typer af prostitution, der fandtes dér.

I visse tilfælde – specielt i begyndelsen af 1900'erne – er det muligt ved supplerung med stof fra Aarhus Posten at nå en mere dækkende vurdering af, hvilke beværtninger samtiden især anså prostitutionen for at benytte. I særlig grad gælder det året 1903, hvor Århus oplevede nogle store rufferskandaler.

I 1879 var der tale om to beværtninger, dels Graven 24, dels en ikke nærmere navngiven beværtning. I 1883 nævnes Møllestien 4 at have været beværtning for prostitution, hvilket næppe kan undre. Det var i det gamle prostitutionskvarter – og i et nummer, der genkendes som et »tolereret hus«²⁵. Endelig kan anføres hotel Du Nord, der et par gange i den reglementerede periode var tiltalt for at have været for liberal ved værelsesudlejning²⁶. I de nævnte beværtninger var det involverede prostitutionsklientel begrænset til en eller to piger.

Den første store rufferskandale på restaurationsfronten kom i 1893–94, hvor der blev oprullet meget kompromitterende forhold i en beværtning, Studsgade 9²⁷. Sagen resulterede i en række forhør af såvel de to tiltalte som den række af vidner, retten havde indkaldt²⁸.

»The Devil's Kitchen« blev A. P. Sørensen's beværtning på hjørnet af Skolegyde og Skolegade kaldt. Fra midten af 1890'erne og mindst en halv snes år frem var stedet berygtet som tilholdssted for organiseret prostitution. Bygningen blev solgt til nedrivning 1908, hvorefter den ejendom, der nu rummer bl. a. FDM, blev opført.

I slutningen af 1890'erne og i begyndelsen af dette århundrede ser det løssagtige klientel ud til mere at være blevet koncentreret om en række beværtninger ned mod havnen. Og her synes antallet af løssagtige at have været større. Op til 7 kvinder blev anholdt i forbindelse med en af sagerne²⁹.

I perioden 1897–1903 nævnes A. P. Sørensen's beværtning, også kaldet »Bispehus«, på hjørnet af Skolegade og Skolegyde. En beværtning, som også Bernhardt Jensen var opmærksom på i sin skildring af café-livet i Århus³⁰. Stedet synes i almindelighed at have været berygtet og gik blandt søfolk under navnet »The Devil's Kitchen«³¹.

1903 kom de store rufferskandaler, som ramte »Bispehus« og »Dokcafeen« i Dynkarken. Hertil kom Linds beværtning, Dynkarken 1, som ifølge Aarhus Posten var meget populær hos pigerne, men som ikke ses at have været genstand for rufferskandaler. I de nævnte restauranter har der eksisteret et livligt prostitutionsmiljø. Og der er ikke tvivl om, at for året 1903 var de nævnte beværtninger de væsentligste³².

Ehlers anførte to typer af beværtningsprostitution i København. De tilfælde, hvor den prostituerede var ansat i beværtningen, og de tilfælde, hvor

hun optrådte som gæst³³. Under samme synsvinkel vil forholdene i Århus kunne anskues.

Det er vanskeligt at afgøre, hvor hyppigt piger, ansat i beværtninger, drev prostitution, idet stillingen opvarterske formentlig gik ind under fællesbetegnelsen tyende.

I begyndelse af 1900'erne var det ret almindeligt med kvindelige opvartere. En læser beretter i Aarhus Posten, at i 8–9 ud af 10 tilfælde traf man på de århusianske cafeer opvartningsjomfruer. For restauratørerne var der tydelige fordele ved at have de »unge landskønheder« i lokalerne. De trak altid ekstra folk til huse. Om de unge pigers lyssky affærer hed det, at det sjældent varede længe, inden de »lærte at flå ofrene«³⁴.

Til det anførte indlæg må føjes, at dette i sit mål var stærkt rettet mod en afskaffelse af de kvindelige opvartere. Af den grund kan det have udtrykt synspunkter, der var stillet på spidsen. Men café- og beværtningslivet i sine mere dystre facetter udgjorde – og vil vel altid udgøre – et marked for sex.

Mest almindelige i retssagerne er prostituerede, der har drevet deres erhverv med udgangspunkt i eller med nær tilknytning til beværtningerne. Men der må her skelnes mellem to typer af kvindelige beværtningsgæster, hvis virke dog på mange måder falder sammen. Fælles for de to typer var, at de begge benyttede beværtningerne til at opnå kontakt med kunderne. F. eks. sad de ved bordene og lod sig traktere af de mandlige gæster i beværtningen.

Forskellen kom ind, når det videre forløb i prostitutionsprocessen betragtes. Her var det karakteristisk, at den ene type, når kontakt var opnået, forlod stedet sammen med kunden. Beværtningen blev altså kun benyttet som kontaktsted.

For den anden type gjaldt det som hovedregel, at kvinden bedrev utugten i værelser, der lå i umiddelbar tilknytning til beværtningen. Ofte var de så i ledtog med kroværten eller værtinden. Af de tidligere sager fremgår det, at pigerne ofte fik adgang til værtsparrets soveværelse. I et enkelt tilfælde ses en værtinde at have stillet hele sin lejlighed til rådighed for de piger, der besøgte hendes beværtning³⁵.

I »Dok-cafeen« var proceduren en lidt anden. Når pigen og hendes kavaller på et givet tidspunkt over for værten ytrede ønske om at være alene, åbnede han døren til »dameværelset«. Dette var et gemak ud mod gården, som udmærkede sig ved at have indgang såvel fra restaurationslokalet som fra en tilstødende gang. Så kunne kunderne slippe uhindret ud og ind. Selve værelset var yderst spartansk indrettet, møblementet bestod af en chaiselong og ikke andet³⁶.

Tilsvarende indtryk fås af »Bispehus«, hvor »dameværelset« også ifølge politiassistent Hauerbachs udtalelser til Aarhus Posten var meget spartansk indrettet. Han definerede ikke dette nærmere, men det kan formentlig sammenlignes med »Dok-cafeen«³⁷.

Sengen eller et andet leje var nødvendigt ved utugtshandlingen. Blot det var til stede, var de øvrige omgivelser tilsyneladende af mindre betydning. Tidligere er nævnt, at der blev stillet lejligheder eller soveværelser til rådighed. Den store ruffersag fra 1893–94 afslører andre ydre omgivelser.

Den anklagede vært erkendte under forhørene, at han ofte havde set snart ét, snart et andet af de løsagtige fruentimmere forlade beværtningen. Tit for at gå ud på gaden, men undertiden også for at begive sig ud i gården. Herfra var der adgang til et vaskehus og et lysthus, hvor der begge steder var anbragt en seng, i lysthuset kun forsynet med en madras.

At de nævnte rum faktisk blev benyttet, fremgår af et vidneudsagn fra et af de involverede fruentimmere. Hun opgav at have bedrevet utugt i lysthuset 2 gange, i vaskehuset en enkelt gang. Derforuden flere gange i værelser, der blev stillet til rådighed i selve beværtningen³⁸.

Beværternes interesser i løsagtige fruentimmere

De anklagede bevrterter havde åbenbare interesser i prostitutionen. Det var et spørgsmål om økonomi. Kunne de sikre sig, at en regelmæssig stab af løsagtige fruentimmere besøgte deres beværtning, ville det betyde øget omsætning. Pigerne trak nemlig ved deres blotte tilstedeværelse en del mænd til beværtningen.

Derfor var det almindeligt, at pigerne blev direkte opfordret til at lægge deres vej om ad disse beværtninger. Til gengæld tilbød man dem så separate kabinetter til fri afbenyttelse. Ønskede parrene det, kunne de også blive trakteret i »dameværelserne«. Og om en sådan servering hed det i 1903, at den var af den art, »at den falder ind under begrebet rufferi«³⁹. Formentlig noget i retning af ruffersagen i 1893–94. Her serverede værten for et par med følgende replik: »I kan få bajere, I kan få punch, og så kan I benytte sengen, til hvad I vil«⁴⁰.

I det hele taget kan det som et generelt træk for ruffersagerne pointeres, at de anklagede stærkt opfordrede pigerne i beværtningerne til at kapre mænd. Opfordringerne kom ganske vist i mere eller mindre forblommede vendinger. Men når værten i Studsgade 9 henvendte sig til et fruentimmer med bemærkningen: »Gå op på værelset og få dig et knæp!« eller henvendt til et par, der gik ud, sagde: »Nå, skal I nu ud og knæppe«, var der næppe tvivl om, hvilke antydninger, der lå i det. Bemærkningen giver sam-

tidig et lille indtryk af den tone, der herskede i et så udpræget prostitutionsmiljø.

Når beværterne så ivrigt opfordrede pigerne til utugt, hang det også sammen med, at pigerne i reglen måtte erlægge et vederlag for benyttelsen af værelset. Ikke så sjældent var vederlaget dog indkalkuleret i priserne på drikkevarerne i krostuen, som i den anledning var forhøjet⁴¹. Kunden kom i rigeligt mål til at betale for fornøjelsen.

Pigernes interesse i beværtningsprostitution

Af det foregående kunne den opfattelse opstå, at de løvsagtige blev presset til utugt i beværtningerne. Det har næppe været tilfældet. Samarbejdet med beværterne har formentlig været en praktisk ordning for begge parter.

I en af opfordringerne til et fruentimmer hed det fra en værtinde, at fruentimmeret lige så godt kunne tjene sine penge i hendes beværtning⁴². Deri ligger en væsentlig motivering, idet denne type prostitution må anses for at have været behageligere end f. eks. gadetrækkeriet. En af pigerne i »Bispehus« lagde ikke skjul på, at hun kom til beværtningen, fordi hun vidste, at der var mulighed for at drive utugt⁴³.

Endvidere var der spørgsmålet om traktement. I en henvendelse til en beværtning meddelte et løvsagtigt fruentimmer, at der ofte var herrer, der gerne ville traktere hende⁴⁴. Talrige eksempler viser, hvorledes kvinderne var blevet trakteret og endda havde drukket kraftigt med deres kunder.

Endelig må momentet med værelserne inddrages i vurderingen. Det kan kun have været i pigernes interesser ikke at være nødt til at slæbe kunderne med hjem på deres egne værelser – f. eks. af hensyn til naboer. At få stillet et værelse til rådighed var en bekvem ordning, som formentlig har muliggjort en langt hurtigere ekspedition, end hvis pigerne altid skulle tage kunderne med hjem.

Prostitutionens rent faktiske udfoldelse i Århus er blevet præsenteret under fire hovedtyper, hvoraf de tre havde direkte paralleller i den frie københavnske prostitution. Derimod er den 4. type – bordellignende huse – ikke at finde i den københavnske gruppering. Sådanne huse var jo netop også legale i København på dette tidspunkt. Hvad angår de tre øvrige københavnske typer, avertissements-, butiks- og massageprostitutionen, er de ikke konstateret i det århusianske område.

Med hensyn til de fire hovedtyper i Århus er det næppe muligt at foretage en måling i hyppigheden af de enkelte typers forekomst. Det må endvidere formodes, at der for den enkelte var tale om en blanding. Selv om en gruppe i reglen kom på en bestemt beværtning, har det næppe forhindret den i også at drive prostitution ved offentlige baller etc.

Social lagdeling i prostitutionen

I forbindelse med omtalen af indtjeningsmulighederne ved prostitutionen rejstes spørgsmålet, om de varierende vederlag kunne skyldes en vis social lagdeling blandt de prostituerede.

Hvorledes sådanne skel kan gå, ses i den svenske prostitution i 1930'erne:

1. *Overklassebetonet* prostitution af maitresstypen, kundekreds i de bedre lag.
2. *Middelklasseprostitution*, hvis arbejdsmark var restauranterne.
3. *Den proletare* gadeprostitution.
4. *Fysisk og psykisk forfaldne* prostituerede, i reglen ældre ⁴⁵.

Inddelinger af denne karakter tillader det århusianske materiale ikke. I Linds beværtning, Dynkarken 1, synes der imidlertid at have været gjort forsøg på at skabe forskellige sociale lag i prostitutionen. Muligvis med henblik på en »finere« kundekreds. Beværtningen var inddelt i to sektioner. Den ene bestod af slyngelstuen, som i almindelighed var simpel, og som blev stedet, hvor de tarveligste damer søgte deres publikum.

Hertil kom en anden afdeling, som var langt mere luksuriøs og smagfuldt indrettet med parketgulve og plydsmøbler. Om aftenen var der et sådant leben, at Aarhus Posten tvivlede på, at politiassistent Hauerbach ville vedblive at være den strenge moralist, hvis han kom derhen. Også pigerne synes i denne afdeling at have været af pænere fremtoning.

Der er imidlertid ingen grund til at tro, at der dermed var tale om en århusiansk demi-monde-prostitution à la den parisiske. Som et generelt træk siges om de piger, der holdt til selv i den fine afdeling, at ingen af dem anslog den salontone, som parketgulvene burde kræve ⁴⁶.

Prisoplysningerne er i det århusianske materiale for sparsomme og spredte til, at der kan sluttes noget om forskellige prislag i de forskellige typer af prostitution. Det kan hverken af- eller bevises, at den århusianske prostitution har været socialt differentieret. Den svenske opstilling forekommer sandsynlig, men kan for det århusianske materiale ikke dokumenteres.

Prostitutionsmiljøet

Uanset hvor fristende prostitutionen umiddelbart forekom, så har et nærmere kendskab til erhvervet ofte vist, at der ikke var megen romantik forbundet med jobbet. Midnatsmissionærerne påpegede over for Aarhus Folkeblad, at de prostituerede ikke var at misunde, og at de ofte gerne selv ville ud af det hele¹. Selvfølgelig var missionærerne forudindtaget, men det er givet, at prostitutionen har budt sine medlemmer barske vilkår. Hertil må endda føjes, at forholdene i Århus formentlig blev noget mildnet af, at der aldrig var et egentligt bordelsystem. I København kunne de prostituerede blive udnyttet langt grovere².

En lang række faktorer indvirkede på den prostitueredes dagligdag. Der var dels selve miljøet, hun færdedes i og dets påvirkning, dels den permanente økonomiske afhængighed af erhvervet. Dertil kom spørgsmålene om de fysiske og psykiske aspekter af prostitutionen, f. eks. faren for kønssygdomme og graviditet. Endelig var der publikums holdning til pigerne, et forhold, som kan have været psykisk belastende. Altsammen faktorer, der har stået som daglige realiteter, og som pigerne ikke kunne lukke øjnene for.

Omgivelserne

Det er tidligere vist, at kvinderne i reglen boede på lejede værelser, og disse kunne være såvel møblerede som umøblerede. Ofte boede flere piger sammen. På grundlag af de meget spredte oplysninger om pigernes indbo er der ingen grund til at tro, at værelserne har været særlig indbydende. Når dertil føjes, at værtinderne måske ofte antydede, at de gerne så pigerne mere »aktive«, har værelserne formentlig ikke været de steder, pigerne var mest.

Hvor begav de sig hen? Gik i gaderne – eller hyppigere satte de sig ind på beværtningerne. I »Bispehus« var der piger næsten hele dagen igennem³. Her har de så drukket sammen med søfolk, er vel ofte blevet beruset. Alt i alt et miljø, der har virket stærkt forrående. Det er givetvis fuldt

ud berettiget, når Aarhus Posten om forholdene hos Lind siger, at ingen af damerne i den finere afdeling anslog salontonen⁴. Antydninger om omgangstonen har allerede tidligere været berørt i forbindelse med de reglementerede i Frederiksbjerg-kvarteret og rufferen i Studsgade i 1893–94 (p. 240).

Samtidig kunne pigerne blive udsat for hårde oplevelser med alt for berusede kunder. En aften var en pige i et »tolereret hus« ude for, at kunden, en fuld person, gav hende en læsterlig gang prygl. Vel at mærke først efter at han havde besøgt hende⁵.

Var forholdene barske, så har der tilsyneladende været et vist kammeratskab kvinderne imellem. I hvert fald når det gælder de reglementerede kvinder. I flere tilfælde forlod en folk reglementerede samtidig hospitalet, hvor de var indlagt for veneriske sygdomme, for i fællesskab at begive sig ned i byen. En anden gang trodsede fire af de »kendte« damer reglementet og holdt drikkegilde sammen – eller i selskab med herrer⁶.

Uden hyggelige øjeblikke har tilværelsen da heller ikke været for pigerne. I en af de lejligheder, hvor flere piger boede sammen, var det næsten en fast skik, at en af pigerne – formentlig den mest aktive og dermed bedst tjenende – gav hvedebrød til morgenkaffen. Man har så sludret og berettet om natens oplevelser⁷.

Det gode forhold til kollegerne sattes over styr, når konkurrencemomentet indtrådte. En aften i 1903 var gemytterne kommet i kog, da nogle piger ved Vennelysts lukketid var kommet i slagsmål om et mandfolk. Det gik da så hedt til, at blodet flød⁸.

Kønssygdomme

Uden tvivl var kønssygdommene den fysiske lidelse, som mest almindeligt fulgte med prostitutionen. Af de fire typer var gonorrhoe den mest almindelige. Derefter fulgte syfilis og den bløde chanker, mens »den fjerde kønssygdom« yderst sjældent optrådte⁹.

Det vil ikke være muligt at få et samlet billede af den rolle, kønssygdommene spillede inden for den århusianske prostitution. De anvendte lægeprotokoller omfatter kun indlæggelser af de kvinder, der var tildelt lægetilhold, og hvis sundhedstilstand derfor var registreret. Det vil med andre ord sige de reglementerede i perioden 1878–87 og de kvinder, der fik lægetilhold i perioden 1893–1906. Af de spredte undersøgelser i fattigvæsensmaterialet fremgår det imidlertid, at også andre løsagtige piger var indlagt til behandling for veneriske sygdomme. Hvor stort dette antal har været, har det ikke været muligt at belyse. Dette forhold kan komme til at betyde, at

Tabel 22. Antal indlæggelser for veneriske sygdomme blandt 31 reglementerede 1878–87 og 41 ikke-reglementerede 1893–1906.

Antal indlæggelser	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	14	15	19
Kvinder 1878–87	3	5	2	6	1	1	1	3	1	1	2	1	1	2	1
Kvinder 1893–1906	24	9	4	3	–	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–

Kilde: B 56, 7289, Protokol vedrørende tilhold om lægeundersøgelse 1878–87; B 56, 7290, Protokol vedrørende tilhold om lægeundersøgelser 1893–1906

vurderingen af kønssygdommens rolle bliver gunstigere, end det reelt var tilfældet.

En yderligere indskrænkning er den, at der ikke i lægeprotokollerne skelnes mellem de enkelte kønssygdomme. Uden nogen konsekvens benyttes snart betegnelsen »veneriske sygdomme« snart »syfilis«. Af opgørelserne i stiftets generalmedicinalindberetninger fremgår det dog, at gonorrhoe var langt den hyppigst forekommende kønssygdom i Århus¹⁰. På den anden side kan det med rimelighed anføres, at de prostituerede formentlig har været de hårdest ramte veneriske patienter. Derfor kan de have taget broderparten af syfilistilfældene.

Derefter er der i alt konstateret 72 kvinder, som har haft indlæggelser for veneriske sygdomme i perioden 1878–87 og 1893–1906. Indlæggelsernes antal varierer kraftigt. Af tabel 22 fremgår det, at der er en margin på 1–19 indlæggelser.

Der er i tabellen skelnet mellem reglementerede og ikke-reglementerede, og resultatet er markant. De reglementerede har langt flere indlæggelser end det øvrige klientel. F. eks. var der 11 reglementerede med over 6 indlæggelser, som er højeste antal konstateret blandt de ikke-reglementerede. Denne gruppe har den helt overvejende del koncentreret omkring 1–2 indlæggelser.

Nu behøver fordelingen ikke nødvendigvis at være et udtryk for, at de reglementerede var så meget mere befængt med de veneriske sygdomme. Det kan forklares gennem den udstrakte kontrol, der var med netop denne gruppe i årene 1878–87. Uanset dette må det konstateres, at med så talrige indlæggelser har sygdommen haft godt fat¹¹.

Dette kan yderligere uddybes ved et blik på det tidsrum, indlæggelserne fordeler sig over. For de reglementerede drejer det sig om flere indlæggelser årligt gennem en årrække. Eksempelvis fordeler en kvindes 11 indlæggelser sig over blot 25 måneder, hvoraf de 3½ måned er tilbragt i sygesengen. Værre var det for kvinden med 15 indlæggelser, der ganske vist var fordelt over 3 år, men udgjorde ikke mindre end 7½ måned i alt. I et enkelt til-

fælde tilbragte en kvinde 4 måneder på hospitalet i løbet af et år som følge af kønssygdomme^{1 2}.

Billedet er generelt for alle de slemt angrebne reglementerede kvinder. Igen og igen blev de indlagt på hospitalet. Dertil kommer yderligere, at kvinderne i mange tilfælde kunne stå registreret som »syg i hjemmet« gennem længere tidsrum.

Selve indlæggelsesperioden varierer meget, idet der noteres varigheder fra 3–4 dage indtil 5 måneder.

På denne baggrund stod kønssygdommene som en virkelig alvorlig trussel for den hårdeste kerne i prostitutionen. Hvor vidt sygdommen har fået lov at udvikle sig, meddeler materialet intet om.

Antallet af indlæggelser hos de enkelte ikke-reglementerede var som nævnt lille. Og indlæggelserne strakte sig i reglen kun over et enkelt år. De færre tilfælde kan skyldes, at gruppen her ikke førte så aktiv prostitutionsvirksomhed, som de reglementerede. Men usikkerhedsmomentet omkring indlæggelser, som ikke er noteret i lægetilholdsprotokollerne, kan forrykke balancen.

For det er givet, at i samme øjeblik myndighederne fik en kvinde ind under et lægetilhold, så var der langt større kontrol – og dermed flere indlæggelser. Dette kan spille ind ved de få indlæggelser, som er konstateret blandt de ikke-reglementerede. Lægekontrollen var efter 1888 begrænset til 1/2-års tilhold – og i reglen blev lægetilholdet ikke fornyet efter det halve års udløb. Nye udbrud blev så kun registreret, såfremt kvinden atter blev pågrebet for utugt. Sådanne tanker ligger også i stadslægens indberetninger, når han siger, at »... visitationen af gamle prostituerede er i virkeligheden uden betydning. Smittekilderne findes ved de friske smittede ude i befolkningen.«^{1 3}

Arbejde trods sygdom

Det viser sig gentagne gange, at de involverede kvinder ikke ænsede den fare, der var forbundet med kønssygdommene. Ofte fortsatte kvinderne deres erhverv velvidende at de langtfra var helbredt. Ikke blot udsatte de derved kunderne for den store smitterisiko, men de satte også deres eget helbred på spil. Utilbøjeligheden til at lade sig underkaste behandling må have forværret sygdommen. Når de trods alt fortsatte, må det have været af økonomiske årsager. De havde simpelthen ikke råd til at ligge stille.

Et af de mest grelle eksempler på en sådan venerisk patients forfald var en 22-årig pige. Hun havde gennem flere år været ramt af kønssygdomme, uden tilsyneladende nogen sinde at have ladet sig underkaste lægebehandling. Da hun endelig ved politiets foranstaltning blev indlagt på sygehuset,

var hendes sygdom så forværret, at hun næsten ikke kunne gå. Ikke desto mindre havde hun lige til det sidste haft samleje med forskellige mænd¹⁴

Selv når prostituerede var indlagt på hospitalet, kunne de ikke affinde sig med forholdene, men forsøgte gentagne gange at flygte. Engang lå 3 piger – heraf en reglementeret – på samme stue, som de forlod flere gange ved hjælp af en nøgle i en af pigernes besiddelse. I reglen forlod de hospitalet ved 20-tiden, men vendte gerne hjem af sig selv, selv om det ofte først var næste morgen¹⁵. I et andet tilfælde var ikke mindre end 5 reglementerede på samme tid indlagt. De stak af alle for senere i samlet flok at blive opsnappet på vej ned ad Mindegade¹⁶.

Undertiden havde flugtforsøgene fra hospitalet virkelig dramatisk karakter, som da en pige, der i længere tid havde ligget på Kommunehospitalet, en nat firede sig ned i et par sammenbundne lagener¹⁷.

Graviditet

Et selvstændigt problem er spørgsmålet, om kvindernes seksuelle udskjelser fik følger i form af graviditet. Tidligere var det en almindelig antagelse, at de danske prostituerede i modsætning til deres europæiske søstre ret hyppigt fik børn. Grethe Hartmann stiller dog et stort spørgsmålstegn ved denne antagelse¹⁸.

Samme holdning må nok også indtages over for det århusianske materiale. I hvert fald fremgår det yderst sjældent i politiets protokoller, at de prostituerede fik børn. Der er kun konstateret 4 tilfælde, hvor kvinder stod opført som gravide. I lægetilholdsprotokollerne gav det sig udslag i, at kvinderne blev fritaget for lægetilsynet 3 uger omkring fødslen. Hvis graviditet havde været almindeligt, ville det vel have givet sig udtryk her.

To af de nævnte tilfælde havde den tragiske udgang, at såvel mødre som børn døde ved fødslen. Og fænomenet med dødfødte børn var meget almindeligt. Var de ikke døde ved fødslen, var der en overvejende sandsynlighed for, at de prostitueredes børn døde kort tid efter. I mange tilfælde var de født med syfilis, og de fik ej heller altid den pleje, som et sådant spædbarn måtte kræve¹⁹.

De meget få fødsler kan tolkes som et udtryk for, at kvinderne kendte udveje, selv om de var gravide. Nemlig ved at fremkalde aborter. Dette middel blev anvendt. Af lægeberetninger fra København fremgår det, at prostitueredes menstruationer ofte var udeblevet ud over det normale for derpå at blive afløst af stærke blødninger. Herpå konkluderes: »Oftentimes har der herunder vist nok skjult sig en abort« og da formentlig en fremkaldt abort²⁰.

To typer prostituerede fra samtiden. Den ganske unge pige Nicoline H. fik sin første forbindelse med politiet på grund af utugt, da hun var 15 år gammel i 1881. Hun fortsatte siden med tyveri og utugt og kom i fængsel. Kvinden t. h., som blev kaldt »Viby-Ane«, blev idømt en lang række mindre fængselsdomme i 1870'erne for tyveri og utugt, indtil hun i begyndelsen af 1880'erne endte i forbedringshuset på 18 måneder. Blandt »Viby-Ane«s særlige kendetegn var flere kirtelar på halsen og venstre kind, endvidere manglede hun et øje, som det ses.

En anden udvej var fødslen i dølgsmål med efterfølgende drab af det nyfødte barn. De lokale aviser omtaler nu og da sådanne hændelser, men deres relevans i denne sammenhæng fremgår ikke.

Som alternativ til disse udveje var der præventionen. Gjorde man noget effektivt for at undgå graviditet? Netop fra 1880erne begyndte en mere åben forhandling af præventive midler. For kvindens vedkommende bestod præventionen af sikkerhedssvamp eller »Beskytteren«, for mandens vedkommende af »Præservativ-kondomet«²¹. Hvor vidt dette har været anvendt i Aarhus, tier kilderne ganske om. Men der er grund til at tro, at det kun var i sjældne tilfælde. Det bedst kendte beskyttelsesmiddel, kondomet, kunne nemlig yde en vis beskyttelse mod kønssygdomme. Hvis dette derfor havde været almindeligt benyttet, ville der næppe være sket en så kraftig blomstring i kønssygdommene, som man ifølge stadslægen bl. a. så i begyndelsen af 1900erne²².

Psykisk belastning

Kvinder, der drev utugt som erhverv, levede i realiteten et meget ensomt liv. Der var næppe i almindelighed nogen form for kontakt mellem hende og kunden – bortset fra den rent forretningsmæssige. Også uden for »arbejdstiden« har kvinderne formentlig levet ret isoleret. De reglementerede blev direkte påbudt denne isolation. Byens befolkning har nok stiltiende kunnet acceptere – eller i det mindste tolerere dem som en slags sikkerhedsventil for utilfredsstillede seksuelle behov. Derudover har man sikkert så vidt muligt undgået at have nogen kontakt med kvinderne.

Dertil kom, at pigerne i mange tilfælde efter deres »fald« blev forstødt fra deres respektive hjem. Forældrene ønskede simpelthen ikke at se dem hos sig mere. Således skrev en moder til fattiggården i Århus, hvor hendes datter var indlagt til hjemsendelse: »Deres [i. e. fattiginspektøren] skrivelse har jeg modtaget og ser deraf, at Christine igen har overtrådt loven vil jeg . . . bede Dem gøre Christine bekendt med at min man[d] vil ikke modtage hende, når hun kommer ud af arresten . . .«²³. Derefter var døren indtil videre lukket i for den unge pige.

Der var som vist småt med romantik i den verden, der ventede en ung pige, når hun først havde stiftet nærmere bekendtskab med prostitutionen. Hun blev stillet over for en tilværelse, der ikke blot bød på faren for kønssygdomme og graviditet med deraf følgende aborter, men også et liv i isolation fra »almindelige« mennesker. Isolationen var naturligvis ikke total, da hun vel kunne søge selskab med piger af samme kategori som hun selv. Som det senere vil blive beskrevet, var prostitutionen imidlertid ikke en livsvarig foreteelse. Der var forskellige udveje, ad hvilke pigerne kunne komme ud af isolationen og miljøet og starte på en ny tilværelse (jvf. kap. 14).

Selvmord

Ifølge Melchiors og Selmers tabeller var det relativt hyppigt, at prostituerede kvinder begik selvmord²⁴. I Århus er der i perioden konstateret tre tilfælde, hvor kvinder forsøgte sig. Hver gang uden held. Det ene tilfælde var en ældre løsagtig kvinde, kaldet Bitte Maren, som i fuldskab og spontan livslede var sprunget i havnen. Hun fortrød øjeblikkeligt, da hun fik føling med det kolde vand. På hendes råb kom politiet til og fik hende fisket op igen²⁵.

De to andre forsøg var mere dramatiske. I det ene tilfælde fik sagen megen omtale i den lokale presse. En maj-søndag i 1904 havde folk i Skæring, nordøst for Århus, bemærket et ungt par, som meget naturligt på

en forårsdag var spadseret ind i en lille skov nord for byen. Senere blev romantikken brudt af et skud fra skoven. Kort tid efter kom manden løbende og bad om hjælp, da hans ledsagerske havde forsøgt at skyde sig selv.

Ved sagens videre forløb viste det sig, at pigen var den kendte »Lyse-Agda« – tilhørende den lette garde i Århus. Af udsagn fra forskellige af hendes bekendte fremgik, at hun tit havde depressionsperioder og adskillige gange havde truet med at tage sit eget liv. Denne gang skulle det have været alvor. Hun og den gifte mand, hun i længere tid havde stået i forhold til, skulle forlade denne tilværelse sammen. Han skulle først skyde hende, derpå sig selv. Når det mislykkedes, skyldtes det, at skuddet mod hende ikke blev dræbende, hvorfor han tabte modet og løb efter hjælp. Det fremgår af senere meddelelser til pressen fra Hornslet Sygehus, at »Lyse-Agda« blev blind for livstid²⁶.

Endelig drejede det sig i det tredie tilfælde om en pige, der forsøgte sig ved at springe ud fra sit andensals-værelse. Hun slap med en beskadiget ryggrad²⁷.

Ydre fremtoning og øgenavne

I mangt og meget har det været muligt at følge de prostituerede kvinder i deres forhold til myndighederne og i deres bevægelser i dagligdagen. Men det er kun ganske få og spredte notitser, der er fundet om pigernes udseende.

Under turneen til de forskellige havnebeværtninger beskriver Aarhus Posten det flotteste af fruentimmerne hos Lind. En pige, kaldet Sorte Laura. Et stolt fruentimmer med en kraftig skikkelse, mørklødet, med et par mørke, lynende øjne i et ansigt, der var omkranset af et ravnsort hår²⁸. Denne skønhed var i særklasse hos Lind. Måske på en lidt billig baggrund, da de øvrige piger, som nævnt, var på det jævne.

Formodentlig var der en tendens til, at de løsagtige piger pyntede sig mere end den almindelige befolkning. I flere tilfælde fremgår det af politiforhørene, at pigerne havde brugt de indtjente penge til tøj, hatte, støvler o. a. pyntegenstande. Det hed også i et læser-indlæg mod prostitutionen, at de prostituerede i deres pyntede dragter var en uhyre fristelse til efterligning for f. eks. arbejderdøtrene²⁹.

Et par unge damer af den pyntede type færdedes i begyndelsen af 1900-erne i Århus. Iført elegante, højrøde kostumer skaffede de sig snart mange bekendtskaber, men også politiet på nakken³⁰. »Politipiger« måtte derimod nøjes med betegnelsen »halv-elegante«, hvortil kom, at de havde et stærkt udlevet udseende. Prostitutionens vilkår afspejlede sig i denne faste garde³¹.

Imidlertid var der også prostituerede, som var meget langt fra at være elegante. Det var fortrinsvis den formodet laveste type, gadetrækkersken. I Socialdemokratisk Ugeblad hed det, at de direkte vakte legemlig afsky – ofte ud fra et renlighedssynspunkt. De beskrives som alt andet end forførende piger, der knap nok var i stand til at få nogen til at begå utilladelige, lovstridige handlinger³². En pige af denne type var det formentlig, som havde fået en herre med hjem uden at få legemlig omgang med ham. Manden havde ikke syntes, at hun var værd at røre ved³³.

Til visse af pigerne var der knyttet tilnavne eller øgenavne. Det var et almindeligt fænomen, at de »kendte« kvinder arbejdede under et nom de guerre, som ofte hentydede til et eller andet karakteristisk ved den pågældende. Fra 16. århundredes århusianske prostitution har Hugo Matthiessen således bl. a. fundet følgende karakteristiske tilnavne: Madeline Parlamentsmackers, Den brangguld Due, Blommen og Mette Bundequinde³⁴. Ikke blot karakteristika ved udseendet – også ved bl. a. afstamningen.

Ved hjælp af Aarhus Posten har det været muligt at konstatere enkelte af de prostitueredes tilnavne i begyndelsen af 1900'erne. Tidligere er allerede omtalt Sorte Laura, hvis tilnavn tydeligvis refererede til hendes udseende. Af tilsvarende karakter var øgenavnene Bitte Maren, Lyse-Agda og formentlig også Tulipanen. Sælen kan derimod henføre til den pågældendes beklædning. Der er ingen tvivl om, at Københavner-Mary er et indvandret fruentimmer³⁵.

Alfonsen

I fremstillinger af prostitutionsmiljøer fremføres alfonsen altid som en central person. Han står som det eneste menneske, med hvem den prostituerede har en nærmere kontakt. I den daglige gang foregik den prostitueredes arbejde rutinemæssigt og helt uden emotionelle udfoldelser. Sine følelsesmæssige behov fik hun kun tilfredsstillet gennem forholdet til alfonsen. Denne kunne så samtidig forsvare sin »dame« i tilfælde af overfald fra kundernes side.

Almindeligvis anses alfonsen for et af denne jords mest usle mennesker. En mand, der vil være bekendt at leve af, hvad en pige kan tjene med sin krop³⁶. Givet er det også, at alfonsen økonomisk kunne udsuge sin pige. Men det paradoksale er, at den prostituerede næppe kunne leve og klare sig uden sin alfons. Derfor må alfonsen snarere ses i relation til den prostituerede og hendes tilværelse som sådan end ud fra almindelige moralske kriterier. Alfonsen kommer derved til at stå som en person, der nok til tider var et onde for den prostituerede, men samtidig et livsnødvendigt onde.

Dette er formentlig grunden til, at alfonserne så sjældent optræder i politisager. Pigerne skulle nok vide at tie stille. For det århusianske materiale er der i politiprotokollerne ikke konstateret alfonser. Alligevel er det givet, at visse prostituerede havde faste mandlige ledsagere.

Aarhus Posten klager således i begyndelsen af 1900erne over, at »bøller« og deres kvindfolk terroriserede Søndergade hver aften mellem kl. 10 og 12. Avisen beretter videre om »et af de sædvanlige« opgør mellem en alfons og en dame, der havde tilladt sig at betræde områder, som vedkommende bølle anså for sin og sin donnas enemærker. Det gik så voldsomt til, at pigen lå i smudset blødende fra næse og mund. Naturligvis havde balladen samlet et helt opløb, og blandt tilskuerne så man kendte skikkelser som Lyse-Agda og Sov-Sofie³⁷.

I begyndelsen af 1900erne har alfonser altså været at finde i Århus, hvor de synes at have udøvet en vis »justits« for deres piger. Men om det kun er et fænomen på denne tid, eller om det også tidligere var almindeligt, åbner kildematerialet ingen mulighed for at klarlægge.

De prostitueredes kunder

Generelle bemærkninger

I alle behandlinger af prostitutionen bliver hovedvægten lagt på beskrivelsen af de involverede kvinder. De udgør imidlertid kun den ene part af prostitutions-forholdet. Samtidig gør forfatterne så i reglen opmærksom på, at de er klar over denne mangel, som ligger i det svigtende kildemateriale om den anden part, kunden. På trods af at kunderne som gruppe udgør en mange gange større flok end de prostituerede, er det lykkedes dem at bevare en næsten uigennembrydelig anonymitet.

Ubemærketheden bunder primært i det forhold, at der ikke som hos de prostituerede var tale om nogen form for registrering. En registrering via politi-tilsyn var naturligvis ganske urealistisk, da det ville forudsætte en fast kundekreds. Men et område som kontrollen med kønssygdommene var en mulighed. Det blev også fra flere sider krævet, at ligesom de prostituerede havde obligatoriske lægetilsyn et vist tidsrum efter sygdommens ophør, således skulle også de involverede mænd pålægges efterkontrol¹.

Dette gennemførtes aldrig, og eksakte oplysninger om kundekredsene kan derfor kun hentes gennem de prostitueredes egne oplysninger om deres kunder. Det eksakte består deri, at der nu og da under politiforhørene gives oplysninger om kundernes erhverv – derudover i reglen intet. Og det er kun i ret begrænsede tilfælde, at der faktisk er oplysninger at hente. Meget naturligt, da der ikke for den løsagtige kvinde var nogen grund til at udspørge kunden om dennes stilling. For hende har mandens erhverv været underordnet, blot han betalte prisen. Hyppigst opgives også i politiprotokollerne, at pigerne gik med herrer, som var dem ganske ubekendte.

Oplysningerne fra politiforhørene kan i visse tilfælde underbygges ved hjælp af meddelelser i den lokale presse. De er imidlertid i reglen holdt i meget vage vendinger.

Kunden selv har næppe haft lyst til af egen fri vilje at give sig til kende. Bl. a. dette gav ofte politiet vanskeligheder under optrevlinger af prostitutionssager. Politiasistent Hauerbach gjorde over for Aarhus Posten opmærk-

som på, at kunderne var lidet begejstrede for at indrømme besøg hos prostituerede, og at det bl. a. derfor var vanskeligt at komme til bunds i sådanne sager².

Træk om de århusianske prostitueredes kunder

Materialet om kunderne er som følge deraf stærkt begrænset. For de år, som specielt er undersøgt i de offentlige politiprotokoller, er der kun direkte oplysninger om Århus-prostitutionens kunder i 57 tilfælde. Det må stærkt pointeres, at tallet 57 ikke dækker hele perioden, og at det er en meget tilfældig størrelse. Dels omfatter det kun visse år, dels er opgivelsen af kunder fra kvindernes side som nævnt helt tilfældig. Om ikke andet kan tallet dog give et indtryk af, hvor generelt mangelfulde oplysningerne om køber-siden i prostitutionen er.

Generelle slutninger om kundekredsens sociale fordeling lader sig derfor ikke foretage, men tendenser kan antydes. De 57 kunder fordelte sig i to hovedgrupper:

Fremmede: 30
Lokale borgere: 27³

Ud fra denne gruppering er der på den ene side især tale om folk på midlertidige ophold i byen. Fremmede, som måtte undvære det bofaste liv, såsom sømænd og handelsrejsende. Hertil kom så folk som hestehandleren fra Silkeborg og bagermesteren i Brabrand, der var i byen og benyttede lejligheden til at stifte bekendtskab med »det søde liv«. Gruppen af fremmedes dominans er et generelt træk i de forskellige undersøgelser om prostitutionens kunder⁴.

Den anden halvdel af kunderne bestod af en erhvervsmæssig spredt gruppe, som må anses for at have været bosat i selve Århus. Gruppens medlemmer tilhørte i hovedsagen underklassen eller den lavere middelklasse. Der er kun ganske få fra højere klasser, hvortil man vel må henregne de to cand. pharm'ere.

Det betyder næppe, at overklassen holdt sig tilbage. I sine artikler i forbindelse med ruffersagerne underbygger Aarhus Posten tendensen med koncentration især om søfolk og lokale kunder. Samtidig specificerer man imidlertid nærmere, at der i »Dok-cafeen« endvidere også var grossererere og direktører, som sagdes at have været med inde i bagværelset⁵. Det samme gjorde sig gældende hos Lind⁶.

Overklasseklientellet konstateres også i 1880erne. Midnatsmissionærerne berettede, at de ofte var stødt på fine og velklædte herrer, som under eftervirkningerne af en bedre middags drikkevarer nu skulle ud »at more sig«⁷.

Jo, overklassens herrer har også haft deres gang i prostitutionskvartererne. Når gruppen så at sige ikke er konstateret i de prostitueredes opgivelser, må det givetvis henføres til svigtende kildemateriale. Hvor væsentlig gruppen var, kan ikke påvises. Og Aarhus Posten gør så lidt ud af overklassens deltagelse i prostitutionslivet, at dens rolle næppe har været så stor endda, i hvert fald ikke i beværtningsprostitutionen. Men der har formentlig også været andre og mere diskrete måder at sikre sig seksuel tilfredsstillelse, når økonomien tillod det – f. eks. med »holdte kvinder«. Denne type prostitution giver sig i reglen aldrig til kende.

Endnu en gruppe – også tilhørende de øvre sociale lag – forekommer heller ikke direkte i pigernes opgivelser. Der er de unge herrer af det pæne borgerskab, der til tider skabte ravage i byen. Der var her tale om et mere generelt fænomen. Om forholdene i København fortælles, at man kunne møde såvel kjoleklædte herrer, der kom dampende på fede cigarer, som byens unge løsslupne levemænd. Begge grupper styrede deres muntre skridt mod sidegaderne⁸.

På tilsvarende vis kunne de unge århusianere ikke altid styre sig selv, når de opstemte kom fra festlige lag. De antastede da alle de enlige damer, de mødte på deres vej. En ung frue, der en aften gik alene hjem fra et selskab, blev udsat for en sådan oplevelse. Aarhus Folkeblad påpeger, at det »var ikke sjovere, nej, det var velklædte folk«, og man gør opmærksom på, at der blandt de unge var fine navne, som optrådte alt andet end fint⁹.

Hvorvidt denne gruppe har været stor, og i hvilken grad ungdommen i det hele taget har benyttet sig af prostitutionen, lader sig ikke belyse. Ser man på mere generelle betragtninger over disse spørgsmål, fremgår det, at de unge mænd af »pænere« familier giftede sig relativt senere end f. eks. arbejderklassens unge. Samtidig havde de unge »pænere« herrer ringere muligheder for at få nærmere forhold til de unge piger af deres egen stand. Derfor har de været hyppigere gæster hos prostituerede¹⁰. Problemet har givetvis været det samme i Århus, men egentlige slutninger om sådanne tendenser tillader materialet ikke at drage.

Endelig er der to grupper af kunder, som i andre behandlinger af prostitutionen tillægges en væsentlig rolle¹¹. Det drejer sig om militære personer og ægtemænd.

I sin argumentation for et regulativ i 1887 anførte poltimester Thorup to områder, som afgav potentielle kunder, byens garnison og skibsfarten¹². Skibsfartens rolle som kundekreds er allerede belyst. Til gengæld er der in-

tet oplyst om, at soldaterne på byens kaserner skulle have udgjort en købergruppe. Det er imidlertid næsten en eviggyldig regel, at hvor der er soldater, dér trives prostitution. Så det påfaldende fravær af soldater i kundeoplysningerne kan skyldes det svigtende kildemateriale.

Men man kan dog hæfte sig ved prostitutionskvarterernes placering. Ganske vist kan de ikke siges at have været lige ved kasernerne, men dog for Frederiksbjerg- og Sjællandsgade-området vedkommende relativt tæt ved. Og specielt Høegh Guldbergsgades ophobningsadresser i begyndelsen af perioden er påfaldende (jvf. Kort 2).

Hvad angår de gifte mænd som kunder, er materialet begrænset til et enkelt tilfælde. Men flere af de øvrige kunder, som blot er opgivet ved stilling, kan også have været gift. I offentlige kommentarer blev ægtemændene anset for at være hyppige kunder hos de prostituerede. I et læserindlæg i *Demokraten* i 1887 hed det: »Er det ikke en offentlig hemmelighed, at gifte mænd er de bedste kunder«¹³. En lignende opfattelse lagde C. P. Berthelsen for dagen i sin lille bog om prostitutionsbekæmpelsen¹⁴. Men påny lader kildematerialet så meget tilbage at ønske, at gruppens relative betydning ikke kan vurderes.

Omtalen af kunderne i den århusianske prostitution lider under den samme mangel, som er konstateret i andre behandlinger af prostitutionen: Oplysningerne er for få til, at der kan drages generelle slutninger om kundegruppens reelle beskaffenhed. Det har derfor kun været muligt at pege på visse tendenser i kundekredsens sammensætning. Nemlig en koncentration omkring to grupper, fremmede på gennemrejse og lokale borgere af forskellige – fortrinsvis lavere sociale – kategorier. Øvrige grupper har det ikke været muligt at finde frem til. Forklaringen må ses i de svigtende kildeoplysninger, da indtrykket fra andre undersøgelser peger på disse gruppers tilstedeværelse.

I forbindelse med diskussionen af de prostitueredes kunder kan skitseres en række problemstillinger, som med et gunstigere kildemateriale kunne have givet et langt mere nuanceret billede af aftagerne. Her tænkes bl. a. på spørgsmål som: Hvor hyppigt søgte kunderne til prostituerede? Hvor mange var engangskunder? Hvor mange faste? Hvilke krav stillede kunderne til de kvinder, de gik med¹⁵? Alle disse spørgsmål får stå ubesvarede hen, da kildematerialet intet oplyser.

Kundernes motiver

De årsager, der fik mænd til at søge kontakt med prostituerede, lader sig heller ikke udtømmende udlede. Gennem fordelingen af kunderne blev

det vist, at det især var folk, som var udelukket fra et normalt liv – og dermed også et regelmæssigt samliv med en kvinde. Man kompenserede for dette ved at henvende sig til de prostituerede.

Hertil kom forholdet omkring de sene ægteskaber i »bedre« kredse. Da man samtidig i disse kredse stiltiende accepterede utugtige forbindelser for de unge ugifte mænd, blev der givet disse unge herrer meget frie tøjler. I begge tilfælde lå der bag de prostitueredes tiltrækning utilfredsstillede seksuelle behov.

Når selv gifte mænd søgte utugtige veje, var årsagen ofte de mange ulykkelige ægteskaber, hvor det seksuelle af kvinden blev opfattet som en pligt, hvis eneste mål var formeringen¹⁶. Det ægteskabelige samliv kunne da få en sådan karakter, at det tvang ægtemændene ud i »hykleri og udskjelser«¹⁷.

Spiritussens rolle må heller ikke undervurderes. Man så de unge herrer, der højroastede vendte hjem fra aftenselskaber, eller de fine, ældre herrer, der efter gode middage begav sig ud på sjov. Begge grupper mere eller mindre berusede. I mange tilfælde blev kontakten mellem kunder og prostituerede etableret over bordene i beværtningerne under indtagelse af ikke nærmere angivne kvanta snaps og øl.

På lignende måde blev f. eks. den unge handelslærling – efter først at have tilbragt aftenen på restaurant – af sine ældre kammerater overtalt til at gå med til prostituerede¹⁸. Ligesom spiritussen sikkert spillede en stor rolle i den prostitueredes dagligdag, således har kunderne også ofte drukket sig mod til – eller rettere drukket hæmningerne bort.

Risici for kunderne

Set fra en kundes side var besøg hos en prostitueret umiddelbart tillokkende. Det eneste krav til ham var, at han betalte prisen. Ansvar og pligter bag efter var der ikke tale om. Men medaljen havde en bagside, frygten for at være blevet påført venerisk smitte af den prostituerede. Denne frygt var velbegrundet, når det erindres, hvor slemt angrebne aktive prostituerede undertiden kunne være (p. 247 ff.). Samtidig var helbredelsesmulighederne nemlig begrænsede, og under alle omstændigheder var det nødvendigt med meget langvarige kure. Det var først, da man i 1909 begyndte indsprøjtninger med Salvarsan, at en hurtigere og sikrere helbredelse blev mulig¹⁹.

Hvor mange mænd, der blev påført smitte hos et løstgigt fruentimmer, kan ikke konstateres. Men ud fra det faktum, at en prostitueret kunne betjene mange, var der store muligheder for en hurtig vækst i kønssygdommenes udbredelse.

Fra 1856 til 1893 havde kommunen indrettet sygehus i Dynkarken 12-14 (nu parkeringsareal), i den tidligere gamle realskole. Her var der risiko for et ophold for den, der besøgte de befængte ludere. I 1863 blev der indlagt 65 patienter fra Århus og 24 fra landdistrikterne med forskellige veneriske sygdomme.

I enkelte tilfælde hedder det i politiforhørene direkte, at kunderne var blevet smittet, f. eks. »en smed, som havde fået en dryppert«²⁰. Kunderne har uden tvivl generet sig ved at indrømme, at de var blevet smittet af prostituerede, og politianmeldelserne har fra kundernes side ikke været almindelige²¹.

Om mændene på nogen måde beskyttede sig mod kønssygdommene, f. eks. gennem kondom, foreligger der intet om. Og forespørgslen til pigen, om hun var rask, var upålidelig. Dog var det formentlig ikke almindeligt at gøre som en lokal cand. pharm., der var en hyppig gæst hos prostituerede. Da han engang var gået med en pige, beklagede denne sig over noget udflåd. Cand. pharm.'en udspurgte og undersøgte hende derfor, uden at han fandt, at der var noget i vejen. Politiet blev indblandet ved, at kandidaten tilsyneladende alligevel var blevet smittet og derfor anmeldte den pågældende kvinde for at have påført ham smitten. Påstanden blev imidlertid efter stadslægens undersøgelser afvist. Det kan kun betyde, at han var blevet smittet af et af de andre fruentimmere, han havde haft omgang med²².

Mens de veneriske sygdomme må have udgjort den største risiko for kunderne, kunne de også rammes på anden måde – nemlig på tegnebogen. Ganske hyppigt optræder i Aarhus Posten sager, hvor en mand var blevet »rullet« via et fruentimmer. Pigerne sad formentlig og drak sammen med ofrene i al fordragelighed, men så snart de var uden for restauranten, skete »rulningen«.

Kunden kunne heller ikke altid være sikker på at holde på sin dame. Efter at have sviret sammen med hende en hel dag opfordrede en sømand sin dame til utugt. Hun indvilligede i dette på betingelse af et vederlag på et par støvler og 7 kr. Sømanden accepterede, men pigen havde næppe fået vederlaget overdraget, før hun så sit snit til at stikke af fra manden. Denne opgav ikke så let, men opsøgte hende den næste dag, hvorpå det hele gik i orden²³.

Måden at behandle en kunde på grænsede undertiden til bondefangeri. Den tidligere omtalte bagermester kom således ifølge politiprotokollen ud for denne lærerige oplevelse: Under sit ophold i Århus havde han fundet vej til »Bispehus« i Skolegade, hvor han forlystede sig med et par af de kvindelige stamgæster. Efter 4–5 halve flasker port- og rhinskvin havde de alle tre forladt lokalet, og bagermesteren var fulgt med pigerne hjem. I hjemmet krævede den ene af pigerne 20 kr. for at smide tøjet, hvilket da også blev indrømmet hende. Men da bagermesteren efter samlejet var faldet i søvn, benyttede samme pige lejligheden til yderligere at lænse hans tegnebog. Den bestjålne hævdede selv – uden dog at kunne bevise det p. g. a. sin berusede tilstand – at der manglede 100 kr. Pigen ville kun indrømme at have taget 60 kr. plus de 20 for samlejet²⁴.

Uanset de farer, der lurede, søgte formentlig et stort publikum trøst hos de prostituerede. Betænker man antallet af involverede kvinder, er der næppe tvivl om, at kundekredsene har udgjort store skarer, spredt over alle de forskellige sociale lag. Prostitutionen har sikkert været et af de få områder, hvor alle lag kunne samles om en fælles fornøjelse. De samme årsager: ulykkelige ægteskaber, spiritus o. s. v. stod bag. Og alle var udsat for den samme store risiko ved de utugtige forhold.

Fattigvæsenets og kristne organisationers arbejde

De prostitueredes videre skæbner har allerede været berørt i kap. 5. Her blev der under omtalen af løsgængertilholdene gjort rede for, hvilke udveje en kvinde havde for at komme ud af den århusianske prostitution (p. 180 f.).

En af de vigtigste instanser i denne proces var tilsyneladende fattigvæsenet. Dets arbejde med prostituerede vil derfor blive behandlet yderligere i det følgende. Undersøgelsen bygger på en række sager med løsagtige fruentimmere, som er forfulgt i fattigvæsenets arkiv i årene 1882–84, 1892–94 og 1902–04. Arene er tilfældigt udvalgte.

Hertil kommer, at grupper af folk ud fra en kristen indstilling arbejdede aktivt for at redde de »faldne« kvinder og give dem en ny start. Her har allerede været omtalt dansebodsmissionen, som søster Marie Johanne udførte i slutningen af 1880'erne (p. 236).

I det følgende skal det sociale arbejde belyses ved dels Midnatsmissionens virksomhed, dels arbejdet i det lokale Magdaleneasyl, som senere i ændret skikkelse flyttede til Viby under navnet Kvindehjemmet »Sichar«. Det overvejende kildemateriale er her de lokale aviser, men også gennem Diakonissestiftelsens månedsskrifter er værdifuldt materiale indsamlet.

Fattigvæsenet

Fattiggården, der var opført på den såkaldte »Hieronimus-bakke« i det nuværende Vester Allé, blev i mange tilfælde midlertidigt opholdssted for prostituerede kvinder. Det var i første række som en art gennemgangslejr for kvinder, som var hjemmehørende i andre kommuner. Når sådanne kvinder havde udsonet straffe eller blot modtaget advarsler for utugtigt erhverv, afleverede politiet dem direkte på fattiggården. Herfra var den videre procedure, at fattigudvalget henvendte sig til forsørgelseskommunen med forskellige forespørgsler. Dels om denne ville anerkende nævnte kvinde som forsørgelsesberettiget, dels om måden man i så fald ønskede hende hjemsendt på¹.

Spørgsmålene havde betydning for de respektive kommuners økonomi. Det er formentlig grunden til den store iver, der blev lagt for dagen i sådanne sager. Forsørgelseskommunerne var interesseret i hurtigst muligt at overtage forsyrgelsen, idet de skulle refundere opholdskommunens udgifter. Samtidig ønskede de pigerne hjemsendt så billigt som muligt. Fra opholdskommunernes side var der et tilsvarende stort ønske om at komme af med disse piger, men man lagde også vægt på, at hjemrejsen blev effektiv.

På dette punkt kunne de to parter interesser støde mod hinanden. Problematikken fremgår af en livlig korrespondance mellem fattigudvalgene i Ebeltoft og Århus i 1903 vedrørende et pigebarn, som var indbragt på Århus fattiggård. Ebeltoft anerkendte hende som forsørgelsesberettiget, men forlangte, at hun skulle hjemsendes uden ledsagelse fra Østbanegården. Denne fremgangsmåde anså Århus for mindre heldig og foreslog i stedet, at politiet overtog sagen. Enden på det hele blev, at pigen hjemsendtes med et af de lokale dampskibe direkte fra Århus til Ebeltoft, hvor hun ville blive afhentet ved havnen². Dette var sikkert den billigste udvej, idet transportanten i sådanne tilfælde var i styrmandens varetægt under overfarten³.

Hjemsendelsen kunne desuden foregå under forskellige mere eller mindre frie former, hvor hjemsendelse med tvangspas var blandt de frieste⁴. Ellers gradueredes formen tilsyneladende efter de enkelte kvinders formodede flugttilbøjeligheder. Der var f. eks. et fruentimmer, der fire gange blev hjemsendt fra Århus til Beder-Malling. Første gang blev hun sendt alene af sted og til fods, blot med et brev til sognerådet. Da hun et halvt år senere påny blev indbragt, foregik hjemsendelsen med dagvognen til kroen, hvor hun blev afhentet. De to sidste gange gik man endelig over til hjemsendelse »under transport«, d. v. s. med ledsagelse af en betjent eller en mand fra fattiggården⁵.

Hyppigst forekommende var hjemsendelserne under transport, som for kortere afstande i reglen blev besørget af fattiggårdens personale⁶. Drejede det sig om længere ture – ofte heldagsture – overlod fattiggården derimod gerne transporten til politiet. Foruden den lange togrejse kom så ofte en længere spadseretur fra jernbanestationen til afleveringsstedet, den lokale fattiggård⁷. Efter afleveringen sørgede ledsagerne altid for at få en kvittering fra forsørgelseskommunen. Hermed havde Århus fattigudvalg sin ryg fri⁸.

Værdien af sådanne hjemsendelser kan imidlertid drages meget i tvivl. Visse af pigerne ses gentagne gange at være stukket af fra de lokale fattiggårde for derpå at være vendt tilbage til Århus. I sine erindringer fra tiden som betjent beretter B. S. Rasmussen om sine erfaringer på dette område. Et løbsagtigt fruentimmer, han netop havde afleveret på fattiggården, var med

samme tog tilbage, som han selv rejste med. Straks efter at betjenten havde forladt fattiggården, var pigen sprunget ud af vinduet⁹.

Også for de løstgængende kvinder, der havde hjemme i selve Århus, fik fattiggården en vis funktion. Politiet kunne nemlig indbringe lokale løstgængende fruentimmere, som efter strafudsoning var uden erhverv. De blev da tildelt et fattiggårdstilhold. Det betød, at de ikke måtte bortgå fra fattiggården »uden rette vedkommendes tilladelse«, d. v. s. formentlig politiassistenten¹⁰. Tilholdet blev ligesom løsgængertilholdet hævet, såfremt pigen fik fast arbejde.

Under sådanne ophold måtte pigerne arbejde sammen med fattiglemmerne, og tilsyneladende blev der passet godt på dem. En løstgængende pige på fattiggården fortæller i et brev til en veninde, at hun havde til hensigt at skrive til sin mor og bede hende tage sig hjem, »for det er umuligt at flygte, da de allesammen passer så nøje på os.«¹¹ Af politiforhørene fremgår det dog, at kontrollen ikke var mere effektiv, end at det nu og da lykkedes pigerne at stikke af fra fattiggården gennem vinduerne¹².

Der er ingen tvivl om, at fattigvæsenet i hele prostitutionsproblemet spillede en væsentlig rolle, specielt i forbindelse med de udenbys piger, der kom i konflikt med loven i Århus. De udgjorde en langt større del end den lokale gruppe af prostituerede. Egentlige talopgørelser har det ikke været muligt at foretage p. g. a. materialets omfang, men af meldingsprotokollerne fremgår de talrige hjemsendelser. Heroverfor er det kun ganske få oplysninger, der er om de lokale pigers fattiggårdstilhold.

Hvor meget fattigvæsenets hjemsendelser har betydet for visse typer af kvinder, er der allerede stillet spørgsmålstegn ved. De lokale fattiggårde ude i kommunerne kunne ikke forhindre de piger, der ønskede det, i at vende tilbage til Århus i løbet af relativ kort tid. Derimod kan det have virket positivt på de udenbys piger, der efter modtagelsen af deres første advarsel blev hjemsendt til forsørgelseskommunen, og måske som i et enkelt tilfælde blev afhentet af forældrene ved stationen¹³. Sådanne piger optræder i det mindste ikke mere i protokollerne.

Midnatsmissionen i Århus

Blandt de kræfter, som søgte at bekæmpe den lovordnede prostitution stod Indre Mission i København. De københavnske missionærer gik ud i gaderne og søgte direkte ved henvendelse til kunderne at få dem til at undlade deres besøg i bordellerne. I 1886 blev denne bevægelse organiseret i Midnatsmissionen, som i sin spæde start kun virkede i København¹⁴.

I slutningen af året opstod imidlertid en tilsvarende organisation i Århus. Efter en række artikler om Midnatsmissionen i København meddelte Aarhus Folkeblad den 13. november, at Midnatsmissionen nu havde påbegyndt sin virksomhed ude på Skovvejen.

Hvorledes organisationen var startet i Århus, står ikke klart. En af missionærerne gjorde over for Aarhus Folkeblad opmærksom på, at de ikke var udsendt af Indre Mission. Måske var der tale om et lokalt initiativ¹⁵.

Den forhåndenværende styrke blev i december 1886 opgivet til 16 mand¹⁶, et tal, som ifølge aviserne var lidt faldende. I juli 1887 var man således nede på 12 mand i alt. Om rekrutteringen beretter aviserne kun lidt, men det fremgår, at en af missionærerne var en ung håndværker med familie og et godt job – og religiøst præget¹⁷.

Missionærernes arbejdsmark var især Skovvejen, Sandgraven og Frederiksberg¹⁸. Disse kvarterer er også netop i denne periode tidligere blevet fastslået som de egentlige prostitutionskvarterer¹⁹.

I deres virksomhed adskilte de århusianske missionærer sig næppe fra deres københavnske kolleger. På den ugentlige vagtaften fulgtes mændene ad 2 og 2. Vagten startede kl. 9 aften, og indtil kl. 2 nat gik de deres runder i de kvarterer, hvor de fandt, der var behov for deres tilstedeværelse. Så snart de anede kunder i gaden, gik de de pågældende i møde og søgte indtrængende at tale dem fra deres forehavende, ligesom de uddelte små sedler med skriftsteder²⁰.

Ikke altid gik overtalelsesforsøgene stille af. Den moralske appel passede ikke altid gæsterne, der i mange tilfælde var stærkt berusede og derfor stillede sig voldsomt an over for missionærerne. Den unge håndværker fandt dog truslerne og prygl ubetydelige i sammenligning med hånen og spotten, som de ofte var udsat for. Det fremgår ikke, hvorledes politiet i Århus forholdt sig i tilfælde af slagsmål mellem kunderne og missionærerne. Noget tyder på, at politiet til en vis grad holdt hånden over missionærerne. En af missionærerne bemærkede i det mindste, at politiet stillede sig venligt til Midnatsmissionen²¹. Noget lignende kan ikke siges om politiet i København, der kun i yderste nødsfald greb ind og hjalp en midnatsmissionær²².

Ved sin start skabte Midnatsmissionen i Århus et ret stort røre i de pågældende kvarterer. Demokraten omtaler i november 1886, at der ved Skovvejen i anledning af midnatsmissionærerne var et opløb af så store dimensioner, at der på én gang var samlet omkring 200 mennesker²³. En sådan oplysning skal tages med visse forbehold, særlig når det betænkes, hvilken kritisk holdning Demokraten i almindelighed udviste over for Midnatsmissionen. Aarhus Amtstidende var ikke så »flotte«, da bladet en anden dag oplyste, at en del mennesker havde samlet sig²⁴.

Demokraten harcellerede i en anden situation over, at der altid var nok mennesker til stede for at fordrive aftnen på en fornøjelig måde »under de fromme« missionærers »ægide«. Samtidig bebrejdede man missionen, at den lokkede flokke af unge mænd ud til bordellerne. Herude var der sjov og ballade, »og pigerne fisker i rørt vand«²⁵.

Efterhånden som sagen mistede nyhedens interesse, faldt tingene mere til ro. I hvert fald nævner Aarhus Folkeblad intet om opløb i artiklen fra sommeren 1887. Tværtimod åndede alt fred og ro på missionærernes rundvandring²⁶.

Med den tolererede prostitutions ophævelse 1887 forsvandt de tolererede huse, og Midnatsmissionens arbejde må derfor anses for at have været overflødiggjort i Århus.

Midnatsmissionens virke betød primært i henvendelser til kunderne. Dybere set mente man vel derigennem at tjene de prostitueredes vel, idet prostitutionen som sådan blev anset for syndig. Om kvinderne opfattede missionens arbejde som positivt, kan der tvivles om. I København ses det, at de prostituerede ofte reagerede kraftigt mod missionærerne²⁷. Tilsvarende er ikke konstateret i Århus.

Magdaleneasylet i Århus 1889–99

Langt mere positiv og menneskelig var Magdalene-bevægelsen i sit arbejde for prostituerede. Det første Magdalenehjem i Danmark blev oprettet 1877 i København. Først i 1888 kom der for alvor gang i debatten om en tilsvarende institution i Århus²⁸. En kreds af mænd og kvinder havde da begyndt et arbejde, hvis mål var indretning af et Magdalenehjem. Her skulle »faldne« kvinder, der selv ønskede det, have mulighed for ved forskellige former for arbejde »at rejse sig igen« og udvikle sig til nyttige mennesker i samfundet.

Aktionen byggede på et religiøst fundament. Det ses da også, at initiativtagerne enten var direkte knyttet til kirken eller havde stærke religiøse bindinger. Ved et møde i september 1888 blev der nedsat et udvalg bestående af købmand C. Berthelsen, bispinde Clausen, Abelone Fabricius, kaptajn Langhoff, søster Marie Johanne, samt præsterne Seidelin og Schmidt. Alle personer, som havde kristen overbevisning²⁹. Senere dannede de bestyrelse for Magdaleneasylet.

En aktiv rolle i arbejdet kom søster Marie Johanne til at spille. Hun havde som diakonisse tidligere arbejdet på Århus Amtssygehus, men havde følt et kald til at optage en gerning blandt faldne kvinder i Århus. Dette arbejde har formentlig ført hende sammen med de øvrige initiativtagere til asylet³⁰.

Den 17. maj 1889 indviedes Magdaleneasylet i Århus med søster Marie Johanne som leder og eneste søster³¹. Asylet var placeret i den vestlige udkant af byen, lige neden for Vesterbro Vejrmølle og med opgang langs Det jydskes Haveselskabs have³². Med denne placering havde asylet en pragtfuld udsigt over hele Århus by.

I indretningen af asylet havde søster Marie Johanne gjort sig store bestræbelser for at gøre det til et hjem. De ydre rammer var et nyopført hus i villastil, med en så stor veranda, at asylets beboere kunne sidde derude om eftermiddagen og arbejde. Indvendig bestod huset af tre store lyse stuer, som var møbleret tarveligt, men ordentligt og hyggeligt. I det første rum var dagligstuen, dernæst kom spisestuen, som benyttedes til arbejdsværelse, undervisning og oplæsning. Endelig var der soveværelse i det tredje rum. Kælderetagen var indrettet med vaskerum med alt tilbehør og i tilknytning dertil et strygerum³³.

Trods den gode indretning var forholdene relativt små. Kapaciteten blev opgjort til 4 pladser i alt, et antal, som dog ikke blev opnået med det samme. I 1890 var der kun tre piger optaget på asylet³⁴.

Via Marie Johanne fik asylet allerede fra starten et vist samarbejde med Diakonissestiftelsen. Efter bestyrelsens ønske udviklede dette samarbejde sig o. 1895 til, at stiftelsen fik en betydelig indflydelse på asylets ledelse³⁵. Fra 1896 blev asylet omtalt som Magdaleneasylet »Sichar«³⁶.

I asylets arbejde blev der ikke blot lagt vægt på undervisning af de optagne piger. Der blev også afholdt en række møder for unge fabribspiger, ligesom de usædelige kvinder, »de dybt faldne« blev opsøgt på gader, i arresten, fattiggården eller på hospitalet³⁷.

Det daglige arbejde var i hovedsagen rettet mod en resocialisering af de faldne kvinder. Man ville give dem mulighed for at starte et nyt og nyttigere liv end det, de hidtil havde levet. Dagen i asylet startede derfor med et styrtebad og en rask spadseretur, hvorefter pigerne var friske til at gå i gang med arbejdet.

Det primære mål var at oplære og øve pigerne i alt, hvad der kunne for-dres af en almindelig tjenestepige. Derfor påtog asylet sig vask, strygning og anden håndgerning for fremmede, ja, man leverede endog middagsmad ud³⁸. I enhver henseende en virksomhed, som havde sit forbillede i det kø-benhavnske Magdalenehjem³⁹. Og ligesom i København gik det i Århus som en rød tråd gennem hele arbejdet, at det vigtigste af alt var Guds ord og bøn. Derfor tilbragtes aftenen med oplæsning og samtale⁴⁰.

Den økonomiske baggrund søgte bestyrelsen tilvejebragt ved de indtæg-ter, der opstod af pigernes arbejde, men det var også nødvendigt at kal-kulere med bidrag fra såvel private som det offentlige⁴¹.

Tilsyneladende gav arbejdet gode resultater. Allerede i 1890 udtalte bestyrelsen for asylet, at der p. g. a. de gode resultater var planer om udvidelser⁴². Senere i 1890'erne hed det videre, at asylet havde haft endog »usædvanlig gode resultater med det ganske vist ringe antal piger, det havde udsendt efter et ophold af behørig varighed.«⁴³ Hvad der skulle forstås ved »behørig varighed«, foreligger der desværre intet om.

Realiseringen af udvidelsesplanerne skete aldrig. Der taltes om udvidelse af kapaciteten til 12 pladser, hvortil kom ønsket om et lille optagelseshjem tilknyttet asylet. Asylens placering fandt bestyrelsen også uheldig, og der udtryktes håb om, at byrådet ville skænke en grund et andet sted i byen. Men det blev kun ved snakken.

At der var behov for udvidelse fremgår af udviklingen inden for personalestaben. I 1894 og 1897 var staben udvidet, så der i alt var ansat 3 søstre, hvilket formentlig kun kan betyde, at der har været flere optagne piger⁴⁴.

Pladsproblemet kan have været årsag til, at 1899, tiåret for Magdaleneasylets oprettelse, også blev dets sidste leveår. Allerede i 1895 havde Aarhus Redningshjem for forførte Piger udskilt sig fra asylet⁴⁵. Det endelige ophør kom i 1899 i forbindelse med oprettelsen af kvindehjemmet »Sichar« i Viby. Dette skete på foranledning af Diakonissestiftelsen. Ved overtagelsen af ejendommen i Viby blev det gamle Magdaleneasyl solgt⁴⁶. To af de tre diakonisser fra asylet flyttede med til det nye hjem. Også piger fra det tidligere asyl fik optagelse på kvindehjemmet⁴⁷.

Asylets rolle i genrejsningen af »faldne« kvinder må ikke overvurderes. Dels var asylet ganske lille, dels blev kun et ringe antal kvinder sendt ud derfra. Ikke desto mindre viser det dog, at denne form for omsorg for »faldne« kvinder i visse tilfælde kunne bære frugter og være et alternativ til fortsat prostitution.

Kvindehjemmet »Sichar«, Viby

Det vil være rimeligt at se arbejdet på kvindehjemmet »Sichar«, som Diakonissestiftelsen indrettede i 1899, i forlængelse af det tidligere Magdaleneasyl. Målet og midlerne i den virksomhed, der udfoldede sig de to steder, var de samme. Kvindehjemmet havde blot et bredere sigte. Ikke blot var det for »faldne« kvinder, det omfattede også straffede, drikfældige eller hjemløse kvinder⁴⁸.

Var forholdene i asylet trange, flyttede man til gengæld ud til et område, hvor de ydre omgivelser bød langt større muligheder. Kvindehjemmet blev nemlig indrettet i ejendommen »Skovlund«, en tidligere bondegård. Stuehuset var moderniseret og herskabeligt indrettet af en Århus-borger, der

havde tænkt sig at tilbringe sit otium her – i idylliske omgivelser og med sin egen lille skov og mark⁴⁹.

Under disse gunstige forhold kunne hjemmet få måneder efter sin åbning meddele, at alle pladser snart var besat, hvilket formentlig ville sige 20 optagne piger i alt⁵⁰. I 1902–03 blev der foretaget en mindre tilbygning, så der blev plads til 25 i alt, fordelt på 12 ældre og 13 yngre kvinder⁵¹.

Ekspansionen kulminerede i 1906 med opførelsen af en to-etagers bebyggelse, hvor 14 ældre kvinder skulle have til huse. Den tiloversblevne plads i hovedbygningen skulle så benyttes til optagelseshjem for nyindkomne unge. Med en kapacitet på 40 pladser karakteriseredes hjemmet derefter som en »anseelig anstalt«⁵². Til at udføre det daglige arbejde i hjemmet var der fra 1904 beskæftiget 5 diakonisser samt 2 såkaldte prøvesøstre⁵³.

Det praktiske arbejde på hjemmet adskilte sig ikke fra arbejdet i Magdaleneasylet. Der blev arbejdet flittigt ved vaskebrættet, og marken og haven skulle holdes i stand⁵⁴. Hensigten var primært at opdrage kvinderne til et hæderligt arbejde, men det var også et led i betalingen for opholdet.

Ved åbningen af hjemmet fremgår det nemlig, at man ønskede 15 kr. om måneden for et ophold⁵⁵. Spørgsmålet om betalingen var dog ikke et kardinalpunkt. I realiteten blev det administreret på den måde, at hvis kvinden kunne betale, så ønskede man et vederlag. Kunne hun ikke, stillede man blot som betingelse, at der hos pågældende var vilje til at arbejde og til at ville lade sig hjælpe⁵⁶.

I meddelelserne om kvindehjemmet er der forbavsende få oplysninger om de resultater, der opnåedes i de nye omgivelser. Det noteredes ganske vist med tilfredshed i 1902, at der var udsendt nogle af de piger, som var fulgt med fra asylet, og at de så ud til at have holdt sig. Men derudover er der intet oplyst. Måske er arbejdet gået mindre tilfredsstillende. Det større antal optagne har givetvis vanskeliggjort den helt strenge kontrol og kan have skabt disciplinære problemer. I argumentationen for udbygningen af hjemmet i 1906 ligger måske et nødråb.

Optagelseshjemmets oprettelse tillægges her stor betydning, idet de nye her ville kunne få den første opøvnning i orden og arbejdsomhed. Erfaringen viste nemlig, at hvis man straks tog de nye med ind i den egentlige flok, kunne et enkelt uroligt element virke forstyrrende på det hele og måske nedbryde noget, som det havde taget lang tid at bygge op hos de øvrige⁵⁷. De disciplinære vanskeligheder kan have været store, arbejdet være udsat for tilbageslag og have krævet ny tålmodighed. Disse forhold kan have været baggrunden for den ringe omtale af hjemmets resultater.

Hjemmets fortsatte virksomhed har det ikke været muligt at følge, men det ser ud til, at Kvindehjælpen, som var stiftet i Århus i 1905, i 1912 kom i besiddelse af »Skovlund«⁵⁸.

Konklusion

Med Lov af 4. februar 1871 blev det gjort muligt, at de enkelte købstæder kunne skaffe sig en ordning af deres prostitutionsvæsen ved en kommunal vedtagelse. Af kap. 1 fremgår det, at Århus byråd aldrig trods mange forhandlinger mente at turde tage ansvaret for en sådan beslutning. Ydermere fandt det, at det system, som byens politimester, Thorup, selv havde skabt, fungerede fuldt tilfredsstillende.

Dette system fik lov til at fungere 1878–87. I 1886–87 vendte kræfter i offentligheden – stærkt ledet af tanker fra Foreningen imod Lovbeskyttelse for Usædelighed – sig imod det gældende system. Det foranledigede stort røre i byen samt en henvendelse til Justitsministeriet om systemets lovlighed. Ministeriet erklærede systemet ulovligt, hvorpå det ophævedes 1887 i september måned (kap. 2).

I kap. 3 behandles specielt reglementeringsperioden i Århus, årene 1878–87. Denne periode var karakteristisk ved, at der til visse kvinder blev uddelt et reglement. Det drejede sig om en lille hård kerne, på hvem reglementet lagde store restriktioner i den daglige tilværelse. Kvinderne synes at have affundet sig med forholdene.

Under kap. 4 og 5 behandlede det prostituerede klientels omfang. Det vekslede kraftigt i antal. Et forhold, som snarere må tilskrives politiets vekslede aktivitet end egentlige forandringer i prostitutionens omfang. Samtidig konstateredes, at graden af involvering var højst forskellig – strækende sig fra kvinder med en enkelt advarsel til kvinder med adskillige straffe og tilhold. Første type var langt den hyppigste.

Ved ophævelsen af reglementeringen i 1887 forsvandt det sikkerhedsnet, som prostitutionsordningen havde udgjort. Dermed skete der en naturlig ændring i påtalernes art, idet flere blev udsat for påtale. Alligevel adskiller forholdene efter 1887 sig ikke så væsentligt fra den tidligere periode. På visse punkter var politiets kontrol med prostitutionen af samme karakter som i reglementeringsperioden, idet en gruppe af »politipiger« stærkt minder om § 5-kvinderne, blot uden reglement.

Det prostituerede klientels sociale sammensætning sås i kap. 6 at have tydelig slagside. Der var en klar hovedvægt på piger fra økonomisk lavtstående hjem. Pigerne tilhørte for størstedelen selv gruppen af tjenestepiger.

Undersøgelserne af pigernes geografiske rekruttering viste for de fleste tilfælde, at pigerne kom fra selve Århus, Århus Amt, eller de nærmestliggende amter med Randers amt som største rekrutteringsområde. Udviklingen stemmer godt med det store antal tjenestepiger, der er konstateret. Det kan formentlig sættes i forbindelse med de store befolkningsvandring land-by, uden at svingninger i disse direkte synes at have påvirket det relative antal af prostituerede (kap. 7).

Hvorfor prostitution? I kap. 8 er antydnet muligheder som den forførte pige, den ugifte moder, åndeligt retarderede. Samtidig er som den sandsynligste grund angivet økonomiske motiver, idet det vises, hvilke økonomiske gevinster, der var forbundet med prostitutionen i Århus. Selv om Århus nok lå lavere end København prismæssigt, var indtjeningsmulighederne så store, at det måske kunne friste svage sjæle.

Prostitutionen ses i kap. 9 at have haft bud efter kvinder i meget varierende aldersgrupper. Spændvidden går fra 14–54 år. Den hyppigste alder for indtræden var årene mellem 16 og 20 og specielt de sidste teenage-år. Størstedelen af kvinderne var ude af prostitutionen inden 22-års alderen, med undtagelse af gruppen af reglementerede og »politipigerne«.

Lokalt viser prostitutionskvartererne sig at have undergået stærke forandringer. I den reglementerede periodes første år ses i kap. 10 en stærk koncentration i kvartererne omkring Teglgårdsgade og Vor Frue kirke-området. Fra begyndelsen af 1880erne flytter prostitutionen til Frederiksbjerg-området. Baggrunden for disse ændringer er set i reglementeringen, der som system synes at have indebåret tolererede huse. D. v. s. at politiet med indirekte eller direkte pression kunne få de reglementerede kvinder til at bosætte sig, hvor politiet ønskede. Her kunne de så frit drive deres utugt. Med reglementets ophævelse 1887 blev adresserne mere spredte. Fra midten af 1890erne synes prostitutionen atter at rykke ind i de gamle kvarterer i den centrale bydel, selv om der kun undtagelsesvis påny blev tale om op-hobningsadresser.

Foruden som autoriseret prostitution begrænset til årene 1878–87, ses prostitutionen i Århus i kap. 11 at have fungeret i forskellige udformninger. I alt 4 typer er skitseret: gadetrækkeren, prostitution ved offentlige baller, bordellignende huse med ruffersker, samt beværtningsprostitution. Hyppigheden af de enkelte typer forekomst lod sig ikke belyse. Ej heller, hvor vidt de enkelte typer appellerede til forskellige sociale lag. Men givet er det, at de enkelte typer gled over i hinanden.

Prostitutionsmiljøet var ikke romantisk. Kvinderne var udsat for mange faremomenter, de fysiske i form af kønssygdomme, graviditetsrisiko og overfald. Dertil kom psykiske ubehageligheder som følge af isolationen, ofte såvel fra hjemmene som fra den almindelige befolkning. For nogle var selvmord den eneste udvej (kap. 12).

Købergruppen var det i kap. 13 næppe muligt at indkredse. Tendensen var, at hovedparten var at finde blandt mænd, som var uden fast bopæl – sømænd o. lign. Ikke blot kvinderne var udsat ved deres erhverv, også mændene kunne løbe risici for sygdom eller »rulning«.

Sluttelig er i kap. 14 omtalt nogle af de udveje, der var af prostitutionen, hvor hjemsendelse via fattigvæsenet var den almindeligste. Hertil kom forskelligt kristent arbejde. Midnatsmissionen stod for den direkte bekæmpelse af prostitutionen, medens Magdaleneasylet og Kvindehemmet »Sichar« vendte sig til de prostituerede i et forsøg på en resocialisering.

De væsentligste karakteristika for den reglementerede gruppe i Århus-prostitutionen viste sig stort set at være i overensstemmelse med københavnske reglementeringsforhold. Det samme gjorde sig gældende for dele af den frie prostitution, f. eks. den sociale og geografiske rekruttering. Den afgørende forskel kommer ind ved spørgsmålet om den almindelige funktionstid. Den frie prostitution i Århus har her haft en langt større udskiftning end den københavnske reglementerede, hvilket er ganske naturligt. Men forholdet har bevirket, at man derfor næppe kan tale om en prostitution af en hårdhed og umenneskelighed som tilnærmelsesvis kan sammenlignes med københavnske forhold.

De prostituerede i Århus var og blev en gruppe i stadig vekslens. Trods en lille talmæssig og stabil kerne var der generelt ikke tale om et fast klientel.

Litteratur og kilder

Den århusianske prostitution i 19. årh. har kun i et enkelt tilfælde tidligere været genstand for nærmere undersøgelse. I tre artikler i Demokraten 1958–59 har Bernhardt Jensen behandlet »Prostitutionen som byrådsag.«¹ Som titlen antyder, drejer det sig primært om en behandling af prostitutionsdebatten i Århus, som den udspillede sig i byrådet. Sideløbende hermed kommer Bernhardt Jensen ind på tendenser i den offentlige debat på samme tid.

Ud over dette er Århus-prostitutionen i perioden 1878–1906 ikke behandlet. For København findes enkelte behandlinger, som i det foregående har

været anvendt som sammenligningsgrundlag. Her tænkes specielt på Grethe Hartmanns bog »Boliger og bordeller«, samt Marcus Rubins artikel »Prostitutionen i København« i Nationaløkonomisk Tidsskrift 1887². For begge gælder det imidlertid, at de kun i begrænset omfang lader sig sammenligne med denne undersøgelse. Grethe Hartmanns bog går p. g. a. sin kronologisk store udstrækning ikke i dybden. Rubins dyberegående undersøgelser er begrænset til et enkelt år, 1885, og umuliggør dermed sammenligninger af udviklingstendenser.

Kun i ringe grad har udenlandsk litteratur om emnet kunnet inddrages. Ganske vist er litteraturen om prostitutionen kolossal. I reglen er der imidlertid enten tale om meget populære fremstillinger, hvor interessen især er koncentreret om abnormiteter o. lign. Eller også er værkerne så stærkt generaliserende – og oftest koncentreret om ældre tiders prostitution – at de ikke har kunnet anvendes.

En undtagelse er Torsten Erikssons bog »Prostitution och Samhälle«, som i sin stærkt samfundsorienterede holdning skitserer en række problemkomplekser med relevans til det århusianske materiale³. I nogen grad gælder det samme »Women of the Streets«, en engelsk undersøgelse fra 1940'erne, hvor interviewteknik har været anvendt i udforskningen af prostitutionen⁴.

Den århusianske undersøgelse har i altovervejende grad været bygget på arkivalisk materiale. – Først og fremmest drejer det sig om Århus byfogedarkiv, hvor det for de prostituerede klientels vedkommende har været protokollerne over løstgængige fruentimmere 1875–1905, som har udgjort hovedmaterialet⁵. I disse protokoller indførtes de kvinder, som fik påtaler for erhvervmæssig utugt. I gunstigste fald er deres fødested, alder, erhverv samt forældrenes stilling anført.

Yderligere om klientellet er opsøgt i lægetilholdsprotokollerne 1878–87, 1893–1906. Her blev kvindernes lægevisitationer markeret. Af disse protokoller fremgår også i stor udstrækning, hvilke adresser i byen, kvinderne beboede⁶.

Endelig må inddrages Meldingsprotokol 1877–1901, som omfatter de kvinder, der blev tildelt løsgængertilhold eller andre polititilhold⁷. Også her er adresseangivelserne værdifulde.

Generelt gælder om disse protokoller, at nøjagtigheden og omhyggeligheden i registreringen ikke med sikkerhed har kunnet afgøres. Kontrolopslag i de offentlige politiprotokoller over forhør og domme tyder dog på, at de kan anses for pålidelige i deres data om kvinderne. – I øvrigt vurderes de enkelte kildegrupper under inddragelsen i de enkelte undersøgelser.

Afsnittene om prostitutionens udformning i Århus bygger for kvarterdannelserne på de tidligere omtalte protokoller. Ellers er hovedmaterialet

de offentlige politiprotokoller med forhør over løstgige fruentimmere, som er undersøgt udvalgte år⁸. Udvælgelsen har været motiveret af ønsket om en dækning af såvel år med megen aktivitet på prostitutionsområdet som år med mere begrænsede antal prostituerede.

Dertil kommer dom- og kendelsesbøger, som ved hjælp af en række ruffersager giver oplysninger om prostitutionstyper. Samtidig indeholder de også sager med løstgige fruentimmere. Efter 1884 er det kun ruffersagerne, der er forfulgt, idet forhørsreferaterne over de løstgige fruentimmere ophører⁹.

Endelig må påpeges anvendelsen af avismateriale til belysning af prostitutionen. Her er det i hovedsagen Aarhus Posten, som er anvendt for årene 1903–06. Avisen har et tydeligt skandalepræg og skal derfor behandles med en vis forsigtighed. Men netop p. g. a. sensationslysten har den afsløringer, som de øvrige lokale blade har holdt sig langt på afstand af.

I redegørelsen for den lokale debat i Århus er anvendt Århus bys arkiv med forhandlingsprotokoller og sagsakter fra byrådet. Undersøgelsesresultater afviger så at sige ikke fra det, der som hovedtendens fremgik af Bernhardts Jensens artikler.

Om offentlighedens rolle vil det til gengæld være muligt at udbygge mere detaljeret. Det skyldes kildemateriale, som er tilvejebragt gennem arkivet for Foreningen imod Lovbeskyttelse for Usædelighed og gennem foreningens månedblad. Hertil kommer inddragelse af avismateriale, fortrinsvis Aarhus Folkeblad og Demokraten, som beskæftiger sig mest med spørgsmålet.

1. Demokraten 21. og 31. december 1958, 4. januar 1959.
2. Grethe Hartmann, *Boliger og bordeller*, 2. udg. 1967.
Nationaløk. Tidsskr., Ny række, bd. 5, 1887 pp 32–55.
3. Torsten Eriksson, *Prostitution och Samhälle*, Stockholm 1939.
4. *Women of the Streets*, ed. C. H. Rolph, London 1955.
5. 7285, 7286, Protokol over løstgige fruentimmere, 1875–95, 1896–1906.
6. 7289, 7290, Protokol vedr. tilhold om lægeundersøgelse, 1878–87, 1893–1906.
Der findes henvisninger fra 7285–86 til 7289–90.
7. 7293, Meldingsprotokol, 1877–1901.
8. 3565ff. Offentlige politiprotokoller, div. år.
9. 5081ff. Dom- og kendelsesbøger, div. år. Jvf. kapitel 11, note 19.

Noter og henvisninger

Indledningen

1. Rigsdagstidende 1874, Tillæg A, sp. 1115.
2. Love og Anordninger 1906, A., p. 258 ff.
3. Ridset over prostitutionslovgivningen, Hartmann, p. 5–80.
4. Jvf. Matthiessen.
5. Med *lex veneris* tænkes på tre kgl. rescripter af 20/10 1773, 14/3 1788, 2/7 1790, hvorved Danmark som det første europæiske land indførte fri behandling for veneriske sygdomme uanset patienternes formueforhold, Hartmann, p. 37.
6. I Chr. V's Danske Lov straffedes mænd som kom i horehuse, Kong Chr. V's Danske Lov, udg. p. grundlag af V. A. Sechers tekstudgave, 1949, kap. 6.13.30., p. 304.
7. Hartmann, p. 41 f.
8. Samme, p. 63 f.
9. Bilag 1.
10. Mourier, p. 1 ff.
11. Love og Anordninger 1863–64, p. 59 ff.
Samme, 1871, p. 55 ff.
12. Forhandl.prot. 1884–89, sag 352/87.
13. Jvf. bilag 2, hvor loven er uddragsvis trykt.
14. Hartmann, p. 66.
15. Bilag 2, §§ 6 og 7.
16. Mourier, p. 60 f.
17. Hartmann, p. 66 f.
18. Samme p. 67, Ehlers, p. 5–12.
19. Nr. 44: Lov om forandring i og tillæg til Lov af 10. april 1874 om foranstaltninger til at modarbejde den veneriske smittes udbredelse, Love og Anordninger 1895, p. 124 f.
20. Nr. 54: Lov om tillæg til lov nr. 47 af 10. april 1874 og lov nr. 44 af 1. marts 1895,
Love og Anordninger 1901, p. 448.
21. Navnet skyldes lovens ikrafttrædelsesdato, den 11. oktober 1906.
22. Nr. 81: Lov om modarbejdelse af offentlig usædelighed og venerisk smitte, Love og Anordninger, 1906, A. 258 ff.
23. Hartmann, p. 88.

Kap. 1. Byrådet og prostitutionen 1871–88

1. Rigsdagstidende 1874, Tillæg A, sp. 1123.
2. *Louis Hammerich* (1830–1916), byfoged 1867–77, heraf årene 1867–70 som konstitueret politimester.
3. *Christian Julius Thorup* (1835–1903), politimester 1878–95. Han indgav 16/3 1887 en redegørelse om prostitutionsordningen til byrådet. Journalsag 89/87.
4. Forhandl.prot. 1884–89, p. 247, journalsag 89/87.
5. Århus gennem tiderne, II, p. 313.
6. Love og Anordninger 1871, p. 55 ff.
7. Uddrag af Århus byråds forhandl. 1871, Tillæg, p. 113.
8. Ministerialtidende 1871, cirkulære no. 102.
9. Forhandl.prot. 1872–75, journalsag 214/72.
10. Her tænkes på udviklingen i de veneriske sygdomme.
11. Jvf. note 9.
12. Forhandl.prot. 1872–75, p. 216, journalsag 274/73.
13. *P. H. Dorph* (1822–83), stadslæge 1865–79.
14. Forhandl.prot. 1872–75, p. 319.
15. Samme, p. 345, journalsag 274/73.
16. Samme, p. 357, journalsag 274/73.
17. *Jacob Kjær* (1826–1909), tidligere farver, particulier, byrådsmedlem 1870–81, 1882–87.

- Niels Nicolai Hansen Kraiberg* (1814–88), overlærer, skoleinspektør, byrådsmedlem 1870–81.
- Johannes Magnus Mørk* (1827–89), købmand, omtalt som konsul, politiker, byrådsmedlem 1856–89, fra 1873 redaktør v. Aarhus Stiftstidende.
18. Sagsakterne vedrørende prostitutionsudvalget er ikke journaliseret, men findes vedlagt de enkelte byråds møder som bilag.
 19. Det drejer sig om en 7 sider stor udtalelse, som findes vedlagt byråds mødet 21/9 1876, forhandl.prot. 1876–79, p. 75, journalsag 274/73.
 20. Brev fra Mørk til Kraiberg af 13/11 1880, vedlagt byrådsakterne for 1880, journalsag 274/73.
 21. Jvf. note 19.
 22. Jvf. note 20.
 23. Jvf. note 19.
 24. Forhandl.prot. 1876–79, p. 79.
 25. Forslaget er trykt i Uddrag af Århus byråds forhandlinger, 1876, p. 167–72.
 26. De reglementariske bestemmelser går igen i senere regulativ-debat og vil da blive fyldigere behandlet.
 27. Forhandl.prot. 1876–79, p. 116, journalsag 274/73.
 28. Udtalelse til byrådet af 10/3 1877, vedlagt 274/73.
 29. Forhandl.prot. 1876–79, p. 137, sag 274/73.
 30. Samme, p. 150, sag 274/73.
 31. Brev fra Mørk til Kraiberg af 13/11 1880, jvf. note 20.
 32. Sygehuslæge opstod som nyt kommunalt embede i 1878, indtil 1889 blev posten beklædt af Claus Heide, (Århus gennem tiderne, II, p. 409).
 33. Politimester Thorups erklæring af 16/3 1887, vedlagt sag 89/87.
 34. Mørks brev af 13/11 1880, jvf. note 20.
 35. Jvf. note 33.
 36. Mørks brev af 13/11 1880, jvf. note 20.
 37. Jvf. note 33.
 38. Forelagt i byråds mødet 5. maj 1881, Forhandl.prot. 1880–84, p. 129, sag 274/73.
 39. Hartmann, p. 74.
 40. Forhandl.prot. 1880–84, p. 134.
 41. Diskussionen kan aflæses via en række notater, som findes bag på kladden til det brev, som udvalgets formand, Kraiberg, sendte byrådet med referat om mødet. Disse notater må formodes at give Kraibergs principielle holdning og dermed hans argumentation imod bordellering. Kladde til brev af 4/4 1881, vedlagt sag 274/73.
 42. Forhandl. prot. 1880–84, p. 134, sag 274/73.
 43. Politimesterens erklæring af 16/3 1887, jvf. note 33.
 44. Jvf. note 42.
 45. Aa. F. 30/9 1887.
 46. Jvf. note 33.
 47. Se videre i kapitel 3.
 48. Se kapitel 2 om Offentligheden og prostitutionen.
 49. Vedlagt byrådsakter, sag 89/87.
 50. Forhandl.prot. 1884–89, p. 240, sag 89/87.
 51. I dette cirkulære hed det, at amtet skulle indhente oplysninger om Århus ønskede et regulativ »eller om sådant efter de bestemmelser, der er truffet i den efter udfærdigelsen af politivedtægt udkomne Lov af 10. april 1874 ... ikke længere anses nødvendigt«. (Ministerialtidende 1877, cirkulære no. 53, 22/3 1877).
 52. Forhandl.prot. 1884–89, p. 247, sag 89/87.
 53. Læs nærmere i kapitel 2.
 54. Forhandl.prot. 1884–89, p. 250, sag 124 a/87.
 55. Samme, p. 280, sag 257/87.
 56. *H. E. Schmiegelow* (1816–98), stadslæge 1879–98.
 57. Sundhed og Sygdom, p. 44.
 58. Forhandl.prot. 1884–89, p. 289, sag 352/87.
 59. Aa. F. 29/9 1887, Demokraten 28/9 og 29/9 1887.
 60. Aa. Amtst – 29/9 1887.
 - 60a. Jvf. note 58.
 61. Aa. F. 29/9 1887.
 62. Forhandl.prot. 1884–89, p. 289, sag 352/87.
- De nye medlemmer var:
Peter Bernhard Fenger (1845–1922) skolebestyrer, medlem af byrådet 1882–93.
Adolf V. J. Meyer (1835–1909) apoteker, medlem af byrådet 1885–1902.
Fr. Christian Bernhard Stephan Vestergaard (1837–1917), borgmester 1886–1905.
63. Aa. F. 30/9 1887.
 64. Jvf. Bilag 2, § 3.
 65. Aa. F. 30/9 1887.
 66. *Tage-Hansen, Tage Algreen* (1849–1920), overlæge, professor, medlem af byrådet 1888–1893.
Poul Peter Ørum (1846–1925), 1885–1907 læge i Århus, medlem af byrådet 1888–99.

67. Forhandl.prot. 1884–89, p. 324, sag 352/87.
68. Aa. Amtst. 17/2 1888.
U. Chr. v. Schmidten, borgmester 1866–86.
69. Aa. F. 17/2 1888.
70. Demokraten 17/2 1888.
71. Referater i Aa. F., Demokraten og Aa. Amtst. 17/2 1888.

Kap. 2. Offentligheden og prostitutionen

1. Kemp, p. 11.
2. Drejer sig om primitive samfund, hvor der er tale om individer o. lign. til prostitution, Eriksson, p. 86 ff.
3. Eriksson, p. 86.
4. Pol. Dk. hist, bd. 12, p. 402.
5. Initiativtageren på det internationale plan var englænderinden Josephine Butler (1828–1906), som i 1869 grundlagde en abolitionist-forening i England. Senere skabte hun The International Abolitionist Federation, som holdt sin første verdenskongres i Genève, 1872.
6. Pol. Dk. hist. bd. 12, p. 403.
7. Forhandl.prot. 1880–84, p. 93, sag 274/73.
8. Se under kapitel 14 om Midnatsmissionen.
9. Månedsblad, udkom fra 1879.
10. Månedsblad, 20 årg. 1898–99, p. 15.
11. Jvf. p. 149.
12. Månedsblad, 23. årg. 1900–01, p. 73.
13. Samme, 24. årg. 1902–03, p. 95.
14. Teglgårdsgade nuværende Sjællandsgade. – Se endvidere kapitel 10 om prostitutionskvartererne i Århus.
15. Aa. Amtst. 18/9 1878.
16. Jvf. note 14.
17. Forhandl.prot. 1876–79, p. 382, sag 251/1879.
18. Forhandl.prot. 1880–84, p. 429, sag 174/84.
19. *Peter Rudolph Theodor Heinrich Schwenn* (1846–1902), 1877: overretssagfører, 1889–93 i byrådet.
20. Aa. St. 6/10 1880.
21. Brev af 15. december 1880 til M. H. Rosenørn, i arkiv for F. i. L. f. U.
22. Jvf. note 21.
23. Baggrunden var en forøgelse af den i Århus værende garnison med en artilleriafdeling. (Uddrag af Århus byråds forhandlinger, 1881, p. 22 f.).
24. Brev af 31. januar 1881 til Gjersing, i arkiv for F. i. L. f. U.

25. Brev af 29. december 1880 i samme arkiv.
26. Jvf. note 24.
27. Brev af 3/6 1881 i samme arkiv.
28. Aarhus Amtstidende, Aarhus Stiftstidende og Jyllands Posten.
29. Aa. Amtst. 19/7 1878.
30. Brev af 3/6 1881 i arkiv for F. i. L. f. U.
31. Aarhus Folkeblad i 1882, Demokraten i 1884.
32. Brev af 20/3 1886 i arkiv for F. i. L. f. U.
33. Brev af 19/3 1886 i byrådsakterne, sag 89/87.
34. Jvf. note 32.
35. Aa. F. 7/4 1886.
36. Samme 16/12 1886.
37. Samme 14/2 1887.
38. Aa. Amtst. 17/2 1888.
39. Tabellens hovedgrupper er baseret på Vagn Dybdahls inddeling i Partier og Erhverv, bd. 2, p. 97 ff.
40. Demokraten 16/2 1887.
41. Aa. F. 18/2 1887.
42. Månedsblad, 9. årg., 1887, p. 152.
43. Sundhed og Sygdom, p. 185.
44. Forhandl.prot. 1884–89, p. 250, sag 128 a/87.
45. Aa. F. 17/5 1887.
46. *Anne Bruun (1853–1934)*, kommune-lærerinde, indtog forgrundsstilling indenfor kvindesagen.
47. Månedsblad, 9. årg., 1887, p. 14.
48. Aa. F. 7/10 1887.
50. Vallø: stiftelse for ugifte adelige kvinder.
51. Aa. F. og Demokraten 12/10 1887. Referaterne er i det store og hele enslydende.
52. Byrådsakter, sag 352/87.
53. Aa. Amtst. 17/2 1888.

Kap. 3. Reglementeringen i Århus 1878–87

1. Jvf. §§ 5–7 i bilag 2.
2. Love og Anordninger 1871, p. 55 ff.
3. Jvf. bilag 3.
4. Det tilføjede stk. 14 er fundet i afskriften af det regulativ, som var vedlagt et brev af 20/3 1886 fra Aarhus Folkeblads redaktør, N. J. Laursen til Foreningen imod Lovbeskyttelse for Usædelighed og findes i foreningens arkiv.
5. Aa. F. 28/7 1887.
6. Aarhus gennem tiderne, III, p. 313 ff.
7. Jvf. p. 182.

8. Aa. F. 7/10 1887.
9. Hartmann, p. 73-76.
10. Uddrag af Århus byråds forhandling, 1876, p. 167-70.
11. § 5 i bilag 2.
12. 3574, 1887-88, p. 344 f.
13. De 34 § 5-kvinder er gennemgået systematisk i de offentlige politiprotokoller for årene 1878-87, idet bødestraffene ikke står registreret i protokollerne over løvsagtige fruentimmere.
14. 3570, 1882-83, p. 160.
15. Forhandl.prot. 1884-89, p. 247, sag 89/87.
16. Samme, 1880-84, p. 129, sag 274/73.
17. I politimesterens erklæring i 1887 nægtede han, at hans system omfattede den tredje gruppe. Det følgende viser dog, at her fordrejede kendsgerningerne en smule.
18. 3566, 1878-79, p. 240.
19. 3568, 1880-81, p. 137.
20. Demokraten 28-29/9 1887.
21. Aa. F. 6/1 og 28/7 1887.
22. Aa. Amtst. 29/9 1887.
23. Hartmann, p. 74.
24. Generalmedicinalindberetning, 1883.
25. Forhandl.prot. 1884-89, pagina 240, sag 89/87.

Kap. 4. Den samlede prostitution 1878-1906

1. § 3 i bilag 2.
2. Politimesterens redegørelse af 16/3 1887, byrådsakterne sag 89/87.
3. Møllerup, p. 64.
4. Aa. P. 10/3 1903.
5. Møllerup, p. 64 f.
6. 3582, 1900-03, p. 905 ff.
7. 3575, 1888-90, p. 1466.
8. 3580, 1897-98, p. 800 ff.
9. 3577, 1892-94, p. 189.
10. Hertil kommer 14 kvinder, som optræder i perioden 1878-1906, men hvis førstegangspåtale ligger i årene 1874-77.
11. Ved den udsatte alder forstås alderen 14-54, som er blevet konstateret som de yderste aldersgrænser, der optræder i den århusianske prostitution, se også kap. 9.
12. Hartmann, p. 58.
13. Spørgsmålet om den sociale rekruttering er i nogen sammenhæng med dette, men behandles specielt i kap. 6.
14. Eriksson, p. 166.
15. Warming, p. 35.
16. Jens Warming, Gode og dårlige tider, p. 7-32.
17. Sundhed og Sygdom, p. 185.
18. Samme, p. 169.
19. Aarhus byes historie og udvikling, p. 362.
20. Nationaløk. Tidsskrift, Ny række, bd. 5, 1887, p. 45.
21. Aa. F., 22/2 1894.
22. A. G. Hauerbach (1866-1944), politiasistent i Århus 1893-1919.
23. 5093, 1894-96, p. 111 ff.
24. Aa. P. 22/12 1903.
25. Om året 1906 bør det indskydes, at oplysningerne kun dækker frem til juli måned, da den anvendte protokol ophører.
26. Politimester 1895-1908.
27. Sundhed og Sygdom, p. 44.
28. Samme, p. 45.
29. Aa. P. 14/7 1906.

Kap. 5. Påtalernes indhold og prostitutionens omfang

1. Jvf. bilag 1 og 2.
2. §§ 5 og 10 i bilag 2.
3. I den forbindelse må påpeges, at når en kvinde havde udsonet tvangsarbejdsstraffen, blev hun påny tildelt advarsel. Overtrådte hun denne, idømtes hun ikke i første omgang yderligere tvangsarbejde, men fik almindelig fængselsstraf. Gentog overtrædelsen sig efter udsoning af denne straf, så var det tvangsarbejde igen etc.
4. Jvf. note 2.
5. 7285, 1875-1905, pp. 16, 110, 123, 153.
6. Jvf. afsnittet om løsgængertilhold.
7. Her tænkes på 7285 og 7286.
8. Love og Anordninger, 1860-64, p. 2 ff.
9. Bilag 7.
10. 7293, Meldingsprotokol.
11. 7285, 1875-1905, p. 7.
12. Samme, pp. 7 og 58.
13. Bilag 7.
14. 5085, 1881-83, p. 210 f.
15. Se kapitel 14 om Fattigvæsenets rolle.
16. § 4 i bilag 2.
17. Instruks for sygehus- og politilægen i Århus i Uddrag af Århus byråds forhandling 1880, p. 14 ff.
18. Alex Haslund (1844-1906), visiterende læge ved Kbhv.'s politi 1877-82, 1882-1906 overlæge ved Kbhv.s kommunehospital.

19. Ugeskrift for læger, 4 R I, p. 247.
20. Vedlagt løst i 7290, 1893–1906, p. 20.
21. 7289, 1878–87, p. 7.
22. Jvf. henholdsvis 7289 og 7290.
23. 7285, 1875–1905, p. 29.
24. Samme, p. 157.
25. For 10 af kvinderne er funktionstiden medregnet fra de år før 1878, hvor de modtog førstegangspåtale.
26. 4 havde deres første påtaler før 1878.
27. Nationaløk. Tidsskrift, 1887, Ny række, bd. 5 p. 42.

Kap. 6. De prostitueredes sociale rekruttering

1. 7285, 7286, 1875–1905, 1896–1906.
2. Der er set et enkelt eks., hvor en pige opgav faderen som skovfoged, mens hendes senere anholdte søster opgav stillingen, arbejdsmand, 7285, 1875–1905, pp. 27, 31 og 57.
3. Grupperingerne bygger på Vagn Dybdahl, Partier og Erhverv, bd. 2, p. 97 ff.
4. 37 fra Meldingsprotokollen er uden stillingsopgivelse.
5. Det store antal »stilling ikke oplyst«, som fra 1898–1906 omfatter ialt 193 personer, har nok sin forklaring i et stigende sløseri med protokolførelsen, som tidligere synes at være påpeget. For samme periode gælder nemlig også, at der i pigernes egne stillingsopgivelser var tilsvarende stort antal tilfælde, hvor erhverv ikke var oplyst.
6. Se nærmere om motiver i Kapitel 8
7. Hartmann, p. 51 f.
8. Pol. Dk. hist. bd. 12, p. 318.
9. Kvinden og Samfundet, bd. 21, 1905, p. 195.
10. Aa. Amtst. 22/2 1887.
11. Bilag 1, § 180, bilag 2, § 3.
12. 5082, 1878–78, p. 170 f.
13. Procentsatserne er meget omtrentlige, men det er tolereret, da der ikke bygges videre på de helt små tal, der reelt ikke tillader procentberegning.
14. 37 uden stilling fra 7293, Meldingsprotokol.
15. I København ophævedes dette i 1906. I Aalborg i 1885.
16. Nationaløk. Tidsskrift, 1887, Ny række, bd. 5, p. 49.
17. Tallene bygger på M. Rubins Tabel III i Nationaløk. Tidsskrift 1887, Ny række, bd. 5, p. 41. Procenttallene er omtrentlige og er forfatterens egne beregninger.
18. Kemp, p. 39.
19. Eriksson, p. 44 f.

Kap. 7. De prostitueredes geografiske rekruttering

1. Pol. Dk. hist. bd. 12, p. 33.
2. Hertil kommer 37 piger fra Meldingsprotokollen uden data.
3. Se endvidere kap. 14.
4. Procentberegningen er omtrentlig. Det har ikke været anset for nødvendigt ud fra de små talstørrelser at beregne %-vis andel med to decimaler. Derfor 99,9 %.
5. Lokaliseringen er foretaget på grundlag af Vejviser for landet og Postadressebog for Kongeriget Danmark.
6. Amtsinndelingen bygger på Vejviser for landet.
7. Parentesen angiver fødested i byen, som har givet navn til amtet.
8. Jvf. note 5.
9. Nationaløk. tidsskr. 1887, Ny række, bd. 5, p. 46. Nævnte år var antallet af svenske piger ikke ret stort, hvilket bringer Rubin til bemærkningen om, hvorledes det plejede at være.
10. Dagens Nyheder iflg. Aa. F. 3/11 1886.
11. Aarhus bys historie og udvikling, p. 360.
12. Aarhus gennem tiderne, II, p. 86 f.
13. Forhandl.prot. 1872–75, p. 345, sag 274/72.
14. Aarhus gennem tiderne, II, p. 87.
15. Fode, pp. 53 ff. og 83.
16. F. eks. 7285, 1875–1905, p. 97.

Kap. 8. Årsager til prostitutionen

1. Forskningsdebatten bygger på Eriksson, p. 50 ff.
2. Bloch, p. 37.
3. Kemp, p. 16 f.
4. Nørgaard, p. 24.
5. K. J. 1891–94, sag 107/93, – 7285, 1875–1905, pp. 167, 202.
6. 5093, 1894–96, p. 641 ff.
7. Gejl, p. 37 f.
8. Demokraten 22/5 1895.
9. 3582, 1900–03, p. 725 f.

10. Andragende til byrådet, forhandl.prot. 1884-89, p. 250.
11. Ved beregningen af værdien af kost og logi anvendte M. Rubin følgende enheder:
Aarhus Amt: 0,46 kr. pr. dag.
Jylland: 0,54 kr. pr. dag.
Danmark: 0,59 kr. pr. dag.
Koståret er beregnet til 365 dage.
12. Arbejdsåret er sat til 300 dage pr. år.
13. Eriksson, p. 43.
14. Women of . . . , p. 84.
15. Vidnesbyrd, p. 13.
16. Pedersen, p. 284.
17. Stat. Medd. 4 R. Bd. 5, VIII, 1899, p. 13.
18. Kvinden og Samfundet, bd. 6, 1889, 255.
19. Stat. Medd. 4 R. Bd. 5, VIII, 1899, p. 25. - Et arbejdsår på 300 dage er nok lavt sat, hvis man sammenligner med arbejdstiden indenfor andre erhverv. Dybdahl gør således opmærksom på, at søndagsarbejde helt indtil 1890-erne var det almindelige i visse erhverv. (Pol. Dk. hist. bd. 12, p. 329).
20. Kvinden og Samfundet, bd. 1, 1885-86, p. 135.
21. Samme, bd. 6, 1889, p. 256 ff.
22. Christensen, p. 12.
23. 5082, 1878-78, p. 170 f.
24. 3582, 1900-03, p. 1114.
25. 5084, 1879-81, p. 198.
26. 5085, 1881-83, p. 191.
27. Angivet i kr.
28. 3580, 1897-98, p. 1171 ff.
- 28a. Et enkelt tilfælde på 20 kr. er konstateret i 1903 i anden forbindelse, 3582, 1900-03, p. 1355 ff.
29. Hartmann, p. 72.
30. 5093, 1894-96, p. 385 ff.
31. 5085, 1881-83, p. 210 f.
32. Falbe-Hansen og Scharling, I, p. 766.
33. Ehlers p. 59, Hartmann, p. 72.
34. Women of . . . , p. 80.
4. Nationaløk. Tidsskr., Ny række, bd. 5, 1887, p. 41.
5. Samme, p. 45 ff.
6. At mange sikkert har fortsat erhvervet efter at have forladt byen kan ikke betvivles, men her er interessen kun koncentreret om tiden i Århus.
7. Tidligere anførtes som eks. en kvinde, hvis 11 registrerede år fordelte sig over et tidsrum på 25 år.
8. Når der herefter tales om alderen ved sidstegangspåtale 1878-87 menes alderen for sidstegangspåtale for de personer, der første gang blev registreret i årene 1878-87.
9. Omfatter den gruppe offentlige piger, M. Rubin arbejder med for året 1885, ialt 570.
10. Nationaløk. tidsskr., Ny række, bd. 5, 1887, p. 41. 17 % er en omtrentlig størrelse beregnet på grundlag af tabel III i artiklen, p. 41.
11. Årene 1883, 1886, medtager også de reglementerede, skønt de ikke har modtaget påtaler.
12. + 1 uden aldersopgivelser.
13. + 4 uden aldersopgivelser.
14. Beregnet på grundlag af bilag 17.
15. Sammenligning med københavnske forhold, som de fremgår i M. Rubins anførte undersøgelser, er i denne sammenhæng uden særlig frugtbarhed, da oplysningerne her kun rummer gennemsnitsalderen for det ene år 1885. Der er derfor ingen mulighed for at påpege evt. ændringer i alderssammensætningen, som det er vist for Århus.

Kap. 9. Aldersfordelingen blandt prostituerede

1. At der kun regnes med 591 skyldes:
 - a. 14 piger fik første påtale før 1878 og kan ikke medregnes.
 - b. 37 piger fra Meldingsprotokollen uden aldersopgivelse.
 Procentsatserne er her og i de følgende tabeller afrundede.
2. 7285, 1875-1905, p. 170 - 7286, 1896-1906, p. A 28, 67.
3. 7285, 1875-1905, p. 190.

Kap. 10. Prostitutionskvarterer i Århus

1. Matthiessen, p. 10 ff. - Hartmann, p. 69 ff.
2. Prostitution var også ulovlig efter 1906, som imidlertid er opgavens grænse.
- 2a. Det må pointeres, at en nærmere undersøgelse for alle relevante tilfælde i omtalte arkiv uden tvivl ville have kunnet supplere det indsamlede materiale ved en del oplysninger. Dog ville en sådan efterforskning sprænge alle tidsrammer og har måttet opgives.
3. Jvf. Bilag 19.
4. 7285, 7286, 1875-1905, 1896-1906. 7289, 7290, 1878-87, 1893-1906. 7293, 1877-1901.
5. Bilag 5 og 6.

6. Teglgårdsgade = nuværende Sjællandsgade.
7. Forhandl.prot. 1876-79, p. 382, sag 251/1879.
8. Nu forsvundet stræde placeret ud til Fr. Alle mellem Hallssti og Ewaldsgade.
Indplotningen er her som i de øvrige tilfælde foretaget ved hjælp af diverse årgange af Århus Vejviser.
9. Forhandl.prot. 1884-89, p. 289.
10. Bilag 3.
11. Jvf. note 7.
12. Sejr, p. 6.
13. Samme, p. 18.
14. Samme, p. 125.
15. Aa. F., 17/10 1887.
16. Winding, p. 136.

Kap. 11. Typer af prostitution

1. Ehlers ser den frie prostitution over for den kontrollerede.
2. Ehlers, p. 14-30.
3. 3575, 1888-90, p. 770.
4. Aa. F. 22/2 1894.
5. 3575, 1888-90, p. 23.
6. 5083, 1878-79, p. 89 - 5085, 1881-83, p. 191.
7. Women of . . . , p. 58 ff.
8. 3575, 1888-90, p. 693 f.
9. Hafström, p. 50.
10. 3577, 1892-94, p. 707.
11. Hun kom senere til at spille væsentlig rolle ved oprettelsen af Magdaleneasylet i Århus, jvf. Kap. 14.
12. Aa. St. 22/5 1889.
13. 3580, 1897-98, pp. 1171 ff. og 1181 ff.
14. Barn i Århus, p. 83.
15. Jensen, Fra det glade Århus, p. 46.
16. 5086, 1883-84, p. 356 ff.
17. En sådan praksis antydes for engelske prostituerede i 1940'erne, som skaffede sig et fast klientel, og dette behøvede de kun nu og da at supplere op. (Women, p. 55).
18. Aa. F. 28/7 1887.
19. De nævnte ruffersager meddelt forfatteren af adjunkt, cand. mag. Jens Haugaard Jensen.
20. Der er i undersøgelsen ikke gjort noget forsøg på en speciel udskillelse af rufferne og ej heller på en dækning af alle sagerne. Ruffernes forskellige typer vil i det væsentlige være omhandlet i diskussionen af prostitutionstyperne, hvorfor en særlig udskillelse ikke

- har været anset for nødvendig. Om det samlede antal ruffersager i perioden 1878-96 kan henvises til Jens Haugaard Jensens specialafhandling.
21. 5093, 1894-96, p. 614 ff.
 22. 5085, 1881-83, p. 210 f.
 23. Jvf. kap. 8.
 24. 5093, 1894-96, p. 385 ff.
 25. Århus byfogedarkiv, Protokol over anmeldelser, 7034, 1883, nr. 127.
 26. Samme, 1883, nr. 348, 1885, nr. 175.
 27. Aa. P. udtaler i 1903, at sagerne disse år var de største siden sagen i 1893, Aa. P. 9/3 1903.
 28. 5093, 1894-96, p. 111 ff.
 29. Aa. P. 22/12 1903.
 30. Jensen, Som Århus morede sig, p. 99.
 31. Jvf. note 29.
 32. Aa. P. foretog en rundtur på de nævnte cafeer, og heraf synes at fremgå, at disse var de betydeligste.
Aa. P. 14/3 1903.
 33. Ehlers, p. 14-30.
 34. Aa. P. 12/9 1903.
 35. 5084, 1879-81, p. 2.
 36. Aa. P. 10/3 1903 - 3583, 1903-05, pp. 14 f., 19-21.
 37. Aa. P. 10/12 1903.
 38. 5093, 1894-96, p. 111 ff.
 39. Aa. P. 10/3 1903.
 40. 5093, 1894-96, p. 111 ff.
 41. Jvf. note 35.
 42. Jvf. note 35.
 43. 3583, 1903-05, p. 305.
 44. 5085, 1881-83, p. 247 f.
 45. Eriksson, p. 55.
 46. Aa. P. 14/3 1903.

Kap. 12. Prostitutionsmiljøet

1. Aa. F. 28/7 1887.
2. Ugeskrift for læger, 4 R. XV, p. 85 f.
3. Aa. P. 14/12 1903.
4. Samme 14/3 1903.
5. Aa. F. 28/7 1887.
6. 3570, 1882-83, p. 160.
7. 3580, 1897-98, p. 1171 ff.
8. Aa. P. 20/7 1903.
9. Reymann, p. 66.
10. Generalmedicinalindberetninger div. år.
11. For 3 af de 34 reglementerede er der ikke konstateret indlæggelser, men deres reglementeringstid var også stærkt begrænset.
12. 7285, 1875-1905, pp. (11, 93), (71).
7289, 1878-87, pp. 1, 18.
13. Sundhed og Sygdom, p. 45.
14. 5086, 1883-84, p. 621.

15. 5083, 1878–79, p. 133.
16. 3570, 1882–83, p. 345.
17. Aa. P. 24/2 1904.
18. Hartmann, p. 60.
19. Samme, p. 62.
20. Hospitalstidende, 1877, p. 713.
21. Pol. Dk. hist., bd. 12, p. 289.
22. Sundhed og Sygdom, p. 44 f.
23. Brev af 20/10 1895 i Arhus Socialvæsens arkiv, sag 241/94.
24. Bibliotek for læger, 3. R. bd. 7, p. 173.
25. Ung i Århus, p. 65.
26. Aa. P. 25 og 27/5 samt 8/6 1904.
27. Aa. P. 9/7 1905.
28. Aa. P. 14/3 1903.
29. Demokraten 24/2 1887.
30. Aa. P. 17/8 1904.
31. Samme 14/7 1906.
32. Soc. dem. Ugeblad, 8/6 1884.
33. 3582, 1900–03, p. 166 f.
34. Matthiessen, p. 86.
35. Aa. P. 14, 16/3, 13/10, 10/12 1903. Ung i Århus, p. 105.
36. Se f. eks. Flexner p. 95 ff. og Eriksson p. 70.
37. Aa. P. 13/10 1903.

Kap. 13. De prostitueredes kunder

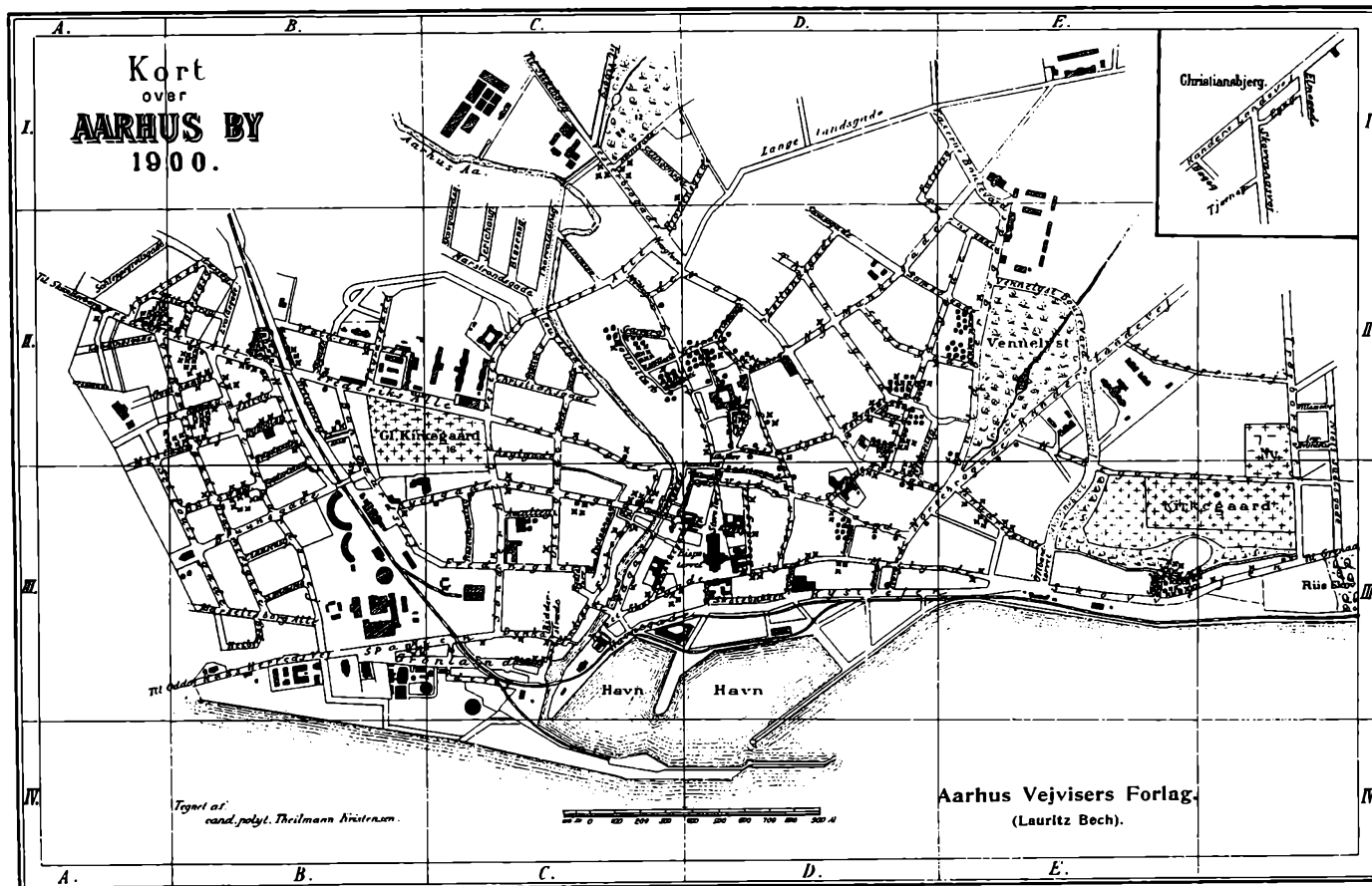
1. Ehlers, p. 13.
2. Aa. P. 10/12 1903.
3. Bilag 20. – Når benævnelsen »lokale borgere« anvendes, er det ud fra en formodning om, at disse personers stillingsangivelser peger i retning af bofasthed.
4. F. eks. Eriksson, p. 31, Henriques, p. 267, Women of . . . , p. 92.
5. Aa. P. 9/3 1903.
6. Samme 14/3 1903.
7. Aa. F. 28/7 1887.
8. Winding, p. 135 f.
9. Aa. F. 21/2 1894.
10. Pol. Dk. hist. bd. 12, p. 400 f.
11. Eriksson, p. 35, Henriques, p. 267.
12. Forhandl. prot. 1884–89, p. 289, sag 352/87.
13. Demokraten, 24/2 1887.
14. Berthelsen, p. 5.
15. Fra flere sider hævdes, at kunderne ofte med prostituerede ønskede mere perverse seksuelle former. Women of . . . , p. 92, Henriques, p. 267.
16. Henriques, p. 221.
17. Steensberg, p. 19.
18. Demokraten, 24/2 1887.
19. Pol. Dk. hist. bd. 12, p. 402.
20. 3580, 1897–98, p. 32.
21. Ifl. § 181 i Straffeloven var det forbudt at have omgang med person af andet køn, hvis pågældende var vidende om at være smittet med venetriske sygdomme. Jvf. Bilag 1.
22. 3582, 1900–03, p. 1317 f.
23. Samme, p. 1154.
24. Samme, p. 1352 ff.

Kap. 14. Fattigvæsenets og kristne organisationers arbejde

1. Dette var den almindelige procedure i alle fattigvæsenssager.
2. Breve af 26, 28, 30 og 31/10 1903 i K. J. 1902–04, sag 271/02.
3. Ung i Århus, p. 98.
4. Tvangspas: – Herved forstås det rejsepas, som forviste el. hjemsendte pers. skulle medbringe. Heri forelå en nøjagtig angivelse af rejseplanen, og hvor pågældende skulle melde sig, samt tidsrummet rejsen måtte vare. (Salmonsens konversationsleksikon, 2. udg. 1927, bd. XXIII, p. 955 f.).
5. K. J. 1882–86, sag 89/82.
6. Når fattiggårdspersonalet kun tog de korte rejser hang det ifl. B. S. Rasmussen sammen med et lønspørgsmål. Jvf. note 7.
7. Ung i Århus, p. 98.
8. Brev af 15/6 1893, i K. J. 1891–94, sag 101/93.
9. Ung i Århus, p. 99.
10. 7293, 24/8 1889.
11. Brev af 12/12 1892, vedlagt K. J. 1891–94, sag 307/92. Brevet er tydeligvis opsnappet af fattigvæsenet, inden det nåede den tilstillede person.
12. 5083, 1878–79, p. 38.
13. K. J. 1902–04, sag 51/03.
14. Pol. Dk. hist. bd. 12, p. 403.
15. Aa. F. 28/7 1887.
16. Demokraten, 23/12 1886.
17. Aa. F. 28/7 1887.
18. Samme 6/1 1887.
19. Jvf. kap. 10.
20. Aa. F. 6/1 1887.
21. Samme 28/7 1887.
22. Pol. Dk. hist. bd. 12, p. 404.
23. Demokraten 22/11 1886.
24. Aa. Amtst. 13/11 1886.
25. Demokraten 18/11 1886.
26. Aa. F. 28/7 1887.
27. Jvf. note 22.

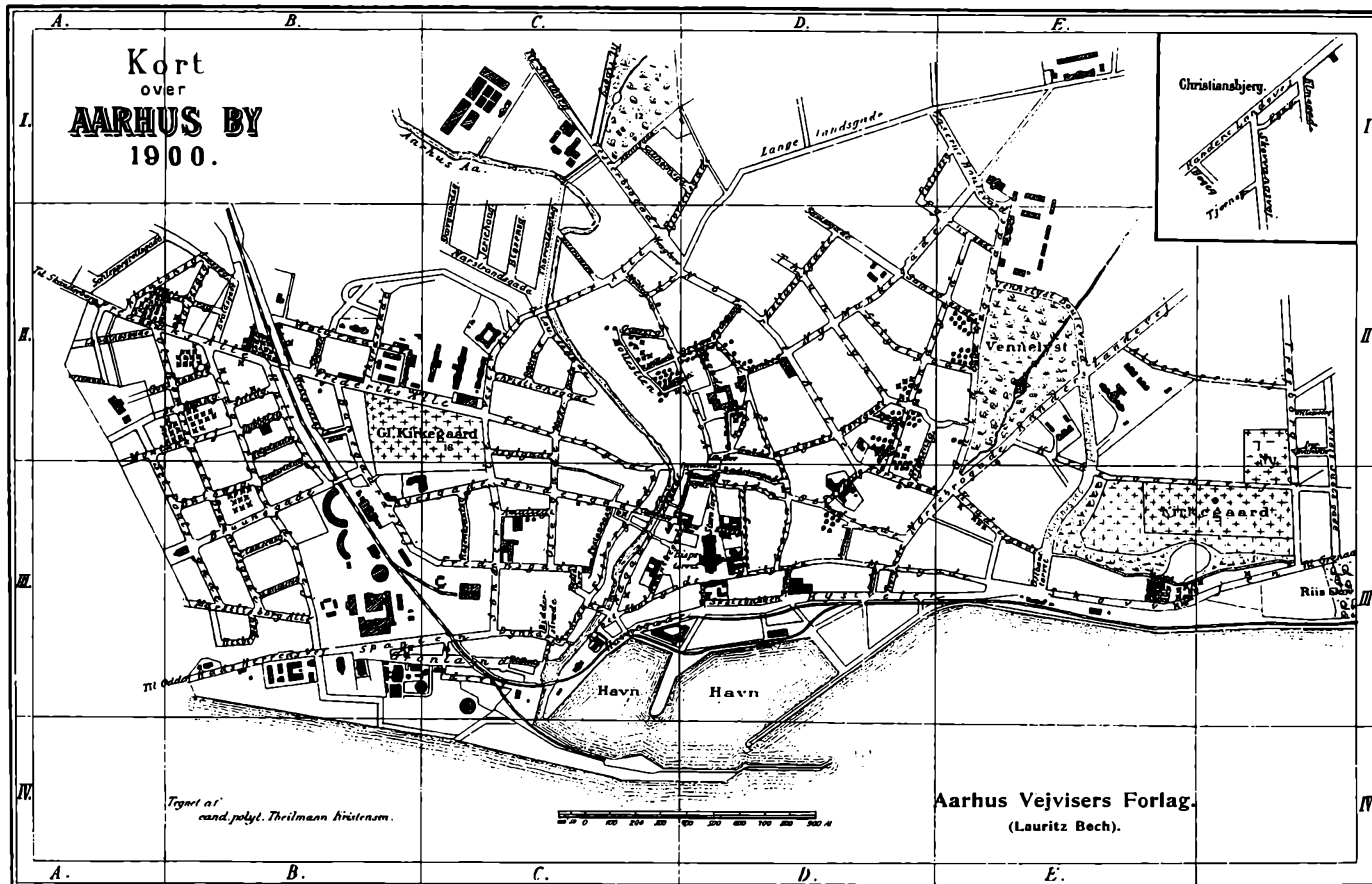
28. Skjerbæk, p. 11, Vidnesbyrd . . .
29. Aa. F. 7/9 1888, N. B. Pastor Schmidt var fra Viborg.
30. Ung i Arhus, p. 46, Aa. St. 22/5 1889.
31. Aa. St. 18. maj 1889.
32. Samme, 19. maj 1889. — Asylet har formentlig ligget ret tæt ved Vindmøllen i den nuværende Gamle By.
33. Samme, 22/5 1889.
34. Arhus vejviser 1890, p. 38.
35. Føbe, 1896, p. 30 f.
36. Arhus vejviser 1896, p. 194.
37. Månedssblad, 16. årg. 1894–95, p. 104.
38. Aa. St. 22/5 1889.
39. Vidnesbyrd, p. 15. — Der var ikke nogen direkte forbindelse mellem de to hjem, men indtryk og erfaringer udveksledes.
40. Jvf. note 38.
41. Jvf. note 38.
42. Føbe, 1890, p. 16.
43. Samme, 1897, p. 12.
44. Samme, 1894, p. 16, 1897, p. 12.
45. Samme, 1896, p. 30 f. — Redningshjemmet henvendte sig specielt til den første gang faldne pige og kan derfor have haft en præventiv virkning mod prostitution. Det første hjem placeredes i Marselisborg Alle 17, hvor tidligere boghandler Daniel Bang blev bestyrer. Senere flyttede hjemmet (1898) ud på Århus Mark, på det nuværende Bethesdavej, hvor hjemmet føres videre idag under navnet Mødre- og Spædbørnshjemmet, Bethesdavej. (Århus vejviser, 1895, p. 59, 1896, p. 67, 1898, p. 67).
46. Føbe, 1899, p. 25.
47. Den tredje diakonisse var søster Marie Johanne, som fra 1899 fik sit virke i Martha-hjemmet. Føbe, 1899, p. 16, samt upagineret kapitel »Et kvindehjem« i Diakoniss. Alm. 1902.
48. Diakoniss. Alm. 1899, Upagineret afsnit »Fra Diakonissestiftelsen«.
49. Samme, 1902, Upagineret afsnit, »Et kvindehjem«.
50. Føbe, 1899, p. 25.
51. Diakoniss. Alm. 1903, Upagineret afsnit »Lidt om vore søstres gerning«.
52. Føbe, 1906, p. 30 f.
53. Samme, 1904, p. 14. Prøvesøstre er diakonisser på prøve.
54. Diakoniss. Alm., 1902, Upagineret »Et kvindehjem«.
55. Føbe, 1899, p. 25.
56. Jvf. note 54.
57. Føbe, 1906, p. 30 f.
58. Gejl, p. 118.

Kort 1. Samlede klientels lokale placering 1878–87.

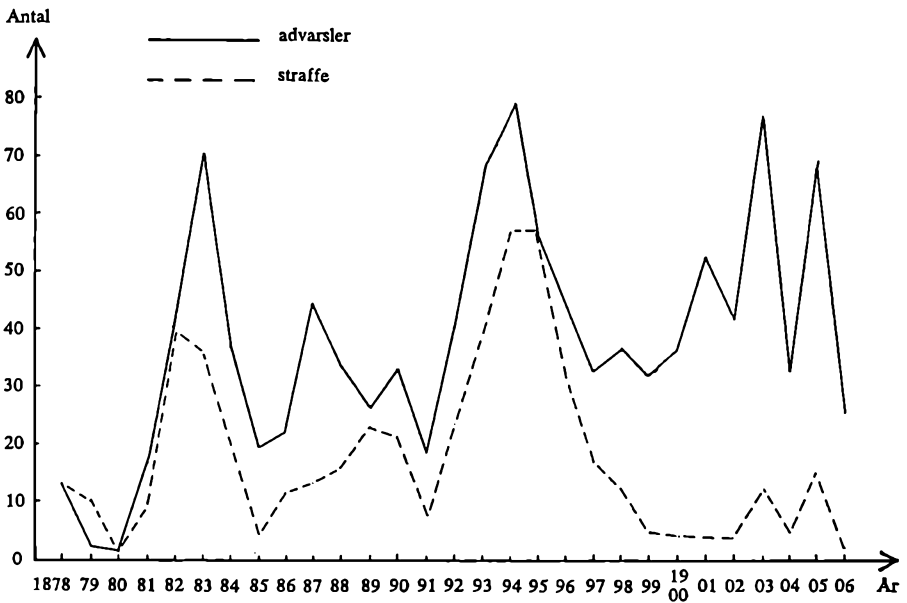
Kilde: Aarhus vejviser, div. år. Kilder til bilag 19, p. 43. ●: 1878–81 ×: 1882–87

Kort 2. § 5-kvindernes lokale placering 1878-87.

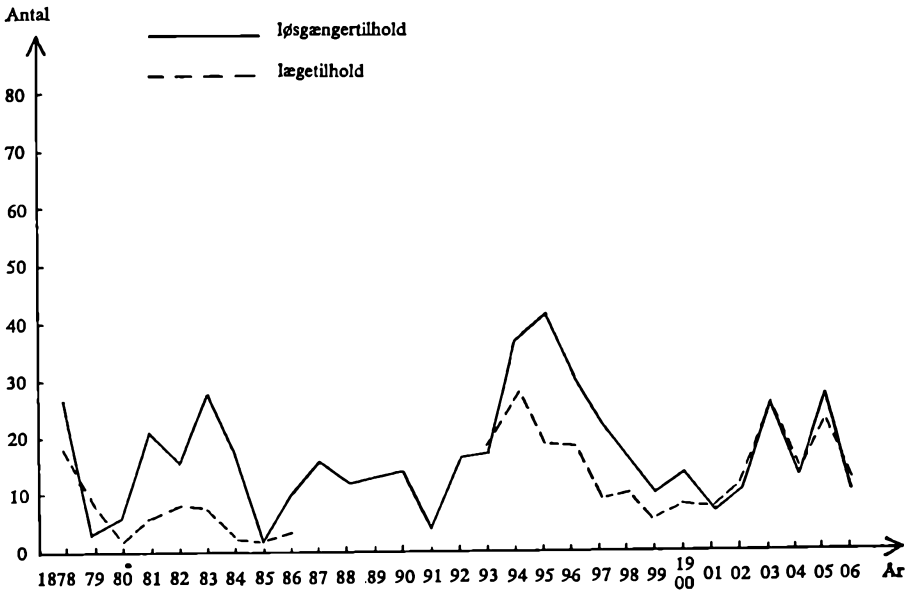
Kilde: Aarhus vejviser, div. år. Kilder til bilag 19, p. 43. ●: 1878-81 ×: 1882-87

Figur 1. Antal advarsler og straffe for erhvervsmæssig utugt 1878–1906.

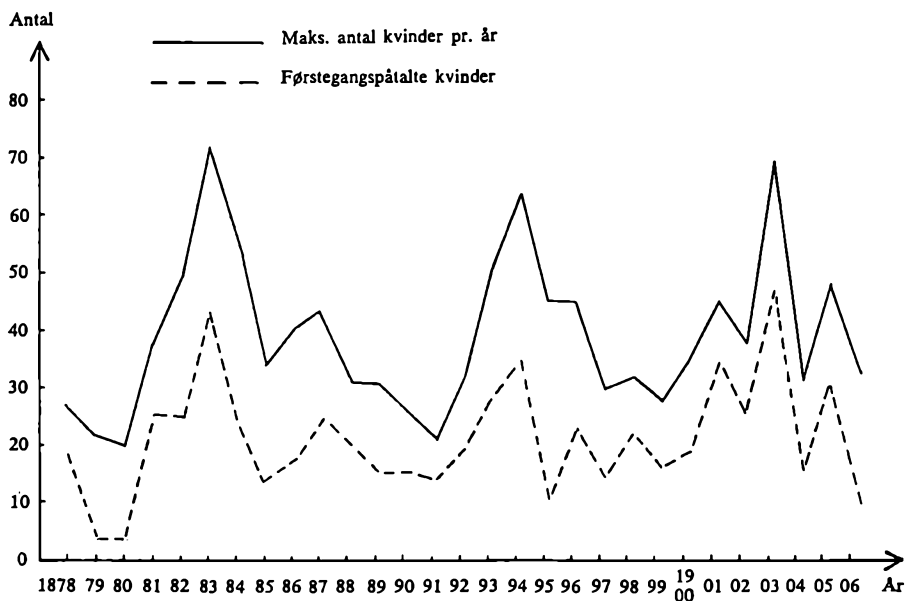
Kilde: Bilag 5.

Figur 2. Antal løsgænger- og lægetilhold tildelt løbsagtige kvinder 1878–1906.

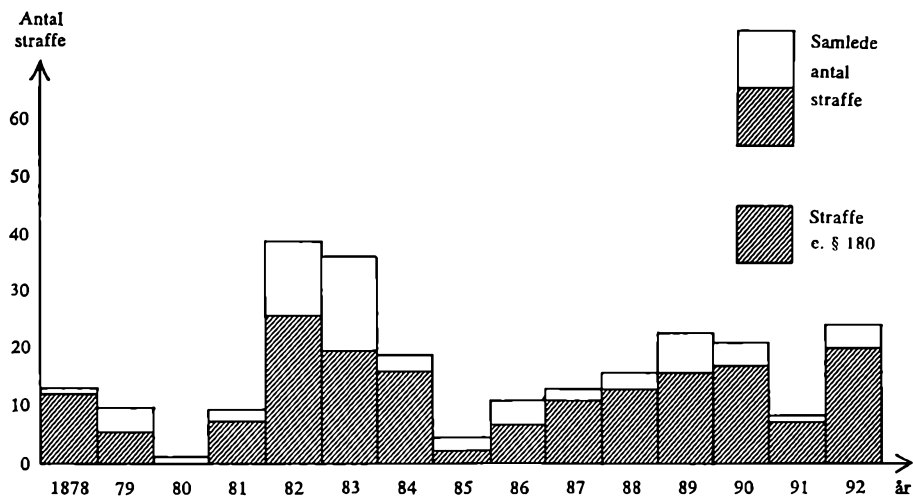
Kilde: Bilag 5.

Figur 3. Maksimale antal kvinder med prostitutionspåtale og førstegangspåtalte kvinder 1878–1906.

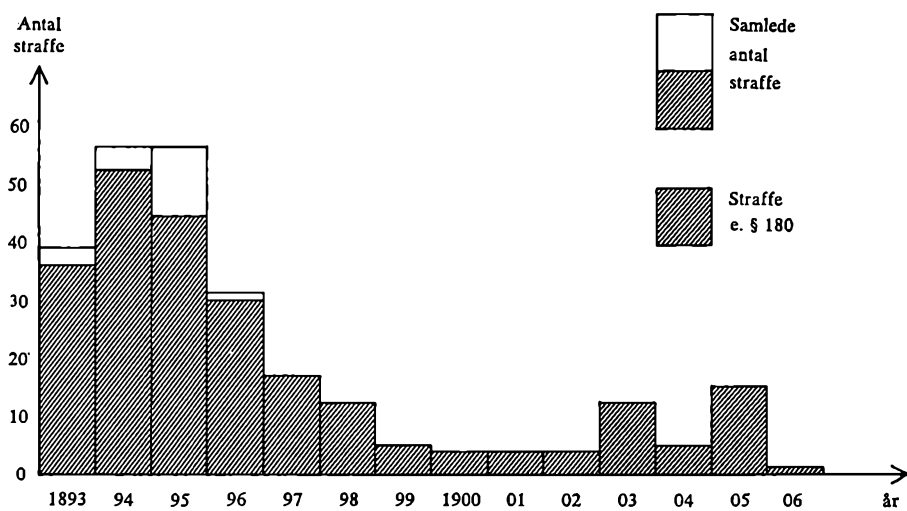
Kilde: Bilag 6.

Figur 4. Løstgite kvinders straffe fordelt efter straffelovens § 180 og anden lovgivning 1878–92.

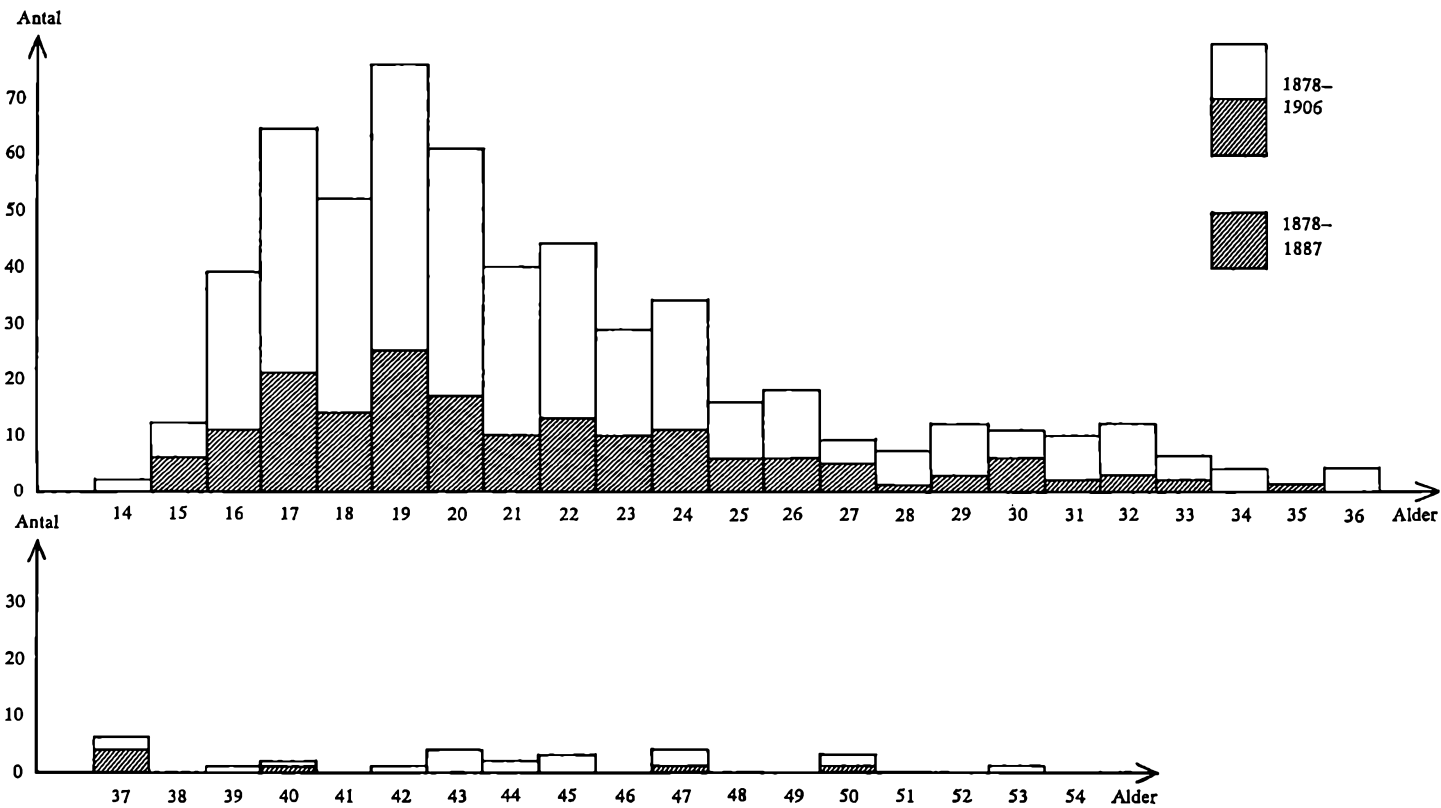
Kilde: Bilag 7.

Figur 4. Løstgige kvinders straffe fordelt efter straffelovens § 180 og anden lovgivning 1893–1906. (Fortsættelse af fig. 4)

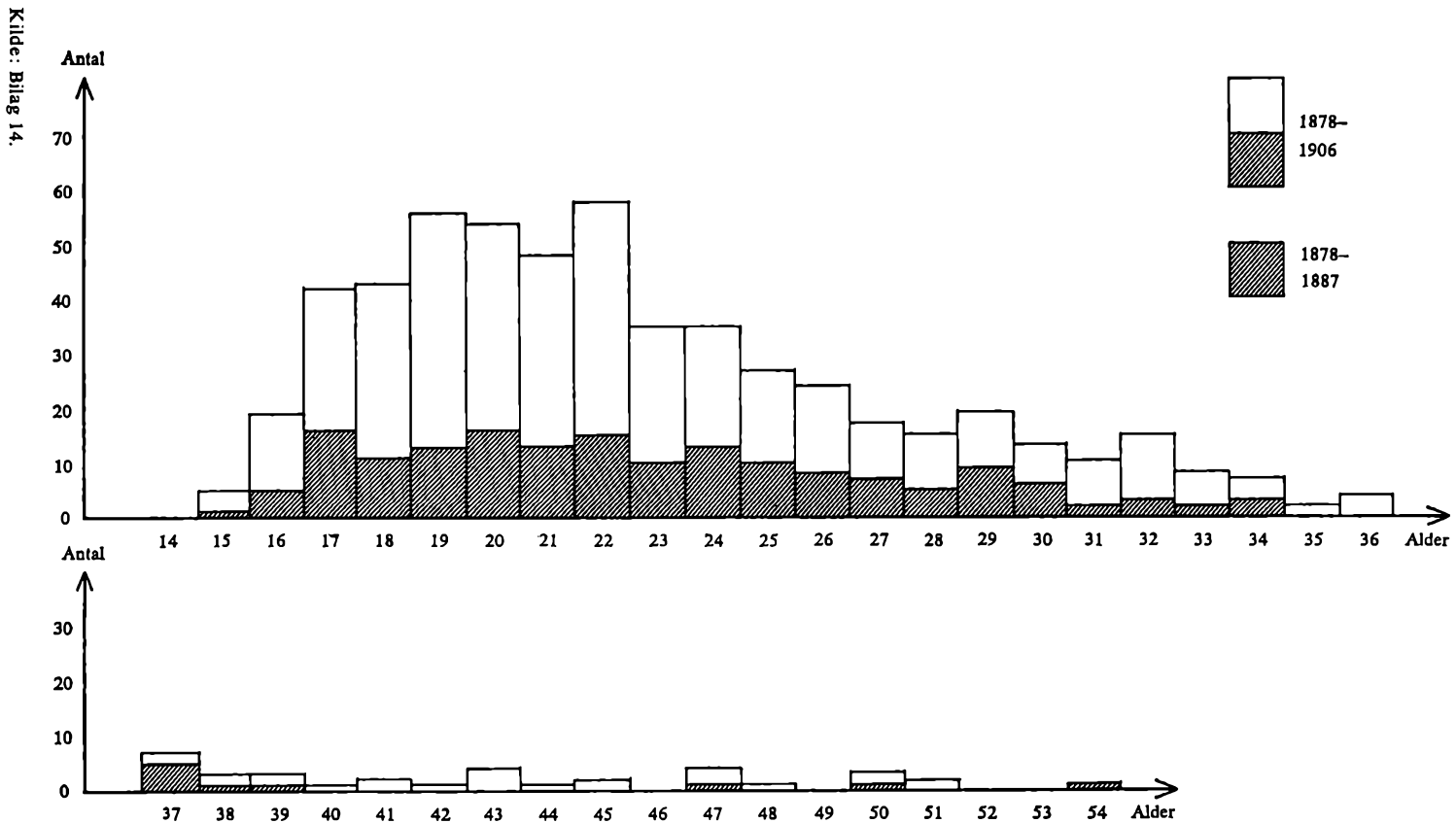
Kilde: Bilag 7.

Kilde: Bilag 13.

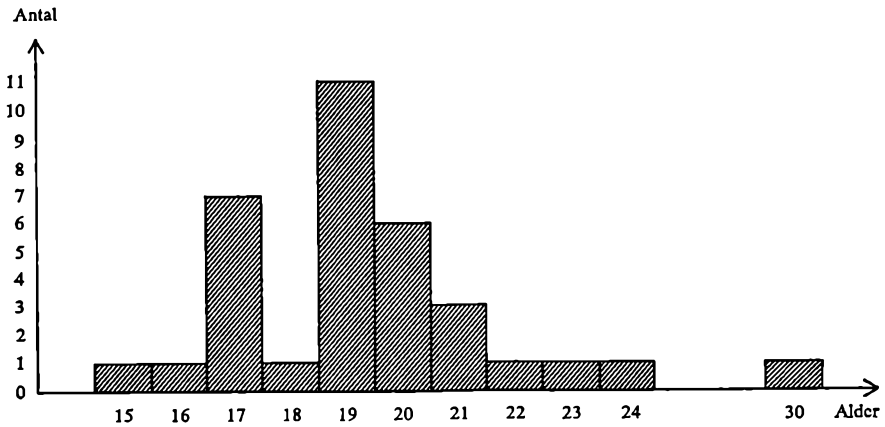

Figur 5. Alder ved førstegangspåtale for erhvervsmassig utugt 1878-1906.

Figur 6. Alder ved sidstegangspåtale for erhvervsræmsig utugt 1878-1906.

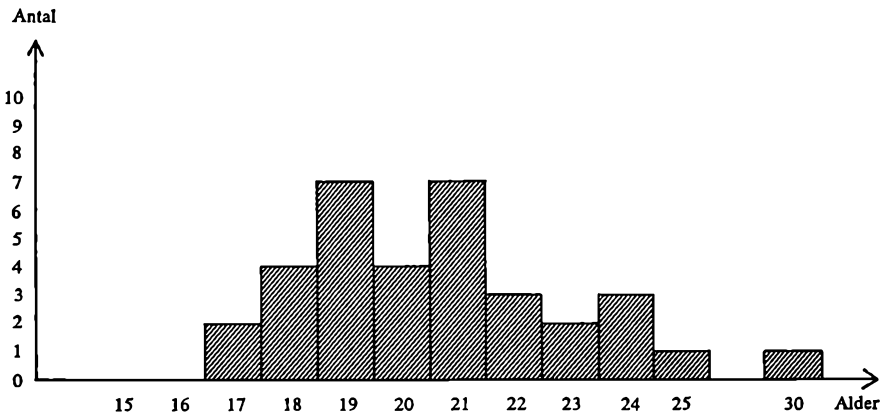

Figur 7. 34 reglementerede kvinders alder ved førstegangspåtale for utugt 1875–87.

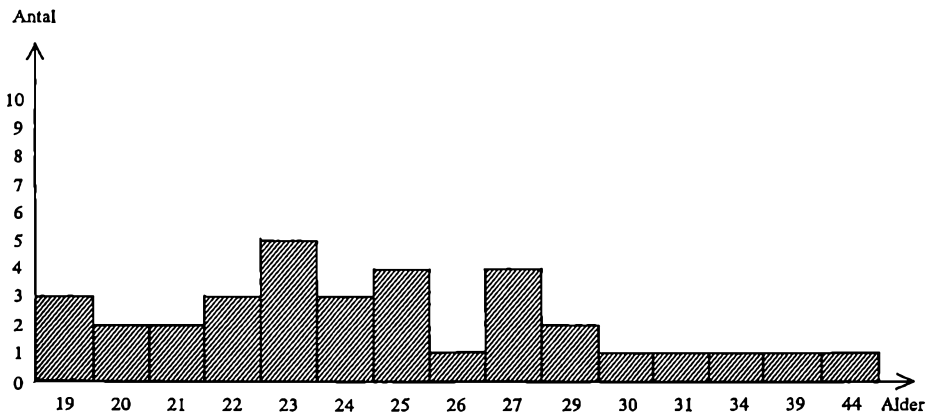
Kilde: Bilag 15.

Figur 8. 34 kvinders alder ved reglementering 1878–87.

Kilde: Bilag 16.

Figur 9. 34 reglementerede kvinders alder ved sidstegangs-registrering 1878–1906.

Kilde: Bilag 15.

Tabel I. Påtalte kvinders andel af den samlede århusianske befolkning 1880–1906.

År	Århus befolkning	Maks. antal kvinder	Promilleandel
1880	24.831	20	0,8
1881	25.645	38	1,5
1882	26.496	49	1,8
1883	27.376	72	2,6
1884	28.299	57	2,0
1885	29.249	34	1,2
1886	30.018	40	1,3
1887	30.807	43	1,4
1888	31.611	31	1,0
1889	32.449	31	0,9
1890	33.306	26	0,8
1891	33.912	21	0,6
1892	34.529	32	0,9
1893	35.157	51	1,5
1894	35.797	64	1,8
1895	36.465	45	1,2
1896	38.026	45	1,2
1897	39.648	30	0,8
1898	42.323	32	0,8
1899	45.048	28	0,6
1900	47.859	35	0,7
1901	50.847	45	0,9
1902	51.611	38	0,7
1903	51.897	69	1,3
1904	52.058	31	0,6
1905	53.099	48	0,9
1906	54.198	23	0,4

Kilde: Sundhed og Sygdom, tabel 1, p. 185. Bilag 6.

Tabel II. § 5-kvindernes bopælsangivelser i relation til ophobningsadresserne 1878-87.

År	Adressen	Opgivelser i alt	§ 5-kv. op- givelser	Maks. antal § 5-kv. på adressen
1878	Teglårdsgade 31	4	1	1
	Møllestien 73	3	1	1
	Nygade 2	3	3	3
1879	Teglårdsgade 6	3	3	3
	– 21	4	4	3
	– 37	5	5	5
	– 44	6	6	5
	Guldbergsgade 29	3	3	3
	– 91	3	3	3
	Studsgade 32	8	8	7
	Møllestien 4	7	7	6
	– 7	3	3	3
	Nygade 1	6	6	5
1880	Guldbergsgade 79	6	6	5
	– 91	5	5	4
	Olsensvej 4	6	6	6
	Møllestien 4	8	8	6
1881	Sandgraven 12	3	3	3
1882	Møllestien 50	3	1	1
	Spanien 59	4	3	3
	Fr. Alle 115	4	4	4
	– 126	4	4	4
	– 128	4	3	3
	Kalkværksstr. 6	5	5	4
	St. Annagade 19	3	3	3
	Bülowsgade 7	4	3	3
	Sandgraven 12	3	3	3
	1883	Garvergyde 15	3	3
Fr. Alle 113		3	3	3
– 126		3	3	3
– 128		3	3	3
Kalkv.stræde 6		3	3	3
1884	Fiskergade 38-40	3	–	–
	Sandgraven 6	3	2	2
	Fr. Alle 128	4	4	4
1885	F. Alle 128	4	4	4
	Montanevej 24	4	4	4
	Sct. Annagade 19	3	3	3
	Sandgraven 4	3	3	3
	– 6	3	3	3
1886	Skovvejen 91	3	3	3
	– 93	4	4	4
	Fr. Alle 128	4	4	4
	Bülowsgade 7	4	4	4
	Sct. Annagade 19	3	3	3
	Montanevej 24	3	3	3

Kilde: 7285 Protokol over løstagne fruentimmer 1875-1905
7289 Protokol vedrørende tilhold om lægeundersøgelse 1878-87
7293 Meldingsprotokol 1877-1901

Tabel III. § 5-kvindens samtidige beboelse af ophobningsadresser 1878–87.

År	Adressen	Opgivelser i alt	Maks. antal kvinder	Samtidig på adr.
1878	Nygade 2	3	3	2
1879	Teglårdsgade 6	3	3	3
	— 21	4	3	2
	— 37	5	5	3
	— 44	6	5	4
	Guldbergsgade 29	3	3	—
	— 91	3	3	2
	Studsgade 32	8	7	4
	Møllestien 4	7	6	6
	— 7	3	3	3
	Nygade 1	6	5	4
1880	Guldbergsgade 79	6	5	4
	— 91	5	4	—
	Olsensvej 4	6	6	2
	Møllestien 4	8	6	4
1881	Sandgraven 12	3	3	2
1882	Spanien 59	3	3	—
	Fr. Alle 115	4	4	2
	— 126	4	4	3
	— 128	3	3	—
	Kalkværksstr. 6	5	4	2
	St. Annagade 19	3	3	—
	Bülowsgade 7	3	3	—
	Sandgraven 12	3	3	3
1883	Garvergyde 15	3	3	—
	Fr. alle 113	3	3	—
	— 126	3	3	2
	— 128	3	3	2
	Kalkværksstr. 6	3	3	—
1884	Sandgraven 6	2	2	—
	Fr. alle 128	4	4	—
1885	Fr. Alle 128	4	4	—
	Montanevej 24	4	4	2
	Sct. Annagade 19	3	3	—
	Sandgraven 4	3	3	—
	— 6	3	3	2
1886	Skovvejen	3	3	2
	— 93	4	4	—
	Fr. Alle 128	4	4	—
	Bülowsgade 7	4	4	—
	Sct. Annagade 19	3	3	—
	Montanevej 24	3	3	—

Kilde: jvf. kilder til Tabel II.

Bilag 1

Almindelig borgerlig Straffelov af 10. februar 1866, §§ 180–82.

- § 180 Fruentimmer, som imod politiets advarsel søger erhverv ved utugt, straffes med fængsel.
- § 181 Når nogen, som er vidende eller har formodning om at være behæftet med veneriske smitte, øver utugt med en anden, bliver straf af fængsel eller under skærpende omstændigheder forbedringshusarbejde at anvende.
- § 182 De, som gjøre sig skyldige i rufferi, såvel som de, der for betaling tilstede personer af forskelligt køn adgang til deres boliger for der at øve utugt, eller som imod politiets forbud have fruentimmer tilhuse, der ernære sig ved løsagtighed, straffes med forbedringshusarbejde eller fængsel på vand og brød.
-

Kilde: Love og Anordninger, 1866, p. 94f.

Bilag 2

Lov om foranstaltninger til at modarbejde den veneriske smittes udbredelse af 10. april 1874, §§ 3–7 og 10.

- § 3 Når et fruentimmer, som ikke henhører til dem, der ifølge regulativ eller vedtægt er politiets tilsyn med løsagtige fruentimmer undergivne, pådrager sig bestemt mistanke for at søge erhverv ved utugt, skal hun til politi-protokollen advares derimod og derhos underrettes om de følger, som overtrædelser af advarslen vil kunne medføre. Hun bliver da tillige, for såvidt hun dertil giver sit samtykke eller hun vedgår at føre et løsagtigt levned, at undersøge af en læge og, såfremt hun findes lidende af venerisk sygdom, at undergive kur efter § 1. Undersøgelsen kan også overdrages en dertil oplært og autoriseret kvinde, og i dette tilfælde er det nysnævnte samtykke ikke nødvendigt.
- § 4 Straffelovens § 180 forandres derhen, at der i stedet for den fastsatte straf af fængsel kan, hvor der er indrettet tvangsarbejdshuse, som er godkendt til udståelse af straf for løsgængeri, idømmes indtil 90 dages tvangsarbejde i disse. – Når et fruentimmer tiltales til straf efter Straffelovens § 180, skal hun undersøges af en læge, og såfremt hun findes smittet af venerisk sygdom, undergives kur efter § 1. Efter udstået straf bliver der påny at give hende advarsel overensstemmende med § 3, hvorhos hun kan undergives politiets tilsyn i overensstemmelse med reglerne i de følgende paragrafer.
- § 5 Når et fruentimmer i medfør af forrige paragraf undergives politiets tilsyn eller frivillig underkaster sig samme, gives der hende tilhold til politi-protokollen om at underkaste sig lægeundersøgelse til bestemte tider og om at anmelde enhver forandring af bopæl. Findes hun ved lægeundersøgelsen smittet af venerisk sygdom, skal hun undergives kur efter § 1.

- § 6 Overtrædelser af de i henhold til forrige paragraf givne tilhold straffes med fængsel på vand og brød indtil 4 dage, fængsel på sædvanlig fangekost indtil 16 dage eller tvangsarbejde indtil 24 dage (jvfr. § 4). Udebliver vedkommende fruentimmer fra lægeundersøgelsen uden antagelig grund og derefter findes at være smittet af venerisk sygdom, kan hun derhos, forsåvidt hun har ophold i København eller på noget sted, for hvilket der i medfør af lov af 4. februar 1871 § 2 litra c er fastsat bestemmelser om tilsynet med løsagtige fruentimmer, ved beslutning af vedkommende politimester undergives de ved regulativ eller vedtægt for stedet fastsatte bestemmelser om tilsynet med løsagtige fruentimmer. Dog kan det ikke pålægges hende at tage ophold i et offentligt hus, med mindre hendes senere opførsel gør en sådan forholdsregel nødvendig.
- § 7 Findes et fruentimmer, der engang har været anset med straf efter straffelovens § 180 (jvfr. denne lovs § 4) påny at have gjort sig skyldig i at søge erhverv ved utugt, skal hun, foruden atter at lide straf efter de anførte bestemmelser, under den i foranstående § 6 nævnte indskrænkninger, være undergivet de ved regulativ eller vedtægt fastsatte forskrifter om tilsynet med løsagtige fruentimmer, forsåvidt hun efter udstået straf tager ophold i København eller på noget sted, for hvilket der i medfør af lov af 4. februar 1871 § 2 litra c er fastsat sådanne bestemmelser.
- § 10 De, som for offentlig regning er indlagte i et sygehus til behandling for venerisk sygdom, må ikke forlade sygehuset, før de af dets læge udskrives. Overtrædelser af denne bestemmelse anses med straf af fængsel på vand og brød indtil 5 dage eller simpelt fængsel indtil 1 måned.

Kilde: Love og Anordninger, Kbhv. 1875, p. 201 ff.

Bilag 3

Udleveret reglement, identisk med Forslag til regulativ for politiets tilsyn med løsagtige fruentimmere i Aarhus Kjøbstad, § 3 stk. 1–13, med tilføjelse af stk. 14.

§ 3.

Ethvert indskrevet fruentimmer er undergivet følgende bestemmelser, hvoraf meddeles hende et trykt exemplar:

1. Hun skal indfinde sig til undersøgelse af politilægen på det sted og de tider, som af politiets bestemmes og hun er pligtig til nøjagtig at følge de sundheds- og renlighedskrav, som politiet eller politilægen giver hende. Er hun ved sygdom forhindret fra at møde til lægeundersøgelse, skal hun forinden mødetiden tilstille politiet lægeattest angående sygdommens beskaffenhed og om, at intet tegn på venerisk sygdom er tilstede. Udebliver hun ellers fra undersøgelsen skal hun anholdes og foranlediges undersøgt, hvorhos hun er straf underkastet. Søger hun at forhindre, at undersøgelsen foretages så nøjagtig som det af lægen anses nødvendigt, indlægges hun på sygehuset til observation. Findes hun at være angreben af venerisk sygdom indlægges hun til kur. Får hun i tiden mellem lægeundersøgelserne formodning om at hun er angreben af venerisk syge, skal hun uophødelig melde sig til indlæggelse på sygehuset. Undlader hun dette og øver utugt skal hun være at tiltale og straffe efter § 181.

2. Hun skal opgive for politiet, hvor hun bor. Når hun vil forandre bopæl, skal hun anmelde det for politiet, og hun må ikke iflytte en ny bopæl, før politiet har erklæret, at der intet er til hinder derfor. Finder politiet anledning til at påbyde et indskrevet fruentimmer at fraflytte det iboende sted, skal hun med aftens varsel efterkomme sådant pålæg. I byens hovedgade må hun ikke bo.
3. Hun må ingen have boende hos sig, hverken børn eller voksne mandfolk eller fruentimmere, alene med undt. af hendes eget barn indtil det er 4 år gammelt. Hun må ikke lade sig gå til hånde eller modtage besøg af noget barn eller noget ugift fruentimmer, der er yngre end 30 år, med mindre de hører til hendes nærmeste slægt eller de har erholdt politiets tilladelse til at gå hende til hånde eller besøge hende. Dog må hun om dagen modtage besøg af lige-stillede fruentimmere, men ikke flere end to ad gangen.
4. Hun skal iagttage, at der altid er stille og roligt på hendes værelse. På ingen tid af døgnet må hun opholde sig ved vinduerne, med mindre der for disse er anbragt jalousier, og selv i dette tilfælde må hun ikke komme til vinduerne, når de er åbne eller stå på klem.
5. Det er hende forbudt ved banken på vinduerne, kalden eller vinken, ved at stå i husets dør eller uden for huset eller på hvilkensomhelst anden måde at henlede de forbigåendes opmærksomhed på sig.
6. Hun må ikke modtage besøg af beskjenkede personer eller sådanne, der ikke have nået den voksne alder. Hun må ej tilstede, at der af mandlige besøgende eller i deres nærværelse nydes spise- eller drikkevarer på hendes værelse eller foretages noget slags spil.
7. Hun må ikke modtage noget pant af de hende besøgende mandfolk. Genstan-
de, som bliver forglemte på hendes værelse, skal hun inden næste dags mid-
dag aflevere til politiet. Det er hende strengt forbudt at henvende sig til mand-
folk, der har besøgt hende, eller til disse pårørende for at affordre dem penge
eller i lign. anledning.
8. Når hun viser sig på offentlige steder skal hun opføre sig anstændigt, og und-
gå at vække opsigt enten ved afstikkende eller upassende påklædning, ved tale
eller adfærd. Gade eller offentlig plads må hun aldeles ikke passere i åben
vogn, ej heller passere til fods i følge med flere end et af ligestillede fruen-
timmere. Hun må hverken tiltale mandfolk, som hun møder de anførte ste-
der eller stå stille for at passiare eller af anden grund eller gå frem og tilbage
i samme gade så ofte, at hun derved henleder opmærksomhed på sig.
9. Efter kl. 12 middag må hun ikke passere torvene, Skibsbroen, Havnegade,
Skolebakken el. Kystvejen. Ved teatertid, ved jernbanetogene og dampskibe-
nes ank. og afg. tider må hun ikke færdes henholdsvis uden for teatrene, v.
jernbanestationen og på skibsbroen. Vil hun i teatret, med jernbane eller
dampskib, skal hun uden ophold begive sig til og fra disse steder. I Risskov
må hun ikke komme på søn- og festdage, ej heller de søgnedage, på hvilke der
er offentlig musik i skoven. Til ingen tid må hun indfinde sig i Vennelyst.
10. På kafeer, restaurationer og konditorier o. lign. beværtningssteder, må hun
ikke indfinde sig. Undtagne er de beværtningslokaler, i forbindelse med hvilke,

der holdes offentlig dans. I teatret må hun ikke indtage anden plads end politiet anviser hende, og hun skal have indtaget sin plads før forestillingen begynder; hun skal forholde sig fuldstændig rolig, må ikke læne sig frem, ikke fæste øjnene på publikum, ikke ytre bifald eller mishag og skal overhovedet på enhver måde undgå at gøre sig bemærket.

11. Hun må ikke uden politiets tilladelse vise sig uden for sin bolig efter kl. 10 aften. Dog kan hun, når der ikke er noget at udsætte på hendes forhold, erholde en almindelig tilladelse af politiet til at forblive i teatrene og de offentlige danselokaler efter det klokkeslet.
12. Hun må ikke uden politiets tilladelse begive sig udenfor købstadens grund og være fraværende over 24 timer. Forinden tilladelse gives til videre rejser, skal hun underkastes lægeundersøgelser. Hun skal også udenfor byens grund iagttage de om hendes opførsel givne forskrifter, der efter deres beskaffenhed er anvendelige.
13. Hun skal give politiet adgang til at efterse hendes værelse ved dag eller nat, nårsomhelst det forlanges.
14. Når hun tager fast tjeneste og hendes forhold iøvrigt anbefale hende dertil, vil hun kunne vente de hende givne tilhold hævede. Det vil under ingen omstændigheder blive hende tilladt at tage tjeneste på noget beværtningsted.

Kilde: Forhandlingsprotokol for Århus Byråd, 1884-89, p. 289, journalsag 352/87. Brev fra N. J. Laursen 20/3 1886 i arkiv for Foreningen imod Lovbeskyttelse for Usædelighed.

Bilag 4

38 underskrivere på adresse til byrådet i februar 1887 fordelt efter erhverv.

Embedsmænd, funktionærer		Frie erhverv		Faglærte arbejdere		Ufaglærte arbejdere	
driftsinspektør	1	biskop	1	brølægger	1	arbejdsmand	4
forretningsfører	1	købmand	3	børstenbinder	1	fabriksarbejder	
fuldmægtig	1	landbrugskand.	1	guldsmed	1	formand	1
kaptajn	1	læge	1	murer	1	maskinarbejder	1
lokomotivfører	1	overretssagfører	1	skrædder	2	spindemester	1
togfører	1	præst	3	smed	2		
toldkasserer	1	redaktør	2	snedker	1		
		stiftsprovst	1				
		tandtekniker	1				
I alt	7	I alt	14	I alt	9		8

Kilde: Forhandlingsprotokol for Århus Byråd, 1884-89, p. 250. Journalsag 128a/87.

Bilag 5

Kvindens kontakt med politiet p. g. a. erhvervsmæssig utugt 1878–1906.

År	Advarsler	Straffe	Løsgænger- tilhold	Læge- tilhold
1878	12	13	26	17
1879	2	10	3	8
1880	1	1	6	1
1881	17	9	21	5
1882	47	39	16	7
1883	70	36	28	7
1884	36	19	17	2
1885	19	4	2	1
1886	23	11	10	3
1887	44	13	16	–
1888	33	16	12	–
1889	26	23	13	–
1890	33	21	14	–
1891	19	8	5	–
1892	40	24	16	–
1893	68	39	17	18
1894	79	57	37	27
1895	56	57	41	19
1896	46	32	30	18
1897	32	17	22	9
1898	36	12	16	10
1899	33	5	10	5
1900	36	4	14	8
1901	52	4	7	7
1902	42	4	11	12
1903	77	12	26	26
1904	33	5	13	14
1905	69	15	27	23
1906	26	1	10	12

Kilde: 7285, 7286, Protokol over løsgangende fruentimmer 1875–1905, 1896–1906.

7289, 7290, Protokol vedr. tilhold om lægeundersøgelse 1878–87, 1893–1906.

7293, Meldingsprotokol 1877–1901.

Bilag 6

Opgørelse over kvinder, påtalt for erhvervsmæssig utugt årene 1874–1906.

År	Førstegang påtalte kv.	Engangs- påtalte kv.	Maks. antal kv. pr. år
1874	2	–	2
1875	3	–	4
1876	5	–	5
1877	11	7	14
1878	18	3	27
1879	4	–	22
1880	4	2	20
1881	25	8	38
1882	25	13	49
1883	43	27	72
1884	25	22	57
1885	14	13	34
1886	18	14	40
1887	25	15	43
1888	20	13	31
1889	16	8	31
1890	16	7	26
1891	15	8	21
1892	20	8	32
1893	29	10	51
1894	35	17	64
1895	11	6	45
1896	23	15	45
1897	15	6	30
1898	23	13	32
1899	17	10	28
1900	20	12	35
1901	35	24	45
1902	26	18	38
1903	48	37	69
1904	16	12	31
1905	31	17	48
1906	11	7	33
I alt	642	365	

Kilde: 7285, 7286, Protokol over løsagtige fruentimmer 1875–1905, 1896–1906.
7293, Meldingsprotokol 1877–1901.

Bilag 7

Løst sagte kvinder straffe fordelt efter enkelte love 1878–1906.

År	Str.lov § 180	Andre lovovertrædelser			Andre straffe i alt	Straffe i alt
		Løsg- tilh.	§ 3	Andre love		
1878	12	-	-	1	1	13
1879	5	-	-	5	5	10
1880	-	-	-	1	1	1
1881	7	1	1	-	2	9
1882	26	-	5	8	13	39
1883	20	2	6	8	16	36
1884	16	2	-	1	3	19
1885	2	1	1	-	2	4
1886	7	3	1	-	4	11
1887	11	2	-	-	2	13
1888	13	3	-	-	3	16
1889	16	7	-	-	7	23
1890	17	4	-	-	4	21
1891	7	1	-	-	1	8
1892	20	4	-	-	4	24
1893	36	2	1	-	3	39
1894	53	1	1	2	4	57
1895	45	9	-	3	12	57
1896	31	1	-	-	1	32
1897	17	-	-	-	-	17
1898	12	-	-	-	-	12
1899	5	-	-	-	-	5
1900	4	-	-	-	-	4
1901	4	-	-	-	-	4
1902	4	-	-	-	-	4
1903	12	-	-	-	-	12
1904	5	-	-	-	-	5
1905	15	-	-	-	-	15
1906	1	-	-	-	-	1

Kilde: 7285, 7286, Protokol over løst sagte fruentimmer 1875–1905, 1896–1906.

Bilag 8

Stillingsangivelser for påtalte kvinders fædre eller mødre 1878–1906.

Selvstændige erhvervsdrivende	Lønmodtagere	Forskellige erhverv
<i>Handlende</i>	<i>Funktionærer</i>	<i>Bestillingsmænd</i>
detaillist 1	Forretningsbestyrer 1	jernbaneformand 1
fiskehandler 1	kontorist 1	ledvogter 2
hestehandler 1	styrmand 1	politibetjent 1
kulhandler 1	stationsforvalter 2	stabssergent 1
købmand 3	I alt 5	I alt 5
uldvarehandler 2		
I alt 9	<i>Faglærte arbejdere</i>	<i>Liberale erhverv</i>
<i>Håndværksmestre</i>	blikkenslager 1	musiker 1
bagemester 1	brølægger 3	skolelærer 1
bødkermester 3	brøndgraver 3	I alt 2
hattemagemester 1	bødker 1	<i>Andre erhverv</i>
murermester 1	fisker 6	Enke 3
rebslagemester 2	former 1	enkemand 1
sadelmagemester 1	gartner 7	enlig 1
skræddermester 2	hjulmand 1	invalid 1
slagtermester 4	kærtmager 1	koloniformand 2
smedemester 3	kedelsmed 1	skipper 3
vand- og gasmester 1	maler 2	ugifte fruentimmer 44
I alt 19	maskinarbejder 5	I alt 55
	murersvend 9	
<i>Værtshusholder</i> 2	møllebygger 2	
<i>Vognmand</i> 3	møllerisvend 2	
<i>Landmænd:</i>	nålemager 1	
boelsmand 2	opvarter 1	
gårdbestyrer 1	sadelmager 3	
gårdejer 12	skomager 5	
husmand 14	skorstensfejer 1	
indsidder 6	skrædder 7	
parcellist 1	slagtersvend 1	
skovbestyrer 1	smedesvend 6	
I alt 37	snedker 11	
	stenhugger 4	
	træskomand 2	
	tømrer 8	
	væver 4	
	I alt 99	
	<i>Ufaglærte arbejdere</i>	
	arbejdsmand 124	
	bud 3	
	daglejer 2	
	fabrikсарbejder 2	
	fyrbøder 3	
	kludesamler 1	
	opsynsmand 2	
	savskærer 1	
	sømand 4	
	teglværksarbejder 2	
	øltapper 1	
	I alt 145	
Selvst. erhv.dr. i alt 70	Lønmodtagere ialt 249	Forskel. erhv. i alt 62

Kilde: 7285, 7286, Protokol over løsagtige fruentimmere 1875–1905, 1896–1906.

Bilag 9

Påtalte kvinders fødestedsopgivelser i enkelte landsdele samt nabolande 1878–1906.

År	Jylland	Fyn	Sjæl- land	Kbhv.	Samsø	Loll.- Falst.	Norge	Sverige	Syd for Kongea
1878	17	–	–	–	–	–	–	–	2
1879	7	–	1	–	–	–	–	–	–
1880	3	–	–	–	–	–	–	–	–
1881	12	–	–	1	–	–	–	–	–
1882	19	1	1	1	–	–	2	1	–
1883	32	–	–	–	1	–	–	4	–
1884	18	–	–	–	–	–	–	1	–
1885	12	–	–	–	–	–	2	–	1
1886	18	–	–	–	–	–	–	1	–
1887	16	1	–	–	–	–	1	1	2
1888	14	–	1	1	1	–	–	–	1
1889	10	–	–	2	–	–	1	–	1
1890	13	–	–	1	–	–	–	1	–
1891	15	–	–	–	–	–	–	–	–
1892	18	1	–	–	1	–	–	1	–
1893	27	–	2	1	–	–	–	–	–
1894	28	1	–	–	1	–	–	1	–
1895	8	–	1	–	–	–	–	1	–
1896	18	–	–	–	1	–	–	1	–
1897	11	–	–	1	–	–	–	–	–
1898	13	2	3	3	–	–	1	–	–
1899	11	–	1	–	–	–	–	–	–
1900	13	–	1	2	–	–	–	–	1
1901	24	1	1	2	2	2	–	–	–
1902	20	–	–	1	–	2	–	1	–
1903	31	4	1	2	–	3	–	–	1
1904	9	1	1	3	–	–	–	–	1
1905	25	–	1	2	–	–	–	1	–
1906	10	–	–	–	–	–	–	–	–
I alt	472	12	15	23	7	7	7	15	10

Kilde: 7285, 7286, Protokol over løstagne fruentimmere 1875–1905, 1896–1906.

Bilag 10

Påtalte kvinders fødestedsopgivelser i de enkelte jyske amter 1878–1906¹⁾.

År	Århus	Århus by	Ran- ders	Viborg	Hjør- ring	Ring- køb.	Ålborg	Thisted	Vejle	Ribe
1878	3	8	1 (1)	4 (4)	–	–	–	–	1 (1)	–
1879	4	1	–	1	–	–	–	1	–	–
1880	1	2	–	–	–	–	–	–	–	–
1881	4	7	1	–	–	–	–	–	–	–
1882	14	2	1	1	–	–	–	–	1	–
1883	11	13	2	–	–	1	1	3	1	–
1884	8	3	3	1 (1)	–	–	–	1	2	–
1885	6	1	3 (1)	–	–	–	1	–	1	–
1886	2	8	4	–	–	2	1	1	–	–
1887	5	3	2	–	–	2 (1)	1	2	1	–
1888	4	2	6 (2)	2	–	–	–	–	–	–
1889	3	4	–	–	1 (1)	–	1	–	1	–
1890	5	2	3	–	1	–	1	1	–	–
1891	5	2	3	–	–	2 (1)	1	1	1	–
1892	5	7	–	2 (1)	–	2	–	–	2	–
1893	7	9	4 (1)	1 (1)	–	3	2 (1)	–	1	–
1894	11	3	8	–	3	1	1	1 (1)	–	–
1895	–	3	1	2 (1)	–	1	–	–	1	–
1896	7	3	3	2	1	1	1	–	–	–
1897	3	2	4 (1)	1	1	1	–	–	–	–
1898	5	4	1 (1)	2	–	–	1	–	–	–
1899	2	4	3	2	–	–	–	–	–	–
1900	4	3	3 (1)	1 (1)	–	1	–	1	–	–
1901	4	11	5	2	–	1	–	–	–	1
1902	1	8	3 (2)	1	–	1	2 (2)	–	3 (2)	–
1903	7	10	5 (2)	–	1	2	4 (1)	–	1	1
1904	2	5	2 (1)	–	–	–	–	–	–	–
1905	6	7	3	4 (3)	2	–	2 (1)	–	1 (1)	–
1906	2	6	–	–	–	1	1 (1)	–	–	–
I alt	141	143	74 (13)	29 (12)	10 (1)	22 (2)	21 (6)	12 (1)	18 (4)	2

1) I parentes er angivet antal kvinder født i selve amtsbyen.

Kilde: 7285, 7286, Protokol over løsaftige fruentimmere 1875–1905, 1896–1906.

Bilag 11

§ 5-kvindernes fødestedsopgivelser, fordelt efter 1. reglementeringsår 1878–84¹.

År	Fødestedsopgivelse med antal kvinder					
1878	Elsted:	1	Flensborg:	1	Randers:	1
	Silkeborg:	1	Vejle:	1	Viborg:	3
	Århus:	5				
1879	Beder:	1	Elev:	1	Malling:	1
	Thorning:	1	Århus:	2		
1880	Flensborg:	1				
1881	Nykøbing M:	1	Tem (Salten):	1	Århus:	1
1882	Ormslev:	1	Århus:	4		
1883	Fredericia:	1	Århus:	3		
1884	Gylling:	1	Skåde:	1		

Kilde: 7285, 7286, Protokol over løsagtige fruentimmere 1875–1905, 1896–1906.

¹) Efter 1884 var der ingen nyreglementeringer.

Bilag 12

Vederlag til de prostituerede i Århus, udvalgte år 1878–1906.

År	Konstaterede vederlag pr. samleje			Antal oplysninger
1878	2 à 1 kr.	7 à 2 kr.	1 à 4 kr.	10
1882	1 à 2 kr.			1
1883	1 à 1 kr.	1 à 3 kr.		2
1888	1 à 1 kr.	2 à 2 kr.	1 à 3 kr.	
	1 à 5 kr.			5
1889	3 à 2 kr.	1 à 3 kr.	1 à 4 kr.	
	1 à 6 kr.	1 à 7 kr.	3 à 10 kr.	10
1892	2 à 2 kr.	1 à 5 kr.	2 à 10 kr.	5
1893	1 à 1 kr.	1 à 1½ kr.	4 à 2 kr.	
	1 à 3 kr.	1 à 5 kr.	1 à 10 kr.	9
1894	1 à 2 kr.	1 à 3 kr.	1 à 5 kr.	3
1897	2 à 2 kr.	1 à 3 kr.	2 à 4 kr.	
	1 à 10 kr.			6
1898	4 à 2 kr.	1 à 3 kr.	1 à 5 kr.	
	2 à 10 kr.	1 à 14–15 kr.		9
1901	3 à 2 kr.	1 à 4 kr.	2 à 5 kr.	
	2 à 10 kr.	1 à 15 kr.		9
1902	3 à 2 kr.	1 à 5 kr.	1 à 7 kr.	
	1 à 10 kr.	1 à 12 kr.		7
I alt				76

Kilde: 3565–66, 3569–71, 3574–75, 3577, 3580, 3582, Offentlige politiprotokoller, 1877–79, 1881–84, 1887–90, 1892–94, 1897–98 og 1900–03.

Bilag 13

Aldersfordelingen ved førstegangspåtale for erhvervsmæssig utugt 1878–1906.

År	Aldersgruppe med antal kvinder					Kvinder i alt
1878	17 : 1	19 : 5	20 : 3	21 : 3	22 : 1	17
	23 : 2	24 : 1	30 : 1			
1879	15 : 1	20 : 1	27 : 1			3
	16 : 1	19 : 1				
1880	16 : 1	19 : 1				2
1881	15 : 1	17 : 6	18 : 2	19 : 3	20 : 1	16
	23 : 2	26 : 1				
1882	16 : 2	17 : 3	18 : 3	19 : 4	20 : 3	
	21 : 2	23 : 2	24 : 1	25 : 1	29 : 1	
1883	30 : 1	37 : 1				24
	15 : 3	16 : 1	17 : 3	18 : 5	19 : 3	
	20 : 2	21 : 2	22 : 3	23 : 2	24 : 1	
	25 : 4	26 : 1	29 : 1	32 : 3	33 : 2	
	37 : 2	47 : 1				
1884	15 : 1	16 : 1	17 : 3	19 : 1	20 : 4	
	21 : 1	22 : 1	24 : 2	26 : 3	27 : 2	
1885	28 : 1	30 : 2				22
	18 : 2	19 : 2	21 : 1	22 : 2	24 : 2	
1886	27 : 1	30 : 1	31 : 1	40 : 1	50 : 1	14
	16 : 1	17 : 3	18 : 1	19 : 2	20 : 1	
1887	21 : 1	22 : 3	23 : 2	24 : 1	25 : 1	19
	26 : 1	27 : 1	29 : 1			
	16 : 5	17 : 2	18 : 1	19 : 4	20 : 2	
1888	22 : 3	24 : 3	30 : 1	31 : 1	37 : 1	23
	15 : 1	16 : 1	17 : 5	18 : 1	19 : 2	
1889	20 : 1	22 : 1	23 : 1	24 : 3	25 : 1	18
	30 : 1					
1890	16 : 2	17 : 1	18 : 2	19 : 2	20 : 1	14
	21 : 1	22 : 3	25 : 1	27 : 1		
1891	16 : 1	17 : 2	18 : 3	19 : 1	20 : 1	16
	22 : 1	24 : 2	26 : 1	28 : 1	31 : 1	
1892	40 : 1	50 : 1				16
	17 : 3	18 : 2	19 : 2	20 : 2	21 : 2	
1893	25 : 1	31 : 1	32 : 1	35 : 1	36 : 1	16
	16 : 5	17 : 3	18 : 1	19 : 2	22 : 1	
1894	23 : 1	24 : 1	28 : 1	31 : 1	33 : 1	20
	39 : 1	43 : 1	45 : 1			
	16 : 2	17 : 6	18 : 1	19 : 6	20 : 7	
1895	21 : 2	22 : 1	26 : 1	31 : 1	32 : 1	29
	45 : 1					
1896	14 : 1	17 : 2	18 : 5	19 : 1	20 : 4	34
	21 : 4	22 : 5	23 : 4	26 : 1	27 : 1	
	30 : 1	32 : 1	33 : 1	34 : 1	47 : 1	
	53 : 1					
1897	17 : 4	19 : 1	22 : 1	26 : 1	33 : 1	10
	44 : 2					
1898	18 : 2	19 : 3	20 : 2	22 : 2	24 : 3	20
	25 : 1	26 : 1	31 : 1	32 : 2	34 : 2	
1899	36 : 1					20
	16 : 1	18 : 2	19 : 1	21 : 3	22 : 1	
1900	23 : 3	24 : 3	25 : 1			15

Bilag 13, forsat.

År	Aldersgruppe med antal kvinder					Kvinder ialt
1898	16 : 2	17 : 2	18 : 5	19 : 1	20 : 2	21
	21 : 1	22 : 1	23 : 1	25 : 1	26 : 2	
	29 : 2	32 : 1				
1899	14 : 1	16 : 1	18 : 1	19 : 2	20 : 2	18
	21 : 1	24 : 1	25 : 2	26 : 1	27 : 1	
	28 : 1	29 : 2	31 : 1	43 : 1		
1900	15 : 1	16 : 2	17 : 3	18 : 1	19 : 4	19
	20 : 1	21 : 1	24 : 2	25 : 1	29 : 1	
	47 : 2					
1901	16 : 3	17 : 3	18 : 1	19 : 6	20 : 5	33
	21 : 3	22 : 1	23 : 2	24 : 1	29 : 1	
	30 : 1	31 : 1	32 : 2	37 : 1	45 : 1	
	50 : 1					
1902	15 : 1	16 : 2	17 : 1	18 : 1	19 : 3	25
	20 : 2	21 : 4	22 : 3	23 : 2	24 : 3	
			28 : 1	30 : 1	43 : 1	
1903	15 : 2	16 : 3	17 : 4	18 : 4	19 : 7	47
	20 : 6	21 : 2	22 : 4	23 : 1	24 : 3	
	25 : 1	26 : 2	27 : 1	29 : 2	30 : 1	
	32 : 1	33 : 1	36 : 1	37 : 1		
1904	15 : 1	17 : 1	18 : 1	19 : 1	20 : 5	16
	21 : 1	22 : 4	24 : 2			
1905	16 : 1	17 : 3	18 : 4	19 : 4	20 : 1	30
	21 : 5	23 : 3	24 : 1	26 : 1	28 : 2	
	31 : 1	34 : 1	36 : 1	42 : 1	43 : 1	
1906	16 : 2	18 : 1	19 : 2	20 : 2	23 : 1	11
	24 : 1	26 : 1	29 : 1			
I alt						591

Kilde: 7285, 7286, Protokol over løsagtige fruentimmere 1875–1905, 1896–1906.

Bilag 14

Aldersfordelingen ved sidstegangspåtale for erhvervsmæssig utugt 1878–1906. 1)

År	Aldersgruppe med antal kvinder					Kvinder i alt
1878	19 : 1	20 : 2	21 : 5	22 : 1	24 : 1	
	25 : 2	27 : 2	30 : 1	34 : 2		17
1879	22 : 1	27 : 1	29 : 1			3
	19 : 1	22 : 1				2
1881	18 : 2	20 : 2	21 : 1	23 : 4	24 : 2	
	25 : 1	28 : 2	29 : 1	44 : 1		16
1882	16 : 1	17 : 3	18 : 2	19 : 2	20 : 2	
	21 : 2	23 : 1	24 : 3	25 : 3	29 : 3	
	30 : 1	37 : 1				24
1883	15 : 1	16 : 1	17 : 3	18 : 2	19 : 2	
	20 : 4	21 : 3	22 : 2	23 : 2	24 : 1	
	25 : 4	26 : 2	29 : 2	32 : 3	33 : 2	
	34 : 1	37 : 2	38 : 1	47 : 1		39
1884	16 : 1	17 : 4	19 : 1	20 : 4	22 : 1	
	24 : 1	26 : 3	27 : 1	28 : 3	30 : 2	
	39 : 1					22
1885	18 : 2	19 : 1	21 : 1	22 : 3	24 : 2	
	27 : 1	30 : 1	31 : 1	40 : 1	50 : 1	14
1886	17 : 3	18 : 1	19 : 1	20 : 2	21 : 1	
	22 : 3	23 : 2	24 : 1	27 : 2	29 : 2	19
1887	37 : 1					19
	16 : 2	17 : 3	18 : 2	19 : 4	22 : 3	
	23 : 1	24 : 2	26 : 3	30 : 1	31 : 1	
1888	37 : 1					23
	15 : 1	17 : 5	19 : 2	20 : 2	22 : 2	
1889	23 : 2	25 : 1	26 : 1	30 : 2		18
	16 : 2	17 : 1	18 : 2	19 : 1	21 : 1	
1890	22 : 3	23 : 1	26 : 2	28 : 1		14
	17 : 2	18 : 2	19 : 1	20 : 1	21 : 1	
1891	22 : 1	24 : 1	25 : 1	26 : 1	27 : 1	
	28 : 1	36 : 1	50 : 2			16
	17 : 1	18 : 2	19 : 2	20 : 1	21 : 1	
1892	22 : 1	24 : 1	25 : 2	28 : 1	32 : 1	
	35 : 1	36 : 1	39 : 1			16
	16 : 3	17 : 1	18 : 1	19 : 1	20 : 3	
1893	21 : 2	22 : 1	23 : 1	24 : 1	28 : 1	
	31 : 1	35 : 1	39 : 1	47 : 1	48 : 1	20
	16 : 1	17 : 4	19 : 2	20 : 3	21 : 6	
1894	22 : 4	23 : 2	25 : 1	27 : 2	31 : 2	
	34 : 1	45 : 1				29
	17 : 1	18 : 1	19 : 4	20 : 3	21 : 2	
1895	22 : 6	23 : 5	24 : 1	25 : 2	26 : 1	
	27 : 1	30 : 1	32 : 1	33 : 2	38 : 1	
	51 : 1	54 : 1				34
	18 : 2	21 : 1	22 : 1	23 : 1	26 : 1	
1896	28 : 1	33 : 1	41 : 2			10
	18 : 1	19 : 3	20 : 1	22 : 2	23 : 1	
1897	25 : 2	26 : 2	27 : 1	28 : 1	31 : 1	
	32 : 2	34 : 2	36 : 1			20
	17 : 1	18 : 1	19 : 1	21 : 3	22 : 2	
	23 : 2	24 : 3	25 : 1	27 : 1		15

Bilag 14, forsat

År	Aldersgruppe med antal kvinder					Kvinder i alt
1898	16 : 1	17 : 2	18 : 4	20 : 3	22 : 2	21
	23 : 1	25 : 1	26 : 2	29 : 1	31 : 2	
	32 : 2					
1899	18 : 2	19 : 2	20 : 3	21 : 1	24 : 1	18
	25 : 1	26 : 1	27 : 1	29 : 3	31 : 1	
	38 : 1	43 : 1				
1900	15 : 1	17 : 3	18 : 1	19 : 2	20 : 2	19
	21 : 1	23 : 1	24 : 2	25 : 2	28 : 1	
	33 : 1	47 : 2				
1901	16 : 2	17 : 1	18 : 1	19 : 5	20 : 4	33
	21 : 4	22 : 2	23 : 2	24 : 1	25 : 2	
	29 : 1	30 : 1	31 : 1	32 : 3	37 : 1	
	45 : 1	51 : 1				
1902	16 : 2	18 : 1	19 : 5	20 : 2	21 : 4	25
	22 : 2	23 : 2	24 : 2	26 : 1	28 : 1	
	30 : 1	32 : 1	43 : 1			
1903	15 : 1	16 : 1	17 : 3	18 : 5	19 : 6	47
	20 : 5	21 : 2	22 : 8	23 : 1	24 : 3	
	25 : 1	26 : 2	27 : 1	29 : 3	30 : 1	
	32 : 1	33 : 1	36 : 1	37 : 1		
1904	15 : 1	18 : 1	20 : 3	21 : 1	22 : 5	16
	24 : 4	29 : 1				
1905	16 : 1	17 : 1	18 : 4	19 : 4	21 : 5	30
	22 : 1	23 : 2	24 : 2	26 : 1	27 : 1	
	28 : 2	30 : 1	32 : 1	34 : 1	42 : 1	
	43 : 2					
1906	16 : 1	18 : 1	19 : 2	20 : 2	23 : 1	11
	26 : 1	27 : 1	29 : 1	33 : 1		
I alt						591

Kilde: 7285, 7286, Protokol over løsagtige fruentimmere 1875–1905, 1896–1906.

¹⁾ F.eks.: aldersgruppen i 1878 er sidstegangsalderen for de kvinder, der fik deres første påtale i 1878, og så fremdeles.

Bilag 15

Aldersfordelingen blandt § 5-kvinder ved første- og sidstegangspåtale 1875–1906.

År	Alder v. første påtale		Alder v. sidste påtale		Antal kvinder
1875	17 : 2		25 : 1	26 : 1	2
1876	17 : 1	20 : 2	21 : 1	22 : 1	
	19 : 1	22 : 1	23 : 1	29 : 1	
			39 : 1		5
1877	19 : 1	20 : 2	24 : 1	29 : 1	
			31 : 1		3
1878	19 : 3	20 : 1	19 : 1	20 : 1	
	21 : 2	23 : 1	21 : 1	24 : 1	
	24 : 1	30 : 1	25 : 1	27 : 2	
			30 : 1	34 : 1	9
1879	15 : 1	19 : 1	19 : 1	22 : 1	
	20 : 1		27 : 1		3
1880	16 : 1	19 : 1	19 : 1	22 : 1	2
1881	17 : 3	18 : 1	23 : 3	24 : 1	
	19 : 2		27 : 1	44 : 1	6
1882	19 : 2		23 : 1	24 : 1	2
1883	17 : 1	21 : 1	20 : 1	25 : 1	2
I alt					34

Kilde: 7285, 7286, Protokol over løstgigtige fruentimmere 1875–1905, 1896–1906.

Bilag 16

§ 5-kvindes alder ved første reglementering 1878–84.

År	Aldersgruppe med antal kvinder					Antal kvinder
1878	19 : 2	20 : 2	21 : 3	22 : 2	23 : 1	
	24 : 2	30 : 1				13
1879	19 : 1	20 : 2	21 : 1	22 : 2		6
1880	21 : 1					1
1881	17 : 2	19 : 1				3
1882	18 : 2	19 : 1	20 : 1	21 : 1		5
1883	19 : 2	21 : 2				4
1884	18 : 1	25 : 1				2
I alt						34

Kilde: 7285, Protokol over løstgigtige fruentimmere 1875–1905.

Bilag 17

Påtalte kvinders aldersfordeling 1883, 1886, 1894, 1899 og 1903.

Alder	Antal kvinder				
	1883	1886	1894	1899	1903
14	–	–	1	1	–
15	3	–	–	–	2
16	1	1	–	1	3
17	5	4	3	–	4
18	4	2	7	1	7
19	11	2	3	2	8
20	6	3	11	3	7
21	5	1	8	1	3
22	7	6	6	3	7
23	3	5	6	1	3
24	4	4	2	1	4
25	6	1	–	3	2
26	3	2	1	1	3
27	1	3	2	2	2
28	1	2	–	1	2
29	2	2	1	1	1
30	–	1	2	1	1
31	1	–	–	1	–
32	3	1	1	–	2
33	2	–	1	–	1
34	–	–	1	1	–
35	–	–	2	1	–
36	–	–	–	–	1
37	2	–	1	–	1
39	–	–	1	–	–
41	–	–	–	–	1
43	–	–	–	1	–
44	–	–	1	–	–
47	2	–	2	–	–
53	–	–	1	–	–
Uden opg.				1	4
I alt	72	40	64	28	69

Kilde: 7285, 7286, Protokol over løsagtige fruentimmere 1875–1905, 1896–1906.

Bilag 18

§ 5-kvindernes aldersfordeling de enkelte år 1878–87.

Alder	Antal kvinder									
	1878	1879	1880	1881	1882	1883	1884	1885	1886	1887
17	–	–	–	2	–	–	–	–	–	–
18	–	–	–	–	4	–	1	–	–	–
19	3	1	–	1	2	5	–	1	–	–
20	2	4	–	–	–	3	–	–	1	–
21	3	3	3	–	1	2	3	3	–	–
22	2	5	1	1	–	1	2	3	2	–
23	1	1	5	1	–	–	–	2	2	3
24	2	1	–	4	2	–	–	–	2	2
25	–	2	1	1	3	–	1	–	–	3
26	–	–	1	–	–	1	1	1	–	–
27	–	–	–	1	1	1	–	1	2	–
28	–	–	–	–	–	–	–	1	1	–
29	–	–	–	–	–	–	–	1	2	1
30	1	–	–	–	–	–	1	–	–	2
31	–	–	–	–	–	–	–	1	–	–
33	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1
34	–	–	–	–	1	–	–	–	–	–
I alt	14	17	11	11	14	13	9	14	12	12

Kilde: 7285, Protokol over løstgite fruentimmere 1875–1905.

Bilag 19

Antal opgivne adresser 1878–1906.

År	1878–1887	År	1888–1906
	Antal adresser		Antal adresser
1878	38	1888	15
1879	76	1889	17
1880	42	1890	19
1881	33	1891	12
1882	69	1892	30
1883	78	1893	33
1884	51	1894	59
1885	42	1895	58
1886	43	1896	47
1887	31	1897	28
		1898	44
		1899	32
		1900	44
		1901	24
		1902	9
		1903	4
		1904	4
		1905	–
		1906	–
I alt	503		479

Kilde: 7285, 7286, Protokol over løstgite fruentimmere 1875–1905, 1896–1906.
 7289, 7290, Protokol vedr. lægeundersøgelser 1878–87, 1893–1906.
 7293, Meldingsprotokol 1877–1901. Århus Socialvæsens arkiv, div. år.

Bilag 20

Prostitutionskunder fordelt efter erhverv, udvalgte år 1878–1906.

Erhverv	Antal
Arbejdskarl	2
Bagemester fra Brabrand	1
Banefunktionær	2
Butiksbetjent	1
Cand. pharm.	2
Gartner	1
Gift mand	1
Grosserer fra København	1
Handelsrejsende	5
Hestehandler i Silkeborg	1
Kelner	1
Kommis	1
Kusk	2
Malersvend	1
Mand ved herværende mekanisk teater	1
Maskinarbejder	1
Overtjener	1
Papdækker	1
Rejsende, logerende på hotel	2
Restauratør	1
Skomager	3
Smed	2
Søfolk	19
Tobaksrullersvend	1
Tømrer	1
Urmager	1
Vognmandskar1	1
I alt	57

Kilde: 3565–66, 3569–71, 3574–75, 3577, 3580, 3582, Offentlige politiprotokoller, 1877–79, 1881–84, 1887–90, 1892–94, 1897–98 og 1900–03. 5081–83, 5085–86, 5091, 5093, Dom- og kendelsesbøger, 1876–78, 1881–84, 1890–92, 1894–96.

Kilder, litteratur og forkortelser

Utrykte kilder

Erhvervsarkivet, Århus

Århus bys arkiv

Forhandlingsprotokoller for Århus byråd 1872-89.
Journalsager 1872-88.

Århus socialvæsens arkiv

Afhøringsprotokoller 1879-1906.
Korrespondancejournaler 1882-86, 1891-94, 1894-97, 1902-05.
Journalsager 1882-84, 1892-95, 1902-04.

Landsarkivet for Nørrejylland, Viborg

Århus byfogedarkiv (B 56)

3565-75	Offentlige politiprotokoller	1877-1890
3577	»	1892-1894
3580	»	1897-1898
3582-83	»	1900-1905
5081-86	Dom- og kendelsesbøger	1876-1884
5091	»	1890-1892
5093	»	1894-1896
7285-86	Protokoller over løstgite fruentimmere, advarsler, straffe og tilhold	1875-1905, 1896-1906.
7289-90	Protokoller vedrørende tilhold om lægeundersøgelse	1878-87, 1893-1906.
7293	Meldingsprotokol (navnlig vedrørende løsgængertilhold)	1877-1901.

Arkiv for Gl. Århus og Randers Amters stiftsfysikat (B 119)

Nr. 47 Generalmedicinalindberetninger 1871-1908.

Rigsarkivet, København

Arkiv for Foreningen imod Lovbeskyttelse for Usædelighed
Breve 1878-87.

Aviser

Aarhus Amtstidende 1878, 1886-88
Aarhus Folkeblad 1886-88, 1894

Aarhus Posten 1903-06
Aarhuus Stiftstidende 1880, 1889
Dagens Nyheder 1886
Demokraten 1886-88, 1895, 1958-59
Socialdemokratisk Ugeblad 1884

Bøger og tidsskriftsartikler

Aarhus bys historie og udvikling gennem 1000 år, 1903
Aarhus gennem tiderne, bd. II og III, 1940-41
Acton, William, Prostitution. Ed. with an introduction and notes by Peter Fryer, London 1968

- Barn i Århus, 1956
 Berthelsen, C. P., Sædelighedspolitiet og Prostitutionen. Et kritisk indlæg i prostitutionsspørgsmålet, 1896
 Bibliotek for læger, 3. R. VII, 1850
 Bloch, Iwan, Die Prostitution, 1. bd., Berlin 1912
 Borgere i byens råd. Medlemmer af Århus bys borgerrepræsentation og byråd 1838–1968, v. Ole Degn og Vagn Dybdahl, 1968
 Christensen, Marie, Erindringer. Et livs indsats for danske husassistenter, 1942
 Danmark, Land og Folk, v. Daniel Bruun, bd. II, 1919
 Diakonissestiftelsens Almanak, 1899, 1902–03
 Dybdahl, Vagn, Partier og Erhverv, bd. 2, 1969
 Ehlers, Edvard, Bidrag til diskussion af prostitutionsspørgsmålet, 1896
 Eriksson, Torsten, Prostitution och samhälle, Stockh. 1939
 V. Falbe-Hansen og William Scharling, Danmarks statistik, I, 1885
 Flexner, Abraham, Prostitution in Europe, New York 1914
 Fode, Henrik, Småskibsfarten på Århusbugten 1865–1914, 1971
 Føbe, Månedsskrift for kristelig kærlighedsgerning, 1890, 1894, 1896–97, 1899, 1904, 1906
 Gejl, Ib, Under værgerådet. Forsømte og »forbryderske« børn i Århus 1905–15, 1967
 Hafström, S. M. Om sædelighedsforholdene i det danske folk, særlig i bondestanden og almuen, 1888
 Hartmann, Grethe, Boliger og bordeller, 2. udg. 1967
 Henriques, Fernando, Prostitution and Society, vol. 3: Modern Sexuality, London 1968.
 Hospitalstidende 1878
 Jensen, Bernhard, Fra det glade Århus, 1963
 Jensen, Bernhard, Som Århus morede sig, 1966
 Kemp, Tage, Prostitution. An investigation of its causes, especially with regard to hereditary factors, Kbhv. 1936
 Kvinden og Samfundet, Månedsskrift for kvindesagen, 1885–86, 1889, 1905
 Love og Anordninger, div. år
 Matthiessen, Hugo, De kagstrøgne, 1964
 Møllerup, Ejner, Det gamle København på vrangen, 1960
 Ministerialtidende for kongeriget Danmark, 1871, 1877
 Mourier, P. P. F., Fortsatte bemærkninger om prostitutionslovgivningen, 1885
 Månedsskrift, udg. af Foreningen imod Lovbeskyttelse for Usædelighed, 1887, 1894–95, 1898–1903
 Nationaløkonomisk Tidsskrift, Ny række, bd. 5, 1887
 Nørgaard, Erik, Da damerne fik ben, 1964
 Pedersen, Jørgen, Arbejdslønnen i Danmark under skiftende konjunkturer i perioden ca. 1850–1913, 1930
 Politikens Danmarkshistorie, bd. 12, v. Vagn Dybdahl, 1965
 Postadressebog for kongeriget Danmark, 9. fornyede udg., 1921
 Reymann, Fritz, Kønssygdomme i Lærebog for sygeplejeelever, 1962, p. 65–86
 Rigsdagstidende 1874
 Sejr, Emmanuel, Gamle Århusgader, 2. saml., 1961
 Skjærbæk, Oluf J., Fortegnelse over institutioner til værn for børn og unge i Danmark, 1921
 Statistiske Meddelelser, 4. R., bd. 5, VIII, 1899
 Statistisk Tabelværk, 4. R. A 3, 1883, 4. R. A 8b, 1893, 5. R. A 3, 1903
 Steensberg, Axel, Dagligliv i Danmark i det nittende og tyvende århundrede, II, 1964
 Sundhed og Sygdom mens Århus blev stor, 1963
 Uddrag af Århus byråds forhandlinger, div. år.
 Ugeskrift for læger, 4. R. I, XV, 1880
 Ung i Århus, ny saml. 1965, v. Vagn Dybdahl
 Vejviser for landet, 1889, v. Anders Petersen
 Vidnesbyrd fra og om Magdalenehemmet, 1888
 Warming, Jens, Gode og dårlige tider, 1903
 Winding, Andreas, Sorgløse tider, 1942
 Women of the Street, ed. C. H. Rolph, London 1955
 Århus vejviser, div. år.

Forkortelser

Som hovedregel er bøger og afhandlinger forkortet ved anførelse af forfatternavnet, idet der da henvises til litteraturlisten. Er der af samme forfatter anvendt flere arbejder, anføres tillige kort titlen. Bøger uden forfatterangivelse er forkortet ved at benytte titlen, evt. dennes vigtigste ord.

Det arkivalske materiale fra Landsarkivet er forkortet ved angivelse af løbnummer + protokollens år, idet der henvises til arkivalielisten.

Fig. forkortelser er anvendt:

F. i. L. f. U.: Foreningen imod Lovbeskyttelse for Usædelighed

Forhandl. prot.: Forhandlingsprotokol for Århus byråd

K. J.: Korrespondancejournaler i Århus socialvæsens arkiv.

Fortegnelse over kort, figurer, tabeller og bilag

Tabeller

1. 38 underskrivere på adresse til byrådet 1887 fordelt efter erhverv	148
2. Antal § 5-kvinder med reglement i de enkelte år 1878-87	159
3. Det max. antal påtalte kvinders procentvise fordeling af den udsatte kvindebe- folkning i Århus, 1880, 1890 og 1901	168
4. Advarsler fordelt efter enkelte måneder 1893-95	170
5. Løstgigtige kvinder fordelt efter antal meddelte advarsler, straffe og tilhold, 1888-1906	175
6. 511 straffe for erhvervsmæssig utugt fordelt på 244 dømte kvinder 1878-1906	179
7. 34 reglementerede kvinders funktionstid 1878-1906	187
8. 243 ikke-reglementerede recidivisters funktionstid 1878-1906	187
9. Løstgigtige kvinders fædre eller mødre fordelt efter erhverv 1878-1906	190
10. Løstgigtige kvinder fordelt efter opgivet erhverv 1878-1906	194
11. Geografisk rekruttering inden for Danmark med nabolande for 568 påtalte kvinder i Århus 1878-1906	198
12. 472 løstgigtige kvinders geografiske rekruttering fra jyske amter 1878-1906 ...	199
13. 34 reglementerede kvinders geografiske rekruttering 1878-87	202
14. Gennemsnitlig års- og dagløn for kvindeligt tyende i Århus amt, Jylland og Danmark i året 1897	206
15. Konstaterede vederlag for prostitution fordelt efter beløbets størrelse 1878-1906	210
16. Aldersfordelingen ved førstegangspåtale for erhvervsmæssig utugt 1878-1906 ..	215
17. Aldersfordelingen ved sidstegangspåtale for erhvervsmæssig utugt 1878-1906 ..	216
18. Aldersfordelingen ved første- og sidstegangspåtaler for erhvervsmæssig utugt 1878-87	217
19. Aldersfordeling blandt påtalte kvinder 1883, 1886, 1894, 1899, 1903	220
20. De reglementeredes aldersfordeling i årene 1878-87	221
21. Gennemsnitsalder for de reglementerede kvinder i årene 1878-87	222
22. Antal indlæggelser for veneriske sygdomme blandt 31 reglementerede 1878-87 og 41 ikke-reglementerede 1893-1906	248

Kort

1. Samlede klientels lokale placering 1878-87	285
2. § 5-kvindernes lokale placering 1878-87	286
3. Samlede klientels lokale placering 1888-1904	287

Figurer

1. Antal advarsler og straffe for utugtigt erhverv 1878-1906	288
2. Antal løsgænger- og lægetilhold tildelt løstgigtige kvinder 1878-1906	288
3. Max. antal kvinder med prostitutionspåtale og førstegangspåtalte kvinder 1878- 1906	289
4. Løstgigtige kvinders straffe fordelt efter Straffelovens § 180 og anden lovgivning 1878-1906	289
5. Alder ved førstegangspåtale for erhvervsmæssig utugt 1878-1906	291
6. Alder ved sidstegangspåtale for erhvervsmæssig utugt 1878-1906	292

7. 34 reglementerede kvinders alder ved førstegangspåtale for utugt 1875–1887 .. 293
 8. 34 kvinders alder ved reglementering 1878–87 .. 293
 9. 34 reglementerede kvinders alder ved sidstegangsregistrering 1878–1906 .. 293

Bilagstabeller

- I. Påtalte kvinders andel af samlede århusianske befolkning 1880–1906 .. 294
 II. § 5-kvindernes bopælsopgivelser i relation til ophobningsadresserne 1878–87 .. 295
 III. § 5-kvindernes samtidige beboelse af ophobningsadresserne 1878–87 .. 296

Bilag

1. Almindelig borgerlig Straffelov af 10. februar 1866, §§ 180–82 .. 297
 2. Lov om foranstaltninger til at modarbejde den veneriske smittes udbredelse af 10. april 1874, §§ 3–7 og 10 .. 297
 3. Udleveret reglement, identisk med Forslag til regulativ for politiets tilsyn med løssagtige fruentimmere i Århus købstad, § 3, stk. 1–13, med tilføjelse af stk. 14 298
 4. 38 underskrivere på adresse til byrådet i februar 1887 fordelt efter erhverv .. 300
 5. Kvinders kontakt med politiet p. g. a. erhvervsmæssig utugt 1878–1906 .. 301
 6. Opgørelse over kvinder påtalt for erhvervsmæssig utugt i årene 1874–1906 302
 7. Løssagtige kvinders straffe fordelt efter enkelte love 1878–1906 .. 303
 8. Stillingsangivelser for påtalte kvinders fædre eller mødre 1878–1906 .. 304
 9. Påtalte kvinders fødestedsopgivelser i enkelte landsdele samt nabolande 1878–1906 .. 305
 10. Påtalte kvinders fødestedsopgivelser i de enkelte jyske amter 1878–1906 306
 11. § 5-kvindernes fødestedsopgivelser fordelt efter 1. reglementeringsår 1878–84 .. 307
 12. Vederlag for prostitution i Århus, udvalgte år 1878–1906 .. 307
 13. Aldersfordelingen ved førstegangspåtale for erhvervsmæssig utugt 1878–1906 308
 14. Aldersfordelingen ved sidstegangspåtale for erhvervsmæssig utugt 1878–1906 310
 15. Aldersfordelingen blandt § 5-kvinder ved første- og sidstegangspåtaler 1875–1906 .. 312
 16. § 5-kvindens alder ved første reglementering 1878–84 .. 312
 17. Aldersfordeling blandt påtalte kvinder 1883, 1886, 1894, 1899 og 1903 .. 313
 18. § 5-kvindernes aldersfordeling de enkelte år 1878–87 .. 314
 19. Antal opgivne adresser 1878–1906 .. 314
 20. Prostitutionskunder fordelt efter erhverv, udvalgte år 1878–1906 .. 315

Lilla Voss:

Fattigdom og forsorg
i 1880'erne

Offentlig forsorg i Danmark i det 19. århundrede

Fattigdom og forsorg

I ordbog over det danske sprog defineres begrebet fattigdom som tilstanden at være fattig, og den udlægger fattig som en person eller et samfund, der »kun har (penge til) det (aller)nødvendigste; som intet ejer ud over det (aller)nødtørfstigste og derfor næppe kan leve uden fremmed hjælp; også, som i sammenligning med andre eller med tidligere eller senere tiders forhold kun ejer lidet.«¹ Ordbogens definition fører direkte ind i fattigdomsproblematikken. Fattigdom er et relativt begreb, bestemt af tid og sted. Det medfører, at den *kvantitative* størrelse: hvor meget, eller især hvor lidt man må eje for at betegnes som fattig, dels veksler fra periode til periode, dels fra sted til sted. Derimod er den *kvalitative* fornemmelse af, hvad det vil sige at være fattig, nogenlunde konstant: at ens materielle forhold er iøjnefaldende dårligere end sædvanligt for de sociale omgivelser, man befinder sig i. Dette medfører en ny synsvinkel: man kan være fattig på forskellige velstandsniveauer. Netop for det 19. århundredes Danmark med dets ret skarpe sociale (og økonomiske) skel er denne synsvinkel anvendelig til belysning af fattigdomsproblematikken.

Ordbogens første definition af fattige som mennesker, der lever på et eksistensminimum, og som derfor må forventes at skulle have hjælp fra anden side, er vel den mest almindelige opfattelse af begrebet fattig. Det er ikke ganske logisk, at livsbetingelser på eksistensminimum skulle behøve hjælp, men der ligger vel det underforstået, at kun den fattigdom, der stilles offentlig til skue ved anmodning om hjælp, opfattes som sådan. Det er også overvejende i denne betydning, begrebet fattigdom her skal forstås. Det er den ved forsorgen konstaterede fattigdom, og det er fattigdom efter grundlovens opfattelse: »den, der ikke kan sørge for sig eller sine.«²

Med begrebet forsorg skal her forstås de institutionaliserede bestræbelser, man fra offentlig såvel som privat side udfoldede enten for at sikre sig mod fattigdoms opståen eller for at bøde på konstateret fattigdom.

Det følgende er altså et forsøg på at belyse forsorgens funktion i det

danske samfund i det 19. århundredes sidste årtier. Behandlingen vil overvejende koncentrere sig om den mest sårbare gruppe – arbejderklassen – og belyse hvilke forsorgsmuligheder, der blev tilbudt denne gruppe, og hvilke den udelukkede fra.

Undersøgelsen vil koncentrere sig om tre ting:

1. den administrative opbygning af forskellige sociale institutioner,
2. omfanget og arten af de hjælpeforanstaltninger, man kunne tilbyde,
3. et signalement af de grupper, der modtog de forskellige former for hjælp.

Selv med disse begrænsninger er emnet, og især kildematerialet, stadig meget omfattende. Derfor rettes sigtet mod en enkelt by – Århus – endda i en meget kort periode: nemlig især første halvdel af 1880'erne. Århus var på det tidspunkt blevet landets næststørste by og var en by i »rivende« vækst. De sociale problemer, man finder i Århus i denne periode, vil efter al sandsynlighed kunne genfindes i en lang række af de provinsbyer i Danmark, som også var inde i en hurtig vækst. Også de veje, der i Århus anvises for at imødegå sociale problemer, betrædes i andre dele af landet.

En væsentlig del af for sorgen var den offentlige forsorg. Der var for denne fastsat regler for henholdsvis købstæderne og landdistrikterne. Den offentlige forsorg udgjorde altså et principielt ensartet system landet over. Indledningsvis redegøres derfor for retsprincipperne i den offentlige forsorg. Det må imidlertid ikke glemmes, at der var vide muligheder for fortolkning af disse regler, og at man derfor ikke alene ud fra reglerne kan bedømme, hvorledes det offentlige forsorgssystem har virket. Disse problemer vendes der tilbage til i forbindelse med gennemgangen af forholdene i Århus.

Det offentlige fattigvæsen

Den største institution til at tage sig af de fattige var det offentlige fattigvæsen. Det var en grundlovfæstet ret, at hvor den enkelte ikke kunne ernære sig og sine, skulle det offentlige træde hjælpende til. Fattigvæsenet var ordnet kommunalt. Grundstenen til det lovkompleks, som fattiglovgivningen for købstæderne i 1880'erne stadig hvilede på, var lagt så tidligt som i 1803³. Det var en meget lang periode at have en lov i kraft, og der havde også hurtigt vist sig behov for at få flere punkter i 1803-lovene ændrede. 1844 kom en samling af de ændringer, der indtil da var sket, uden at de tidligere bestemmelser dog blev overflødige⁴.

Efter landkommunalloven 1867 og loven om købstadskommunernes styrelse 1868, ifølge hvilke administrationen af det offentlige fattigvæsen gik

over til de folkevalgte organer, synes behovet for en samling af de spredte fattigvæsensbestemmelser at blive påtrængende. 19. maj 1868 rettes der i folketinget forespørgsel til ministeren om ændring og samling af fattiglovgivningens gældende regler af 39 love og forordninger, 6 reglementer, 24 plakater og 640 kancelliskrivelser⁵. Det synes overvældende, og man kunne derfor fristes til at tro, at udsigterne til administration efter et så omfattende og spredt sæt regler nok kunne afskrække folk fra at søge kommunale poster⁶. Det fremgår imidlertid af debatten, at dette har været et bispørgsmål, hovedproblemet var *ændringer* af det gældende lovkompleks. Regeringen forhastede sig ikke, og først året efter – 11. juni 1869 – nedsatte den det, der normalt kaldes den store fattigkommission. Denne kommission, hvis mest fremtrædende medlem var fysikus Krebs, afgav 10. oktober 1871 en betænkning, hvis bærende hovedidé – en skarp adskillelse mellem værdige og uværdige trængende, hvor de førstnævnte skulle forsørges ad frivillighedens vej, medens de sidstnævnte skulle forsørges i arbejdsanstalter – var et radikalt brud med det gældende forsørgelsessystem⁷. Regeringen følte sig ikke fristet til at slå ind på denne nyanviste vej, og det forslag til ny fattiglov, den fremkom med i 1872, fulgte de gamle baner og må nærmest karakteriseres som en samling af de gældende regler i en enkelt lov⁸. Lovforslaget blev lagt frem af regeringen tre gange, uden at det lykkedes at få gennemført en ny lov; efter den 3. forelæggelse i 1874 fremkom regeringspartiet Højre ikke med nye fattiglovsforslag førend 1890, hvor det endelig lykkedes at få gennemført loven om alderdomsunderstøttelse og loven om det offentlige fattigvæsen, begge af 9. april 1891.

Debatten om fattiglovgivningen og forsøg på at mildne dens hårde regler for dem, der efterhånden fik betegnelsen de værdigt trængende, forstummede dog ikke disse år i rigsdagen. Fra Venstres og også senere socialdemokratiske side fremkom en lang række forslag, hvis hovedidé især var ydelse af fattighjælp uden fattighjælps virkninger. Fælles for alle disse forslag var imidlertid, at også de endte uden resultat i form af lovændringer.

En dækkende forklaring på hvorfor det ikke lykkedes i lovgivningen at mildne forholdene for de værdigt trængende, noget størstedelen af rigsdagen var enig om burde ske, kan det være vanskeligt at give. Der er peget på, at det skyldtes kampen om vælgerne, således at forstå, at det parti, der fik gennemført en ændret fattiglov, ville få en stor vælgergevinst⁹. Det er sikkert en rigtig, om end ikke ganske dækkende forklaring. Bag alle de lange rigsdagsdebatter synes den politiske spænding at lure, man kan ikke frigøre sig for fornemmelsen af, at nok var kredse i Venstre dybt socialt engageret¹⁰, men i forfatningskampen blev også hensynet til de dårligst stillede en brik i det taktisk betonedede politiske spil¹¹. Hensynet til de fat-

tige spillede ikke nær samme rolle som hensynet til den sociale gruppe, man repræsenterede. De sociale udgifter hvilede hårdt på landbefolkningen. Denne gruppe skulle både betale til størsteparten af de fattige, der fandtes i landdistrikterne, og samtidig yde købstæderne refusion for en væsentlig del af de udgifter, byerne havde haft som hjælp til de mange, der var flyttet fra landdistrikterne ind til byerne. Derfor synes der bag mange af Venstres forslag om hjælp uden fattighjælps virkninger at ligge ønsket om at ændre byrdefordelingen, således at en voksende del af socialforsorgen blev væltet over på staten. Derved tjente man et dobbelt formål: byrderne lettedes for landdistrikterne, og statskassen lettedes for en del penge, hvilket var et vigtigt mål for Venstre i den politiske kamp. Der er intet at sige til, at regeringen og Højre så harmfuldt afviste dette. Bedømt ud fra dette grundlag vil det næppe være tilstedeligt at tolke Højres mange afværge-manøvrer over for Venstres sociale forslag som udtryk for en mindre socialt ansvarsbevidst holdning.

*Fattiglovgivningens indhold*¹²

Det offentlige havde pligt til at forsørge de personer, som man ikke ifølge loven kunne henvise til at blive forsørget af andre, især familiemedlemmer. Denne gruppe, der kaldes *hovedpersoner*, er den eneste gruppe, der juridisk kunne få offentlig støtte. De grupper, der ifølge loven ikke kunne modtage hjælp, kaldes bipersoner. Det er de grupper, som de såkaldte hovedpersoner havde pligt til at forsørge. De væsentligste grupper af bipersoner var gifte kvinder, børn og stedbørn. Man havde pligt til at forsørge sine børn til deres fyldte 18. år. Børn født uden for ægteskab (i fattiglovsproget: uægte børn) skulle alene forsørges af moderen.

Denne sondren mellem hoved- og bipersoner betød ikke, at det offentlige nægtede at hjælpe bipersoner, f. eks. gifte kvinder, hvis de led nød. Hjælpen kunne godt udbetales til bipersoner, men den blev betragtet som hjælp til forsørgeren, og det var derfor ham, der skulle betale pengene tilbage¹³.

De fattige deltes efter 1803-reglementet i 3 klasser:

1. *klasse*: de gamle og svagelige, ikke erhvervsdygtige, skulle have fuld forplejning,
2. *klasse*: børn, der var forældreløse eller fjernet fra forældrene, skulle sættes i privat pleje,
3. *klasse*: de, der på grund af mange børn, svagelighed og alder ikke kunne skaffe sig underhold, skulle kun have delvis forplejning, som helst skulle være i naturalier¹⁴.

Det offentlige skulle først træde til, når det skønnedes, at ansøgeren ikke kunne forsørge sig selv. Dette blev opfattet således, at så længe den fat-

Proletariat.

Konen. Der kan Du se, Føtter, Borherre er dog en god Mand; der kommer lille Mine med to dejlige Brød, som Forstanderen har tilføoet os, to hver Uge; nu behøver vi da ikke at sulte saa meget.

Manden. Kone! Du ved ikke, hvad Ulykke vi har gjort; de Fattigaensbrød er en Zubaagave, hoormed de nederdrægtige Lovs plyndrer mig fo: mine borgerlige Rettigheder. Nu staar jeg blandt mine Kammerater som en Ueløng, der ikke en Gang kan gaa med til Valg; paa en Bolgbag. Død og Helvede! Jeg løber mig en Snaps! Jeg briller mig fuld! Uh! Futter! Det var det værste Støb!

Fra det politiske ugeblad »Ravnen« den 25/1 1881 er denne tegning hentet. Ved tilståelse af fattighjælp måtte man underkaste sig indskrænkninger i de borgerlige rettigheder; når man mistede stemmeretten, kunne man end ikke ad demokratisk vej bidrage til at ændre det umenneskelige system.

tige overhovedet havde nogle effekter ud over de allernødvendigste, der kunne realiseres, kunne fattigvæsenet forlange, at dette skete, inden det ydede hjælp¹⁵. Hjælpens størrelse fastsatte fattigvæsenet – dog skulle den have en sådan størrelse, at det var muligt at opretholde liv og sundhed. Da der ikke var klare regler for hvor lidt eller meget der var nødvendigt for at opretholde liv og sundhed, kunne fattigvæsenet selv definere en minimumlevestandard. At det ikke var hensigten, at den skulle sættes ret højt, ses også af kravet om, at hjælpen skulle være så sparsom, at den på ingen måde virkede tillokkende på arbejdsdygtige¹⁶.

Gennem modtagelsen af fattighjælp, ganske uanset størrelsen, skete der en række indskrænkninger i den fattigunderstøttedes borgerlige rettigheder og hans personlige frihed; samtidig underkastedes han fattigvæsenets tvangsmagt. De vigtigste af disse indskrænkninger var

1. forsørgelseskommunens ret til at bestemme den fattiges opholdssted,
2. forsørgelseskommunens ret til at nægte en mand ægteskabstilladelse, hvis han de foregående 5 år havde nydt urefunderet fattighjælp,
3. fortabelse af valgret og valgbarhed til rigsdagen, så længe hjælpen ikke var refunderet.

Disse tre grupper gennemgås nøjere i det følgende, og deres indbyrdes betydning vurderes.

Tvangsmagt

Ved at modtage fattighjælp underkastedes man et skærpet opsyn af fattigvæsenet. Fattigvæsenet skulle påse, at hjælpen blev brugt efter formålet, at de fattige levede et sædeligt liv, og at de holdt deres bolig ren¹⁷. I det tilfælde, at den fattige skulle sidde eventuelle henvisninger desangående overhørig, var der tillagt fattigvæsenet en særlig straffemyndighed i form af offentlig irettesættelse og hensættelse i tvangsarbejdsanstalt. Denne straffemyndighed gjaldt alle 3 klasser fattige. For tvangsarbejde var maximumsstraffen 4 uger¹⁸.

Også med hensyn til den fattiges rådighed over eventuel formue gjaldt der visse indskrænkninger. Uden for København havde fattigvæsenet kun ret til at søge erstatning i den almissenydendes dødsbo, men *ikke* hvis hans kår bedredes i levende live. For at sikre sig arveret var det blevet sædvane, at fattigvæsenet ved optagelse af fattiglemmer lod deres ejendele registrere og tinglyse¹⁹. Dette var kun »tilladt« for almisselemmer af 1. klasse, og da det skete uden lovhjæmmel, stod det naturligvis fattigudvalgene frit, om de ville lade det ske. Virkningen skulle være, at den fattiges pantsætning af sine ejendele ville være ugyldig. Skønnede fattigvæsenet, at hjælpen ville

blive af længere varighed, kunne det forlange den fattige optaget på fattiggården, eller for tilflyttere, at de blev sendt til deres forsørgelseskommune, hvor der normalt også ventede en plads på den lokale fattiggård. Ved optagelse på fattiggård skete der yderligere en række indskrænkninger i den fattiges eller »lemmets«, som man normalt kaldte den på fattiggården boende, personlige frihed. Han underkastedes et af indenrigsministeriet approberet fattiggårdsreglement, hvoraf en vigtig bestemmelse sædvanligvis var, at ingen fik tilladelse til at forlade anstalten, førend han kunne dokumentere, at han var i stand til at forsørge sig selv uden for denne²⁰.

Forsørgelsessted

Reglerne om, hvem der skulle betale for den enkelte fattige, var den del af fattiglovgivningen, der både politisk og administrativt voldte de største kvaler, og også de regler, der ramte en væsentlig del af de fattignydende hårdest.

Hovedreglen var, at *en hovedperson var forsørgelsesberettiget i den kommune, hvor han siden sit fyldte 18. år senest havde opholdt sig 5 år uden afbrydelser*. Hvis et sådant forsørgelseshjem ikke kunne findes, da var fødehjemmet forsørgelsessted, indtil han ved 5 års uafbrudt ophold uden kontakt med fattigvæsenet havde erhvervet sig et nyt forsørgelseshjem. Kunne man ikke finde fødehjemmet, var han forsørgelsesberettiget det sted, hvor han de sidste 5 år havde opholdt sig længst, dog mindst ét år²¹. I visse tilfælde var det virkelige fødested dog ikke fødehjem. Det var vigtigst for uægte børn, hvis fødehjem var moderens opholdssted 10 måneder før fødslen, og almissenyderes børn, som fik fødehjem, hvor forældrene var forsørgelsesberettigede²². Disse regler gjaldt *hovedpersoner*. Bipersonerne fik forsørgelseshjem, hvor hovedpersonen havde det. Enker og fraskilte kvinder beholdt mandens, indtil de selvstændigt havde erhvervet nyt forsørgelseshjem²³.

Ydelserne skulle sædvanligvis gives den almissenydende på opholdsstedet. Opholdt den fattige sig ikke, hvor han havde sit forsørgelseshjem, skulle forsørgelseskommunen refundere opholdskommunen udgifterne efter nøjere fastsatte regler. Forsørgelseskommunen bestemte ydelsens størrelse, og anså den hjælpen for værende vedvarende, kunne den evt. hjemkalde den almissenydende. Modtog man under erhvervelse af nyt forsørgelsessted nogen som helst form for fattighjælp, 6-ugers kuren dog undtaget²⁴, betragtedes opholdet som afbrudt, og man skulle begynde forfra på en ny 5-årsperiode, uanset om pengene senere blev tilbagebetalt²⁵.

Hvilken betydning havde nu denne fattigkommunernes hjemkaldelsesret? Betydningen afhænger for det første af, hvor mange fattige, der *kunne* blive

Tabel 1. Andel af befolkningen, født på det sted de opholdt sig på folketællings-
tidspunktet 1850, 1880 og 1901.

Opholdssted	1850	1880	1901
København (1901 + Frb.)	67,8	59,2	57,7
Provinsbyer (øerne)	52,4	47,0	44,6
Provinsbyer (Jylland)	53,8	45,8	40,8
Landdistrikter (øerne)	62,7	55,7	52,5
Landdistrikter (Jylland)	61,1	55,0	53,3
Hele landet	61,4	54,5	51,7 ²⁶

berørt af denne regel; for det andet af, om det var en rettighed, fattigkommunerne sjældent eller normalt benyttede sig af.

Hvad angår det første spørgsmål kan der ikke gives noget dækkende svar. Vor viden om de indenlandske vandringer i det 19. årh. er yderst begrænset, men den smule, man ved, tyder dog på en øget mobilitet i befolkningen ned gennem det 19. årh. Tager man befolkningen ved folketællingerne 1850, 1880 og 1901 er der foretaget en opgørelse af, hvor stor en procent af opholdsbefolkningen, der på de respektive tællingstidspunkter var født i samme sogn eller samme købstad, se tabel 1.

Man ved, at der sker en øget tilvandring fra landdistrikterne til bymæssige bebyggelser fra 1860 og frem²⁷, men også mellem landdistrikterne indbyrdes og købstæderne indbyrdes sker der omflytninger, men heller ikke det bringer videre. Systemet med hovedpersoner og bipersoner medfører, at for eksempel en pige, som har boet samme sted hele sit liv ved ægteskab med en udensogns mand erhverver hans forsørgelsessted. For de ca. 10 % af befolkningen, der var født uden for ægteskab²⁸, kan man heller ikke sige, hvor tit det aktuelle og det fattigvæsenretsrlige fødested falder sammen. Den befolkningsgruppe, hvis bevægelser kendes bedst, er naturligvis de fattigunderstøttedes, fordi det var afgørende for, hvilken kommune der skulle betale hjælpen. Det var derfor normalt, at den, der søgte om fattighjælp, skulle give fyldestgørende oplysninger om bopæl siden det fyldte 18. år. For så vidt disse spørgeskemaer, som udfyldtes for den enkelte fattigansøger, er bevarede, giver de i langt de fleste tilfælde detaljerede oplysninger om ansøgernes bevægelser siden det fyldte 18. år. Heller ikke disse oplysninger kan uden videre overføres på befolkningen som helhed, fordi man ikke ved, om der er nogen sammenhæng mellem hyppigheden af vandringer og den sociale status i denne periode.

Spørgsmålet om fattigkommunernes anvendelse af deres hjemkaldelsesret er delvis lettere at besvare, og det skal der for Århus' vedkommende se-

Hjemstedsbevis.

Byraadet i Aarhus Kjøbstad

efter den Lov i Overensstemmelse med Lov Nr. 67 om det offentlige
Fuldmægterskab af 7. April 1871 § 58 at Nils Peter
Jørgensen

der er født i Aarhus Tredde Søjler den 28de Marts
1877 af Forældrene Arbejdsmand Peter Jørgensen
og Hustru Hjerstine Jørgensen

er forsørgelsesberettiget i Aarhus Kommune, hvis han med Familie og
i Tilfælde af hans Død hans Uke og umyndige Børn ville blive med-
tagne til Forsørgelse, saa længe de ikke er bleve Statsborgere i en fremmed
Stat eller i Udenlandet have opnået Forsørgelsesret efter dets Lov.

Aarhus Byraad, den 12de December 1896,
P. B. N.

Muraard.

Et hjemstedsbevis blev udstedt af kommunen, hvis man f. eks. ville indgå ægteskab eller søge borgerskab i udlandet. Når forsørgelsesforpligtelsen overgik til det pågældende land efter dets love, mistede beviset sin gyldighed.

ner vendes tilbage til. Det må i denne forbindelse bemærkes, at det her som ved en lang række andre fattigvæsenproblemer vil give et noget forvrænget billede at bygge sin opfattelse af praksis op på grundlag af Indenrigsministeriets arkiv. De sager, der nåede så langt, var dem, man udvalgte imellem ikke kunne enes om, og som derefter var blevet indanket for amtet, hvis afgørelse heller ikke havde kunnet tilfredsstille begge parter, hvorfor man benyttede den sidste appelinstans: Indenrigsministeriet. Det vil som oftest være de ekstreme tilfælde, der når til Indenrigsministeriet. De almindelige journalsager taler imidlertid også deres tydelige og triste sprog om vrangvillige fattigudvalg, der i tide og utide truede med hjemsendelse.

En anden mulighed for oplysning ville være erindringer, men der er meget få fattiglemmer eller sådanne, der har ligget i disse indtægtslag, der har været motiveret for at skrive erindringer. Et enkelt fremstående eksempel findes dog; den tidligere syndikalist Christian Christensen²⁹. Han fortæller, at efter familiens ankomst til København går faderen arbejdsløs i halvandet år. »Der var ingen understøttelse. Derimod var der en bestemmelse i fattigloven, der sagde, at de tilflyttere, der ikke kunne klare sig, skulle sendes hjem på hjemstedskommunens regning.«³⁰ Senere beretter han om vanskelighederne ved at skaffe betaling til jordemoderen, men ved truslen om at sende regningen til kommunen blev pengene alligevel skaffet til veje³¹. Mon ikke disse små erindringsglimt dækker en lang række tilflytters fornemmelser i denne tid.

Ægteskabstilladelse

Efter § 3 i forordningen af 30. april 1824 skulle enhver der siden deres forsørgelse som børn var ophørt, havde nydt urefunderet fattighjælp, have fattigkommissionens tilladelse på mandens forsørgelsessted til at indgå ægteskab. Reglen blev til tider strengt håndhævet³², og for at undgå de værste urimeligheder (også at vurdere kvindens forhold) ændredes loven 1857 til kun at gælde manden (som hovedperson) og til kun at tage hensyn til hjælpydet de sidste 5 år³³. Principielt kunne et nok så ringe beløb medføre afslag på ansøgningen. I praksis kunne præsten kræve en giftermålsattest af brudgommen, hvis han mente, at han kunne have fået hjælp³⁴. Det er vanskeligt at sige, hvor udbredt det har været at forlange denne attest, og hvor tit man har afslået at give den under henvisning til forordningen. Noget tyder på, at den har været ret udbredt. Det nævnes i en ansøgning om giftermålsattest til fattigvæsenet i Århus, at i København forlanger man en sådan, og den kendsgerning, at man for Århus' vedkommende i vejviseren henviser til kontortiden på fattiggården, hvor giftermålsattester udfærdiges, kunne tyde på det samme. Først fra 1891 oplyses det i Århus, hvor mange attester der

årligt udfærdigedes, og det er et ret stort antal³⁵. I det bevarede arkivmateriale er der meget få ansøgninger, som til gengæld så normalt er blevet afslået, men det kan meget vel have været tvivlstilfælde, man har diskuteret, således at der kun for disse findes notater. Hvis det har været almindelig praksis, selv med meget ringe tidligere understøttelse fra fattigvæsenet, at afslå udstedelse af attesten, kan det have afholdt nogle fra at søge, som med rimelig grund kunne forvente et afslag. Dette kan medvirke til at forklare, at der er så få ansøgninger. Der er imidlertid ikke på grundlag af det anvendte materiale belæg for hverken at bekræfte eller afkræfte denne hypotese³⁶.

Valgretsfortabelse

Efter grundlovens § 35 b kunne enhver, der ellers ville have haft valgret, ved modtagelse af fattighjælp, indtil denne enten var eftergivet eller tilbagebetalt, ikke afgive sin stemme ved rigsdagsvalg (og var naturligvis heller ikke valgbar)³⁷. Der er blevet hævdet, at dette mere end noget andet skulle have bidraget til at skabe begrebet fattiglem. Efter juni-grundloven skulle befolkningen være delt i almindelige borgere og en slags andenrangsborgere: fattiglemmer³⁸. Det er rigtigt, at fattiglemmer på sin vis var andenrangsborgere, men det var de allerede inden 1849, og det er nok for skarpt at ville gøre dette år til et afgørende skel. Fattigunderstøttede indtog allerede da en særstilling i det danske samfund: fattigvæsenets tvangsmagt var fra 1803, hjemsendelsen fra 1810, ægteskabstilladelsen fra 1824 – en lang række bestemmelser, der i langt højere grad end valgretsfortabelsen kunne gribe ubehageligt ind i den fattiges hverdag. At det blev anset for vanærende at modtage fattighjælp, er der vist ingen tvivl om³⁹, og at dette afholdt mange fra at søge denne hjælp, og længst muligt at søge at holde sig borte fra fattigvæsenet er sandsynligt. Spørgsmålet er, om ikke den offentlige mening, således som den kommer til udtryk på tinge og andre steder, ikke har valgt *netop* fortabelsen af den kostbare valgret som grund til at man »så ned« på fattighjælp, fordi det var en »ædel« grund, medens der i virkeligheden var tale om en efferationalisering, og at nedvurderingen går meget længere tilbage⁴⁰. Det er vel også i høj grad et spørgsmål, hvor mange der kunne motiveres til at afstå fra at søge fattighjælp primært ud fra fortabelsen af valgret. Ser man på valgdeltagelsen, har den i hvert tilfælde op til 1870 ligget lavt (mellem 10 og 30 %) også selv om de mange kåringer er medvirkende til at trække tallet ned⁴¹. Hvis man kan tage valgdeltagelsen som mål for politisk interesse, må denne således have været lav i de første tiår efter junigrundloven. Noget anderledes stiller det sig med forfatningskampen, dér var den politiske interesse større, og det kan ikke afvi-

ses, at udsigten til at fortabe valget dér kunne afholde enkelte fra at søge hjælp fra det offentlige fattigvæsen. F. eks. kan den socialdemokratiske propaganda, som illustrationen s. 327 er et smukt og humoristisk udtryk for, have sået frø til eftertanke i nogle arbejderes sind.

De fattiges kasse

Alt afhængig af, hvor nidkær den enkelte fattigbestyrelse var, kunne det være forbundet med mange ubehageligheder at modtage hjælp fra det offentlige, hvor man ikke havde mulighed for at skelne mellem transsårsagerne. Det kunne synes uretfærdigt, og gjorde det også for mange. I 1850-erne, hvor distinktionen mellem de værdige og uværdige trængende trådte frem i den offentlige debat⁴², skete der et brud i fattiglovgivningen, således at det blev muligt (men ikke tvungent) at yde hjælp uden fattighjælps virkningerne. Dette skete med dyrtidslovene 1853, 1855 og 1856⁴³. Fælles for disse love var, at de var tidsbegrænsede og blev opfattet som gældende i en ekstraordinær situation.

En mere permanent nyskabelse så dagens lys i 1856 med loven om De fattiges Kasse 8. marts 1856. Forslagsstilleren, provst Bloch, havde haft et dobbelt sigte med loven i tankerne, da han 1855 fremlagde forslaget for Landstinget. Dels mente han, det ville opmuntre til frivillig godgørelse, dels skuede han videre og så i forslaget spiren til et helt nyt forsørgelsesvæsen, der efterhånden skulle erstatte det offentlige fattigvæsen⁴⁴.

Han havde oprindeligt tænkt sig de fattiges kasse som et rent menighedsanliggende, men under lovforslagets vandring gennem de to ting blev det kirkelige fjernet, og tilbage stod man med et selvstændigt forsørgelsesvæsen, der nærmest var en vellignende pendant til det offentlige fattigvæsen. Som en reminiscens af det oprindelige forslag var de fattiges kasse dog underlagt Kirke- og undervisningsministeriet, og kassens virkefelt og valgområde var normalt sogneenheden.

De fattiges kasse blev ledet af en bestyrelse på 3 mænd, som var valgt i en periode af 3 år. Valgberettigede var de samme, som måtte vælge borgerrepræsentanter og medlemmer til den mindre halvdel af sogneforstanderskabet (§ 4). Som følge af frivilligheden var der meget få regler, der indskrænkede bestyrelsens selvstændighed. Hjælp måtte ikke ydes folk, der nød fattighjælp (§ 5). En ministeriel afgørelse fastslog, at det betød, at man ikke på *samme* tid kunne yde begge former for hjælp⁴⁵.

Kassens indtægter var i starten dels frivillige bidrag, dels indtægten fra to tavler ombåret i kirken, en indtægt, der tidligere var tilfaldet fattigvæsenet⁴⁶. Ved landkommunalloven 1867 og købstadkommunalloven 1868 blev

det tilladt landkommunerne og købstæderne at yde offentlige tilskud til kassen⁴⁷. Dermed var isen brudt – det rent frivillige princip forladt, og kassen fik efterhånden tildelt en lang række offentlige afgifter, som dog havde det tilfælles, at det tilfaldt kassens bestyrelse at sørge for, at disse indtægter også nåede kassen⁴⁸. Da det var et ulønnet hverv at være medlem af kassens bestyrelse, kan man nok have sine tvivl om, hvor tit disse småbøder og andre afgifter virkelig er kommet de fattige til gode.

Bestyrelsen var som nævnt meget frit stillet angående, hvem de ville hjælpe, og hvor meget de ville hjælpe. Hjælpen skulle i modsætning til fattighjælp ydes dem, der boede i sognet – uanset forsørgelsessted – en regel, der meget få steder syntes at blive fulgt. Det viste sig i praksis at være umuligt for de »fremmede« (andetsteds forsørgelsesberettigede) at få midler fra de fattiges kasse. Man kunne i opholdskommunerne ikke være interesseret i at hjælpe dem til at erhverve nyt forsørgelsessted. Derimod er der flere eksempler på, at man har ydet hjælp til sognebeboere, der var fraflyttet sognet, for derved at hjælpe dem til nyt forsørgelsessted. Til sidst greb indenrigsministeriet ind og afgjorde, at erhvervelse af nyt forsørgelsessted måtte anses for afbrudt, hvis der var modtaget hjælp fra de fattiges kasse, såfremt denne modtog kommunal støtte⁴⁹. Det synes dog ikke at have afhjulpet misbruget, for 1889 ser ministeriet sig nødsaget til at udsende et lignende cirkulære⁵⁰.

Hvor stor betydning fik nu de fattiges kasse? Det er vanskeligt at besvare, men det er givet, at den ikke fik nær den betydning, dens fædre havde tiltænkt den, og på intet tidspunkt blev den et fulgyldigt alternativ til den offentlige fattighjælp. Bestyrelsen var efter § 6 kun pligtig til at fremlægge regnskab for kassen for sognets beboere, og denne fik heller ikke, efter at kassen fik offentlige tilskud, på noget tidspunkt pligt til at indsende regnskab til en højere instans. Hvad der derfor er bevaret af regnskabsmateriale er uvist, og det må formodes, at det ligger meget spredt. Der findes dog en opgørelse for 1872 og en fra omkring 1900, som dækker hele landet⁵¹. Ser man på opgørelserne, er forholdet mellem udgifterne til det offentlige fattigvæsen og til de fattiges kasse som vist i tabel 2.

Tager man udgifterne til de fattiges kasse som procent af udgifterne til det offentlige fattigvæsen fås:

	1872	ca. 1900
Købstæderne	4,8 %	4,9 %
Landdistrikterne	5,2 %	8,0 %

Det ses klart, at de fattiges kasse i forhold til det offentlige ydede en ringe hjælp. Selv om man beregner procenten efter det offentlige fattig-

Tabel 2. Udgifterne til de fattiges kasse og det offentlige fattigvæsen.

	De fattiges kasse	Det offentlige fattigvæsen
1872:		
Købstæderne	ca. 36.000	748.412
Landdistrikterne	207.322	3.986.126
Ca. 1900:		
Købstæderne	65.994	1.348.827
Landdistrikterne	331.857	4.167.740

væsens rene udgifter til underhold af fattige, stiger den kun med en enkelt procent. De stillestående procenter dækker imidlertid over en udvikling. Ser man på væksten i procent 1872—ca. 1900 i de forskellige grupper fås:

Stigning i % 1872—1900 i udgifterne til:

	<i>De fattiges kasse</i>	<i>Det offentlige fattigvæsen</i>
Købstæderne	83,3	80,2
Landdistrikterne	60,1	4,6

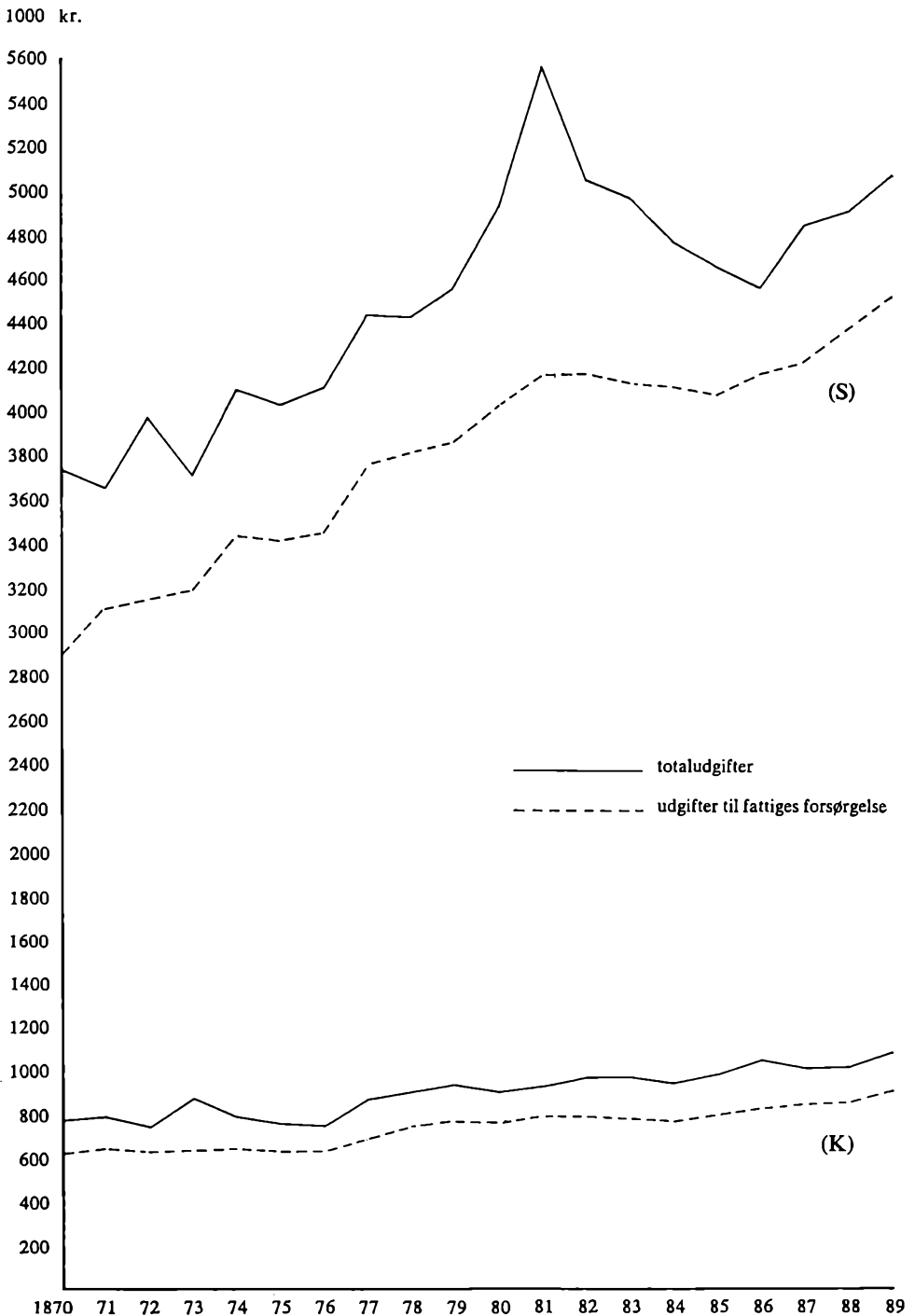
Der er altså sket en større stigning for de fattiges kasse i byerne end på landet. Dette hænger bl. a. sammen med, at mens landdistrikterne tidligt gav tilskud til De fattiges kasse, fulgte købstæderne først efter hen mod år 1900^{5 2}.

Den mest nærliggende forklaring på, at kasserne i købstæderne i så ringe grad nød kommunalbestyrelsernes bevågenhed i størsteparten af perioden er vel den, at den frivillige velgørenhed i byerne som oftest i forvejen var organiseret gennem et velgørenhedsselskab. Der var derfor ikke behov for en ny institution med samme virkefelt.

Udgifterne til det offentlige fattigvæsen

De bedste tal til belysning af udgifterne findes i de årlige kommunalregnskaber, der udsendes af Statistisk Bureau i 5 års-perioder^{5 3}. Tallene er ikke de allerbedste, idet ikke alle kommuner opstillede deres regnskaber på samme måde, men gennemgående synes dog ministeriets cirkulære om regnskabsopstilling at være blevet fulgt, således at variationen bliver relativt ubetydelig^{5 4}. Det er især i spørgsmålet om placering af udgifter til bygninger, der er forskel, da nogle kommunalbestyrelser anbringer dem for sig selv i stedet for under de respektive faste udgifter^{5 5}.

Diagram 1. Udgifterne til det off. fattigvæsen 1870–89 for sognekommuner (S) og købstadskommuner (K).

For mange af udgiftsposterne gælder det, at de er (og skal være) opgivet som *nettoudgifter*, idet indtægter og refusioner til det specielle område forlods blev trukket fra. Dette gælder også udgifterne til det offentlige fattigvæsen, idet beløbet under »fattiges forsørgelse« indeholdt de beløb, kommunen havde ydet i refusion til andre kommuner, medens modsat de beløb, der var indgået til kommunen som refusion var trukket ud af nettobeløbet.

Derved reduceres værdien af oplysninger om udgifter til det offentlige fattigvæsen væsentligt, idet regnskabsopgørelsen udelukkende åbner mulighed for at vurdere, hvor meget den enkelte kommune har givet ud, medens betragtninger om hvor mange fattige, der har været i en bestemt kommune, og især hvor meget de har modtaget i hjælp i alt, ikke kan beregnes. Hovedopdelingen i den offentlige statistik (og den der bliver fulgt her) er mellem købstæder og landdistrikter⁵⁶, og de udgiftsposter, der anføres, viser, som påpeget, hvor tungt udgifterne til det offentlige fattigvæsen har hvilet på henholdsvis købstæder og landdistrikter, men *ikke* hvorledes fordelingen af fattige mellem land og by har været.

Diagram 1 viser henholdsvis de samlede udgifter til det offentlige fattigvæsen i sognekommuner og købstæder og udgifterne til de fattiges forsørgelse. Både for sognekommuner og købstæder er der tale om en vækst i perioden af nogenlunde samme størrelse, selv om det ikke umiddelbart fremgår af diagrammet. Væksten i udgifterne til fattiges forsørgelse var i perioden 1870–89 57 % for sognekommunerne og 46 % for købstadskommunerne, medens den totale udgift til det offentlige fattigvæsen i denne periode steg 35 % for sognekommunerne og 39 % for købstæderne. I København steg de totale fattigudgifter 92 % i denne periode. For landet som helhed steg fattigvæsensudgifterne 43 %. Til sammenligning havde samme periode en befolkningstilvækst for hele landet på 21 %, for købstæderne på 49 %, for sognekommunerne på 8 % og for København (med Frb.) på 82 %⁵⁷. For udførligere tal angående fattigvæsensudgifter 1870–89 henvises til bilagstabel 1 (se s. 445).

Det kan altså konstateres, at udgifterne til det offentlige fattigvæsen med vekslende hastighed vokser i denne periode, og at de med en nogenlunde ligelig aldersfordeling i by og på land må tynde stadig hårdere på landet, hvor tilvæksten er ringere. Når man dertil føjer, at den væsentlige del af byernes tilvækst, der stammede fra landkommunernes overskudsbefolkning i en årrække på mindst 5 år efter indflytningen til byen, i fattigretslig henseende stadig skulle forsørges af landdistriktet, er det vel meget forståeligt, at man fra landdistrikternes side nu pressede på for at få forkortet tiden, der skulle gå inden man kunne erhverve nyt forsørgelsessted⁵⁸.

Selv om udgifterne til det offentlige fattigvæsen var i stigen, var deres an-

del af de faste udgifter dog faldende (se bilagstabel 2, s. 446). For købstæderne var udgiften til det offentlige fattigvæsen nok i stigen, men andre udgifter steg langt væsentligere. Selv om fattigvæsenet på landet ofte i en periode betalte fattigvæsensudgifterne til tilflytterne, medførte de store tilflytninger til byerne en stærk vækst i drifts- og især anlægsbudgettet. De nye mennesker krævede flere boliger og med dette veje, belysning, skoler, hospitaler o. s. v. Disse udgifter var traditionelt lavere på landet, og de krævede ikke i denne periode store investeringer på grund af tilvækst, og her var udgiften til fattigvæsenet da også en langt vigtigere post på budgettet. Selv om den falder ca. 10 % i perioden, har den alligevel tynget slemt i kommunernes kasse. For fattigvæsenet på landet skete der i samme periode en betydningsfuld ændring, idet selve fattigforsørgelsen i stadig højere grad gik bort fra naturalieforsørgelsen, der ellers traditionelt havde haft stor betydning på landet. Det har sikkert for mange bønder gjort udgiften endnu mere følelig. For den gruppe fattige, som landkommunen forsørgede et andet sted, var naturalieforsørgelse udelukket, idet al refusion var pengeudgifter.

Man må nok tillægge selve fattigvæsensudgifterne i forhold til andre udgifter en vis vægt, når man skal vurdere hvilken interesse, man i samtiden nærrede for fattigvæsenet. Fattigvæsensudgifterne var i højere grad end andre udgifter ikke noget, den enkelte »fik noget for«. Bortset fra børn og uhelbredeligt syge accepterede det liberalistiske samfund ingen, som ikke kunne klare sig selv, ja selv alderdomsforsørgelse burde egentlig være ens egen sag, idet man bare kunne have sparet op i tide. Følgelig var udgiften til fattigvæsen en uting, og man gjorde da også alt, hvad man kunne for at holde den nede. Man byggede fattiggårde, og man gjorde, hvad man kunne, for at gøre denne »uværdige« hjælp så afskrækkende som muligt. Man opbyggede i det 19. årh. et sæt restriktioner, der omgav fattighjælpsmodtageren. Væsentligt er det, i hvor høj grad disse restriktioner i praksis blev anvendt. Dette vendes der senere tilbage til i forbindelse med reglernes anvendelse i en enkelt købstad (Århus) og dens tilflytteres forsørgelseskommuner. For landet som helhed må man også antage, dels ud fra den offentlige debat, og dels ud fra udgifternes størrelse, at hvor anvendelsen af disse restriktioner har kunnet medvirke til at holde udgifterne til fattigvæsenet nede, der er de blevet anvendt.

Fattigforsørgelse i Århus

Det offentlige fattigvæsens administration i Århus

A. Til omlægningen 1. april 1884

Med loven om købstadskommunernes styrelse 26. maj 1868 havde de gamle fattigkommissioner fra 1803 udspillet deres rolle. Fattigvæsenet blev lagt direkte under byrådet, repræsenteret ved et stående udvalg. Indenrigsministeriet havde inden affattelsen af de kommunale vedtægter udsendt et cirkulære med nogle vejledende retningslinier for affattelsen af disse vedtægter. For fattigudvalgets vedkommende anså man det for heldigst, at borgmesteren var formand, uden at man dog ville stå stærkt på det. Man mente heller ikke, at et udvalg på mere end 3 medlemmer ville være anbefalelsesværdigt¹.

Trangen til at følge de ministerielle gode råd synes ikke at have været overvældende i Århus². Man besluttede, at udvalget skulle bestå af 5 medlemmer, og udnævnte ej heller borgmesteren til formand. Vedtægten har for fattigudvalgets vedkommende kun få passager enslydende med ministeriets forslag og er betydeligt mere udførligt³.

Udvalget på 5 mand blev valgt for en 3 års periode. Hvis et medlem udtrådte, indvalgte en anden for den resterende del af perioden. Kontinuiteten i udvalget var imidlertid langt større, end den 3 årige valgperiode giver udtryk for. For det første var det enkelte byrådsmedlem valgt for en 6-årig periode, og han beholdt, hvis hans valgperiode ikke var udløbet, sin plads i udvalget for den næste 3-års periode. Når man først var blevet medlem af udvalget, forblev man oftest medlem i hele den periode, man sad i byrådet. Således var købmand *Otto Langballe* medlem af fattigudvalget i 17 år (1876–93), fabrikant *A. B. Holm* i 13 år (1869–81), overlærer *Kraiberg* i 9 år (1870–81) og skolebystyrer *Fenger* i 8 år (1882–93)⁴. Dette havde stor betydning, da udvalget for fattigvæsenet ikke blot af navn, men også af gavn tog sig af alle de under fattigvæsenet henhørende sager. Udvalget traf således beslutning om understøttelse i det enkelte tilfælde, repræsenterede byrådet over for andre kommuner, d.v.s. tog sig af korre-

spondancen, holdt tilsyn med fattigvæsenets bygninger, varetog uddelingen af de under fattigvæsenet hørende legater, tildelte fattighaver, holdt oversyn med fattigvæsenets personale og udarbejdede budgetter⁵.

Fattigforstandere

Alt dette kunne selv et 5 mands udvalg have svært ved at overkomme, og der var derfor i købstadskommunallovens § 13 åbnet mulighed for, at der til udvalgets hjælp kunne ansættes ulønnede mænd som fattigforstandere. Dette havde man benyttet sig af i Århus, og fattigforstanderne indtog indtil omlægningen i 1884 en central rolle i fattigvæsenadministrationen. Byen inddeltes i et antal fattigdistrikter med hver en distriktsforstander. Hvervet var som sagt ulønnet, og valget gjaldt for 3 år. Valget foregik ved, at udvalget afgav en indstilling til byrådet, som uden undtagelse synes at være blevet fulgt. Man må antage, at fattigudvalget forinden indstillingen har undersøgt, om den pågældende var villig til at overtage valget. Hvervet som forstander var så vigtigt i fattigadministrationen, at det ville forårsage mindre sammenbrud i denne, hvis fattigforstanderen ikke udførte sit hverv. Antallet af fattigforstandere var 1869 7. Det udvides 1878 til 10 og 1879 til 12⁶.

Fattigforstanderens hovedopgave var at føre tilsyn med de fattige, der fandtes i hans distrikt. Han skulle, når nogen søgte om hjælp, foretage en afhøring af vedkommende, hvor man især var interesseret i at få forsørgelsesstedet oplyst. Hvis det var tvingende nødvendigt, kunne han give hjælp øjeblikkelig, dog med undtagelse af penge. Hospitalsindlæggelse krævede fattiglægens sanktion. Der synes ikke som i visse andre kommuner at være tildelt fattigforstanderne nogen kompetance, hvad angår beslutning om hjælpens størrelse⁷; den afgjorde fattigudvalget, men det ligger vel nær at antage, at de er fremkommet med forslag om hjælpens størrelse og omfang i det enkelte tilfælde. I det daglige skulle fattigforstanderne også så vidt muligt skaffe sig kendskab til til- og fraflytninger i distriktet af sådanne personer, som enten nød fattighjælp, eller som man kunne forvente ville komme til at gøre det⁸. Det var derfor ikke uden grund, at langt den overvejende del af fattigforstanderne var handlende, især købmænd. Ordet købmand dækker i 80'erne et langt større område end i dag. Det ligger imidlertid fast, at det efter en sammenligning med ligningslisterne har drejet sig om relativt velhavende detailkøbmænd, ikke småurtekræmmere. Det er endvidere karakteristisk, at de i modsætning til distriktsforstanderne i Velgørenhedsselskabets kredse som oftest boede i det distrikt, de stod i spidsen for⁹. Indtil 1884 valgtes fattigforstanderne for 3 år, og derefter for 5 år¹⁰. Genvalg var muligt.

Det fremgår ikke klart ud fra det anvendte kildemateriale, i hvor høj grad fattigforstanderne har udført det dem pålagte arbejde, men intet taler for, at de ikke har udført det. Deres beretninger og afhøringer findes spredt i korrespondancen og forhandlingsprotokollen, men det viser intet om den enkeltes arbejdsindsats, blot at *nogle* har bestilt noget. Der findes dog fingerpeg, der tyder på, at fattigforstandernes arbejdsbyrde har været ret stor. Således skete distriktsomlægningen 1879 med den begrundelse, at nogle af fattigforstanderne var overbebyrdede med arbejde¹¹. Arbejdsbyrden synes også at ligge til grund for omlægningen i 1884, hvor det berygtede Reginehøjkvarter (under Århus mark) blev udtaget som selvstændigt fattigdistrikt¹².

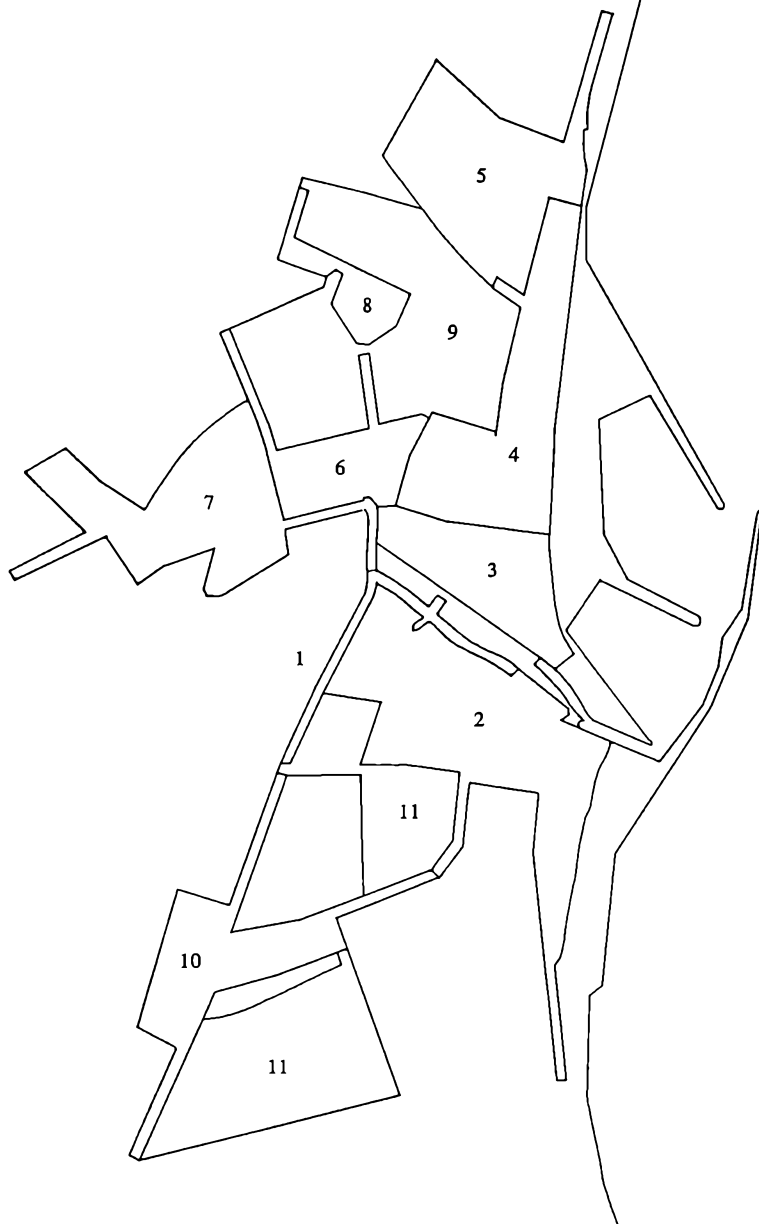
Meget påfaldende er også valgene til fattigforstandere. Medens genvalg hyppigt fandt sted 1869–75 og 1880–90, var der tilsyneladende ringe lyst til genvalg i depressionsårene sidst i 70'erne. Materialet er naturligvis meget spinkelt. Der foretages inden for årene 1876–79 i alt 13 valg, hvoraf ingen var genvalg. I årene 1869–75 foretoges 6 genvalg, og 1880–90 foretoges 11 genvalg¹³. Opstilling i tabelform er nærmest umulig, idet det var den enkelte distriktsforstander, der var valgt for 3 år, ikke distriktet, der havde valg hvert 3., respektive hvert 5. år.

Fattigdistriktinddelingen, hvis hovedlinier blev fastlagt 1869, undergik i perioden indtil 1885 flere omlægninger, dels forårsaget af byens vækst, dels øjensynligt af det alt for store antal fattige i enkelte distrikter. Således blev ved flere lejligheder en del af et tidligere fattigdistrikt gjort til et selvstændigt distrikt. Resultatet er ca. 1885 en funktionel inddeling af byen, hvor det enkelte distrikts størrelse mere synes at afhænge af den sociale struktur i vedkommende kvarter, end i størrelsen af indbyggerantallet. Det er naturligvis en påstand, der bør tages med modifikationer, idet en sådan inddeling har en konservativ tendens, således at distriktsinddelingen ikke nøjagtigt afspejler de fattiges placering i byen. De enkelte distrikters udstrækning fremgår af kortet s. 343.

Arbejdsgangen i behandlingen af fattigsager

Udvalget for fattigvæsen holdt møde hver tirsdag eftermiddag i et lokale i fattiggården¹⁴. I disse møder deltog også fattigforstanderne, inspektøren for fattiggården og sekretæren for fattigvæsenet¹⁵. Det må formodes, at man ved mødet er startet med *tilsigelserne*¹⁶. Det kunne være den udlagte barnefader til et barn, fattigvæsenet havde taget under forsørgelse, hvor faderen akkorderede om et fast bidrag til forsørgelsen og underskriver denne del af forhandlingsprotokollen, eller det kunne være en mand, der havde forladt kone og børn. Det skete også, at en person frivilligt mødte frem for at an-

Århus. – Kort over fattigvæsenets
distriktsinddeling 1885.

Kilde: Århus vejviser 1885.

Opdelingen er en opdeling på *gader*, og der er på kortet ikke taget hensyn til, hvor langt bagved gaden dennes baghus når. Kortet er altså ikke arealtro.

De enkelte fattigdistrikter rummede 1885 (februar) følgende procentdel af Århus' befolkning.
1: 6,8 2: 11,5 3: 6,2 4: 9,5 5: 6,1 6: 5,5 7: 10,4 8: 6,1 9: 8,5 10: 12,3 11: 14,6
12: 2,6 (omfatter Århus mark)

Kilde: Århus folketælling 1885.

Kort: J. Hoffmeyer: Oversigtskort og Touristfører for Århus og Omegn. Århus 1893.

mode fattigvæsenet om noget, f. eks. enkemanden, der bad fattigvæsenet tage sig af hans børn mod et bidrag fra hans side; også han underskrev protokollen¹⁷.

Når tilsigelserne var forbi, gik man i gang med spørgsmålene om understøttelser til byens fattige. Man har drøftet ophør, forøgelse eller ny tilde­ling af hjælp, for så vidt det drejede sig om byens egne fattige. Man må i den forbindelse huske på, at udvalget ikke bare kunne bruge los, men arbejdede med et ret snævert budget. Man ved ikke, hvordan det direkte er foregået, men man må formode, at forstanderne har fortalt, hvad der var af problemer i deres respektive distrikter, og at man derefter har snakket sig til rette.

En særlig procedure trådte i gang, når det drejede sig om personer, som man måtte formode var forsørgelsesberettigede i andre fattigkommuner. I så fald skrev man (d. v. s. sekretæren med et udvalgsmedlems underskrift) til den pågældende kommune om at anerkende den pågældende som forsørgelsesberettiget og medsendte som bilag den af fattigforstanderen foretagne afhøring, dokumenteret som oftest ved medfølgende skudsmålsbog. Stillede den tilskrevne kommune sig ikke tilfreds med det medsendte mate­riale, kunne den forlange yderligere oplysninger, som normalt blev frem­skaffet ved et politiforhør. Det hændte også tit, at fattigkommunerne ikke indbyrdes kunne enes om fortolkningen af reglerne om forsørgelsessted. I disse tilfælde appellerede man sagen til amtet, som traf en afgørelse. Til­fredsstillede heller ikke denne afgørelse begge parter, oprulledes sagen på ny for Indenrigsministeriet, som havde det sidste ord i sagen. Disse forsør­gelsessager kunne være ret indviklede og strække sig over lang tid¹⁸. Som eksempel på, hvor nøje man fulgte reglerne, skal anføres en enkelt forsør­gelsessag, som dog må regnes til ekstremtilfældene¹⁹.

Udvalget for fattigvæsenet modtog i december 1884 et brev fra Viborg fattigudvalg med spørgsmål, om man anerkendte en i Viborg boende kvinde som forsørgelsesberettiget i Århus fattigkommune. Pigen var uægte født i Århus 18. august 1860, moderen kom fra R. i juni 1860, i hvilket sogn fødslen er noteret. Moderen opholdt sig imidlertid 10-månedersdagen for fødslen (18. oktober 1859) i Århus på besøg hos nogle slægtninge. Hun var kommet til Århus først i oktober og rejste fra byen igen ved juletid. Århus nægtede at anerkende pigen og sendte sagen til amtet, som 16. oktober 1885 erklærede, at Århus måtte betragtes som forsørgelseskommune. Dette var Århus imidler­tid ikke tilfreds med, og sagen blev sendt til Indenrigsministeriet, som efter brevveksling med amtmanden for Viborg amt resolverede, at Viborg måtte anses for forsørgelseskommune, idet man betragtede moderens ophold i Århus som midlertidigt, men samtidig ved afhøringen af hende ikke havde

fået godtgjort, om hun i samme periode havde haft fast bopæl andetsteds. Tvivlen kom Århus til gode og pigen ansås derfor forsørgelsesberettiget på moderens forsørgelsessted ved fødslen (Viborg), uanset at der ikke i overensstemmelse med forordningen af 1844, § 5, var foretaget anmeldelse til kirkebogen. Denne meddelelse blev sendt til Århus stiftamt 5. februar 1886, som så sendte en afskrift af brevet til udvalget for Århus fattigvæsen. Dermed var sagen afsluttet for Århus fattigvæsen, og sagens udgang blev for så vidt lykkelig for pigen også, idet hun således fik forsørgelsessted, hvor hun havde ophold. Var det ikke tilfældet, ville hun i en årrække, eller indtil hun blev gift, ved enhver henvendelse til fattigvæsenet have haft en trussel om hjemsendelse til Århus hængende over hovedet.

Korrespondancen med andre fattigkommuner om forsørgelsen dels af »fremmede« fattige, boende i Århus, dels af Århus' »egne« fattige, der boede i andre kommuner, var en vigtig del af udvalgets arbejde. Reglerne for understøttelse var således, at nok kunne forsørgelseskommunen tillade den fattige at blive boende i en anden kommune, men denne kommune kunne kun efter tilladelse for hver gang yde hjælp til den fattige, og det medførte store papiromængder.

Udvalget førte også korrespondance med byrådet, dels vedrørende fattigvæsenets sager i almindelighed, dels vedrørende mere specielle ting såsom ansøgninger stilet til enten byrådet i almindelighed eller til et specielt udvalg om understøttelse (som ikke var fattighjælp). Det var især enker efter arbejdere, der havde været ansat en årrække i kommunen. Fattigvæsenet undersøgte derefter sagen og sendte den tilbage med en udtalelse. Også ansøgninger om giftermålsattester blev behandlet på denne måde²⁰.

På de almindelige ugentlige møder blev også sagerne fra fattiggården forelagt. Der blev truffet afgørelse om placeringen af lemmerne i de forskellige afdelinger, og inspektøren for fattiggården har fortalt om sine dispositioner, og om hvilke lemmer han evt. har måttet straffe; man har også besluttet, om enkelte lemmer som straf skulle sendes til Horsens tvangsarbejdsanstalt.

Regelmæssigt tilbagevendende emner på udvalgsmøderne var udlicitationen af fødemedler til fattigvæsenet, som blev foretaget kvartalsvis²¹. Endvidere uddelte man, når portioner blev ledige, de midler der stod til rådighed af de legater, fattigvæsenet bestyrede. Ligeledes tildelte man fribolig i fattigvæsenets legatboliger, og fattighaver til ikke fattigunderstøttede, når henholdsvis boliger og haver blev ledige. På et specielt møde den sidste mandag inden den 20. i januar, april, juli, oktober blev huslejelisten gennemgået. Alle, der fik regelmæssig huslejhjælp, førtes på en speciel liste, og det var denne liste, der revideredes. I regnskaberne førtes de en bloc²².

Efterlysning.

Herved efterlyses **Ane Elisabeth Christensen** eller **Hansdatter Carl-
sen**, der er bortgaaet fra Gaardmand Jacob Stræddergaard af Wandborg Sogn,
hos hvem hun af Fattigvæsenet var indtinget, og hvorfra hun har medtaget efternævnte **J. Stræd-
dergaard** tilhørende Gjenstande, nemlig:

- 1) Et Par brugte Fruentimmer-Støvler af Læder,
- 2) Et uldent rødt og grønspættet med Vordt forsynet Fruentimmershavl,
- 3) Et rødt og blaablomstret Mouselins-Lørklæde,
- 4) Et Bomuldstøis Hals- eller Hovedtørklæde rødt i Bunden og med en
gul Vordt, og
- 5) En fin Svissærreds-Fruentimmersærl mærket **S. K. G.**

Hun bedes i Antræffelsesstilfælde anholbt og By- og Herredscontoiret i Lemvig
derom meddelt Underretning.

Hun er middel af Væxt med et sundt og fyldigt Ansigt, har sort Haar og brune
Øine, og antages hun ved sin Vortgang at have været iført en Kjole af tryklet Bomulds-
tøi blaat i Bunden med gule Prikker, en sort Klædes-Trøje og et rødt og hvidtærnet Bom-
uldstøis-Forklæde samt de stjaalne Læder-Fruentimmer-Støvler.

Ringkjøbing Amt, den 11te Juni 1869.

L e u n i n g,
af.

I det jernhårde fattigvæsenssystem i sidste århundrede indgik bortlicitering af tjeneste-
pladser. Hvis klienten forlod pladsen, eftersøgttes vedkommende med myndighedernes
hjælp. Denne efterlysning er indkommet til politiet i Århus 1869.

Det er efter det anvendte materiale ikke ganske klart, hvorledes fordelin-
gen af hjælpen er foregået indtil fattigvæsenets omdannelse 1884. Pengene
til fattigvæsenet anvistes udvalget af kærnerkassen, og pengehjælpen udbet-
taltes ugevis, medens huslejen normalt udbetaltes kvartalsvis; uddelingen
af brød foregik også en gang om ugen. Det står klart, at huslestøtten blev
udbetalt distriktsvis til forstanderne²³, som så direkte har betalt det tildelte
beløb til husværten, enten som et tilskud til lejen eller i nogle tilfælde
hele lejen. Også ugepengene synes fordelt til fattigforstanderne²⁴.

Dette billede af et jævnt arbejdende fattigudvalg i samarbejde med fattig-
forstanderne synes at have fungeret i den første halvdel af 1870'erne. Ar-
bejdet synes ikke at have været overvældende, i hvert fald tyder det fak-
tum, at man indtil 1878 kunne klare sig med én sekretær, som havde an-
det hovederhverv, ikke på det. Ved sekretæren, proprietær Nylands død 1878
så man sig imidlertid nødsaget til at ansætte en heltidsbeskæftiget mand, da
det med stillingen forbundne arbejde (d. v. s. især korrespondancen) nu
havde taget et sådant omfang, at det vanskeligt lod sig gøre at forene det

med et andet erhverv. Lønnen som sekretær var fastlagt i kommunens vedtægt 1868 § 35 til 400 RD. (800 kr.) om året, og kommunen kunne ikke uden tilladelse fra ministeriet ændre i vedtægten, hvorfor man i stedet årligt bevilgede sekretæren et gratiale som tilskud. 26. september 1879 rettede man imidlertid henvendelse til ministeriet om en opnormering af stillingen til max. 2000 kr. årlig. Det skete ud fra den opfattelse, at man ikke kunne få stillingen ordentlig besat med den lave løn²⁵. Ministeriet gav tilladelse, og sekretærposten blev besat med fuldmægtig på Århus byfogedkontor exam. jur. *N. Dyrhund Jensen*, med hvem man, at dømme ud fra den orden, der da fremkommer i fattigvæsenets protokolmateriale, synes at have fået en dygtig arbejdskraft.

Et større arbejde for sekretæren betød imidlertid efter forretningsgangen også et større arbejde for udvalget. De dårlige år, især årene 1877–79, betød stærkt øgede udgifter for fattigvæsenet og dermed sandsynligvis også øget arbejde. Man forsøgte fra udvalgets side at imødegå dette ved at tilforordne udvalget 2 nye medlemmer 1879: købmand L. Kaaber og assurancebestyrer Speyer. L. Kaaber udtrådte af udvalget kort efter d. 4. maj 1880, idet han på dette tidspunkt forlod byrådet. Speyer har deltaget i udvalgets møder til august 1881, hvorefter også han udtrådte²⁶.

På dette tidspunkt havde man også principielt taget stilling til, hvorledes fattigvæsenet skulle omordnes. Spørgsmålet blev første gang rejst under byrådets budgetbehandling 23. oktober 1879. Den nu tilbagevendende årlige forhøjelse af fattigvæsenets budget (punkterne konto III 2k2 + 3) foranledigede et af byrådsmedlemmerne (Mørk) til at foreslå, at udgifterne for det følgende år på de to nævnte konti for første halvår 1880 ikke måtte overskride 7/12 dele af de budgetterede beløb. For overskridelse forlangte han tillægsbevilling erhvervet inden 1. juli 1880. Det må opfattes som en meget skarp kritik af fattigvæsenet. Selve forslaget blev taget tilbage, idet udvalget for fattigvæsenet selv lovede at udføre den fornødne selvjustits, men sagen foranledigede et medlem af fattigudvalget til at forlange et udvalg nedsat, som skulle overveje, hvad der kunne gøres for at nedsætte udgiften til fattigvæsenet i byen²⁷. Til medlemmer af dette udvalg valgtes 13. november borgmesteren, Mørk, prokurator Langballe og 4 medlemmer af udvalget for fattigvæsen: Speyer, O. Langballe, Nellemann og Kraiberg. Udvalget tog sig god tid. Først 30. juni 1881 henvendte udvalget for omordningen af fattigvæsenet sig til byrådet og ønskede at vide, om man fra byrådets side ville gå ind på, at der ansattes en fattiginspektør i byen. Byrådet gik med til dette²⁸. Det ser ud til, at man allerede på dette tidspunkt har haft Dyrhund Jensen for øje til den nævnte post. I hvert tilfælde overdroges allerede i januar 1882 en del af udvalgets kompetence de facto til fattig-

sekretæren, idet sagerne vedrørende plejebørn blev overladt til ham og ligeledes den foreløbige afgørelse vedrørende personers optagelse på fattiggården²⁹. Juli 1882 foretog han sammen med udvalgsmedlemmerne Nellemann og Fenger en rejse til Odense for at se på organisationen af fattigvæsenet i denne by³⁰. Rejsen synes at have givet resultater, idet store dele af den senere udfærdigede instruks for fattiginspektøren direkte blev kopieret efter den odenseanske instruks. Til ændringen af fattigvæsenet knyttedes i maj 1883 en ombygning af fattiggården. Denne havde længe lidt under pladsmangel og et for lille personale. Den udvidedes nu, dels med rum til lemmerne, dels ved oprettelse af beboelse for inspektøren. Man ændrede ved samme lejlighed fattiggårdens ordensreglement og spisereglement.

Der synes ikke at have hersket fuld enighed om udstrækningen af den påtænkte fattiginspektørs kompetenceområde. Især er det tilfældet i forhold til lederen af fattiggården, hvor førstnævnte ved det ældste udkast til reglementer ikke skulle varetage spørgsmålene vedrørende fattiggårdens drift og bestyrelse. Dette lægges under bestyreren af fattiggården, som på denne måde indtog en ligestilling med fattiginspektøren. I det næste forslag blev forholdet totalt ændret. Forvalteren af fattiggården indtog nu en klart underordnet stilling, og hans opgave reduceredes til under udvalget og *inspektøren* at overholde den indre orden på fattiggården og sørge for fordeling af arbejde, indkøb af materialer og afsætning af produkterne³¹. Dette forslag er sikkert det, der forelagdes på byrådsmødet 8. november 1883. På mødet indkaldtes ændringsforslag, som blev forelagt på mødet den 15. november. Af de til dette møde indkomne ændringsforslag accepterede man enkelte punkter, således blev § 13 først nu indføjet, medens man ikke som i ændringsudkastet mente det nødvendigt at præcisere, at inspektøren stod under fattigudvalget. Lønnen for inspektørembedet blev endeligt fastslået til 3.200 kr. årligt samt fri bolig, brændsel og belysning. Ændringen af fattigvæsenet blev vedtaget, og vedtægten ændret 22. november 1883³². Sagen indsendtes til ministeriets approbation, som modtoges 4. januar 1884³³. I brevet til ministeriet anførtes, at organisationen af fattigvæsenet længe havde været utilfredsstillende, og at man derfor havde søgt at styrke udvalget med 2 mand, hvilket viste sig ikke at hjælpe. Man var efterhånden kommet til den konklusion, at det, man trængte mest til, var en »dygtig underordnet kraft«, derfor har man fremført dette forslag til en omordning af bestyrelsen, således som den er udført i andre byer, f. eks. Odense³⁴.

B. Efter omordningen 1884

Omordningen af fattigvæsenet trådte officielt i kraft 1. april 1884, og dermed havde Århus fået en organisation af fattigvæsenet, der i højere grad

var i overensstemmelse med byens størrelse. De tidligere »kollegiale« tilstande, hvor fattigudvalg og forstandere i fællesskab ordnede administrationen, forsvandt, og i stedet dukkede en mere centraliseret ordning frem. Som ny stilling oprettedes en post som inspektør for fattigvæsenet. Denne inspektør fik den daglige ledelse af fattigvæsenet. Hans virkefelt omfattede alle dele af fattigvæsenet, således også den øverste ledelse af fattiggården, idet stillingen som inspektør for fattiggården forsvandt, og stillingens kompetenceområde opdeltes mellem fattiginspektøren og den tidligere opsynsmand, som nu blev kaldt arbejdsmester.

Fattiginspektøren aflastede udvalget for fattigvæsenet, og det var nu ikke længere nødvendigt med det store antal udvalgsmedlemmer, og som led i omdannelsen blev antallet af medlemmer indskrænket til 3.

Fattiginspektørens pligter var mange. Han forestod hele fattigvæsenets protokolføring med undtagelse af arbejdsmesterens protokoller over arbejdet på fattiggården. Således forestod han alene korrespondancen med fremmede kommuner, lagde budget, førte fattigvæsenets regnskab, førte udvalgets forhandlingsprotokol og dagbog og fattiggårdens protokoller³⁵. En del var arv fra sekretærposten og en del fra fattiginspektørposten, men ny var inspektørens stilling som den, der foreslog hvilke forholdsregler, der i en lang række tilfælde burde tages. Således blev det nu ham, der efter samråd med fattigforstanderne fremlagde forslag for udvalget angående understøttelse, huslejhjælp og optagelse på forsørgelsesplanen³⁶. Fattigforstanderne kom generelt til at spille en mere underordnet rolle. Uddelingen af fattighjælp foregik nu direkte fra fattigvæsenets kontor (torsdag 9–12), hvor ganske vist forstanderne efter tur skulle være tilstede og bistå inspektøren, men ellers blev deres hovedopgave at foretage afhøring af ansøgerne og stille forslag til inspektøren om hjælpens art og størrelse. Ansøgeren skulle så dagen efter (om formiddagen fra 10–1) møde på fattigvæsenets kontor med det skema, som fattigforstanderen havde udfyldt under afhøringen. Fattiginspektøren tog så stilling til hjælpens art og omfang inden fattigudvalgets næste møde. Fattigforstanderne skulle heller ikke mere give møde regelmæssigt i udvalgets ugentlige møder³⁷.

Udvalget havde naturligvis stadig den endelige afgørelse. Således skulle alle skrivelser underskrives af udvalget eller formanden, og alle ændringer på forsørgelsesplanen skulle vedtages af dem. Heller ikke kunne inspektøren træffe nogle dispositioner af økonomisk art, og kun udvalget kunne rekvirere midler fra kærnerkassen³⁸. Der skal ikke megen fantasi til at forestille sig, hvor stor en magtkoncentration, der kunne blive tale om.

Udvalgets mødeaktivitet blev ikke mindsket under den nye ordning. Arbejdet har dog sikkert ændret sig til hovedsageligt at blive formelt; således

er det påfaldende, at det ikke mere var nødvendigt at holde et specielt huslejemøde. Man nøjedes med at approbere huslejelisten på et ordinært møde.

Hvorledes udfyldte Dyrlund Jensen sit embede som fattigforstander? Der kan næppe herske tvivl om, at han set fra byrådets side, absolut var en dygtig mand. Hans protokolarbejde synes at være ført omhyggeligt, og det viser sig ved hans suspension 10. maj 1886, hvor han afleverede sine protokoller til udvalget, at de var ajourførte og i overensstemmelse med hans instruks³⁰. Blandt de fattige synes han at have været knap så populær. En væsentlig kilde til belysning af hans opførsel er de socialdemokratiske blade: »Socialdemokratisk Ugeblad« og dens fortsættelse som dagblad »Demokraten«⁴⁰. Bladene førte en formelig hetz mod Dyrlund Jensen, som dels syntes rettet mod Dyrlund Jensen som person, dels også i andre tilfælde mod ham i hans egenskab af leder af fattigvæsenet, en institution man sammen med privat velgørenhed forkastede som lapperier på en uretfærdig samfundsorden⁴¹. Man kunne forvente, at disse blade var stærkt socialt engageret, men dette eventuelle engagement kom i hvert tilfælde sjældent til udtryk som kritik af specielle forhold inden for f. eks. sociallovgivningen. Diskussionen synes temmelig teoretisk, og det hænger sandsynligvis sammen med, at de unge socialdemokrater ikke var den gruppe, der oftest kom i kontakt med fattigvæsenet. Størstedelen af kritikken drejede sig om de forhold, man generelt bød gamle veltjente arbejdere⁴².

Den personlige kritik drejede sig især om hans rå og brutale behandling af de fattige. Det synes allerede at have været galt i hans virke som sekretær. Således anbefalede Socialdemokratisk Ugeblad i august 1883 at oprette en adresse for at få ham fjernet⁴³. Den synes ikke at være blevet til noget. Der er vel ingen, der har turdet skrive under på en sådan adresse, man kunne jo selv komme i berøring med fattigvæsenet, hvilket sikkert også forklarer, hvorfor det var almindeligt, at læserbrevskritik af ham var anonym. Bortset fra de mere perfide angreb på ham med antydninger af hans forkærlighed for unge enker, synes han ikke efter kritikken at have overskredet sin kompetence, men har blot udført sine pligter meget omhyggeligt. Det samme billede af en omhyggelig embedsmand uden megen føling med de personer, hvis liv han på en vis måde beherskede, skimtes i korrespondancejournalerne. Det var f. eks. fattigvæsenets pligt at påse, at understøttede førte et sædeligt liv⁴⁴. En enke, forsørgelsesberettiget i Brabrand-Aarslev kommune, havde spædet på den knappe understøttelse på 12,50 kr. kvartalet ved at tage »nogen til sig«. Dyrlund Jensen tilbageholdt derfor hendes understøttelse og synes at have truet hende med, at han ville forlange hende hjemsendt. Især den sidste trussel om hjemsendelse synes at have virket.

Hun mødte op på sognerådets møde, stærkt oprevet ved tanken om anbringelse på fattiggården, og lovede bod og bedring. Sognerådet syntes ikke uden menneskelig følelse og anmodede i et brev Dyrlund Jensen om at udbetale hende pengene og ikke være alt for streng⁴⁵. Han synes også i lighed med andre fattigbestyrelser ofte at have anvendt truslen om hjemsendelse i forsøg på at holde udgifterne til fattigvæsenet nede. Fra København var f. eks. kommet anmodning om anerkendelse af en 60-årig enke, der havde bedt om hjælp på grund af arbejdsløshed. Dyrlund Jensen svarede en uge efter med anerkendelse, men stillede næsten rutinemæssigt krav om hjemsendelse, hvis hun skulle bede om mere hjælp. Et særsyn var imidlertid svaret fra det københavnske fattigvæsen, hvor man skarpt replicerede, at der kun var hjemmel for hjemsendelse, når der var tale om vedvarende hjælp. Det var selvfølgelig et fortolkningsspørgsmål, men mange fattigudvalg var af den opfattelse, at hjælp ud over et par uger måtte betragtes som vedvarende⁴⁶. Præventiv forsørgelse kom heller ikke på tale, et ungt ægtepar med to børn, der var kommet i vanskeligheder på grund af mandens sygdom, anmodede om lidt hjælp, men den blev afslået under henvisning til, at man ikke kunne begynde at understøtte så unge folk⁴⁷.

Man må konkludere, at Dyrlund Jensens holdning til de fattige, der var under offentlig forsørgelse, ikke var anderledes end den holdning, fattigudvalget indtog⁴⁸. Endelig traf han dog heller ikke enerådende afgørelserne. Den generelle holdning synes at have været, at fattigvæsenet krævede en stor udgift, som burde holdes på et minimum. Man kunne ikke have folk gående uden tag over hovedet, og man skaffede dem derfor især husleje-hjælp. Det så heller ikke godt ud, at de døde som fluer, og derfor uddeltes ofte som supplement til huslejen en brødhjælp. Fattighjælpen var ikke ment som erstatning for selverhverv, og forholdene synes at vise, at man har gjort sig umage for at opmuntre de understøttede til at supplere understøttelsen ved arbejdsindtægt. Den ringe medfølelse for de offentligt fattigunderstøttede får måske i disse år sit mest markante udtryk i fattiginspektørens beretning for 1884. Denne skulle ifølge hans instruks (§ 5) udfærdiges og afleveres til byrådet. Byrådet vedtog på sit møde 24. april 1885 at optage den i uddraget af byrådsforhandlingerne for 1884. Blandt de af inspektøren medsendte bilag aftryktes således hele fortegnelsen over alle de i Århus boende og dér forsørgelsesberettigede, der havde modtaget fattighjælp af enhver art, også småbeløb på et par kroner. Fortegnelsen indeholdt navn, adresse, alder, antal ukonfirmerede børn, hjælpens art og omfang, samt bemærkninger om årsagen til understøttelsen⁴⁹. Denne offentlige udhængning er usædvanlig, og det bør da også bemærkes, at den ikke forekom i de følgende beretninger. Den kunne ellers være hyggelig aftenlæsning i de små hjem.

Forsørgelse på fattiggården

Fattiggården

Århus kommunes fattiggård blev bygget i årene 1869–70 på et højdedrag uden for byen, kaldet »Hieronimusbakken« (Vester Allé). Den var bygget efter tegninger af professor, bygningsinspektør Walther, som i denne periode stærkt satte sit præg på de officielle århusianske bygninger. Den bestod af et 4-fløjet bygningsværk på i alt 1275 m² og en gårdsplads på 668 m², samt en speciel bygning til 3. afdeling på i alt 342 m² inclusive gårdsplads. Af fattiggårdens længer var den nordøstlige og den sydvestlige på én etage, medens de to andre længer både havde stue og 1. sal. I den nordøstlige fløj var der hovedsagelig udvalgsværelser og kontorlokaler, medens den sydvestlige fløj tjente til bolig for inspektør og økonom. Der var også køkkenet placeret. Fattiglemmerne befandt sig i de to øvrige fløje, kvinderne og de syge i den sydøstlige fløj og mændene i nordvestlige fløj, hvor der også var bedesal, fnatstue og badstue¹. Især de to sidste rum var meget nødvendige, idet størstedelen af lemmerne ved indlæggelsen normalt trængte hårdt til en renselsesproces.

Fattiggården var beregnet til 100 almindelige lemmer og 20 syge. Det viste sig dog ret hurtigt, at man i modsætning til fattiggårdene på landet havde bygget for småt, og man besluttede derfor sammen med den organisatoriske omlægning af fattigvæsenet at foretage en delvis ombygning af fattiggården². Udvalget for omlægning af fattigvæsenet fremkom i sit forslag til ombygning med en gennemgang af forholdene ved udgangen af 1882, og der gives her gode oplysninger om tilstanden på fattiggården. På dette tidspunkt (ultimo 1882) var der i fattiggården 135 lemmer, 28 syge og 2 børn, altså en følelig overbelægning. Det havde medført en del ulemper at få plads til alle disse lemmer, således havde det været nødvendigt at gøre en arbejdsstue for kvinder til kombineret belægningsstue og arbejdsstue, og det havde været nødvendigt at belægge tvangsafdelingen (3. afdeling) med almindelige lemmer. Der klages meget over den dårlige luft på fattiggården, som ikke blev bedre af den følelige mangel på spisestuer, idet lemmerne var henvist til at spise deres mad på belægningsstuerne. Luften blev heller ikke bedre af, at madresterne efter måltiderne også opbevarede på belægningsstuerne, fordi lemmerne ikke havde noget skab til opbevaring af disse levninger.

Også arbejdsstuerne rettes der klager imod. De lå dels for spredt, hvilket vanskeliggjorde opsynet, og dels var de også for små, således at arbejderne var i vejen for hinanden³.

Udvalget foreslog derfor meget fornuftigt, at det mest rationelle vel nok

Der findes meget få tidlige fotografier af Århus kommunes fattiggård. Her er et billede fra 1920'erne af den i årene 1869–70 opførte bygning. I sommeren 1974 er fattiggården nedrevet. Det nye forsorgshjem er placeret i Østerby i Tranbjerg.

ville være en ombygning, der ikke blot dækkede det nuværende behov, men at man med det samme også imødegik en overbelægning inden for få år. Man foreslog derfor at bygge en etage på alle 4 længer og samtidig udnytte loftsetagen. Man ønskede at bytte om på afdelingerne for mænd og kvinder, anbringe belægningsstuerne på 1. salen og udnytte loftsetagen overvejende til arbejdsstuer. Spisestuerne foresloges anbragt i stueetagen i den sydvestlige fløj.

Den endelige ombygning fik et noget andet præg end den, der blev foreslået i den første skitse⁴. Således blev inspektørlejligheden større end først foreslået⁵. Den kom til at bestå af 5 værelser, pigekammer, køkken, spisekammer, husholdningskælder, loftsrums og ekstraværelse i loftsetagen. Lemmernes spisestuer anbragtes i kælderen, en, synes det, fornuftig disposition, idet køkkenet også var i kælderen; man byttede om på placeringen af arbejdsstuer og belægningsstuer, således at belægningsstuerne blev anbragt på loftet og arbejdsstuerne på 1. sal. Den gamle fordeling af mænd og kvinder bibeholdtes. Som noget nyt anbragte man sygestuerne i den sydvestlige fløj, hvor der også var værelser til diakonisserne (3) og undersøgelseslokale

for lægen. Man bibeholdt ved den sidste ændring tallet på den maksimale belægning: 300 lemmer, hvoraf 276 kunne få plads i hovedbygningerne, medens 24 fik plads i tvangsafdelingen. I disse tal var medregnet syge lemmer og husvilde⁶. I sygestuerne beregnede man 700 kubikfod luft pr. person. Det svarede til Sundhedskollegiets krav fra 1852⁷. I belægningsstuerne beregnedes 400 kubikfod luft pr. person; Indenrigsministeriet havde ellers 1856 stillet krav om 500–600 kubikfod luft pr. person, men det var et krav, der senere måtte slækkes på, og de 400 kubikfod svarede meget pænt til standarden i fattiggårdene i købstæderne⁸. Endelig må man huske på, at der i denne beregning var regnet med maksimalbelægning.

*Leveforholdene på fattiggården*⁹

Ved optagelse på fattiggården overtog fattigvæsenet den fulde forsørgelse af den fattige, som til gengæld skulle underkaste sig fattiggårdens reglement. Principielt var alle, der søgte hjælp fra det offentlige fattigvæsen, forpligtet til at lade sig optage på fattiggården, men denne regel blev ikke anvendt i praksis¹⁰.

De fattige var delt i 3 klasser, som efter reglementet holdtes adskilt både dag og nat. Også kønnene holdtes adskilt¹¹. 1. klasse omfattede gamle og svagelige samt de arbejdsdygtige, hvis opførsel var upåklagelig. 2. klasse omfattede de arbejdsdygtige, som man havde et og andet at udsætte på, medens 3. klasse var de arbejdsdygtige, der var arbejdsuvillige og »gennemgående (udviser) slet opførsel«. Reglementet ændredes sammen med resten af fattigvæsenet 1884; klassesdelingen bibeholdtes, men ændredes således, at alle startede i 3. klasse, derefter efter indstilling af inspektør og arbejds-mester rykkede op i 2. klasse. I 1. klasse kom kun gamle og svagelige¹².

Dagen var lagt i faste rammer¹³. Man blev i sommertiden (21. marts–21. september) vækket kl. 5,30. Arbejdet begyndte kl. 6,30, og i den mellem-liggende tid skulle man nå at vaske sig, gøre sove- og arbejdsstuerne rene og spise morgenmad. Fra 6,30 til kl. 12,00 blev der arbejdet, afbrudt af en halv times pause 8,30. Derefter spiste man middag, som, indtil ombygningen af fattiggården var fuldført, indtoges på arbejdsstuerne. Efter den tid spistes der i spisesalen, hvor det ser ud til, at man må have spist i hold, da spisestuerne kun var beregnet til 90 lemmer ad gangen¹⁴. Efter middagsmaden sov man til middag til kl. 13,30, hvorefter man igen begyndte på arbejdet, som fortsatte til kl. 19,00, med en halv times pause kl. 16. Aftensmaden spiste man kl. 19, og senest kl. 22 skulle alle være i seng. Om vinteren stod man først op kl. 7 og gik i seng kl. 21. Udvalget kunne dispensere for gamle og svagelige. Ved omordningen 1884 synes man at have bestræbt sig på at gøre forholdene lidt mere behagelige for de

indsatte. Arbejdet sluttede om lørdagen kl. 17, og om søndagen kunne de opholde sig i arbejdsstuerne og beskæftige sig med, hvad de havde lyst til.

Fattiglemmerne blev beskæftiget med en lang række ting. Som leder af arbejdet fungerede indtil omlægningen 1884 en opsynsmand. Det var i starten beregnet, at opsynsmanden også i forbindelse med sin kone forestod anstaltens husholdning¹⁵, men denne opdeling gik man bort fra 1882, da økonom og opsynsmand Lindholms kone døde. Han søgte selv sin afsked, og man vedtog i udvalget at ansætte enken efter en tidligere økonom, Sine Erichsen, i stillingen som husholderske, og samtidig ansætte en ugift opsynsmand¹⁶. Til posten valgtes Søren Jacobsen, som efter omlægningen overtog stillingen som arbejdsfører, i hovedsagen den samme stilling, men med større kompetence¹⁷. Opsynsmanden skulle først og fremmest lede arbejdet, men der var desuden pålagt ham en række andre pligter som at vække lemmerne og sørge for, at de gik i seng til tiden. For dette arbejde lønnedes han med 100 kr. årlig, fri bolig, kost og mesterpenge, som 1878 beregnedes til 1/6 af lemmernes arbejdsfortjeneste¹⁸. Aflønningsformen, hvor pengelønnen i hovedsagen var provision, var almindelig og sikrede vel også, at lemmerne blev holdt til arbejdet. Ganske vist indbød reglen også til misbrug af lemmerne, hvilket man dog havde søgt at værgе sig imod ved i opsynsmandens instruks at forbyde ham at overbebyrde lemmerne¹⁹. Man forsøgte også at opmuntre lemmerne til at arbejde ved at yde dem dusørpenge efter en nøjere fastsat takst for forskellige slags arbejder²⁰. De blev udbetalt ugevis, hvis udvalget skønnede det, og kunne indtil 1884 maksimalt andrage 16 skilling, og senere højst 1/3 af arbejdsfortjenesten. Efter 1884 udbetales dusørpengene i bliktegn, hvilket efter Demokratens opfattelse bl. a. havde det formål, at man på denne måde kunne bevise, om lemmerne havde tigget, når de havde udgangstilladelse. Kom de berusede hjem, måtte de have tigget²¹. Både de rede penge og senere bliktegnene kunne anvendes til småformødenheder, som kunne købes på anstalten. Det har især været kaffe med sukker, som husholdersken havde tilladelse til at sælge for 4 øre pr. kop²². Det svarede til den dagløn, lemmene fik for arbejde som vask, strikning o. l. Svagelige fik 1871 2–4 sk. ugentlig, så der er ikke blevet til så mange kopper af den åbenbart næsten uundværlige kaffe²³.

Lemmerne blev sat til meget forskelligt arbejde. Nogle arbejdede ved deres profession dels i byen, dels på anstalten, andre brugtes til havearbejde, gårdfejning o. l. På arbejdsstuerne pillede lemmerne krølhår, værk, flettede siv, syede måtter; kvinderne syede, kartede, spandt, strikkede. Desuden krævedes der en del lemmer til det daglige arbejde på fattiggården. Af funktionærer var der indtil 1884 kun ansat en inspektør, en opsynsmand,

en husholderske plus et par diakonisser på sygestuerne, og de kunne naturligvis ikke klare sig uden hjælp fra de faste lemmer. Dyrlund Jensen karakteriserer i en opgørelse 1882 over fattiglemmerne kort det daglige arbejde således: »Til anstaltens daglige drift, pasning af sindssyge, blinde, deliriums- og fnatpatienter, budtjeneste, portnertjeneste, lem på rengøring, opbæring af brænde, forfærdigelse af ligkister, vedligeholdelse og forøgelse af inventarium og bygninger, rengøring indvendig og udvendig, vask, rulning, assistance i køkkenet ved madlavning og opvask etc. etc., anvendes daglig, selvfølgelig i større eller mindre grad . . . 29 mænd, 20 kvinder«²⁴.

Kosten var sikkert bedre end lemmerne var vant til, inden de blev optaget på fattiggården, dog med undtagelse af kosten for 3. afdeling, der altid bestod af Rumpfordsuppe²⁵. Byrådet havde foreslået, at denne suppe skulle koges på 20 g kød (pr. person), men dette havde ministeriet modsat sig, de forlangte 95 g oksekød eller 45 g kød og 30 g flæsk, hvilket byrådet måtte bøje sig for²⁶. Den eneste afveksling for 3. afdeling var, at denne delikate ret om søndagen og onsdagen foruden ærter, byggryn og kartofler også blev kogt på 15 g grøntsager. Til resten af dagen måtte 3. afdeling klare sig med 500 g brød (af byrådet foreslået 250 g), 1/2 l varmt øl om morgenen og 1/2 l øl om aftenen. Smør eller fedt til brødet kendte man ikke på denne afdeling.

For 1. og 2. afdeling var kosten noget mere varieret. Der vekslede man mellem 4 retter. Spisereglementet var ophængt på fattiggården, men der er sikkert ikke gået lang tid, inden de indsatte ikke behøvede at se på reglementet for at finde ud af, hvad menuen den dag stod på²⁷. Maden synes at have været almindelig hverdagsmad: oksekødssuppe, ærtesuppe, kål på kød, vælling og flæsk. Det var overvejende søbemad, selvom man gav kødet til. Det er betegnende, at man ved inventaropgørelsen 1884/85 på fattiggården havde 195 skeer, men kun 30 sæt knive og gafler²⁸. Også 1. og 2. afdeling fik udleveret 500 g brød om dagen og samme mængde øl som 3. afdeling. For 1. afdeling udleveredes der desuden 250 g smør eller fedt ugentlig, som de fattige så selv måtte holde hus med²⁹.

1. april 1884 foreslog lægen på fattiggården spisereglementet ændret af hensyn til sundheden. Hans interesse var dog især kosten på sygeafdelingen, hvor han fik gennemført, at kødrationerne blev større. For de almindelige lemmer fik han gennemført, at 3. afdeling fik samme mad som de andre afdelinger. Af hensyn til de mange kroniske mavekatarer som følge af tidligere store indtagne mængder spiritus, anbefalede han kålen den ene gang om ugen afløst af øllebrød, hvilket også skete³⁰. Som noget nyt erstattedes sødmælken i kosten af skummet mælk, sandsynligvis centrifugeskummet mælk. Dette var ikke lægens forslag, men må sikkert skrives på det

Almindelig Kost:

for 1ste, 2den og 3die Afdeling.

- Søndag:** Suppe paa fersk Oxekjød; dertil bruges:
175 gr. Oxekjød,
400 gr. Kartoffler,
Gulerødder, Suppeurter og Hvidkaal eller Riis.
- Mandag:** Ærtesuppe paa salt Kjød; dertil bruges:
150 gr. saltet Kjød eller 100 gr. Flæsk,
175 gr. Ærter,
Løg og Salt.
- Tirsdag:** Kjærnemælksvælling og Frikadeller eller Labsous; dertil
1 l Kjærnemælk, bruges:
85 gr. Byggryn,
125 gr. Oxekjød eller 70 gr. Kjødfars,
400 gr. Kartoffler,
Meel,
istedetfor Kjærnemælksvælling kan gives Mælk med Tve-
bakker.
- Onsdag:** Kaal paa salt Kjød; dertil bruges:
150 gr. saltet Kjød eller 100 gr. Flæsk,
200 gr. Kartoffler,
85 gr. Byggryn,
Løg og Salt,
Grøn- og Hvidkaal.
- Torsdag:** Vælling og Flæsk; dertil bruges:
85 gr. Byggryn,
1 l skummet Mælk,
100 gr. kogt Flæsk,
istedetfor Flæsk kan gives Æggekage, hvortil bruges:
1 Æg,
40 gr. røget Flæsk,
Meel.
- Freitag:** Ærtesuppe paa salt Kjød — som Mandag.
- Lørdag:** Øllebrød og saltet eller tør Fisk; dertil bruges:
1 l Øl,
Brød og Sukker efter Behov,
1 Stk. Spegesild eller en Portion, 150 gr. kogt Tørfisk med
Sennop.

1 Portion Søbemad beregnes til 1 l.

Desuden faar ethvert Lem daglig.

Om Morgen: $\frac{1}{2}$ l kogt, skummet Mælk.

Om Aften: $\frac{1}{2}$ l Øl.

Det fornødne Rugbrød.

1ste Afdeling: 30 gr. Smør eller Margarine daglig.

2den og 3die Afdeling: 30 gr. Margarine eller Født daglig,
samt 40 gr. Ost daglig.

Ost gives dog som Regel ikke før 3 Uger efter Indlæggelsen.

I december 1888 approberede byrådet et nyt spisereglement for lemmerne på Århus fattiggård. Ud over den viste kostplan for ugens dage var der et tillæg med speciel sygekost; i den var medtaget bl. a. ris, fisk og franskbrød.

sparsommelige udvalgs regning. Der var i samtiden diskussion om, hvor vidt den centrifugeskummede mælk var så sund som anden mælk eller ikke. Den almindelige opfattelse var, at den ikke var så sund, og det er med samtidens øjne, man må se på ændringen af mælken³¹. Uanset om mælken i realiteten var lige så god som den almindelige sødmælk, blev det vurderet, som havde byrådet sparet på lemmernes sundheds bekostning.

Fattiggården gik ikke uden grund under navnet Sct. Helena³². Kun fattigforstanderne kunne frit komme og gå i fattiggården. For alle udenforstående krævedes inspektørens tilladelse. Lemmerne måtte, hvis de ellers havde opført sig pænt, gå ud om søndagen. For 1. klasse gjaldt ingen restriktioner, men 2. klasse fik kun tilladelse til at gå ud enten formiddag eller eftermiddag, således at det ene køn gik ud om formiddagen, det andet om eftermiddagen. For 3. klasse var problemet let løst: De havde overhovedet ikke udgangstilladelse³³.

Man håbede fra udvalgets side, at lemmerne ville repræsentere anstalten på en værdig måde under deres udgang; men man havde ikke synderlig tiltro til det, hvorfor der var mulighed for at idømme lemmerne forskellige former for straf, hvis de under udgangstilladelse brød fattiggårdens reglement. Især så man strengt på, om de havde tiggert i byen, og man så heller ikke med milde øjne på deres mulige omsætning af de indtiggede penge i spiritus. Straffe forekom også, hvis et lem viste upassende opførsel over for en foresat. Straffen kunne være nedsættelse i 3. klasse, fratagelse af arbejdspenge, nægtelse af udgangstilladelse, indskrænkning i kosten, og i grovere tilfælde indespærring og hensættelse i Horsens tvangsarbejdsanstalt³⁴. De straffe, lemmerne idømtes, skulle indføres i en af udvalget autoriseret protokol. Der er ikke bevaret for første halvdel af 80-erne, men da forseelserne næppe har ændret sig, vil det være forsvarligt at anvende straffeprotokollen for årene 1887–1900³⁵. Der er påfaldende få indførelser i protokollen. Indtil midt i 90erne drejer det sig om en ti–tyve indførelser årligt. Langt den vigtigste årsag til afstraffelserne er fuldskab eller, om man kan sige det, forsøg på at blive fuld. Enten kom lemmerne berusede hjem, eller også blev de pågrebet i forsøg på at smugle brændevin ind. Brændevinen havde også for nogle lemmer bevirket, at de havde glemt tiden, hvorfor de kom for sent hjem. Den sædvanlige straf var nægtelse af udgang i et vist tidsrum, ofte mellem 1 og 2 måneder, og ofte kombineret med inddragelse af ugepenge i et kortere tidsrum.

Langt alvorligere end disse småforseelser var undvigelse fra anstalten. Lemmerne kunne ikke, selv om de frasagde sig forsørgelse, forlade anstalten, førend udvalget fandt dem egnede til selverhverv. Det fortolkede man normalt således, at en agtværdig borger skulle være villig til at tage vedkom-

Tabel 3. Fordeling på køn og alder 1882 af faste beboere på fattiggården³⁶.

År	Mænd	Kvinder	Total
-20	1	-	1
20-29	4	2	6
30-39	4	4	8
40-49	13	10	23
50-59	23	8	31
60-69	23	13	36
70-79	8	3	11
80-89	2	4	6
90-	-	1	1
	78	45	123

mende i sin tjeneste³⁷. Udeblivelse blev i første række straffet med indespærring, og i gentagelsestilfælde så man sig nødsaget til at sende lemmerne til Horsens tvangsarbejdsanstalt. Dette ophold kunne godt blive af længere varighed. F. eks. skrev en anonym person i juli 1887 et ubehjælpsomt brev til borgmesteren for at formå ham til at udvirke, at et fattiglem, der sad i Horsens på grund af bortgang fra anstalten måtte komme hjem. Dette fattiglem havde selv et par gange skrevet til fattigudvalget om at måtte komme hjem, men intet havde hjulpet, og han havde nu siddet i Horsens i 1 år og 8 måneder. Brevskriveren sluttede med at påpege, at det kostede fattigvæsenet og dermed borgerne 47 øre dagligt, et beløb han ville anse det for mere passende at anvende på byens fattige familier med ringe for tjeneste³⁸. Hvordan det er gået den stakkels mand i Horsens, beretter kilden intet om, men at fremgangsmåden fra fattigudvalget ikke var usædvanlig i sådant tilfælde fremgår af straffeprotokollen, hvor bortgang fra fattiggården også er blevet straffet med Horsens tvangsarbejdsanstalt.

Beboerne på fattiggården

Den 1. november 1882 var der 123 faste lemmer på fattiggården. De fordelte sig som vist i tabel 3.

Det fremgår således, at de lidt ældre arbejdsdygtige (40-70 årige) er stærkest repræsenteret både blandt mænd og kvinder. Denne aldersgruppe udgør 76 % af de mandlige lemmer og 69 % af de kvindelige. Nogenlunde samme fordeling fremkommer ved en aldersopdeling efter mandtalslisten 1885 over fattiggården³⁹. Denne indeholder også navnene på de syge lemmer (ca. 40), som ikke kan udskilles. Derved svækkes mulighederne for sammenligning naturligvis noget. Det er imidlertid påfaldende, at aldersgruppen (40-70) indtager samme procentvise andel. Den udgør 1885 for

Tabel 4. Procentvis fordeling på køn og alder af de 1885 optagne lemmer på fattiggården og de 1885 »egne« understøttede i byen.

	Lemmer på fattiggården		Fattige i byen	
	Mænd	Kvinder	Mænd	Kvinder
År	%	%	%	%
-40	19	18	20	18
40-70	68	61	70	68
70-	13	21	10	14

mænd 68 % og for kvinder 61 %. Da der næppe er grund til at antage, at aldersfordelingen af de faste lemmer skulle ændre sig væsentligt på de 3 år, må man formode, at det er sygelemmerne, der nuancerer billedet. Således er 1885 af de resterende: 19 % mænd og 18 % kvinder under 20 år, medens der 1882 af de faste lemmer kun var 11 % mænd og 13 % kvinder i den nævnte alderklasse. Tallene er imidlertid små, så det er begrænset, hvor vidtrækkende konklusioner, de kan bære. Mere tankevækkende er imidlertid sammenstillingen mellem mandtallet 1885 (som altså også indeholder syge lemmer) og aldersfordelingen af de understøttede i byen (de »egne«) 1885⁴⁰.

Som det fremgår af tabel 4, er aldersfordelingen på disse grove grupper næsten den samme for lemmerne på fattiggården som for de fattige i byen. Man kan vel konkludere, at det ikke er aldersprægede kriterier, som har betinget optagelse i fattiggården, især at den ikke er noget »alderdomshjem«. Derimod er der en markant forskel i de to gruppers fordeling på civilstand, som det fremgår af tabel 5.

Især den store andel af ugifte blandt lemmerne på fattiggården kunne umiddelbart friste til at drage den konklusion, at den ægteskabelige status i det mindste var tungtvejende, når man tog under overvejelse, om en fattig skulle optages på fattiggården.

Tabel 5. Procentvis fordeling på civilstand af de 1885 i Århus optagne lemmer på fattiggården og de 1885 »egne« understøttede i byen.

	Ugift	Gift	Forhen gift
	%	%	%
Lemmer på fattiggården	57	15	28
Fattige i byen	7	37	56

Tabel 6. Faste lemmer på Århus fattiggård 1882 fordelt efter årsag til ophold.

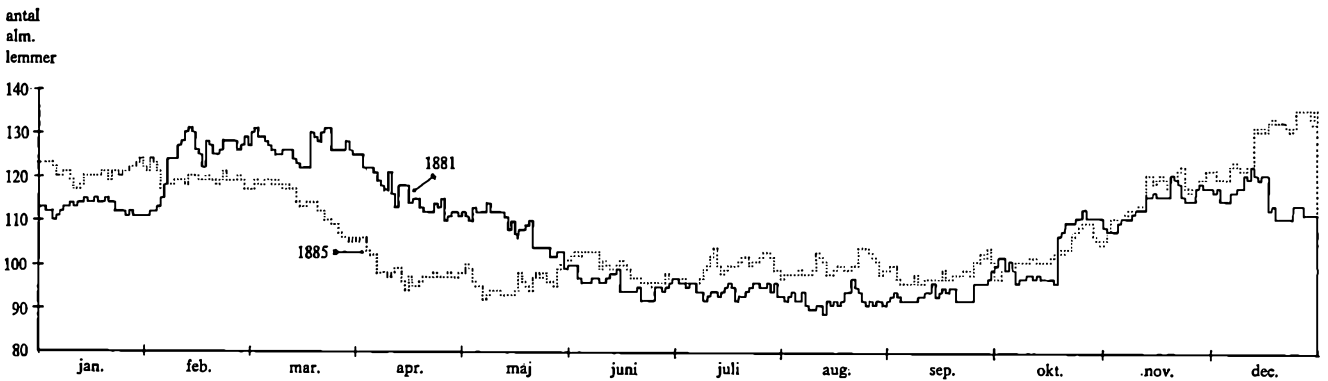
Årsag	Mænd	Kvinder	I alt
Drikfældighed	36	14	50
Åndssvaghed, idiotisme, fjollethed	8	12	20
Alder og svagelighed	22	19	41
Blindhed (total)	2	–	2
Vagabonderende tendenser og dermed følgende drikfældighed	10	–	10
Total	78	45	123

Ser man imidlertid på fattigsekretærens vurdering af årsagerne til lemmernes optagelse på fattiggården, får man fordelingen 1882 i tabel 6.

49 % var altså intaget på anstalten, fordi de var drankere, og resten fordi de ville have endog overordentligt vanskeligt ved at klare sig i det daglige liv. Disse årsager kan i en lang række tilfælde også have været medvirkende til, at så mange var ugifte⁴¹. Man må naturligvis huske på, at der her er tale om et skøn fra en funktionær i fattigvæsenet, hvilket gør kilden endnu bedre som vurderingsgrundlag for, hvilke optagelseskriterier man lagde til grund. Et andet forbehold må tages: Der var med dette lemmetal i 1882 tale om en følelig overbelægning, og det kan meget vel tænkes, at dette har influeret på kriterierne, således at man kun har optaget de strengt nødvendige tilfælde. Det bør også indgå i overvejelserne, at der her kun er tale om de *faste* lemmer, hverken sygelemmerne eller de midlertidige lemmer er med. Der er bevaret daglige belægningstal på fattiggården. De er anvendt som grundlag for diagram 2, s. 362. Det, der først træder frem, er nok den regelmæssige sæsonsvingning, men det ses også, at svingningerne kun bevæger sig på en lille del af skalaen, således at størsteparten af lemmerne er faste lemmer.

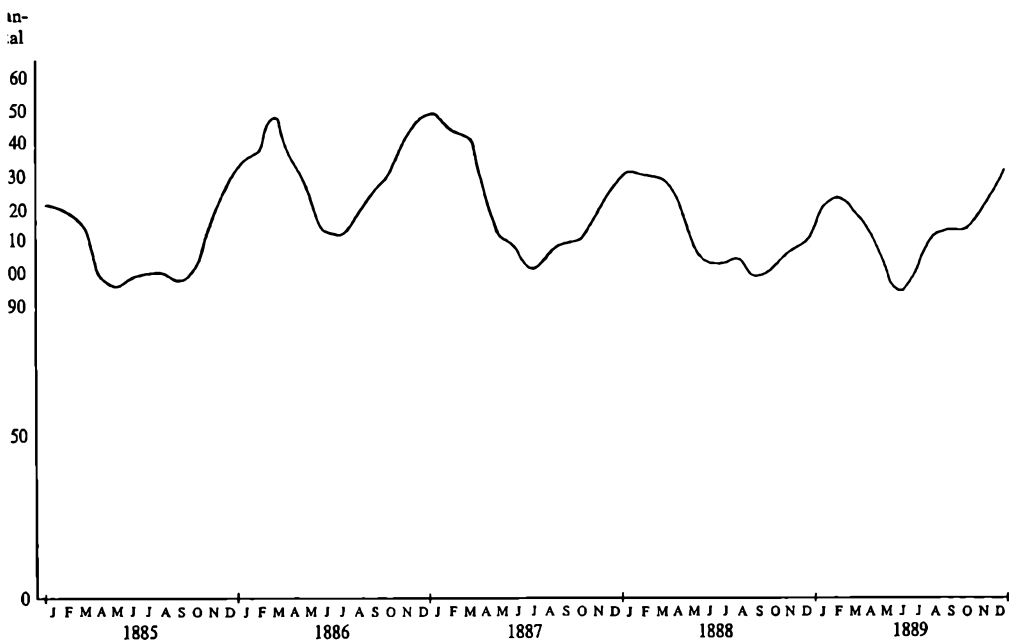
Diagram 3, s. 363, er beregnet som månedligt gennemsnit af de daglige lemmetal. De farende svende har givet tegnet sig for størstedelen af svingningen. De har ikke kunnet klare sig i vintertiden; er sikkert så blevet antrufne af politiet, enten fulde eller ifærd med at tigge eller blot sovende forskellige steder, og er så rutinemæssigt blevet overdraget fattigvæsenet af politiet »som antrufne uden erhverv og subsistensmidler«. Deres ophold på fattiggården varede i de fleste tilfælde ikke meget over en uge. Det kan undre, at de i 80erne så stærkt udbredte understøttelsesforeninger for rejsende håndværkssvende, af hvilke den århusianske afdeling startede februar 1882, ikke har sat sit præg på belægningstallene i form af en mindre sæsonsvingning i de følgende år⁴², men der må drages alt for mange usikker-

Diagram 2. Daglig belægning på Århus fattiggård 1881 og 1885 af almindelige lemmer.

Kilde: Forklaring over de til fattiglemmerne... udleverede fødevarer. 1870-81 og 1885-91.

Diagram 3. Belægning på fattiggården – almindelige lemmer. Månedligt gennemsnit 1885–89.

Kilde: Forklaring over de til fattiglemmerne... udleverede fødevarer.

hedsmomenter ind i præmisserne (medlemmernes bedre sociale fundering i foreningen, ændringer i mængden af svende, der rejser, fattiggårdens faktiske overbelægning til 1885) til, at der kan drages nogen egentlig konklusion.

Konklusion

I modsætning til en lang række fattiggårde på landet, hvis væsentligste funktion var at holde antallet af fattiglemmer nede⁴³, har Århus fattiggård i det mindste i 1880-erne *ikke* haft dette formål for øje. Fattiggården tjente primært som opholdssted for håbløse sociale tilfælde (drankere) og for kronisk syge. Børn anbragtes kun for meget korte perioder i fattiggården⁴⁴. Endvidere rummede fattiggården et vekslende antal rejsende svende. Århus var trods alt den største by i Jylland og har sikkert tiltrukket mange af nævnte kategori. Fattiggården har heller ikke fungeret som alderdomshjem. Dels var der for gamle uden for fattigvæsenet andre anbringelsesmuligheder, og dels lod man de gamle blive i byen så længe, de delvis kunne klare sig selv. Tilværelsen har ikke budt på mange lyspunkter for dem, der blev optaget

på fattiggården. Anstalten skulle så vidt muligt drives økonomisk, hvilket kunne medføre efter nutidens begreber en grov tilsidesættelse af menneskelige hensyn, som f. eks. at lade de gamle passe de sindssyge^{4 5}.

Forsørgelse i byen – De »egne« fattige

Kildemateriale

Arhus' egne fattige var de fattige, som var forsørgelsesberettigede i Arhus. Man benytter dog normalt kun betegnelsen for den del af de egne, der også havde fast ophold i Arhus. De egne fattige kaldes ofte også »fattige, hjemmehørende i Arhus.«¹ Det må i denne forbindelse bemærkes, at man skal være yderst opmærksom på glosen hjemmehørende. Den synes i det 19. årh., i det mindste i den sidste halvdel, overvejende at betyde forsørgelsesberettiget. Det kan naturligvis være svært at bevise, men i fattigvæsenets officielle opgørelser anvendes ordet hjemmehørende uden kommentar og forklaring som synonymt med forsørgelsesberettiget². I fundatser og lovbestemmelser for velgørende selskaber må denne fortolkning af ordet hjemmehørende også anses for den mest overbevisende³. Mere problematisk bliver det, når »en gruppe arbejdere« retter henvendelse til arbejdsgiverne om at give arbejdet til de i Arhus hjemmehørende arbejdere i stedet for til unge fremmede arbejdere⁴. Da arbejdspendling var nogenlunde fysisk umuligt over større afstande i denne periode, må man formode, at de fremmede arbejdere har haft deres bopæl i Arhus, og at skellet går efter det tidsrum, de har boet i byen. Det er ikke muligt at sige om dette tidsrum falder sammen med erhvervelse af forsørgelsesret, altså 5 år, men man må i det mindste formode, at der skal være tale om flere år, førend de kaldes hjemmehørende.

Skellet mellem de »egne« og de »fremmede«, som de udenbys forsørgelsesberettigede kaldtes, gik dybt i den sociale tankegang i sidste halvdel af det 19. århundrede. Ikke alene betingede dette skel opbygningen af det offentlige fattigvæsen, men det synes også at gennemsyre den private velgørenhed. I det offentlige fattigvæsen betød skellet, at beslutningsmyndigheden over hjælpens størrelse for de »fremmede« ikke lå det sted, hvor de modtog hjælpen.

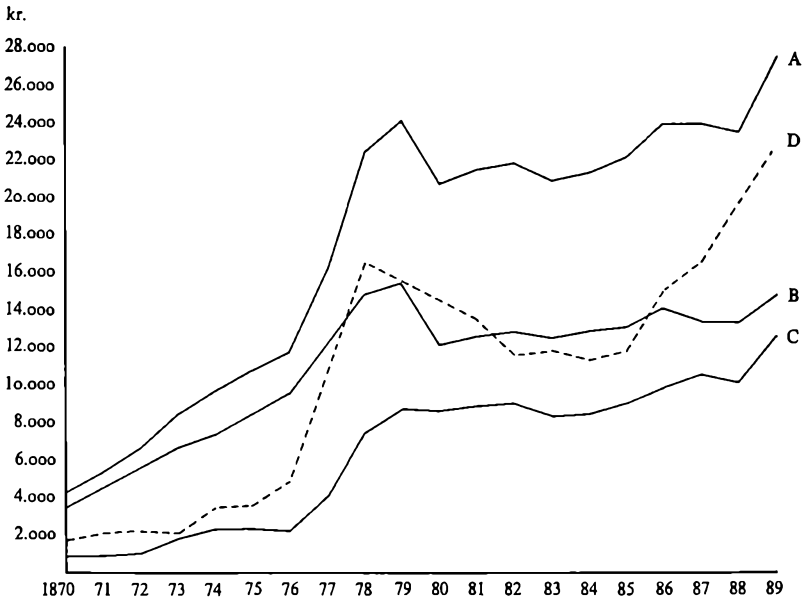
Forholdene for de »egne« fattige var set fra den fattiges synspunkt bedre. Kontakten med fattigvæsenet kunne formidles lettere, og en trussel om hjemsendelse kunne ikke bringes i anvendelse. Naturligvis var der stadig truslen om fattiggården til stede, men denne trussel kom i det mindste sjældent til udførelse⁵.

Set fra et forskningsmæssigt synspunkt er forholdene imidlertid ikke så gode. Det bevarede materiale om de »egne« er meget spinkelt. Afhøringer og journaler findes ikke mere, kun en protokol over de udbetalte understøttelser og nogle enkelte planer over forsørgelsen⁶. Protokollen indskrænker sig til det mest nødtørftige: den understøttedes navn, alder, evt. stilling, fødested og antal af ukonfirmerede børn. Også bopæl er normalt noteret. Oplysninger om årsagerne til trangen mangler sædvanligvis, dog kan det forekomme, dels i protokollen og dels i forsørgelsesplanen, at specielle forhold anføres, f. eks. blindhed, lam, svagelighed o. s. v., men der fortælles for eksempel intet om, hvorvidt den fattige har arbejde ved siden af understøttelsen. Fra 1881 optegnes den ydede understøttelse skematisk for den enkelte, fordelt efter arten af understøttelse, månedsvis opført. Man synes ikke at skelne mellem midlertidige og faste fattige. Alle får et nummer i forsørgelsesprotokollen, således at nogle efterhånden slettes, og nye glider ind på de gamle numre⁷. Dette, at man ikke som i København skelner mellem interimis- og fastunderstøttede, gør f. eks. sammenligning med københavnske forhold vanskelig. Man kan selvfølgelig se, hvor mange nye der kommer til på forsørgelsesplanen, men denne er jo blot en art statusopgørelse over forholdene på det tidspunkt, planen laves.

Så godt som alle numre i protokollen er forsynet med adresser, af og til endog op til en tre-fire stykker. I et forsøg på at supplere de sparsomme oplysninger er adresserne anvendt til opslag i en folketælling. Det specielle undersøgelsesår måtte derfor vælges ud fra hvilke år der havde været tælling, for at så få som muligt var flyttet. Derfor er specielt året 1885 blevet undersøgelsesår for stikprøver. I dette år blev der afholdt et kommunalt mandtal⁸. Det var forbløffende mange, der kunne findes (ca. 75 %). Som et kuriosum kan nævnes, at opslagene til fulde bekræfter Willerslevs mistro til folketællingers oplysninger om antallet af fattige⁹. Mandtallets lister er en tro kopi af folketællingslisterne, men det ser i en lang række tilfælde ud til, at hver familie har noteret oplysningerne om sig selv. Hvor dette er tilfældet (d. v. s. hvor skriften er forskellig for hver familie), mangler oplysninger om modtagelse af fattighjælp så godt som altid. Hvor det øjensynligt er husværten, der har ført listen, er det ikke nær så sjældent, oplysningen mangler. Det er for øvrigt også interessant at bemærke, hvor mange af de forladte koner, der betegner sig som enker.

Vil netop 1885 udvise specielle forhold, og hvilke? Ser man på fattigvæsenets udgifter for 1870–89, diagram 4 og bilagstabel 3, s. 447, vil det umiddelbart fremgå, at fattigvæsenets udgifter steg fra 1875 og toppede allerede 1878 for udgifterne til de »fremmede«, medens udgifterne til de »egne« først nåede deres maximum året efter – 1879. For de fremmede

Diagram 4. Århus fattigvæsens regnskab 1870–1889. Enkelte udvalgte poster.

A: konto III 2k2+3 B: konto III 2k2 C: konto III 2k3 D: konto III 2k4. Jfr. tabel 6.

var årene 1882–85 en udpræget bølgedal, inden udgifterne igen steg voldsomt. For de egne faldt udgifterne allerede markant 1880 til et leje, der ganske vist lå højere end i den første halvdel af 70erne, men som dog må tolkes som et udtryk for jævnt gode økonomiske forhold. For de egne spores en svag stigning i udgifterne allerede 1885. Det synes at svare ganske pænt til de økonomiske svingninger i meget grove træk¹⁰. Især lavkonjunktoren sidst i 70erne er tydelig. Man skal dog i almindelighed være varsom med at anvende fattigvæsenets udgifter som konjunkturmåler. For det første, fordi det på ingen måde er sikkert, at fattigvæsenets udgifter kan tages som mål for den eksisterende trang. For det andet synes fattigvæsenets udgifter først at stige nogen tid efter, at de dårlige tider er sat ind¹¹. Der var fra det offentliges side ikke gjort noget for at gøre fattigvæsenet tillokkende, og man får umiddelbart det indtryk, at fattigvæsenet har været den sidste udvej, folk har søgt. Således meddelte inspektøren for Århus fattigvæsen i sin beretning over 1884: »... mange har måttet ty til fattigvæsenet efter først at have bragt til lånekontorerne eller solgt alt, hvad de på nogen måde kunne undvære.«¹² Det fremgår også af samtidige breve fra almissesøgere, at denne fremgangsmåde har været den almindelige¹³. Det vil sige, at

skal man endelig anvende fattigvæsensudgifterne som konjunkturmåler, må man være opmærksom på, at kun særligt langvarige kriser gav markant udslag, alt afhængig af, hvor store ressourcer de eventuelle almisenydere havde tæret på. Spørgsmålet om ressourcer er sikkert en medvirkende årsag til, at udgifterne for de fremmede toppede et år inden udgifterne for de egne. Dels er det vel sandsynligt, at en stor del af dem ikke har haft mulighed for hjælp af omkringboende familie, dels har størstedelen af den private velgørenhed været lukket for dem. Store hjemkaldelser i 1878 kan også have været en medvirkende faktor.

De egne fattige: fordeling på køn og alder

I bilagstabel 4, s. 448, er vist en fordeling af de egne understøttede 1885, fordelt efter køn og alder. Fordelingen er foretaget efter *hovedpersoner*, således at gifte kvinder ikke er medtaget. Forladte kvinder er her som alle andre steder kodet som forhen gifte og indgår således under kvindelige hovedpersoner, en stilling de i realiteten, om end ikke efter loven, indtog.

Det fremgår umiddelbart, at antallet af understøttede kvinder var større end af mænd. Det kan ikke undre. Kvinders mulighed for alene at forsørge en familie må generelt antages at have været ringere end mænds. Mere interessant er det trods alt store antal understøttede mænd. Der er især tale om, under almindelige forhold, arbejdsdygtige mænd i de lidt ældre aldersklasser. Således er 51 % af mændene mellem 35 og 54 år, og 72 % er mellem 34 og 64 år. Samme tendens gør sig gældende hos kvinderne, omend mindre markant. Kvinderne tenderer mod en lidt højere alder end mændene. 37 % af kvinderne er over 60 år mod 30 % for mændene. Beregnes byens befolkning på samme måde (populationen 18–99 år = 100 %) træder tallene yderligere i relief. Af den mandlige befolkning i Århus over 18 år udgjorde gruppen 35–54 år 33 %, og gruppen 35–64 år 41 %. 8 % var over 60 år. Fordelingen er den samme for kvinder, men med en svag tendens til flere over 60 år¹⁴.

Disse tal synes at bekræfte Harald Jørgensens undersøgelse af fattigunderstøttede i Kolding i 80'erne, omend billedet her fremtræder noget mere nuanceret på grund af den finere opdeling, men tallene kan ikke umiddelbart sammenlignes, idet man åbenbart i Kolding har samlet alle understøttede uanset forsørgelsessted og understøttelsens længde i samme hovedbog¹⁵. Dette er ikke tilfældet i Århus, hvor der skelnes mellem egne og fremmede understøttede, og hvor igen de fremmede inddeles efter understøttelsens varighed. Dette må formodes at give en fordeling af »egne« og »ældre« præg, idet de udenbys forsørgelsesberettigede tenderer mod at være yngre.

Samme forbehold bør tages ved sammenligningen med aldersfordelingen for byen som helhed. Vi ved ikke, hvor stor en del af byens befolkning der var forsørgelsesberettiget i den, det kommer an på de indvandrede alder, civilstand, og om de indvandrede med børn.

Konklusion: mange mandlige hovedpersoner i de ældre arbejdsdygtige aldre.

De understøttedes civilstand og antal børn

I bilagstabellerne 5–8, s. 448–50, er vist de understøttedes fordeling efter variablene civilstand, antal børn og forsørgers alder. Det totale antal lemmer i understøttelsesprotokollen er 376, bestående af 155 mandlige og 221 kvindelige fattiglemmer (familieoverhoveder). Gennemgående er alle variable til stede for den enkelte, og da der således findes få uoplyste, er det forsvarligt i tabellerne at udelade disse, således at f. eks. en person med uoplyst alder, men måske med oplysning om antal børn *ikke* findes i bilagstabellerne 6–8. Man kan umiddelbart finde antallet af uoplyste ved at sammenholde sumtallene med de i bilagstabel 5 anførte.

Kun bilagstabel 5 viser den samlede population. Det er ikke fordi, der ingen uoplyste er med hensyn til civilstandsbetegnelse, men udelukkende fordi der i kodenøglen for denne variabel, i modsætning til de øvrige, ikke er nogen kode for uoplyst. For kvinderne har der ikke været noget problem: De kvindelige hovedpersoners civilstand er *altid* oplyst, medens mændene derimod betegnes ved deres *stilling*. Samtlige almisseyndere er imidlertid slået efter i det kommunale mandtal, og ved disse efterslag, hvor ca. 75 % med en rimelig sikkerhed kunne identificeres, er for disse civilstandsbetegnelsen i mandtallet anvendt. Endvidere viser mandtallet, at samtlige understøttede mænd med børn var gifte – man må vel formode, at eventuelt trængende enkemænd med børn har fået fjernet børnene i en pleje. Derfor er mandlige almisselemmer, der ikke er fundet i mandtallet, men om hvilke det i understøttelsesprotokollen fremgår, at de har børn, kodet som gifte. Tilbage bliver de 42 gifte mænd uden børn (bilagstabel 5). De fleste af dem kunne naturligvis identificeres gennem mandtallet, men det kan ikke afvises, at et par stykker måske burde være kodet som forhen gifte eller ugifte – især da størsteparten findes i aldersgruppen 60–69 (bilagstabel 7), men de er så få, at denne eventuelle fejl ikke vil kunne forrykke helhedsbilledet.

Civilstandsfordelingen af de 1885 understøttede »egne« fattige hovedpersoner var: (bilagstabel 5) 7 % ugifte, 37 % gifte og 56 % forhen gifte, se i øvrigt bilagstabel 5.

Tabel 7. Fordeling på civilstand 1885 af »egne« fattige i byen og mandtalsbefolkningen over 18 år.

	»Egne« fattige i byen	Mandtals
Ugift	4,8 %	33,3 %
Gift	54,0 %	58,2 %
Forhen gift	41,2 %	8,5 %

Civilstandsfordelingen af de egne fattige i byen er således markant forskellig fra civilstandsfordelingen af de fattige på fattiggården¹⁶. Det er imidlertid også muligt at sammenligne med civilstandsfordelingen for købstaden som helhed. For at gøre størrelserne sammenlignelige er det nødvendigt at fordoble antallet af gifte i bilagstabel 5, da mandtallets fordeling er på *personer*, ikke på hovedpersoner. Endvidere må i mandtallet alle under 18 år trækkes fra, fordi man fattigretsligt ikke kunne være hovedperson før det fyldte 18. år. Begge grupper indeholder derfor kun personer på 18 år og derover. På grundlag af dette får man følgende civilstandsfordeling som vist i tabel 7.

Tallene behøver næppe mange ord med på vejen: De fattige er stærkt underrepræsenteret blandt de ugifte og til gengæld overrepræsenteret blandt de forhen gifte. Nu ville det være ønskeligt, om de egne fattige kunne sammenlignes med de i byen forsørgelsesberettigede, som er den gruppe, de er rekrutteret fra, men dette er som tidligere nævnt ikke muligt. Problemet er, om tilvandringen af unge ugifte er så stor, at disse tilvandrede »fremmede« kan forrykke civilstandsfordelingen så meget i retning af en stor procentdel ugifte således, at civilstandsfordelingen blandt de i byen forsørgelsesberettigede i virkeligheden ligger tæt op ad denne fordeling blandt de egne fattige. Det er sandsynligt, at de unge tilflyttere *ikke* er i stand til at forskyde civilstandsfordelingen så markant. Tilvandringen synes som tidligere anført at komme fra alle aldersgrupper¹⁷. Dette bekræftes indirekte af fattiginspektøren, der i 1887 kom med nogle betragtninger om tilvandringen til Århus. Det drejer sig selvklart kun om de tilvandringsgrupper, han kom i kontakt med. Disse var tilvandrede arbejdsmænd fra landdistrikterne og enker, som søgte til byen, fordi beskæftigelsesmulighederne var større¹⁸. Sammenholdes dette med bilagstabel 10, som viser, at 79 % af de i Århus understøttede er født uden for Århus, kunne det tænkes, at mange af disse enker for en årrække fægtede sig igennem, og så efter at have erhvervet forsørgelsesret måske faldt fattigvæsenet til byrde. Under alle om-

Da *Andersimand Anders Jensen*
 formentlig hjemmehørende i *Linnærup Sogn*
 er antruffen heri Staden uden Erhverv og Subsistensmidler og Legiti-
 mationspapirer, afleveres han herved til Fattigvæsenet.

Aarhus Politistation, den *27. Mars* 188*6*.

Pind
9/4 44.

Møller
 Politiaassistent.

Aarhus Fattigvæsen.

Her ses en standardskrivelse, som blev anvendt af politiet ved indlevering af subsistensløse på Århus fattiggård.

stændigheder viser civilstandsfordelingen blandt de »egne« fattige klart, at den enligt stillede kvinde i særlig grad var socialt sårbar.

Børn

Som det fremgår af bilagstabel 5, er det største antal familier uden ukonfirmerede børn (46 %), og de børnerige familier er få. Blandt de barnløse familier tæller de forhen gifte stærkest, men det bemærkes også, at størsteparten af de få ugifte er uden børn. Det betyder dog ikke, at man kan konkludere, at de fattige havde færre børn end befolkningen som helhed.

Ganske vist synes Th. Sørensens undersøgelser over børnedødeligheden i Danmark 1820–79 at have godtgjort, at to forhold karakteriserer denne. 1) at børnedødeligheden vokser med urbaniseringen, 2) at dog overalt arbejderklassens børn havde en højere dødelighed – forhold, der sikkert også

gør sig gældende netop her i de laveste lag¹⁹. Ifølge stadslæggen led børnene i de fattige familier stor nød²⁰, og særhjælp i form af ligkiste og ligklæder til et barn forekommer hyppigt i fattigvæsenets regnskaber. Dette *kan* være noget af forklaringen på, at antallet af børn er moderat, men elementære statistiske forhold må nok også tages i betragtning. Kvindens fertilitetsperiode ligger normalt mellem 18–45 år, og i denne periode skal børnene sættes i verden. Starttidspunktet afhænger ofte af tidspunktet for indgåelse af ægteskab. Det vil sædvanligvis tage en del år at opnå en stor børneflok under 14 år, og maximum antal børn kan kun holdes en kort årrække, inden de ældste vil være konfirmerede og således glide ud af fattigvæsenets annaler.

Gennemsnitsalderen for indgåelse af ægteskab var faldende i det 19. århundredes Danmark. Den lå for mænd omkring 30 år og for kvinder omkring 27 år. Aldersforskellen på 3 år er konstant århundredet igennem²¹. Det vil sige, at maksimum antal børn kan forventes inden for de første 14 år af ægteskabet – til kvindens 41. år og mandens 44. år, og at maksimum kun kan holdes i meget få år. Ser man på bilagstabel 7, bemærker man imidlertid, at det største antal børn findes i familier, hvor forsørgerens alder er mellem 35 og 44 år. Det kan naturligvis skyldes, at man allerede er inde i industrisamfundets fertilitetsmønster, hvor kvinden tidligere holder op med at få børn, men mere sandsynligt er det vel, at det skal forklares ved, at tidspunktet for indgåelse af ægteskab for disse familier ligger før landsgennemsnittet. Det var et problem, man var klar over i samtiden, hvilket ses af undersøgelsen over arbejderens økonomiske vilkår i 1872. Det lykkedes dér at påvise, at arbejderne hyppigere end andre samfundsgupper indgik ægteskab inden det 30. år²². Det er et tilbagevendende punkt i mange betragtninger om arbejderklassens kår, at mange problemer henføres til at arbejderne mangler økonomisk rygdækning, fordi de gifter sig for tidligt uden noget at sætte bo for. Tabellen indbyder ellers ikke til mange bemærkninger. Med et faldende antal børn spredtes fordelingen over flere aldersklasser, og det er især ældre ægtepar, der er uden børn.

Bilagstabel 8 viser antallet af børn hos de forhen gifte. Også her er der tale om et faldende antal familier, efterhånden som børneflokken vokser. Det er karakteristisk, at over halvdelen er barnløse ældre kvinder. Fordelingen af børn ligner fordelingen i bilagstabel 7. Problemet med de mange forhen gifte har tidligere været berørt. En undersøgelse fra 1884 viser, at arbejderne i provinsbyerne i alle aldersklasser havde en højere dødelighed end andre samfundsklasser. Dette gjaldt både for mænd og kvinder, men forholdet var især markant for mændenes vedkommende²³. Man kan ud fra stillingsbetegnelserne i understøttelsesprotokollen se, at størstedelen af

enkernes mænd var arbejdsmænd. Nu er der i tabellen også andre end enker – fraskilte og forladte kvinder. Det er imidlertid ud fra den ovennævnte undersøgelse rimeligt at slutte, at netop arbejderklassen udviste mange enker, og dette kan forklare, at det store antal fattigunderstøttede enker delvis skyldes den erhvervsmæssige sammensætning af de fattigunderstøttede. Det store antal enker må snarere ses som et udtryk for den usikre økonomiske stilling, mange af disse havde, og det åbenbart uanset om de havde børn eller ikke.

Skal man konkludere det foregående kort, synes tallene intet at vise om, i hvor mange tilfælde en stor børneflok har været den væsentligste årsag til trang. Væsentlige årsager til, at man ud fra tallene vanskeligt kan slutte om, hvorvidt trangsårsagen synes at have været mange børn, er, at tallene kun dækker et enkelt år, og at man derfor ikke ved, hvor længe den enkelte familie har fået hjælp, og ej heller ved, hvor mange børn de tidligere har haft. Det er karakteristisk, at meget få af de ugifte har børn, medens netop disse få unge mellem 18–19 år med børn er de eneste i denne aldersgruppe, der understøttes. Endvidere tyder tallene som sagt på de enlige kvinders vanskelige sociale stilling både med og uden børn.

De understøttedes erhverv

Erhvervsfordelingen i bilagstabel 9 s. 450 viser klart, at de fattigunderstøttede i overvældende grad rekrutteredes fra arbejderklassen. Halvdelen af mændene betegnes direkte som arbejdsmænd, og 37 % er sammenfattet i gruppen »andre arbejdere«. Inddelingen er måske nok lidt grov i betragtning af, at erhvervsoplysningerne er lige så præcise som ved en folketælling, men det vil ikke tjene noget formål i denne sammenhæng at begynde at undersøge, hvor mange blandt »andre arbejdere«, der var faglærte, og hvor mange ikke. Desuden viste efterslagene i mandtallet, at mange vaklede mellem at opgive deres profession, og hvad de for tiden beskæftigede sig med. Væsentligst i denne sammenhæng er, at de fleste kan anbringes i den brede gruppering, der i samtiden gik under betegnelsen »arbejderklassen«. Gruppen »andre« omfatter småhandlende, mestre, kolportører og såmænd også enkelte akademikere.

Det er karakteristisk, at så få kvinder opgav deres stilling. De, der direkte i mandtallet karakteriserede sig selv som arbejdersker, er sat parallelt med arbejdsmænd, medens gruppen andre arbejdere især omfatter koner, der vaskede eller syede for folk. Byen havde kun få industrielle anlæg, hvor kvindelig arbejdskraft beskæftigedes, og der har næppe været mange andre muligheder for erhverv end de traditionelt kvindelige: vask og rengø-

ring. Hjemmesyningens tid var så småt begyndt, men det betød en stor investering for en lille enke at skaffe sig en symaskine²⁴.

Fødested – forsørgelsessted

Forsørgelsesberettiget i en by eller et sogn blev man som nævnt ved enten at være født dér eller ved uafbrudt i 5 år uden modtagelse af fattighjælp at have boet dér. Bilagstabel 10 s. 451 viser den understøttede befolknings fordeling efter alder og fødested. Da man først efter sit fyldte 18. år kunne begynde at erhverve selvstændigt nyt forsørgelsessted, er det naturligt, at indtil 24 år er ingen født uden for Århus. Derefter er det imidlertid påfaldende, at i alle aldersgrupper er der flere understøttede født uden for Århus end i Århus. Det samlede billede bliver, at 19,4 % er født i Århus, medens 79,0 % er født uden for købstaden. Muligvis skyldes det blot, at Århus radikalt afviger fra landsgennemsnittet i forholdet mellem den del af befolkningen, der er født på stedet og den del, der er kommet tilvandrende – Århus havde jo en stor tilvandring – men det kan der ikke oplyses noget om. Fristende ville det imidlertid være at tolke det derhen, at en lang række tilflyttere har gjort deres yderste for at undgå fattigvæsenet, indtil de har vundet forsørgelsesret i byen, men at de måske stadig stod svagt funderet økonomisk på grund af mangel på familie og gammel bekendtskabskreds, således at de var mere sårbare i krisesituationer.

Understøttelsens art og omfang

Efter at det er forsøgt at tegne et rids af, *hvem* de fattige i Århus var, skal følgende afsnit beskæftige sig med arten og omfanget af den hjælp, der blev disse fattige til del fra det offentlige side i 1885.

Understøttelsen kan efter art deles op i en række hovedgrupper.

A. Pengeunderstøttelser

Den vigtigste af disse var *huslejestøtten*. Den betaltes normalt kvartalsvis, men der er også eksempler på en månedlig udbetaling. Desuden kunne der uddeles *pengehjælp til underhold*. Denne udbetaling skete normalt ugentligt. Ud over disse to gentagne former for pengehjælp blev der ydet en særhjælp, som enten kunne være kontant eller ydes som naturaliehjælp i form af ligkiste, konfirmationstøj, træsko o.l. Desuden blev der ydet *penge til medicin*, en ydelse, der opregnes særskilt i understøttelsesprotokollen. Også denne hjælp ligger sikkert på grænsen til naturaliehjælpen ud fra den synsvinkel, at den fattige næppe har fået udleveret pengene, men medicinen fra et apotek, som så har sendt regningen til fattigvæsenet.

B. *Naturalieunderstøttelser*

Fattigvæsenet stod imidlertid også som direkte leverandør af naturalier til de fattige. For den enkelte fattige har forskellen næppe været stor fra de naturalier, han modtog foranlediget af, at regningen fra forretningen blev sendt til fattigvæsenet i stedet for til ham selv, men for fattigvæsenet bestod forskellen i, at pengeunderstøttelserne skulle fattiginspektøren aflægge regnskab for, mens de understøttelser til byen, der direkte fra fattigvæsenet blev uddelt, som naturalier ikke udskilles fra de mængder, der tildeles de fattige på fattiggården og således går ind i fattiggårdens regnskab.

Den vigtigste naturalieydelse var *rugbrød*. Rugbrød à 7 pd. uddeltes ugentligt til mange familier. De blev tilvejebragt ved licitationer hvert kvartal, et system, der medførte flere klager over brødets kvalitet ²⁵. For hver måned blev det opgjort, hvor meget brød den enkelte familie havde modtaget, og ved årets udgang omregnet i penge efter en fast skala. *Brændsel* bestående af kul, som oftest udleveret med $\frac{1}{2}$ td. ad gangen, udleveredes til en del færre. Udlevering foregik naturligvis kun i vinterhalvåret og omregnedes som brødet til penge ved årets udgang. Kun meget få personer fik *middagsmad*. Den udleveredes fra køkkenet på fattiggården og har vel været samme kost som den, der tilflød lemmerne. Byrådet var i modsætning til stadslægen af den opfattelse, at udlevering af middagsmad hørte under den private velgørenhed, hvorfor lægens bønner ved ombygningen af fattiggården om en større køkkenkapacitet med dette for øje ikke var blevet hørt ²⁶.

I det følgende vil den udbetalte hjælp blive sat i forhold til familiestørrelser og forsørgers civilstand for om muligt ad denne vej at kunne fastlægge nogle hovedtræk af uddelingspraksis. En væsentlig hindring for at nå til nogenlunde sikre resultater er manglende oplysninger om, hvor stor indtjening, den understøttede havde ved siden af.

Understøttelsesbeløbene er i de følgende bilagstabeller de beløb, fattigvæsenet opgiver i understøttelsesprotokollen med deres omregning fra naturalieydelse. For de enkelte grupper af understøttelse er årsbeløbet anvendt, og der er ikke rettet i understøttelsesprotokollens summationer, end ikke hvor disse er forkert regnet sammen. Da det ved sammenligning er ret væsentligt, om hjælpen dækker hele året eller blot nogle måneder, er det for de enkelte understøttelsesarter opgjort hvor mange måneder hjælpen omfatter. Ud fra disse oplysninger er lavet to sæt bilagstabeller.

- 1) bilagstabeller med den *aktuelle* understøttelse,
- 2) bilagstabeller, hvor den regelmæssigt tilbagevendende støtte er beregnet op på *årsbasis*.

Det drejer sig om husleje, penge til underhold, brød, kul (sidste dog kun med en faktor på $\frac{5}{12}$, da kul sjældent ydes over 5 måneder). Beregningsmetoden har ikke kunnet anvendes ved de ekstraordinære ydelser som sær-

hjælp og medicin, hvor det ville give et noget forvrænget billede at regne dem op på årsbasis. Disse ydelser er derfor helt udeladt i årsbasistabellerne, hvilket må holdes for øje, når disse sammenlignes med de aktuelle understøttelser. Systemet har i sig selv en lille fejlmargen, idet mange understøttelser udbetaltes ugevis, og årsbeløbet kan ved denne omregningsmetode blive en smule mindre, end det egentlig skulle have været. Den væsentligste indvending mod metoden må vel være, at den ikke åbner mulighed for at skelne mellem sæsonunderstøttelse og til- og afgang i årets løb, et spørgsmål, der tages op senere.

Understøttelsernes omfang

Bilagstabel 11 s. 451 viser størrelsen af den aktuelle støtte, som blev tildelt Århus' egne fattige i året 1885. Tallene indbefatter *alle* ydelser til den enkelte, også naturalieydelse, som fattigvæsenet selv har omregnet efter en standardskala, som i det mindste har været den samme for årene 1884 og 1885²⁷. Omregningsprisen for rugbrød – den vigtigste naturalieydelse – var 20,00 kr. for et 7 pundes rugbrød, leveret hver uge i et helt år, 40,00 kr. for 2 rugbrød o. s. v. Medens årsprisen var den samme disse to år, var omregningsprisen for det enkelte brød forskellig. Således omregnedes 1884 ét rugbrød til 42 øre og 1885 til 35 øre²⁸. 1884-prisen giver regnet op på årsbasis 21,84 kr., 1885-prisen giver efter samme beregningsmetode 18,20 kr., og der var for den fattige således kun i 1884 en fordel ved at være årsabonnent. Hvorfor man har anvendt disse omregningstal fremgår intet sted, men det må vel formodes, at man har foretrukket at fastholde de runde tal ved årsberegningen af regnetekniske grunde, medens man, hvor leverancen var af kortere varighed, har lagt prisen i nærmere overensstemmelse med licitationsprisen²⁹. Licitationsprisen for et rugbrød på 7 pd. var 1884 39 øre i gennemsnit for hele året. Licitationspriserne for 1885 er ikke trykt; det er derimod 1886 licitationspriserne, hvor et rugbrød kostede 33 øre. Er dette prisfald slået igennem allerede 1885, kan det måske forklare prissvingningerne på enkelte brød³⁰. Givet er det imidlertid, at rugbrødspriserne i byens butikker var højere end fattigvæsenets pris. Et 8 pds. rugbrød synes at have kostet 50–52 øre³¹, og det nystartede forbrugsforeningsbageri, der så det som sin opgave at sælge sundt og billigt rugbrød, solgte i november 1884 et 8 pds. rugbrød for 46 øre³². Omregnet ud fra helårsprisen ville 8 pd. rugbrød fra fattigvæsenet koste 44 øre. På grund af den lavere pris på brød efter fattigvæsenets omregning i forhold til priser i byen burde understøttelserne regnes lidt højere, end de aktuelle tal i bilagstabel 11 viser.

I Ugen fra den 7de October til den 13de October 1877,
er af Undertegnede leveret til Syge- og Ekstrapleie Følgende:

	Udgiftens Beløb.	
	R.	Ert.
23 $\frac{1}{2}$ Pd. Smør, hvoraf 47 Personer erholdet $\frac{1}{2}$ Pd. hver.		
7 $\frac{1}{2}$ lb. Smør og 31. Personer $\frac{1}{2}$ Pd. hver.		
Pd. Fidt, hvoraf Personer erholde $\frac{1}{2}$ Pd. hver,		
og Personer $\frac{1}{4}$ Pd. hver.		
31 $\frac{1}{4}$ Pd. Smør $\frac{1}{2}$ Ere pr. Pd.	31	25
Pd. Fidt $\frac{1}{2}$ Ere pr. Pd.		
For Svind ved at uddeje samme i smaa Portioner	"	83.
Summa	32	8
<i>Søndag den 7de October 1877, 31 Syge the a 4</i>	1	24
<i>Mandag d 8de D. 33 Ugtensværlen a 15 4 24 a 4</i>	6	14
<i>Tirsdag d 9de D. 2 Pita " 31 a 4</i>	1	54
<i>Onsdag d 10de D. " " 24 a 4</i>	1	8
<i>Torsdag d 11de D. 26 Ugtensværlen B 24 a 4</i>	4	86
<i>Freitag d 12de D. 25 Pita 23 a 4</i>	4	64
<i>Lørdag d 13de D. 2 Pita 26</i>	1	34
<i>Lørdag d 10de October 1877, 53 Syge Suffer a</i>	2	12
<i>Lørdag d 11de October 14 og Mine Løngs 7 Syge a</i>	"	84
<i>Lørdag d 12de October 30 Syge til 6. Konfirmeri 3 Dage a</i>	1	20
	57	8

Der blev holdt nøje regnkab med, hvad der gik ud gennem Forsorgsanstaltens køkken. Her er en side fra protokol over syge- og ekstrapleje i ugen 7. til 13. oktober 1877. »Ostermadder«, kaffe og the dominerer.

Kun 346 af de 376 der var noteret i understøttelsesprotokollen modtog understøttelse fra det offentlige fattigvæsen i Århus. Det må bemærkes, at de tal, der behandles, er små, og at lave procenttal derfor bør behandles med varsomhed, men for at lette overblikket gives i bilagstabel 12 s. 452 de samme tal som procenter. Desuden er der foretaget en kumulation af disse procenttal, som afslører det væsentligste ved procentfordelingen, nemlig de meget lave understøttelser. Af samtlige understøttede modtog knap halvdelen under 60 kr. i samlet støtte i året 1885, og 3/4 fik under 100 kr. i støtte. Det må siges at være en ringe løn for sine borgerlige rettigheder. Der vil senere blive gjort forsøg på at sammenholde fattigunderstøttelsernes størrelse med de generelle leveomkostninger, men det kan på forhånd fastslås, at så lave understøttelser kun kan have været et supplement til anden indtægt. Under én procent fik en hjælp på mellem 300 og 450 kr. om året.

Ser man på fordelingen af hjælpens størrelse efter civilstand, er det karakteristisk, at de ugifte får de laveste beløb³³, og at de få store beløb tildeles forhen gifte, som især er kvinder. Der er en svag tendens til, at denne gruppe får større understøttelser end gruppen med mandlig forsørger, men billedet sløres ved, at en del kvinder havde fribolig i nogle legatboliger under fattigvæsenet, hvilket ikke regnedes som fattighjælp, og at 6 enker med børn boede i en enkebod i Klostergade. Sidstnævnte regnedes som fattighjælp, men værdien af boligen indregnedes ikke på vedkommendes »konto«³⁴.

Hvad betinger nu variationen i hjælpens størrelse? Dette meget væsentlige spørgsmål kan næppe besvares tilfredsstillende, fordi trangsårsagen ikke nævnes i de fleste tilfælde i understøttelsesprotokollen. En af årsagerne kunne være familiestørrelsen, og til belysning af dette er bilagstabel 13 s. 453 lavet. Hjælpens størrelse er dér fordelt efter familiestørrelse med henholdsvis mandligt og kvindeligt overhoved, således at en familie med mandligt overhoved med ét barn er 3 personer, medens 3 personer for en familie med kvindeligt overhoved er en 2-barnsfamilie. Der er som rimeligt et vist forhold mellem støttens størrelse og familiestørrelsen, men billedet er ikke klart. Dels er antallet af undersøgte personer i underkanten af at kunne tåle en så fin opdeling, og dels gør især for familier med mandligt overhoved den variabel, der kunne kaldes mandens indtjening, sikkert billedet uklart. Det eneste klare, tabellen viser, er, at meget få enlige støttes med over 100 kr. om året. For kvindernes vedkommende er billedet lidt klarere. Også her modtager de enlige små beløb, medens de større beløb overvejende gives til kvinder med mange børn. Helhedsbilledet bliver det samme som ved foregående tabel: at kvinder gennemgående modtager større beløb end mændene. Se tabel 8.

Tabel 8. Den ydede understøttelse (aktuel støtte) fordelt efter størrelse og familieoverhoved (Århus »egne« fattige 1885).

	Fam. m.-mandl. overh.	Fam. m. kvdl. overh.
Kr.	%	%
0-59	43,3	45,7
60- 79	18,2	21,2
80-149	27,3	13,3
over 150	11,2	19,7
	100	100

Kvinderne placerede sig således i yderpunkterne. De små beløb kan dels forklares ved, at langt flere kvinder end mænd var enlige, og dels modtog mange af dem fribolig.

De foregående tabeller er udregnet efter den *aktuelle* støtte, den enkelte fik i 1885 uden hensyn til understøttelsesperiodens længde. Dette kan muligvis fortælle billedet, og for at se om det er tilfældet, er beregningen i bilagstabel 14 foretaget på helårsbasis efter den tidligere nævnte metode. Medicin og særhjælp er som nævnt ikke medregnet, hvorfor de 22, der udelukkende modtog disse former for hjælp, ikke er med i tabellen.

Selvom man bør tage i betragtning, at totaltallene bliver noget formindsket, fordi disse poster mangler, er det dog væsentligt, at den maksimale ydelse til en familie med mandligt overhoved stadig ligger under 350 kr., og at omregnen til årsbasis giver meget få ekstra i grupperne med de store understøttelser. For kvindernes vedkommende er dette endnu mere udtalt. Maksimalstøttebeløbet ligger her stadig under 450 kr., og der er meget få forskydninger i de øverste grupper. Bilagstabel 15 er bilagstabel 14's tal omregnet til % og kumuleret %, og den viser, at efter omregningen til årsbasis modtager langt færre de lave beløb. Det skyldes dels de kortvarige under-

Tabel 9. Fordeling af den beregnede årsstøtte efter størrelse og familieoverhoved (Århus »egne« fattige 1885).

	Fam. m. mandl. overh.	Fam. m. kvdl. overh.
Kr.	%	%
0- 59	28,4	39,7
60- 79	22,6	21,4
80-149	32,0	17,1
over 150	16,9	21,9
	100	100

Tabel 10. Den ydede understøttelse og beregnet årsstøtte fordelt på størrelse og familieoverhoved (Århus »egne« fattige 1885).

Kr.	Antal fam. m. mandl. overh.		Antal fam. m. kvdl. overh.	
	aktuel st.	St. årsbasis	aktuel st.	St. årsbasis
0- 59	62	39	93	74
60- 79	26	31	43	40
80-149	39	44	27	32
over 150	16	23	40	41

støttelser, der her får en højere værdi, dels at mange af de små beløb var ren medicinhjælp, som her glider ud. Dette gælder især for flere kvinder med fribolig i legatboligerne.

Sammenholdt med fordelingen ud fra de aktuelle støttebeløb viser den en stigning i de større støttebeløbs andel på bekostning af de mindre. Der er imidlertid her tale om, at totaltallet i grundlaget for fordelingerne er forskelligt, og det er derfor væsentligt at se, om der virkelig er sket nogen større forskydning i antallet af understøttede i de forskellige grupper. Dette vises i tabel 10, men der bør tages det forbehold, at udtagelsen af medicinalhjælpen og særhjælpen især i de lave grupper ikke gør tallene sammenlignelige.

For kvindernes vedkommende medfører omregningen til årsbasis ingen væsentlige ændringer for antallet, der modtager større støttebeløb. Derimod medfører årsbasisomregningen for mændenes vedkommende en vækst i antallet, der modtager større støttebeløb. Dette kunne tyde på, at mændene i færre tilfælde end kvinderne har modtaget helårsstøtte, men det siger naturligvis intet om, hvorvidt der er tale om en i højere grad sæsonvarieret fast støtte til mændene, således at de har modtaget støtte i vinterhalvåret og selv har klaret sig i sommersæsonen. Det er et spørgsmål, der senere vil blive taget stilling til.

Støtteformer

De væsentligste støtteformer var huslejestøtte og pengestøtte.

Langt den almindeligste støtteform var huslejhjælp, og kun i 1/3 af tilfældene gik man så vidt at yde en kombineret hjælp. Relativt mange kvinder modtog ren pengehjælp; disse var sikkert for en del beboere af de af fattigvæsenet bestyrede friboliger.

Bilagstabel 16, s. 456, der viser *huslejestøtten* (på årsbasis), afslører, at den almindeligste huslejhjælp var 10 eller 15 kr. kvartalet. 20 kr. kvartalet var

heller ikke ualmindeligt, men huslejestøtte over 100 kr. om året forekom kun i få tilfælde. Det er vanskeligt at sige, om disse beløb har kunnet dække huslejen. Fattiginspektøren nævner i sin beretning for 1884, at tilflytningspresset har øget efterspørgslen og dermed prisen på små lejligheder, således at en kvistlejlighed på ét værelse med køkken i flere tilfælde skulle være steget til 120 kr. årligt³⁵. Der findes i modsætning til København ingen samtidig statistik over huslejeniveauet i Århus, og forskellene mellem København og Århus gør det for farligt at parallellisere ud fra de københavnske oplysninger³⁶. Ud fra de få angivelser af huslejepriser, der findes i fattigvæsenets korrespondancejournaler, må det nok antages, at en bolig af ringeste kvalitet i heldige tilfælde kunne opdrives til 60–80 kr. årligt, medens en lille 2-værelses lejlighed synes at have kostet omkring 120 kr. årligt³⁷.

Medens der med hensyn til huslejestøtten overhovedet ikke kan påvises nogen tendens til at fordele denne efter antallet af børn, er der en svag tendens til, at de store beløb af *kombineret husleje og pengehjælp* (bilagstabel 17) især ydes enlige kvinder med mange børn. Tallene er imidlertid for små til at sige noget sikkert. Dog bør det bemærkes, at det maksimale beløb til husleje og penge ikke overstiger 300 kr., og at det hyppigst ligger mellem 100 og 200 kr.

Ren pengehjælp ydes kun i få tilfælde (bilagstabel 18). Det hyppigste synes at være en ugehjælp på 1 kr. (50–59 kr. årlig) og 2 kr. (100–149 kr. årlig). Det største beløb – en ugehjælp på 4 kr. – ydes kun en enkelt kvinde med 5 børn, der tillige har bolig i fattigvæsenets enkebod i Klostergade.

Kort sammenfattet bliver de hovedoplysninger, som fremkommer ved anvendelsen af understøttelsesprotokollen som kilde disse:

Der er en overvægt af fattigunderstøttede kvinder i forhold til mænd, men dog et bemærkelsesværdigt stort antal understøttede mænd i de ældre arbejdsdygtige aldersklasser. I modsætning til fattiggårdens klientel er meget få ugifte, og i forhold til civilstandssammensætningen i byen er der en overvægt af forhen gifte. Antallet af børn er ikke overvældende, men det ringe antal *kan* tilskrives de ret høje aldre hos de understøttede. Om årsag til trang kan generelt intet siges, men bemærkelsesværdige er de ringe støttebeløb, der dog tenderer mod at være noget højere til familier med kvindelig forsørger end med mandlig. Til gengæld viser omregningen til årsbasis, at en større del af de mandlige end af de kvindelige modtagere kun synes at have modtaget støtte for en del af året. Det fremgår, at huslejestøtte er den hyppigste form for støtte, og at der i de fleste tilfælde kun kan være tale om et supplement til huslejen. Den centrale gruppe fattige må kaldes dem, der modtager både penge og husleje (og normalt også de andre former for

hjælp: brød, kul). De udgør kun 25 % af samtlige understøttede. I alt er det under halvdelen, der modtager ugehjælp i form af penge.

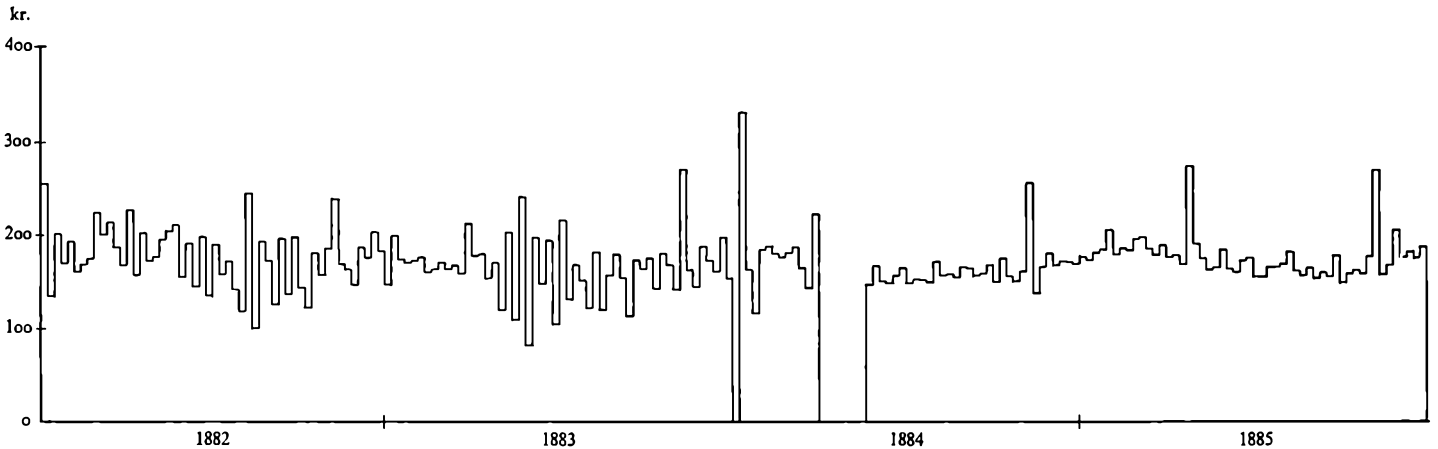
Det væsentligste problem ved fattiggruppen er, hvorvidt man kan udskille et egentligt proletariat – i denne forbindelse forstået som langvarigt helårsunderstøttede – eller om der hovedsagelig er tale om tilfældige understøttelser i korte perioder.

Noget klart kan materialet ikke give, men flere ting tyder på, at der må have været en ret væsentlig fast kerne af fattige. Især fordi man overhovedet har fundet det praktisk at arbejde med nummersystem³⁰. Hvert fattiglem havde et fast nummer, der fulgte ham fra protokol til protokol, og nye tilkomne fattige fik ledige numre i protokollen. Dette system ville næppe have været særlig hensigtsmæssigt, hvis der havde været et stort gennemtræk. Det er vanskeligt at sige klart, hvorledes gennemtrækket har været ud fra det kildemateriale, der her er blevet anvendt, fordi det strækker sig over så kort tid. Sidst på året 1884 blev der for første gang i henhold til det nye reglement lavet en forsørgelsesplan for året 1885. Denne plan indeholder 316 numre, og sammenholdes den med understøttelsesprotokollen, kommer der i 1885 60 nye almisselemmer ind, som ikke findes på forsørgelsesplanen. Det er en forøgelse på 19 %. Til gengæld modtog 30 af forsørgelsesplanens 316 slet ikke støtte i 1885 (nogle dog i 1886). Selv om man således har en ret høj udskiftning, holder dog for 3/4 af de fattige fattigvæsenets antagelse om deres behov for hjælp stik, og der har for de flestes vedkommende været tale om helårsstøtte. Hvor stabil denne kerne har været, er ikke til at afgøre. Fattigvæsensinspektøren nævner, at de væsentligste støttegrupper var gamle, svagelige folk og enker med mange børn³⁰. Som tidligere anført, fylder disse grupper ikke voldsomt op blandt de fattigunderstøttede, men det er nok her, man skal se efter de faste, langvarigt understøttede. Hvor længe de var under fattigforsorg vides som sagt ikke, men for den første gruppe var døden en naturlig udgang af deres afhængighedsforhold til fattigvæsenet, og den anden gruppe var vel også kun under fattigvæsenet i en vis årrække, fordi børnene efterhånden blev voksne.

Meget tyder dog på, at så længe den fattige var under offentlig forsorg, var der overvejende tale om en regelmæssig hjælp uden nævneværdig sæsonsvingning. Det er det generelle indtryk, som støttes ved, at både huslejeunderstøttelserne og pengehjælpen ligger jævnt året igennem. Huslejestøtten udbetales efter en fast liste, som man reviderede før udbetalingerne – igen et stykke arbejde, der ville have været tidsspilde, hvis det ikke var en nogenlunde fast gruppe⁴⁰.

For ugehjælpen findes der i kildematerialet oplysninger om det samlede ugentlige beløb, der udbetaltes de egne fattige til underhold⁴¹. Disse oplys-

Diagram 5. Ugehjælp til 'egne' fattige i Århus 1882-1885.

Kilde: Kassebog 1882-84, ugeberetning 1884-88.

ninger dækker hele perioden 1880–85, dog med et hul fra 31. marts 1884 til 27. maj 1884 ved omordningen af fattigvæsenet. Da formålet med indsamlingen af disse tal her kun har været at få et billede over sæsonsvingningen, er kun tallene 1882–85 samlet. Disse er indtegnet på diagram 5. Med meget god vilje kan man tale om en sæsonvariation, således at udbetalingerne er mindre om sommeren end om vinteren, men det er en lidet iøjnefaldende svingning. Man må imidlertid huske på, at netop mellem de pengeunderstøttede, som var under halvdelen af de fattigunderstøttede, kan man vente at finde den gruppe, som i særlig grad har trængt til hjælp. Desuden har det sikkert indvirket på sammensætningen af netop dette års fattige, at disse år ikke er kriseår med særlig høj ledighed. Kildematerialet kan således ikke bære en altfor kraftig påstand om et fast proletariat, men flere småting peger i retning af, at det har eksisteret.

Kilderne til oplysning om *årsagerne til modtagelse af fattighjælp* er spinkle. Når trangen én gang var konstateret og accepteret, var man ikke særlig interesseret i den mere. En del modtog hjælp, fordi deres erhvervsevne var væsentlig nedsat på grund af alvorlige defekter og sygdom. Af de i 1884 understøttede nævnes i 44 tilfælde defekter og svagelighed som årsag⁴². Desuden har en del enker med børn fået understøttelse, fordi de ikke har magtet at tjene penge nok til familiens underhold. Tilbage bliver imidlertid en ret stor gruppe midaldrende mænd, hvor defekter ikke anføres som grund. Det er især blandt disse, at de rene regelmæssige huslejeunderstøttelser er udbredt. Der siges ikke noget om, hvorfor netop denne gruppe ikke kunne klare sig uden tilskud fra fattigvæsenet. Samtiden ville sikkert med det samme primært have anført drikfældigheden som en hovedårsag, men på dette punkt havde mange en splint af troldspejlet i øjet.

Uden at synspunktet kan belægges med stærke argumenter, er der dog grund til at betragte denne gruppe som et offer for det kapitalistiske system – eller måske snarere den liberalistiske opfattelse af arbejdsmarkedet, der stadig var den fremherskende. Byen var en tilflytterby, og arbejdsmulighederne synes at have tiltrukket mange unge mænd fra de omliggende landdistrikter. Da udbuddet af ung arbejdskraft var stort, blev de ældre arbejdere uden særlige færdigheder skubbet ud, og man må antage, at de har måttet klare sig med forskelligt. Antagelsen støtter sig bl. a. på et åbent brev i Demokraten nov. 1884, der opfordrer arbejdsgiverne i Århus til at give arbejdet til de i Århus hjemmehørende arbejdere, der fortrinsvis var gift, i stedet for til unge, fremmede arbejdere, der især var ugifte⁴³. Sagen følges kort tid senere op af et læserbrev, der anklager Hans Broge og Co. for at antage mange udenbys arbejdere⁴⁴. Nu var Hans Broge aldeles ikke vellidt i Demokratens spalter, og der *kan* i begge tilfælde ligge et rent politisk mo-

tiv bag brevene i et forsøg på at fremstille arbejdsgiverne som dårlige lokalpatrioter, men det er tankevækkende, at Jørgen Pedersen nævner 2 eksempler andre steder i landet på, at denne taktik fra arbejdsgiverne blev fulgt. Det ene drejer sig om en muremester i Kolding, som hvert år antog et nyt hold håndlangere af yngre mænd fra landet. Det andet fra Ålborg juni 1887 er analogt med det åbne brev fra Århus⁴⁵. Tilfældet med muremesteren i Kolding bekræfter, at denne praksis fandt sted, og på baggrund af dette er det rimeligt at antage, at der også ligger et reelt problem bag de to andre henvendelser.

En sådan klasse af løse arbejdsmænd må have haft en højst usikker tilværelse. Det er vigtigt at huske på, at denne klasse meget få steder fandt sympati for sin situation – idet det kun ganske langsomt syntes at dæmre for offentligheden, at ledighed ikke behøvede at være en selvskabt plage for den enkelte. Som det fremgår senere, var størstedelen af de private velgørende kanaler hermetisk lukket for denne gruppe. Tilbage blev selvhjælpen i form af sygekasse, men disse krævede et fast kontingent og gav ingen særlig henstand, og i tilfælde af, at det var raske, ledige mænd, var de heller ikke til nogen nytte. Arbejdsløsheds-kasser fandtes ikke. Sidste udvej blev, foruden fattiggården, tiggeri og pantsætning af de få værdigenstande, familien ejede. Det sidste var en dyr spøg, idet pantelånerkontorerne ofte tog en rente på 50–60 % – det hjalp med til at føre familien ind i fattigdommens farlige nedadgående spiral –: manglende mad, dårlige klæder, ringe bolig, der gav øget sygelighed og ringe arbejdsevne⁴⁶.

Protokollen over de »egne« fattige fortæller ikke den slags historier, men de findes mange steder i korrespondancejournalerne, og der er ingen grund til at tro, at forholdene ikke har været de samme for mange af de »egne« fattige, også selv om kilderne på dette punkt er tavse.

Århus' »egne« fattiges bopæl

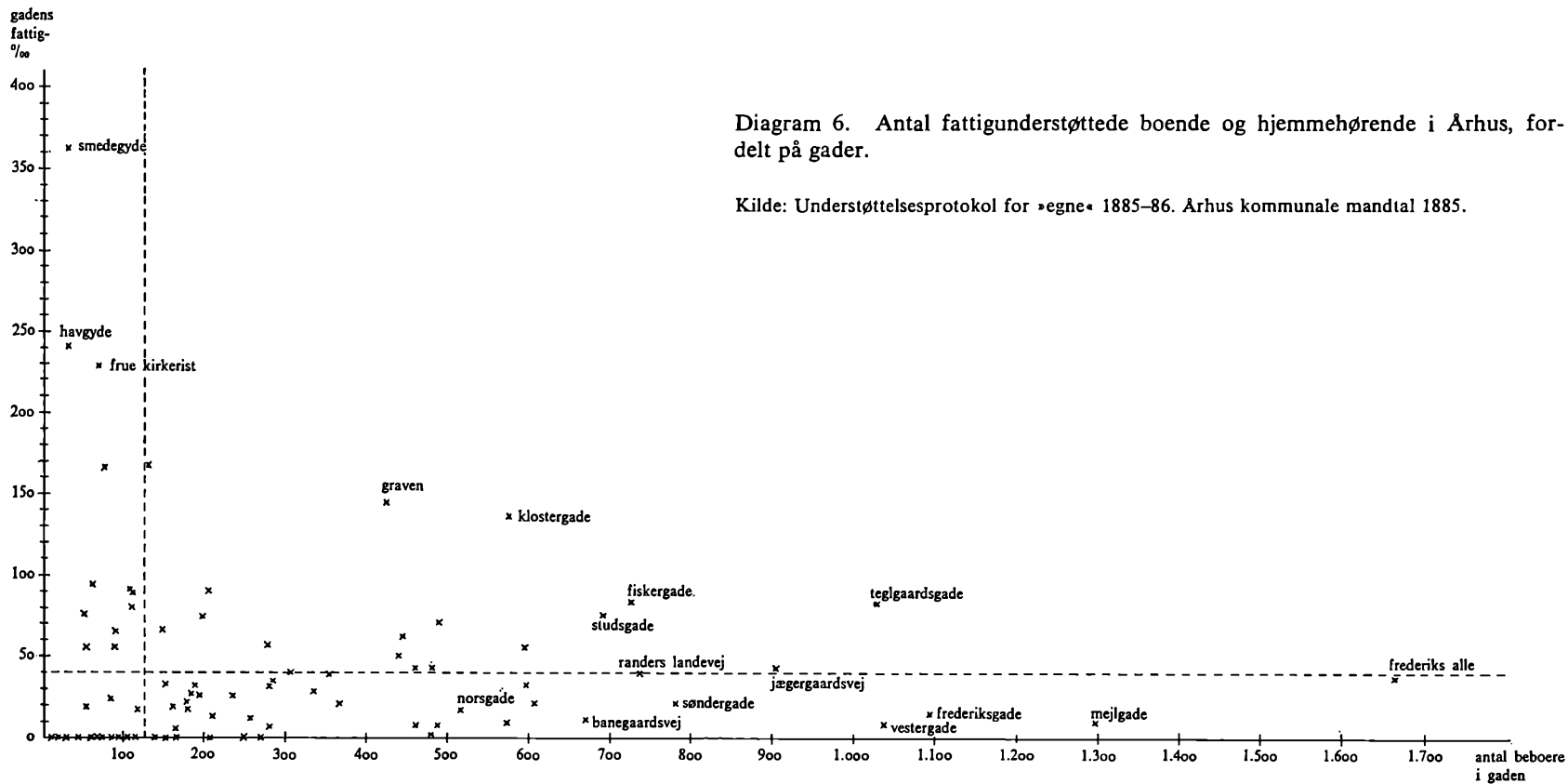
Blandt oplysningerne i understøttelsesprotokollen for de »egne« var adressen på den enkelte fattige familie. Disse oplysninger ligger til grund for følgende afsnit om de fattiges placering i den århusianske boligmasse. De fattige kunne teoretisk fordeles på forskellige måder i byen. De kunne være samlet i ganske lukkede ghettoagtige kvarterer, de kunne være jævnt spredt i hele byen og dér enten være jævnt fordelt mellem etagerne eller bebo de dårligste lejligheder: kvist, kælder, side- og baghus lejligheder. Da understøttelsesprotokollen kun oplyser adressen, er oplysningerne blevet suppleret ved opslag i det kommunale mandtal for året 1885 for oplysninger om boligens placering i det enkelte hus. Af de i understøttelsesprotokollen

1885 nævnte navne (i alt 376) kunne 287 findes og identificeres med en rimelig sikkerhed. Det giver en fundprocent på 76,3.

Ud fra dette materiale kunne man selvfølgelig begynde at lave statistik over, hvor mange der beboede de forskellige lejlighedstyper og sammenligne med den samtidige københavnske statistik. Det ville imidlertid være spildt arbejde, idet sammenligningen ville forudsætte en opstilling af hyppigheden af de forskellige boligtyper i den samlede boligmasse – et langsommeligt og besværligt arbejde. Den århusianske boligmasse var desuden væsensforskellig fra den københavnske. Det høje etagebyggeri var ikke fremherskende, og der var mange »etplanshuse«. Derfor kan en kvalitetsvurdering som den københavnske, hvor det var finest at bo i »etagerne« i forhuset (især 1. og 2. sal), næppe lægges til grund for en vurdering i Århus. Af samme grund siger det heller ikke så meget, at flere fattige boede i forhus end i baghus, al den stund vi ikke ved, hvor mange huse, der overhovedet havde baghus. Dog synes mange fattige at have måttet tage til takke med de dårlige lejligheder, idet ca. 50 % boede i *baghus og mellembygning* (beboere i legatboligerne er ikke med i beregningen). De synes også at bebo mange *kvistlejligheder* (knap 30 %), medens meget få boede i kælder, hvilket måske blot kan tilskrives, at mange ældre huse manglede kælder.

De fattige synes at have beboet de dårligere lejligheder. Var det også muligt at finde deciderede fattigkvarterer i Århus i perioden? Placeringen af de egne fattige i byen fremgår af kort 2. Hver fattig husstand er markeret med en prik. Det er imidlertid nødvendigt at supplere det billede, kortet tegner, med oplysninger om, hvor mange promille af den enkelte gades beboere, der var under fattigforsorgen⁴⁷. Fattigpromillen for de enkelte gader i Århus er her som helhed sat for lavt, fordi de fattige, som ikke blev forsørget af Århus købstads fattigvæsen (de fremmede fattige), ikke indgår i beretningen.

I diagram 6 er »fattigpromillen« i de enkelte gader fordelt efter promillens størrelse og der samede antal indbyggere i den enkelte gade. Diagrammet viser en ret pæn spredning, og som man kunne forvente, er det kun i de helt små gader, man kan komme op på en høj promilleandel fattige⁴⁸. De små gader er imidlertid ikke særlig væsentlige – dertil kan en enkelt fattig familie betyde for stort udsving. Mere interessante er imidlertid gader med over ca. 400 indbyggere. Kun få af disse kommer op på meget store promilletal med undtagelse af Graven, hvor fattigvæsenets legatboliger rummede mange fattigunderstøttede, og Klostergade, som også rummede en enkebod tilhørende fattigvæsenet. Af gader mellem 400 og 600 indbyggere ligger temmelig mange på en fattigpromille på mellem 40 og 100.

Det drejer sig om gaderne Guldbergsgade, Vesterbrogade, Møllesti, Nørrebrogade, Skolegade, Knudrigade, Skovvej – overvejende ret sent bebyggede gader i det nordlige Århus, som især syntes beboet af arbejdere. Af større gader med kun få fattige kan nævnes Fredensgade, Valdemarsgade, Østergade, Banegårdsvej, Søndergade, Vestergade, Frederiksgade og Mejlgade. Kun meget få gader kan med en vis ret betegnes som fattiggader – nemlig Fiskergade, Studsgade, Teglgaardsgade, Randers landevej (og Århus mark, især Reginehøj kvarteret) og Jægergaardsvvej. Det synes at være gader, hvor der til stadighed er mange fattige. Ved distriktsinddelingen fra 1869 bestod 1. distrikt af Fiskergade, Fiskergyde, Frederiksgade, Østergade, Søndergade, Amaliegade og husene bag byen⁴⁹. Men allerede 1872 udskilles Fiskergade, Fiskergyde og Frederiksgade som et særskilt 1. distrikt. På samme tidspunkt udskilles Studsgade som et særligt 5. distrikt⁵⁰. 1879 udskilles Teglgaardsgade og Norsgade som et fattigdistrikt (nr. 8)⁵¹, og 1884 blev Århus mark udskilt af 5. distrikt og dannede et særskilt 12. distrikt⁵². Teglgaardsgade synes også på anden måde at indtage en særstilling i byen. I 1879 indsender en del grundejere i gaden nemlig et andragende til byrådet om at få gaden rensat for prostituerede⁵³.

De fattige husstande er spredt over størstedelen af byen, og man kan ikke med nogen rimelig ret tale om deciderede fattigkvarterer. I den forbindelse er det meget interessant, at der endnu ikke er sket nogen proletarisering af det gamle *bycentrum*, men at denne tværtimod er så godt som støvsuget for fattige⁵⁴. Det gælder dog kun lige området omkring Domkirken og området omkring Mejlgade. Endvidere synes de fattige at flokkes i de små gamle gader, Fiskergade, Møllesti og flere små smøger. Typisk synes det også visse steder, at de fattige klumper sig sammen i få ejendomme i gaden – således hjørnet Mejlgade-Havgyde og de fattige i Studsgade, som næsten kun findes i én ejendom.

Man kan altså konkludere, at Århus' fattige ikke beboede et specielt kvarter, men bortset fra centrum var spredt over et stort område, og at mange boede i typiske arbejderkvarterer – Frederiksbjerg og den nordlige del af byen omkring Teglgaardsgade. Til gengæld synes der at være en tendens til, at de optager den dårligere del af lejlighederne – kvistlejligheder og baghuslejligheder – sandsynligvis på grund af disses prisbillighed.

Forsørgelse i byen – de »fremmede« fattige

Med de »egne« fattige var antallet af fattige i Århus imidlertid langt fra udtømt. Byen husede også en gruppe fattige, der normalt kaldtes de »fremmede« fattige. De fremmede fattige var de personer, der ikke var ægte-

Kun få gader i Århus kunne betegnes som fattiggader. En af dem var Fiskergade, i hvis små, gamle huse der var tendens til ophobning af fattige. Sammen med Fiskergyde og Frederiksgade kom den fra 1872 til at udgøre fattigvæsenets 1. distrikt. Billedet af Fiskergade set mod Clemens Bro er fra omkring 1890.

født i byen, og som efter deres fyldte 18. år endnu ikke havde boet i den i 5 år uden hjælp fra fattigvæsenet. Modtog man nemlig hjælp fra fattigvæsenet i den periode, det tog at vinde nyt forsørgelsessted, blev perioden afbrudt (6-ugers kur dog undtaget), og man måtte begynde forfra på en ny 5-års periode – og det uanset, om man betalte hjælpen tilbage. Der var dog også en del mennesker, født og opvokset i Århus, der i fattigretslig henseende blev behandlet som fremmede – nemlig kvinder, født i byen, men gift med en tilflytter, og børn i ægteskaber, hvor manden ikke havde vundet nyt forsørgelseshjem.

For disse grupper, hvor forsørgelseshjemmet og opholdsstedet ikke var sammenfaldende – skete der det, at myndighederne i deres forsørgelseskommune alene bestemte, om de skulle have nogen hjælp – og hvor meget hjælp, de skulle have. Skønnede man enten fra forsørgelseskommunen eller hjemstedskommunen, at hjælpen ville blive langvarig, kunne de(n) fattige kræves hjemsendt til forsørgelseskommunen. Den eneste mulighed, den fat-

tige havde for at afværge denne tvungne flytning, var at afstå fra al yderligere hjælp fra det offentlige fattigvæsens side.

Administrationsgangen ved behandling af sager vedrørende fremmede fattige var langt mere omstændelig end for de egne, og det var denne del af fattigvæsensadministrationen, der lagde størst byrder på sogneråd og fattiginspektør i byerne. Ikke blot kunne det medføre omfattende skrivelser at få fastslået, hvor en person var forsørgelsesberettiget, men for næsten hver øre, fattigvæsenet brugte på den fattige, skulle der gives meddelelse og opnå tilladelse. Denne del af fattigvæsensadministrationen var den, der stillede størst krav til administratorernes juridiske kunnen, og en dygtig jurist kunne på denne post sikkert spare kommunen for mange penge ved i tvivlstilfælde at gøre sit til, at forsørgelsesbyrden blev væltet over på en anden kommune uden helt så kompetente personer i spidsen for fattigvæsensadministrationen.

Kildemateriale

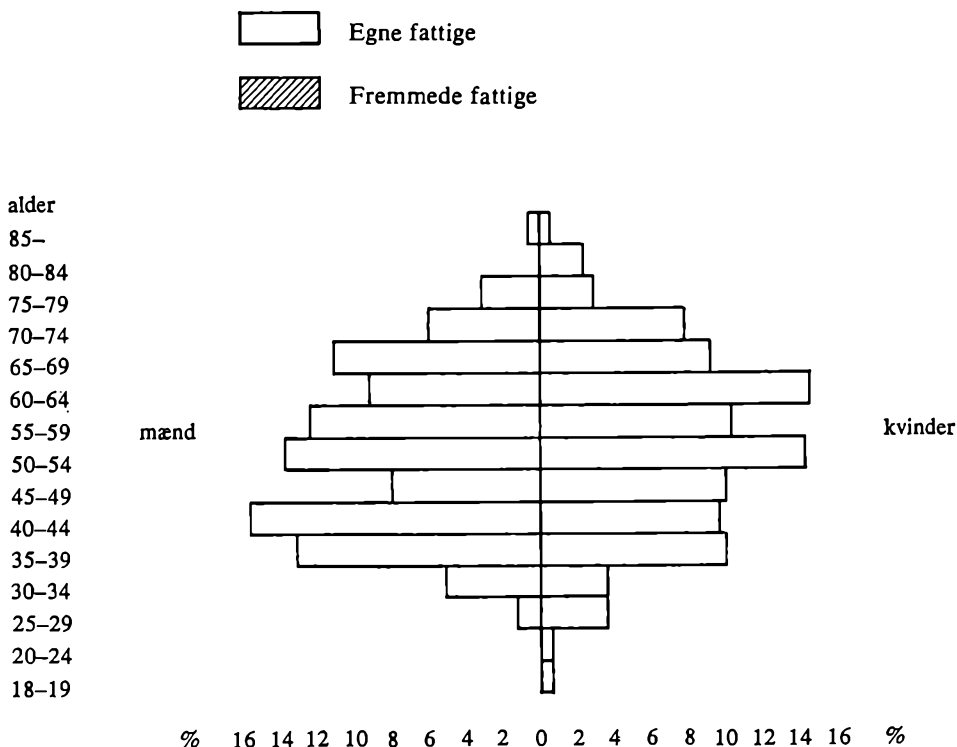
For at holde rede på korrespondancen havde man i Århus, og sikkert i mange af landets kommuner, oprettet korrespondance-journaler.

Når en person, der ikke var forsørgelsesberettiget i Århus købstad, henvendte sig til fattigvæsenet for at få hjælp eller blev afleveret af politiet, så undersøgte man, om den pågældende tidligere havde været i kontakt med det århusianske fattigvæsen. Havde han eller hun ikke tidligere været det, tildelte man vedkommende et journalnummer i årets korrespondance-journal. Der var afsat en halv folioside til hvert nummer, og der indførte man så et kort referat af de skrivelser, der blev sendt og modtaget angående den pågældende. Originalbrevene blev arkiveret under samme journalnummer i særlige pakker. Alle senere breve blev indført under det første journalnummer, også selvom der var adskillige år mellem de enkelte breve. Først når den halve folioside var fyldt ud, overførtes den fattige til nyt folionummer. Registreringssystemet medfører, at det er så godt som umuligt at skaffe sig overblik over hvor mange, der inden for et enkelt år er i kontakt med fattigvæsenet, og hovedvægten i det følgende er derfor lagt på den gruppe, som for første gang kom i kontakt med fattigvæsenet i Århus i 1885. De følgende afsnit bygger især på oplysningerne i korrespondancejournalen¹.

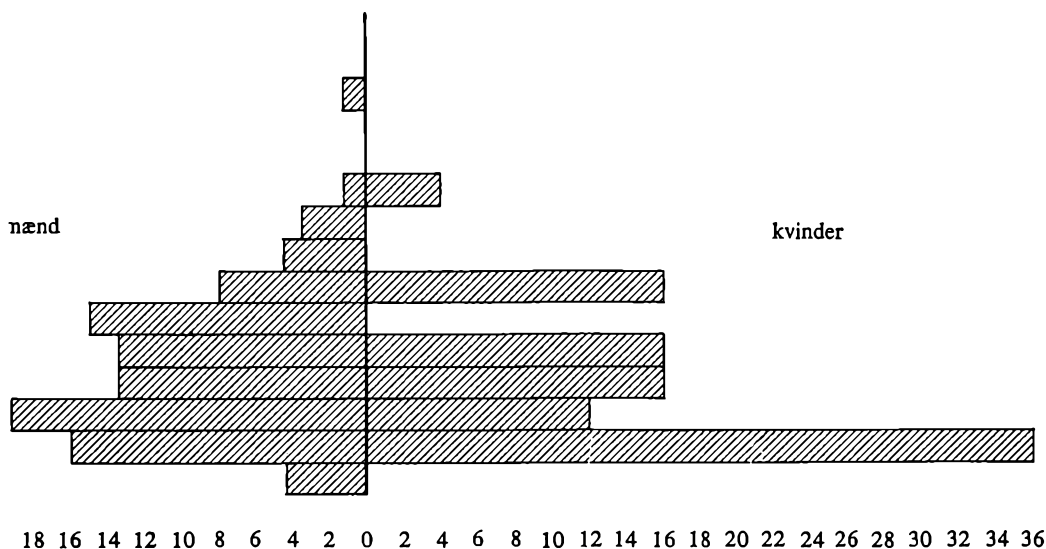
Køn – alder

I bilagstabel 19 er foretaget en opdeling på køn og alder af de »fremmede« fattige, der 1885 første gang kom i kontakt med det århusianske fattigvæsen. Det ses, at fordelingen både kønnene imellem og aldersmæssigt er en anden

Diagram 7. Alderspyramide for fattigunderstøttede hovedpersoner Århus 1885.

end for de egne fattige. Blandt de fremmede fattige var 70 % mænd og 30 % kvinder – de »egne« havde 41 % mænd og 59 % kvinder. De fremmede var desuden yngre end de egne – af diagram 7 ses, at den er både for mænd og kvinder »spejlvendt« i forhold til de »egnes« aldersfordeling. Selvom der er tale om et spinkelt materiale, så kan flere forhold være med til at øge troværdigheden af disse forskelle. Det synes forståeligt, at der er mange unge blandt de fremmede fattige. Det er unge mennesker, som er tilflyttet Århus, og som endnu ikke har opholdt sig tilstrækkeligt længe til at have nået at erhverve nyt opholdssted. Desuden bør det erindres, at der her er tale om den *første* gang, de kommer i kontakt med fattigvæsenet i modsætning til de egne, hvor nogle *kan* have haft en ganske lang kontakt². Det bør dog bemærkes, at hos mændene udgør også blandt de fremmede aldersgruppen 35–49 år en væsentlig del (41 %), men noget lavere end for de egne (51 %).

De flere mænd end kvinder kunne tyde på, at trangsårsag er en anden her end for de egne, og det bør i denne sammenhæng erindres, at for mange af de fremmede var kontakterne med fattigvæsenet absolut ikke sket frivilligt. Det drejer sig om de mange, der blev indbragt af politiet. Disse var især mænd og forklarer delvis disses overvægt.

Civilstand

Civilstandsfordelingen i bilagstabel 20 skæmmes væsentligt af de mange uoplyste, som udgør halvdelen. Fordelingen er ellers (analog med aldersfordelingen) den modsatte af fordelingen blandt de »egne«. Når de fremmede med oplyst civilstand regnes for 100 % er fordelingen på civilstand som vist i tabel 11, flg. side.

En stor part af de uoplyste hører til den gruppe, der blev indbragt af politiet. Mange af disse har sikkert været ugifte (i betragtning af deres al-

Tabel 11. Procentvis fordeling på civilstand af de »egne« og de »fremmede« fattige i Århus 1885.

	»Fremmede«	»Egne«
	%	%
Ugift	27	7
Gift	41	37
Forhen gift	32	56

der), og de ugiftes andel skal derfor sandsynligvis regnes højere. Det gør modsætningen til de egne mere ekstrem. Hvad børn angår er tallene for spinkle – bemærkes bør det dog, at der er tale om flere ugifte med børn end hos de egne.

Erhvervsfordelingen

Erhvervsfordelingen bilagstabel 21, s. 460, viser, at nok skal man også søge hovedparten af de fremmede blandt arbejderklassen – men gruppen indeholder en langt større andel håndværkere end de egne – sikkert sammenhængende med, at Århus var en af stationerne opad fra Tyskland, efter at man havde været på valsen.

For kvinderne er som sædvanligt de fleste uden oplysning om erhverv, men af de få oplyste er de fleste husassistenter i modsætning til de egne, hvor flere kvinder enten arbejdede på fabrik eller gjorde rent. Her er der sandsynligvis mest tale om unge piger fra landet, der har fået plads i byen.

Det var nogenlunde de standardoplysninger, der kan udledes om gruppen af fremmede ud fra korrespondancejournalerne³. Der var i forhold til de »egne« tale om yngre befolkningsgrupper, flere mænd end kvinder, flere ugifte og færre forhen gifte, og en større andel håndværkere.

Fordelingen efter *trangsårsag* i bilagstabel 22 hjælper med til at nuancere dette billede væsentligt. Langt den vigtigste årsag til kontakten med fattigvæsenet var, at de pågældende var antruffet af politiet uden *erhverv* og *subsistensmidler*, og blev ekspederet til fattiggården for derfra som regel at blive sendt til deres forsørgelsessted.

Erhvervsløse – subsistensløse

Det var ingen overraskelse, at gruppen subsistensløse og erhvervsløse (som i realiteten var samme gruppe) udgjorde en så stor andel af de nytilkomne korrespondancesager i 1885. Det havde de også gjort de foregående år. 1882 var der 33 sager af denne kategori blandt den del af korrespondance-

numrene, der omhandler personer, som ikke var forsørgelsesberettiget i Århus, 1883 var der 67 sager, og 1884 55 sager af denne kategori. Det er ikke til at sige, om der er tale om en tendens i op- eller nedadgående retning, fordi ordningen af korrespondancejournalerne ikke kan give oplysninger om, hvor mange sager af denne type, der behandles i et kalenderår.

Der kunne være mulighed for en nedadgående tendens, fordi man 22/2 1882 havde oprettet Århus understøttelsesforening for rejsende håndværkssvende⁴. Behovet for dannelse af den slags foreninger, som havde bredt sig over det meste af landet, var opstået efter 1875, hvor håndværkernes ret til geschenk var ophævet. Foreningen blev 1882 samlet under nogle fællesregler for Danmarks rejseunderstøttelseskasser for håndværkssvende. De fungerede således, at medlemmer af foreningen (man skulle have ydet bidrag til foreningen i det mindste i de sidste 3 måneder, man havde haft arbejde) ved ankomsten til en by, som havde en sådan forening, fik et kort til nogle måltider mad og nattelogi i et herberg samt nogle steder et lille beløb ved afrejsen dagen efter (25 øre til 1,50 kr.)⁵.

Det skulle være overkommeligt for enhver håndværkssvend at være medlem, idet bidraget var sat så lavt som til 5 øre om ugen eller mindst 2 kr. årligt⁶. Foreningen blev støttet af håndværkermestrene. Den århusianske afdeling talte ved generalforsamlingen i oktober 1883 ca. 1400 medlemmer. Fra februar 1882 til marts 1883 var 655 svende blevet understøttet. Foreningen havde haft en indtægt på 3454 kr. og en udgift på 2021 kr. og havde således et pænt overskud⁷. Ved generalforsamlingen november 1884 viste regnskabet for det forløbne år en indtægt på 4.344 kr. og en udgift på 2.189 kr. Desuden var der udbetalt 744 kr. i understøttelse til rejsende håndværkssvende og 20 kr. i understøttelse til Århusafdelingens egne medlemmer⁸. Understøttelsen gjaldt generelt kun i vinterhalvåret. Foreningens herberg havde 10 senge. Det giver med en anslået understøttelse af 55 svende en belægning på 5,6 for vinterhalvåret. Selv om vi ikke ved, hvor mange håndværkere, der årligt blev overgivet fattigvæsenet som antrufne uden erhverv og subsistensmidler, kan man vel dog konkludere, at for den solidere del af håndværkerne var der mulighed for underhold under rejsen, og at mange har benyttet sig af denne mulighed. Tilbage bliver den gruppe, som findes i fattigvæsenets journaler, hvoraf mange rettere burde kaldes vagabonder⁹. Reglen ved aflevering af den erhvervsløse til fattigvæsenet var, at han hurtigst muligt blev sendt til sin forsørgelseskommune, hvis han da ikke forinden lige skulle afsone en betleristraf. I dette tilfælde afsendte opholdskommunen ham med endnu større glæde, fordi det da var forsørgelseskommunen, der bar alle udgifter¹⁰. Det kunne ofte være spildte udgifter, for det var ikke sjældent, at den hjemsendte kort tid efter atter var på farten

og måtte igennem endnu en hjemsendelse¹¹. For mange af de personer, der på denne måde blev hjemsendt, kan man næsten tale om en regelmæssig tilbagevendende begivenhed – og så vides det endda ikke, hvor mange gange de er blevet hjemsendt fra andre købstæder og sogne foruden hjemsendelserne fra Århus, der sikkert kan takke sin placering på hovedruten for de store antal hjemsendelser.

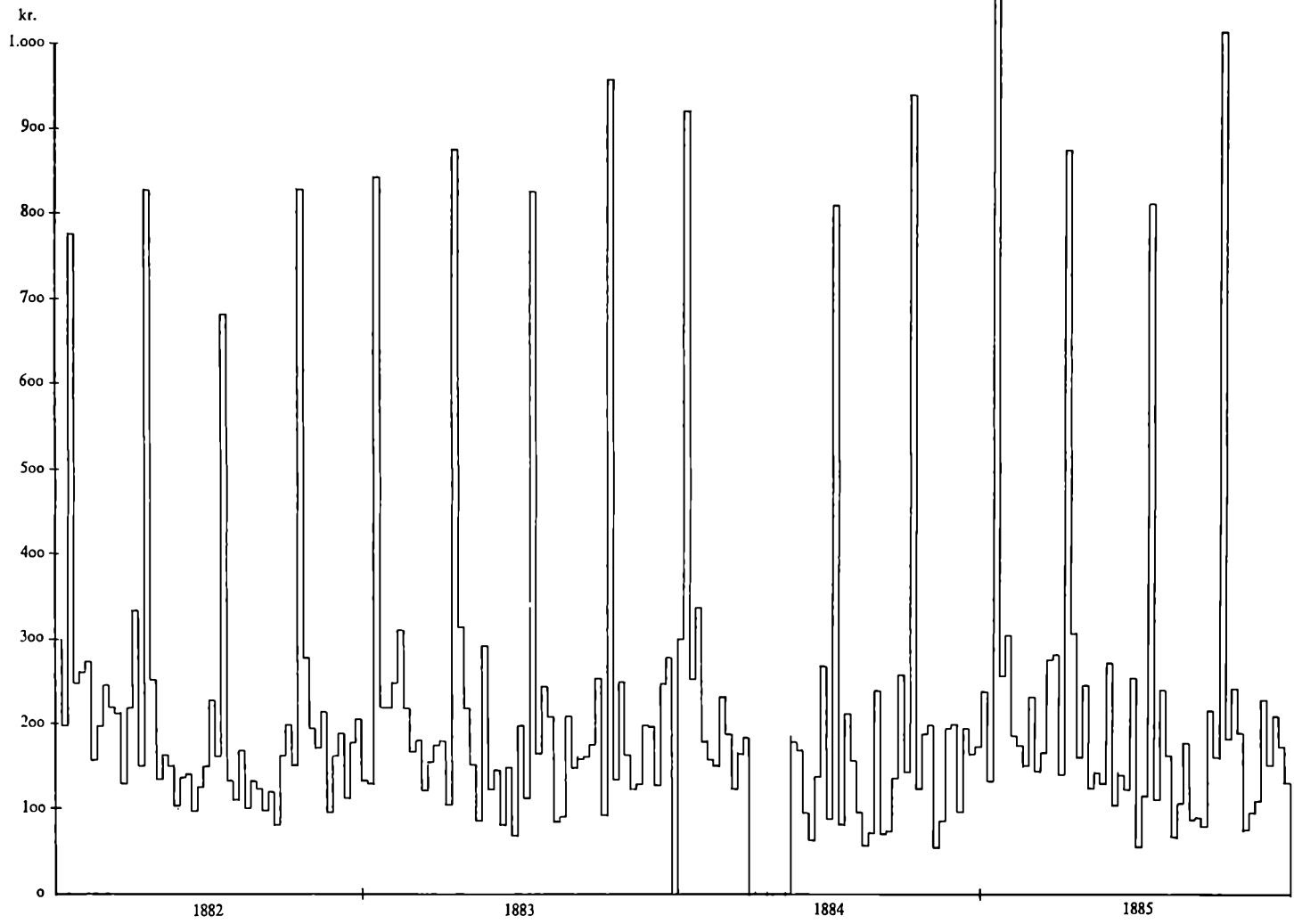
Sygdom

Den næstvigtigste årsag til kontakten med fattigvæsenet var sygdom (bilagstabel 22). Sygdom kunne ramme alle – og ikke alle havde været lige forudseende med at sikre sig ved et medlemskab i en sygekasse. Det battede heller ikke alligevel, hvis det var børn eller kone, der skulle en tur på hospitalet. Hospitalsophold på byens sygehus kostede 1,60 kr. om dagen, og det kunne hurtigt løbe op¹². Hvor familien ikke kunne betale udgifterne til kur og pleje, måtte fattigvæsenet træde til. Hvis den pågældende havde opholdt sig dér, hvor han blev syg, mere end 3 måneder, skulle opholdskommunen udrede udgifterne ved hans sygdom i 6 uger hvert kalenderår. Reglen gjaldt dog ikke for folk, der i forvejen modtog fattighjælp. Fattighjælp var det ligefuldt, men den understøttede havde den sikkerhed, at hans forsørgelseskommune ikke kunne forlange ham hjemsendt.

At ledighed kommer så langt ned i rækken af transårsager skal man nok ikke lægge så megen vægt på. Mon ikke der har været mange tilfælde, hvor den primære grund til sygdom og tiggeri har været netop mangel på arbejde. Det ser ikke ud til, at man ved mangel på arbejde straks har søgt at få fattigvæsenet til at erstatte den manglende fortjeneste (af mangel på arbejdsløsheds-kasser). Snarere har man ribbet hjemmet for, hvad der var af værdigenstande, og ofte holdt familien på sultegrænsen. Det synes især at være huslejen, der så tvang familien under fattigvæsenet.

Hjælpens størrelse

Med hjælpens størrelse tænkes nærmest på omfanget af den støtte, der blev de »egentlige« fremmede fattige til del. Det var dem, man opførte i hovedbog A. Oplysningerne er imidlertid ikke gode. Der gives nok i understøttelsesprotokollen over udenbys forsørgelsesberettigede meddelelser om, hvor meget der er ydet den enkelte, altid et pengebeløb, selv brødhjælp var usædvanlig til fremmede, men til gengæld ved man næsten ikke noget om modtageren af hjælp, bortset fra navn og forsørgelseskommune. Diagram 5 behandler ugeudbetalingerne til de egne fattige. Lignende oplysninger kan fås for de fremmede og findes i diagram 8. Det, der falder mest i øjnene, er de regelmæssige kvartalstoppe, som ganske givet betegner huslejetil-

Kilde: Kassebog 1882-84, ugeberetning 1884-88.

Studsgade var i 1870'erne en gade med mange fattige. I 1872 blev den udskilt som et særligt distrikt i fattigvæsenets distriktsinddeling. Der var i Studsgade en stærk koncentration af fattige på nogle få og især en enkelt ejendom. Fotografiet viser den noget forfaldne gade ved midten af 1890'erne.

skud (som jo *ikke* indregnedes under ugeunderstøttelser hos de egne). Beløbet her dækker *samlige* udgifter forbundet med de fremmede. Der kan spores en svag sæsonsvingning, men den sløres næsten ganske af kurvens uregelmæssige forløb. En sammenligning med kurveforløbet på diagram 5 viser umiddelbart, hvor forskellig kurven er fra den over udbetalingerne af ugepenge til egne.

Der er derfor ikke udarbejdet en tabel over størrelsen af understøttelsen til den enkelte, fordi understøttelsesprotokollen 1881–84 (A) var det eneste grundlag¹³. I stedet kan der kort ses på denne gruppes stabilitet, inden der foretages en vurdering af den »fremmedes« totale sociale situation¹⁴. I hovedbogen over de udenbys kom der i 1881 105 nye numre til¹⁵. I 1882 kom 66 til, 1883 51 og 1884 34. Af disse fandtes 1882: 46 i korrespondancejournalen, 1883: 41 samme sted, og 1884: 23. Det vil sige, at af tilkomne 1882 havde 20 tidligere været i kontakt med Århus fattigvæsen, 10 i 1883 og 11 i 84. At samtlige 151 nyankomne 1882–84 kunne altså 110 findes som »begyndere« i korrespondancejournalerne, medens de

øvrige 41 må have haft en tidligere kontakt. Det kan *ikke* tænkes, at man har understøttet disse personer uden at føre korrespondance om dem. Godt 1/3 af dem, man i forvejen havde skønnet ville få behov for stadig hjælp, var altså recivider, men det siger ikke så meget, al den stund man dels ikke kender årsagen til, at de på et tidspunkt havde frasagt sig fattighjælpen, dels ikke ved, hvor stor en udtynding der er sket via hjemkaldelser. Der har givet eksisteret en fast gruppe understøttede også blandt de fremmede. For de tilkomne 1885 (efter korrespondancejournalerne) er den enkelte ført op til sidste dato for kontakt med fattigvæsenet, vel at mærke det århusianske. Resultatet ses i bilagstabel 23. For en stor del er der tale om en meget kortvarig kontakt – deraf er mange rejsende svende og sygdomstilfælde, men der findes dog også en del, der inden for de næste 5–20 år ikke har været i stand til at holde sig fri af fattigvæsenet samtlige 5 år, som var minimum ved erhvervelse af nyt forsørgelsessted. Blandt dem er ret mange familiefædre – det er ikke udelukkende vagabonder.

Man kan måske konkludere det derhen, at nok er der et rigt og varieret kildemateriale, men det er enten på grund af systemets opbygning eller på grund af systematisk udvælgelse af grupperne ikke muligt for et af disse år at sige, hvem de fremmede var, hvor mange der fik hjælp i et enkelt år, hvor meget de fik, og hvor stabil en fattiggruppe, der var tale om.

Ved gennemlæsning af journalerne får man generelt det indtryk, at der er tale om en socialt meget udsat gruppe. Det sværd, der konstant hang over deres hoveder, var hjemsendelsen, som enten kunne bruges som den var, eller også var særdeles effektiv som pressionsmiddel til at nedsætte hjælpen eller helt lukke for den. Af de 1885 tilkomne i korrespondancejournalen skete der i 55 tilfælde hjemsendelse (bilagstabel 24), og i yderligere 31 tilfælde truede man med det. Af tabellen ses, at størsteparten af de reelle hjemsendelser var erhvervsløse (de med uoplyst civilstand var især denne gruppe). Mere interessant er imidlertid, at blandt de i alt 29 gifte blev kun 8 hjemsendt, medens ikke mindre end 15 blev truet med hjemsendelse. Også ved de forhen gifte var der i højere grad tale om trusler, der ikke blev effektueret. Hele 67 % blev altså enten truet eller direkte hjemsendt. Den enkelte kommune sørgede i sandhed for sig og sine.

Fattiggårdene på landet, som man havde haft så travlt med at bygge de foregående to årtier, spillede en meget aktiv rolle i forsørgelsessystemet. Formålet med dem var allerede fra starten at virke afskrækkende på de fattige, således at mange afholdt sig fra at søge hjælp. Nu stod mange af disse gårde halvtomme, og det synes at have været en torn i øjet på mange sogneråd at se den dyre fattiggård stå delvis ubenyttet hen, medens den ene regning efter den anden kom for de af sognets fattige, der boede i an-

dre kommuner¹⁶. Følgende brev fra et sogneråd til Århus fattigvæsen var et svar på en anmodning om en årlig understøttelse på 60 kr. til en enke:

»Arbejdsmand N. N.s enke . . . anerkendes forsørgelsesberettiget hersteds, men da vi ikke under almindelige forhold udbetaler større fattighjælp end 40 kr. årligt udenfor kommunen får hun samme tilbud. Altså vi er villige til at yde bemeldte enke en årlig fattighjælp på 40 kr., regnet fra 1. juni d. å.; i modsat fald står fattighusets døre åbne i Aaes. Foretrækkes hun hjemsendt forventes meddelelse derom nogle dage forud.«¹⁷

Fattiggårdene havde altså ikke udtjent deres funktion ved at stå halvtomme – tværtimod. Brevet er på ingen måde atypisk – tværtimod vrimler det med korrespondance af denne art i forskellig udformning. Med denne mekanisme i erindring skal der vist ikke megen fantasi til at forestille sig, hvilken tilværelse de tilflyttere har nydt, som var kommet i vanskeligheder, men som på grund af et vrangvilligt sogneråd kun kunne få en nødtørftig understøttelse. Vi har stadslægens ord for, at denne gruppe mennesker led stor nød¹⁸.

Et er imidlertid truslen om hjemsendelse, men i hvor mange tilfælde influerede det virkelig på hjælpens størrelse, og hvordan var den fattigunderstøttedes reaktion på truslen? For at søge et svar på dette er korrespondancejournalernes oplysninger søgt sammenholdt med oplysningerne i hovedbogen. I alt 57 sager er undersøgt på denne måde, og det rækker hverken fra eller til, hvis det skal stilles talmæssigt op. I stedet er valgt at give en kort gennemgang af samtlige nytilkomne 1884, i hovedbog (A). Det drejer sig om i alt 23, som også kan findes i korrespondancejournalerne.

2/84 fol. 172¹⁰

Arbejdsmand 34 år, gift, 2 børn. Uarbejdsdygtig p. g. a. dårlig arm. Har fra januar fået en ugehjælp på 4 kr. 16. april 84 brev fra sognerådet – vil give husleje for april kvartal 24 kr., hvis ugehjælpen så ophører. Det er for denne gang, hjælpen ydes. Skal den have mere hjælp, bedes familien hjemsendt. Sidste hjælp april. Samlet hjælp januar–april 84 kr.

13/84. fol. 172 A

Sag om plejebarn, hvor moderen ikke har betalt plejeløn. Plejemoderen anbringer barnet på fattiggården, hvor det opholder sig i 184 dage, indtil amtet har afgjort, at det skal forsørges i Mårslet.

18/84. fol. 185

Sag om kone med barn. Manden bor i Randers. Konen indlægges på hospitalet med svækkelse og hjemsendes. Barnet, der er mandens steddatter, sættes i pleje i Århus²⁰. Randers indvilger i at betale, hvis ordningen kun er midlertidig. Plejeløn udbetales i 4 måneder.

23/84. fol. 173

Enke, der har taget ophold hos sin søn i Århus. Forsørgelseskommunen meddeler Århus fattigvæsen dette og anmoder det om at udbetale hende 3 kr. om måneden – hvilket sker.

24/84. fol. 174

Enke, 60 år. Manden død 1875. Er flyttet til Århus 1883 (nov.). Er brystsvag. Får 15 kr. kvartalet – angivet som huslejhjælp.

30/84. fol. 171

Familie, manden 32 år, arbejdsmand. Har ikke tidligere fået fattighjælp – kom til Århus 1880. 4 børn under 12 år. Trangsårsag: sygdom hos konen. 4. marts brev fra sognerådet, som afslår hjælp – kan familien ikke klare sig uden, bedes den hjemsendt til Katstrup fattighus. (Århus har anbefalet ikke at yde den ønskede hjælp på 50 kr. til indløsning af tøj og til husleje). Sidste udbetaling af hjælp, februar 1884.

36/84 fol. 173

Enke, 53 år, vaskerkone. 2 børn 9 og 11 år. Har fra 6½ indtil for 1½ år siden modtaget fattighjælp. Kom til Århus oktober 1883. Trangsårsag: sygdom (benedder i fingeren). Husleje (1 vær. køk. 60 kr. år.). Det anbefales af Århus at give hende 15 kr. kvartalet til husleje og 2 kr. ugentlig, til hun er rask. 3. marts 84 nægtes dette af sognerådet, som forlanger hende hjemsendt. Sidste udbetaling marts 1884. Sept. 1885 indlægges hun og dør af brystsyge. Det nægtes datterens plejeforældre, der vil udvandre til Utah, at tage hende med. Hun forlanges hjemsendt.

39/84 fol. 176

Mand, gift, 42 år, børn (ikke angivet hvor mange) – stenhugger. Har tidligere fået fattighjælp i 1883. Trangsårsag: sygdom (forvredet en arm). Hjælp: marts 8 kr., september 18 kr., oktober forhøjes ugehjælpen til 6 kr. Han beder om husleje for oktober kvartal (37,50 kr.). Familien hjemsendes oktober.

42/84 fol. 175

Forladt kone, 29 år. Har i forvejen 2 børn på Todbjerg-Mejlbys fattigvæsen. Hun føder en dreng marts 84. Der spørges, hvor hun skal afleveres, når hun hjemsendes, men hjemsendelse synes ikke at have fundet sted. Hjælp: 16 kr. i marts 84.

43/84 fol. 174

Kone med børn (uvist hvor mange) – manden i tugthus. Hjælp marts 6 kr. 6. april brev fra sognerådet om, at familien ønskes hjemsendt, hvis den ikke kan klare sig med under 3 kr. om ugen – hjemsendes april 84.

51/84 fol. 178

Enke, 2 børn 9 og 4 år. Arbejdskone. Manden død januar 83. Begge børnene har tyfus. Kom til Århus 1880. Har til stadighed fået fattighjælp af Onsbjerg kommune, betalt direkte uden om Århus fattigvæsen. (24 kr. kvartalet). Dette opdager Århus og anmoder om, at udbetalingen sker gennem Århus fattigvæsen. (Det er *ikke* registreret, at det sker). Indlægges december 84 på hospitalet med lungebetændelse og hjemsendes ved udskrivningen.

53/84 fol. 181

Huslejhjælp til højgravid kone, så længe hendes mand er soldat. Ingen standning i udbetalingen.

54/84 fol. 185

Plejebarn. Udbetaling af plejeløn (15 kr. kvartalet).

57/84 fol. 181

Mand, gift, 2 børn, 28 år, arbejdsmand. Trangsårsag: sygdom (tæring). Hjælp fra maj til september 82 kr. Manden dør september 84. Konen vil flytte til Nykøbing og mener at kunne klare sig med 100 kr. om året. 27. september 84: Sognerådet tilbyder 80 kr. årligt, og hvis det ikke accepteres – hjemsendelse.

64/84 fol. 177

Mand, gift, 2 børn, 26 år. Skomager. Har fået fattighjælp for et år siden. Trangsårsag: sygdom (gulsot). Kom december 1883 til Århus. Hjælp: april, maj i alt 6 kr. Kommunen vil give 25 kr. i huslejhjælp for april kvartal (sker), men ønsker hjemsendelse stillet i udsigt. Næste understøttelse oktober 84 (10 kr.).

78/84 fol. 182

Buntmager, gift, 4 børn. Trangsårsag: sygdom. Manden dør maj 84, så hjælp til enken. April 84 – brev fra fattigudvalget i Holstebro, om at man mod sædvane vil give 35 kr. i huslejhjælp kvartalet i 1884. (Det samme får hun i 1885 og 86; 1887, 88, 89 får hun 25 kr.) (Der er kun én notering i hovedbogen på udbetaling: 40 kr., men det fremgår af korrespondancejournalen, at hun modtager huslejhjælp fast også).

102/84 fol. 184

Mand, gift, 57 år, ingen børn hjemme. Arbejdsmand. Kom til Århus september 1879. Trangsårsag: sygdom. Hjælp juni–september i alt 20 kr. Manden dør 15. juli 84. 6. august 84 brev fra sognerådet – vil ikke give enken (62 år) fattighjælp, men ønsker hende hjemsendt. 14. august 84 Århus anbefaler, at der gives hende 10 kr. kvartalet i huslejhjælp, bolig Knudrisgade 8 – 1 vær. 80 kr. årl. 6. september, sognerådet indvilger, men ønsker hende hjemsendt, hvis hun skulle behøve mere hjælp. Huslejhjælp udbetales.

105/84 fol. 184

Kvinde – ugift, 36 år, tjenestepige. Trangsårsag: barsel. Har i forvejen et 9 år gammelt barn i pleje hos fattigvæsenet. 30. juni 84 brev fra sognerådet, om at det nu har givet hende 3 kr. for en uge efter fødslen, og at det nu er 14 dage siden, hun fødte, så hun nu godt kan begynde at arbejde igen. Vil højst give hende 3 kr. mere. Samlet hjælp 6 kr. Barnet dør sidst i juli. Hjælp 6 kr. til ligkiste og ligtøj til barnet. Ingen yderligere hjælp. Føder maj 86 barn, som dør november 86.

109/84 fol. 186

Hjælp til forladt kvinde. Manden var gået 6 uger tidligere. Århus anbefaler 21/7 hjemsendelse, men Dover kommune vil foreløbig give hende 2 kr. ugentlig i håb om, at manden vender tilbage. Samlet hjælp juli–september: 6 kr.; ingen oplysninger om hjemsendelse.

110/84 fol. 183

Mand, gift, 4 børn, 29 år. Arbejdsmand. Har som soldat fået fattighjælp. Hjælp søges til barns begravelse. Søger oktober om huslejhjælp. Man går fra sognerådet ind på det, men gør ham opmærksom på, at han ved vedvarende hjælp vil blive hjemkaldt til fattiggården. Samlet hjælp juli til november 22 kr. 5. november 1888 ydes der kone og 5 børn 40 kr. i beklædningshjælp til udvandring til Amerika. (Manden var rejst).

120/84 fol. 189

Kvinde, ugift, 23 år, tjenestepige. Beder om 40 kr. årligt til pleje af barn. Sognerådet svarer, at de vil give hende 20 kr. årligt, da hun selv tjener 100 kr., og barnet kan være hos noget familie. Vil hun ikke gå ind på det, ønsker man barnet udleveret og sat i pleje på landet, hvor det er billigere. Hjælp: 1884: 20 kr. registreret.

132/84 fol. 188

Mand, gift, 7 børn under 12 år, 32 år, arbejdsmand. Har ikke tidligere fået fattighjælp. Kom til Århus 1883. Trangsårsag: for ringe arbejdsfortjeneste og for stor familie. (Bolig: Reginehøj 106, forhuset, 2 stuer, køkk. årl. leje 140 kr.). Hjælp kun registreret for september, i alt 11 kr., deraf 6 til medicin. September 84 – sognerådet ønsker familien hjemsendt. Maj 1885 er den stadig i Århus. Manden indlægges juni 85 med kvæstet hånd. Det anbefales fra Århus, at familien hjemsendes, da manden ikke foreløbig kan arbejde. Hjemsendes 23. juli 85.

134/84 fol. 188

Enke, 72 år. Beder om 60 kr. årligt i husleje. En huslejhjælp på 12 kr. for oktober kvartal er noteret.

Så mange var eksemplerne i 1884. Unge og gamle mellem hverandre, syge og arbejdsløse og børn, der selv var uden skyld i deres forhold til fattigvæsenet. Borgmesteren i Horsens, Chr. V. Jessen, rigsdagsmand og med-

lem af flere udvalg og kommissioner, der behandlede sociale spørgsmål, karakteriserede 1872 fattignydere således: »Thi, lad os dog ikke se bort fra, hvilke personer der i almindelighed her i landet hjemfalder til forsørgelse af det offentlige fattigvæsen. Kan det med sandhed siges lige overfor disse, at det i almindelighed er folk, som har ført et virksomt, arbejdsomt og hæderligt liv i kommunen? Eller er det ikke ganske undtagelsesvis, at dette er tilfældet? Heldigvis er vore tilstande her tillands således, at flittige og hæderlige folk sjældent, ja jeg kan sige meget sjældent, falder det offentlige fattigvæsen til byrde; thi velgøreheden er sandelig trindt omkring i vore kommuner så stor, at dette Gud ske lov er meget sjældent. Jeg nægter ingenlunde, at det i enkelte tilfælde kan ske, men som almindelig regel er det virkelig således, at de, der har levet et langt og virksomt liv i kommunen, nok undgå, at komme på det offentlige fattigvæsen.«²¹ Så mange og patetiske var ordene. Senere imødegik han Nellemanns bemærkninger om, at den private velgørehed tager hensyn til, om vedkommende ansøger er forsørgelsesberettiget i kommunen; det var i hvert fald ikke tilfældet med det velgørehedsselskab, han selv sad i bestyrelsen for, dér tog man udelukkende hensyn til trang. Det er korrekt, for så vidt der er tale om velgørehedsselskabet i Horsens – i vedtægterne findes *ikke* krav om forsørgelsesberettigelse²², men ser man nærmere på borgmesterens udtalelser, taler han også dér om folk, der har levet et langt og hæderligt liv i kommunen (underforstået uden at have modtaget fattighjælp), og disse mennesker var normalt forsørgelsesberettiget i kommunen. De ovennævnte eksempler har alle det fælles, at de inden for en kort årrække før var kommet til Århus, og for dem har velgørehed været en vej, der var lukket på forhånd. Velgøreheden havde i forvejen ikke megen plads til familiefaderen i nød, men heller ikke den gamle enke, der havde søgt den større by i håb om dér at kunne skaffe sig lidt til livets ophold, kunne gøre sig håb om privat velgørehed i større udstrækning. Det var Århus ikke ene om; uanset forholdene i Horsens synes det generelt landet over at være således, at den private velgørehed var lukket for tilflyttere²³. Derimod kunne de i lighed med andre slutte sig til forskellige selvhjælpsorganisationer, som ikke spurgte om forsørgelsessted. Havde de ikke gjort det, var der sikkert kun fattigvæsenet tilbage. – Nogle havde måske i den tid, de havde opholdt sig i byen, enten nået at skabe sig venner, der kunne hjælpe dem over en vanskelig situation, eller måske havde de familie i forvejen samme sted, men for mange har de private hjælpeklider sikkert flydt sparsomt.

Havde de så endelig taget deres tilflugt til fattigvæsenet, hang hjemsendelsessværdet konstant over deres hoveder, og sognerådet kunne lade det falde, når det ville. Ikke alle sogneråd var lige vrangvillige, og der er eks-

empler på, at de i lange perioder har ydet en stor hjælp til en familie; men mange sogneråd brugte hjemkaldelsestruslen som pressionsmiddel for at få understøttelserne helt bort eller stærkt formindsket. Det havde normalt den effekt, at ansøgeren gav afkald på hjælp, i det mindste for en tid. Samtiden ville sikkert have sagt, at der kunne man se, når de ikke kunne få hjælp, skaffede de sig dog igennem alligevel, men prisen har sikkert været høj i form af mange børn, der allerede tidligt blev mærket for livet af dårlige boligforhold og mangel på mad. Disse ofre for en sociallovgivning, der var baseret på helt andre samfundsforhold, og som ikke tog den øgede tilvandring til byerne i betragtning, var sikkert hyppige i Århus på grund af den specielt voldsomme tilvandring, men de har kunnet findes i alle byer. Nok var de fattigunderstøttede generelt en fortrykt gruppe, men under dem kom så sandelig de tilflyttede fattige, hvis tilværelse var afhængig af de smuler, et nærtlig sogneråd et andet sted var villigt til at tilkaste dem.

Leveomkostninger og lønniveau i Århus i 1880'erne

Samtidige lønoversigter

Som baggrund for vurdering af størrelsen af de ydede beløb til fattighjælp vil det være rimeligt at anføre nogle tal for arbejds lønninger og leveomkostninger i pågældende periode. Der er imidlertid lavet meget få samtidige undersøgelser på dette område, selv om det var et felt, man fra videnskabelig side i høj grad var opmærksom på.

En arbejds løns højde kan først vurderes, når man også ser, hvad der kan købes for den – og derfor indeholder tre af de samtidige oversigter også oplysninger om forbrug og budgetopstillinger. Den ældste af disse undersøgelser er indenrigsministeriets publikation fra 1874 om arbejderne økonomiske vilkår i 1872¹. Denne indeholder både lønoplysninger og arbejderbudgetter. Undersøgelsen er landsdækkende i modsætning til de to øvrige: Th. Sørensens lille, men fortrinlige oversigt over 22 arbejderfamiliers indtægt og forbrug i Hobro i 1879², og den 1882 foretagne undersøgelse over arbejds lønnens størrelse i København³. Den sidste undersøgelse interesserede sig især for lønnens højde i forhold til fabrikkens størrelse og indeholder ingen arbejderbudgetter. Desuden findes der hos P. Knudsen en del oplysninger om lønnens højde i København i forskellige fag 1885⁴. Af nye undersøgelser bør især nævnes Jørgen Pedersens disputats, som især bygger på samtidige lønregnskaber fra virksomheder⁵.

Problemet ved anvendelse af disse undersøgelser er først og fremmest de fremkomne tals pålidelighed. Der synes ud fra indsamlingsmetoden både i undersøgelsen 1872 og 1882 at være en tendens til, at tallene måske kom-

Tabel 12. Den årlige gennemsnitsløn 1872 for arbejdere, fordelt på lokalitet, køn og bedriftsstørrelse.

	Mænd		Kvinder	
	København	Provinzen	København	Provinzen
	Kr.	Kr.	Kr.	Kr.
I den store bedrift	812	601	339	270
I håndværksbedrift	714	501	287	193

mer til at ligge lige i overkanten⁶, fordi det især er de faste arbejdere, der kommer med i statistikken. Dermed opstår det andet problem, da tallene nok kan give et billede af den betalte løn for en tidsenhed, medens det er vanskeligere at give et mål for årslønnen, hvor sæsonledighed kan spille ind. For den gruppe af arbejdere, der ikke havde fast arbejde, er det umuligt at angive en arbejds løn, da ledighedsstatistikker ikke findes.

Der blev også gjort forsøg på at beregne, hvor *lidt* en familie kunne klare sig for, og Scharling når i sine forsøg på at opstille et minimumsbudget ned på en årlig udgift for mand og kone på 460 kr. og 90 kr. pr. barn og konkluderer, at en familie med 3 børn således bevæger sig på randen af fattighjælp med en årsindtægt under 800 kr.⁷ Sammenstilles dette med Th. Sørensens oplysninger fra 1879, hvor i hvert fald 4 af de 22 familier har klaret sig med en årsindtægt på ca. 400 kr.⁸, så kommer man meget i tvivl om holdbarheden af Scharlings budgetforsøg – for selv om udgifterne til kost og logi var højere i København end i Hobro, kan det ikke alene forklare det store svælg. Th. Sørensens oplysninger virker her, som i hans andre værker, omhyggelig samlet, og der er ingen grund til at anfægte deres pålidelighed. At selv samtidige undersøgelser divergerede så meget, uden at forfatterne hver for sig fandt deres egne tal uacceptable, viser lidt om, hvor vanskeligt det både dengang og nu er at foretage den slags undersøgelser. Mindre vanskeligt bliver det ikke for Århus' vedkommende, hvor der end ikke er samtidige undersøgelser at gå ud fra. Spørgsmålene, der skal besvares for Århus' vedkommende er: Hvad var den hyppigst forekommende løn for håndværkere, arbejdsmænd og kvinder i Århus i 1880'erne? Hvor mange fik denne løn? Hvor lidt kunne man klare sig for uden at sætte familiens sundhed over styr efterhånden? Hvor lidt kunne man klare sig for, hvis man blot skulle opretholde livet?

De fleste undersøgelser fastslår, at arbejds lønnen som helhed lå højest i København, lavere i provinskøbstæderne og lavest på landet. Man antager også, at lønnen skulle stige med byens størrelse, således at Århus må anta-

Skovvejen havde ikke noget påfaldende stort antal fattige; men som i andre gader i det nordlige Århus' arbejderkvarter var der dog en del, der havde forbindelse med fattigvæsenet. Fattigpromillen lå i disse gader mellem 40 og 100. Billedet er fra 1904.

ges at ligge over provinsgennemsnittet, men under lønniveauet for København.

1872⁹ var gennemsnitslønnen for et år for arbejdere som vist i tabel 12.

Samme sted findes også et antal budgetter for arbejderfamilier i Århus (i alt 6)¹⁰. Udgifterne for disse var som vist i tabel 13.

Indsamlingen af disse data er foretaget af byråd og større arbejdsgivere¹¹. De samme mennesker besvarede i Århus spørgsmålet: »Hvorvidt er

Tabel 13. Arbejderbudgetter 1872 i Århus, fordelt efter udgiftsart.

	Minimum	Maximum	Hyppest
	Kr.	Kr.	Kr.
Husleje	100	116	
Føde	400	470	
Klæder	80	200	80-90
Tobak + brændevin	44	60	
Skat	2	2	
	626	848	

Tabel 14. Den årlige løn 1882 for arbejdere i København.

	Maximum	Minimum	Gennemsnitlig
	Kr.	Kr.	Kr.
Svende	1100	738	900
Arbejds mænd	800	650	700
Kvinder	537	400	450

en ordentlig arbejder-families erhverv efter egnens forhold i almindelighed tilstrækkelig til dens tarvelige udkomme?« med et ja. For mange af provinsbyerne betonedes det dog, at der normalt ikke blev noget til over til uforudsete udgifter og til sikring ved sygdom og arbejdsløshed. Til belysning af dette svarede da også de fleste byråd (deriblandt Århus'), at arbejderen normalt var i gæld¹².

Ses der for Århus' vedkommende på forholdet mellem indtægt og udgifter fremgår det, at i forhold til gennemsnitsindtægten for provinsbyer skal både mand og kone arbejde. Da erhvervsmulighederne i håndværk og industri synes at være ret ringe for kvinder i Århus, må de fleste – hvis de da overhovedet har arbejdet – have haft en væsentlig lavere indtjening end den i oversigten for kvinder anførte¹³. Problemet med disse budgetter, som vel er »ordentlige arbejderes« budgetter, er, om de egentlig er særlig repræsentative for arbejderbefolkningen som helhed. Er det man får et billede af ikke snarere den velbjergede og solideste del af arbejderbefolkningen og endda således, at disse budgetter ligger over gennemsnitsindtjeningen. Under alle omstændigheder synes 1872-undersøgelsen at bekræfte, at selv den gode og solide del af arbejderne kun lige kunne leve fra hånden og i munden¹⁴.

1882-undersøgelsen for København var tilrettelagt på en anden måde og med et andet sigte. I følge denne er årslønnen beregnet som dagløn i 300 dage. Årslønnen bliver da som vist i tabel 14¹⁵.

Disse tal er i modsætning til dem fra 1872 indsamlet både fra større arbejdsgivere og håndværkerorganisationer. Som ved tidligere undersøgelser er der tale om fastlønnede, og der er ikke taget højde for sæsonledighed. P. Knudsen anførte i et foredrag, at lønningerne var opgivet lige højt nok, og at for 3/4 af arbejderne lå tallet mellem gennemsnit og minimum¹⁶. På beregning over tallene fra ovenfor citerede undersøgelse nåede P. Knudsen selv frem til, at den gennemsnitlige årlige fortjeneste for håndværkere ved daglønnsarbejde hele året blev 754 kr. og for arbejds mænd 711 kr.¹⁷. Til sammenligning kan det anføres, at i en lille samtidig bog med varierede

kostplaner for arbejdere opsattes 3 kostplaner efter familiens årsindtægt – én for en årsindtægt på 1200 kr., én til 900 kr. i årsindtægt og én til 700 kr. i årsindtægt¹⁸. Hvis de anslåede årsindtægter ikke hidrører fra en selvstændig vurdering, men er baseret på nævnte undersøgelse, er støtteargumentet for Rubins tal selvfølgelig intet værd, men i bogen henvises der i alt fald ikke til Rubins undersøgelse. Der findes endnu et sæt anslåede gennemsnitslønninger for arbejdere. Således foretages i sygekassekommissionens betænkning fra 1887 nogle beregninger om størrelsen af sygepenge ud fra en gennemsnitlig årsløn for mænd i København på 900 kr., i købstæderne på 650 kr., og i landdistrikterne på 450 kr.

Sammenfatter man disse tal, som ligger ret nær hinanden, hvilket, for så vidt de ikke er afhængige kilder, bekræfter troværdigheden af dem, og antager man, at lønniveauet i Århus lå lidt lavere end i København, er en gennemsnitsløn på ca. 700 kr. næppe skudt helt galt. Det er også det beløb, de laveste embedsmænd i politiet blev lønnet med. I januar 1885 nævner Demokraten, at Hans Broge & Co. agtede at nedsætte daglønnen fra 2,50 kr til 2 kr.¹⁹ Det svarer efter omregningstabellen til årsløn, anvendt i København, til 750–600 kr. om året. Samme blad bringer december 1883 nogle lønoplysninger fra Centralværkstederne. Daglønnen skulle da svinge mellem 2,10 kr.–3 kr., således at de sidst ankomne fik en højeste løn. Som årsag til lønstigningen anføres, at lønniveauet i byen er steget således, at man ikke kan få arbejdskraft under denne løn²⁰. Lønrammen for dagløn synes da ved årsskiftet 1883–84 omregnet som årsløn at være 630–900 kr. Akkordlønningerne angives at ligge mellem 3,35–5 à 6 kr. om dagen. Det giver en væsentlig højere årsløn på ca. 1000, 1500 og 1800 kr. om året.

Medens man således kan få en fornemmelse af, at de generelle oversigter er nogenlunde pålidelige sammenholdt med lønopgivelser fra nogle af de største arbejdspladser i byen, så kan man dog ikke sige, hvor mange der fik denne løn, endsige estimere, hvor meget løsarbejdere kunne forvente at tjene. Umiddelbart kunne man forvente en ret høj vinterledighed i en by af type som Århus – især løse banearbejdere, byggearbejdere og havnearbejdere, men det synes ikke at stemme overens med udtalelsen fra Centralværkstederne, som er ved vintertide. Notitsen omtaler dog heller ikke, hvilken form for arbejdskraft, man mangler.

Ud fra den gennemgåede fattigkorrespondance synes der blandt arbejdsmænd at have været en ret udbredt vinterledighed – for mange også ledighed i sommermånederne, men det er imidlertid muligt, at disse arbejdere kun repræsenterer det dårligste lag af arbejderne – de ringest betalte og dem, der først fyres.

Budgetopstillinger

Heller ikke, hvad dette angår, er der lavet nogen specialundersøgelse for Århus' vedkommende, og det skøn man kan nå frem til, må derfor også her baseres på generelle budgetoversigter fra perioden. Th. Sørensens lille oversigt over 22 arbejderfamiliers levevilkår i Hobro 1879 er måske nok ikke så generel, men den virker til gengæld meget omhyggelig og pålidelig, selvom det her som i andre tilfælde næppe er de ringeste arbejdere, der har haft så god orden på deres pengesager, at de har kunnet føre regnskab i et år. Udgifterne fordelte sig således:

Tabel 15. Arbejderbudgetter 1879 i Hobro, fordelt på udgiftsart²¹).

	Minimum	Maximum	Gennemsnit
	Kr.	Kr.	Kr.
Husleje	20	100	45-65
Føde (brændsel)	332	626	410-470
Klæder	15	150	35-70
Tobak + brændevin	6	65	16-27
I alt	373	941	506-632

Familiestørrelserne svingede mellem 4 og 10 personer.

Scharling har også ud fra et mere teoretisk grundlag forsøgt at opstille et budget for en arbejderfamilie. Hans forsøg – især hvilende på udgifterne i offentlige institutioner – giver følgende budget for en familie bestående af 2 voksne og 2 børn:

Tabel 16. Beregnet arbejderbudget 1880, fordelt på udgiftsart²²).

	Kr.
Forplejning	640
Vask, brændsel, lys	100
Klædning og skotøj	230
Husleje	150
	1.120

Som han selv bemærker, er der intet beregnet til tobak og spiritus, læge, medicin, bohavets fornyelse, foreninger og fornøjelser og uforudsete udgifter. Dette beløb skulle efter Scharlings opfattelse være tilstrækkeligt i København 1880 til »et tarveligt, men tilstrækkeligt underhold, en ordentlig omend lille bolig og en anstændig og sømmelig beklædning.«²³

Han forsøger også at opstille et *minimumsbudget* baseret på oplysninger om forplejningsomkostninger på Københavns Ladegaard, Almindeligt Hospital og huslejudgifterne ved Københavns fattigvæsen. Derved når han frem til et beløb, som skulle sikre familien en tilværelse som var sådan, at familien ikke ligefrem led nød med sygdom og død til følge. Disse minimumsudgifter er således:

Tabel 17. Beregnet minimumsbudget for arbejderfamilie 1880²⁴).

	Minimum
	Kr.
Forplejning	290
Husleje	84
Klæder og sko	50
Brændsel, lys, vask	36
I alt for mand + kone	460
+ forplejning til 2 børn à 90 kr.	180
	640

Det vil sige, at den absolutte minimumsværdi hos Scharling svarer til den hyppigst forekommende værdi hos Th. Sørensen. Det må dog tages i betragtning, at omkostningsniveauet i København synes at have ligget højere end i Hobro – især huslejen – men desuden var der mange steder i Hobro mulighed for at dyrke nogle grøntsager som supplement til kosten²⁵.

Interessant er imidlertid Th. Sørensens påvisning af, at en familie vitterligt *kunne* leve for ca. 400 kr. om året uden at modtage hjælp fra anden side. Den lave indtægt bevirkede imidlertid bl. a. en ringere kost for familien, og Sørensen anslår ca. 300 kr. om året til kost som minimum for en familie, hvis da ikke kosten skulle reduceres til brød, fedt, flæsk, kartofler, kaffe og vandmad²⁶. Der har vi sikkert menuen for mange fattige familier.

Howdan forholdene specielt har været i Århus er vanskeligt at opgøre, men minimumsleveudgiften har næppe ligget meget højere end de maksimale fattigvæsensunderstøttelser. Disse gives normalt til enker med mange børn, hvor man da sparer udgifterne til mandens kost, og ganske vist synes der at være en udpræget tendens til at optage de kronisk syge på fattiggården, men det må dog antages, at maksimumsbeløbet også i de tilfælde, hvor det er ydet til mand + kone + børn, har repræsenteret et eksistensminimum,

d. v. s. ca. 450 kr. om året. Regner man med en højere husleje end i Hobro, ligger beløbet lige i underkanten af de laveste hos Th. Sørensen. Det er vanskeligt at skønne, om dette eksistensminimum kunne give en tilværelse, der ikke i det lange løb bød på sygdom og svækkelse på grund af manglende ernæring.

Lægger man oplysningerne fra Hobro til grund for et forsøg på at se, hvad man har kunnet leve for også i Århus, får man ud fra de gennemsnitlige tal (efter at have korrigeret huslejeniveauet ved at fordoble tallene):

Tabel 18. Beregnet arbejderbudget Århus ca. 1880.

	Kr.
Husleje	90-130
Føde (brændsel)	410-470
Klæder	35- 70
Tobak + brændevin	16- 27
I alt	551-697

Det er beløb, som sikkert har ligget lige i underkanten, hvis man antager, at ikke blot huslejeniveauet ligger højere i Århus end i Hobro.

Sammenfattes det foregående kan man måske forsigtigt konkludere, at selvom specielle lønoversigter over forholdene i Århus i denne periode ikke er fremkommet, kan man ud fra de få samtidige udtalelser i aviser antage, at de generelle lønoversigter også ganske godt dækker lønforholdene i Århus. Selv med en jævn gennemsnitsarbejderfamilies indtægt var der ikke meget til overs til særlige udgifter, og det må have været uhyre vanskeligt at lægge noget til side til dårlige tider. Understøttelserne fra fattigvæsenet må selv i de tilfælde, hvor man må antage, at de har været den eneste indtægt for familien, siges at være lave, vel så lave, at længere tids underhold fra fattigvæsenet uundgåeligt ville skabe et proletariat bestandig knækket af utilstrækkelig ernæring og ringe boligforhold.

Hjælp uden for det offentlige: velgørenhed

Begreberne velgørenhed og hjælp til selvhjælp

Selvom fattigvæsenet er blevet behandlet først, betød det ikke, at det var dertil en familie først søgte, når den kom i nød. For de fleste var fattigvæsenet den sidste udvej, den socialt mest deklasserende udvej, og der eksisterede derfor en lang række mindre ydmygende foranstaltninger til imødegåelse af nød.

Disse foranstaltninger kan sammenfattes i begrebet den *frivillige forsorg*, altså baseret på et frivilligt grundlag i modsætning til fattighjælpen, der var grundlovssikret.

Det betød ikke, at offentlige myndigheder ikke kunne tage del i disse hjælpeforanstaltninger. Tværtimod deltog både byråd og fattigvæsen i formidlingen af denne hjælp.

Den frivillige forsorg kan praktisk deles op i *velgørenheden*, som var den hjælp, der blev ydet fra en person eller institution til en fattig uden krav på nogen særlig indsats, og *hjælp til selvhjælp*, hvor man kunne modtage hjælp, hvis man selv havde gjort en indsats.

Velgørenheden eller filantropien er vel den ældste af alle støtteformer og behøver næppe mange forklarende ord med på vejen. Der er dog et grænseproblem, når der ydes hjælp fra en person til en anden på frivillig basis, og der består et slægtskabsforhold mellem parterne. I dette tilfælde er der teknisk tale om velgørenhed, hvis det f. eks. er børn, der yder hjælp til deres forældre¹ (fordi børn ikke har forsørgerpligt over for forældrene), men de færreste vil nok kalde sådan hjælp for velgørenhed. Velgørenhed vil derfor alene blive brugt i tilfælde af frivillig hjælp mellem personer, der ikke er i familie med hinanden.

Hjælp til selvhjælps-ideerne, der var meget populære i tiden, ligger, som begrebet siger, mellem velgørenheden og den private forsikring mod fattigdom, der enten kunne være personlig opsparing eller tegning af forsikringer. Det kan være vanskeligt at drage skillelinier mellem disse former for social sikring mod nød. Hjælp til selvhjælpsforeninger er foreninger,

hvor summen af midler er større end den sum, de potentielle modtagere har indskudt. Rene selvhjælpsforeninger er derfor foreninger, hvor summen af midler ikke er større end den sum, de potentielle modtagere har indskudt. Den adskiller sig således ikke fra andre former for forsikringer, men er dog behandlet i det følgende, for så vidt det drejer sig om selvhjælpsforeninger, hvor hovedparten af foreningsmedlemmerne var arbejdere, for at søge belyst hvilke bestræbelser, der blev udvist fra arbejderklassen selv for at skabe værn mod sygdom og nød.

Velgørenhed

Kun en del af valgørenheden kan behandles i oversigtsform. Når hans kgl. Højhed Kronprinsen efter i Jyllandsposten at have læst en historie om en mand, der var blevet indlagt på fattiggården som erhvervsløs, skænker et pengebeløb, der sætter manden i stand til at refundere fattigvæsenet det beløb, han skylder², og når en fisker under en kapsejlad drukner og efterlader sig en frugtsommelig kone og 3 små børn i trange kår, af hvilken grund Aarhus Stiftstidende opfordrer til valgørenhed³, vil ingen vel betvivle, at der her er tale om valgørenhed. Valgørenhed i enkeltstående tilfælde i form af avisindsamlinger og indsamlinger på værksteder var meget almindelige, men de fremkommer i en form, der gør det vanskeligt at sammentrække disse spredte valgøringer til en helhed. Med dette i erindring behandles på de følgende sider den *institutionaliserede, regelmæssigt tilbagevendende valgørenhed*.

På grundlag af Københavns statistiske kontor oversigt 1877 over valgørenheden i København⁴ foretoges i Nationaløkonomisk Tidsskrift 1878 en beregning over, hvor meget valgørenheden 1876 havde haft til sin rådighed. Resultatet blev et anslået beløb på 2.638.158 kr., og det anførtes som sammenligningsgrundlag, at samtlige det københavnske fattigvæsens udgifter, syges kur og pleje inclusive, samme år (1876) beløb sig til 1.081.445 kr. Størsteparten af de valgørende penge gik til trængende – således ansloges legatkapitalen at give et årligt afkast på 967.956 kr. (ved en rentefod på 4 % p. a.). Af dette beløb var 72 % beregnet på valgørende øjemed, og kun 25 % var kunstner- og skolelegater⁵.

En lignende oversigt over valgørenheden findes ikke for Århus' vedkommende. Spørgsmålet bliver da, i hvor høj grad man kan tillade sig at parallelisere ud fra forholdene i København, og på det grundlag hævde, at også i Århus har udgifterne til privat valgørenhed været dobbelt så store som udgifterne til det offentlige fattigvæsen. Det må antages, at en sådan parallelisering er for farlig. Der er her kun tale om den institutionaliserede vel-

gørenhed, og man kan med rimelighed antage, at selve institutionaliseringen af velgørenhed er stigende med byens størrelse, idet væksten på grund af fremmedgørelse vil kræve mere organiseret velgørenhed – et forhold man da også havde for øje i samtiden ⁶.

Den manglende samlede oversigt over velgørenheden i Århus har bevirket, at det har været nødvendigt at vende sig til andre og mere spredte kilder. Der er derfor i det følgende udelukkende anvendt trykt materiale, og så godt som udelukkende hvad Det Kgl. Biblioteks samlinger rummer ⁷. På grundlag af dette materiale er det ikke muligt at nå frem til beregninger af lignende art som for København, og i stedet er valgt at give en oversigt over, i hvilken form hjælpen blev givet, og til hvilke grupper de enkelte former for hjælp specielt blev tildelt til belysning af, hvorledes denne hjælp afveg fra fattighjælpen.

Velgørenheden kan groft indeles på følgende måde:

1. kontant pengeydelse
2. ydelse af naturalier
3. tildeling af fribolig

Der kan i flere tilfælde være tale om overlapning, således at den samme forening ydede flere former for hjælp også til samme person, men opdelingen er alligevel fastholdt, fordi den giver en ret klar oversigt.

Kontant pengestøtte

Blandt de regelmæssigt tilbagevendende pengeunderstøttelser uden for fattigvæsenet var legaterne de vigtigste. Alle uddeltes de i overensstemmelse med reglerne i deres fundatser, og de falder i 3 hovedgrupper.

De af *fattigvæsenet bestyrede legater* havde 1884 en samlet formue på 24.000 kr., fordelt på 22 legater ⁸. Det faste årlige legatbeløb på 1.160 kr. uddeltes i forskellige portioner til i alt 52 trængende ⁹.

Fattigvæsenets legater uddeltes af udvalget for fattigvæsenet efter legaternes fundatser ¹⁰. Der er overvejende tale om ældre legater, og midlerne skulle i følge de fleste fundatser ydes til enker eller, som der står i nogle fundatser, syge og husarme. Kun de yngre legater indeholder udtrykkeligt bestemmelser om, at modtageren ikke må nyde offentlig fattighjælp ¹¹. Fattigvæsenet synes imidlertid at have fulgt den praksis udelukkende at tildele legatmidlerne til personer, der ikke fik almindelig understøttelse, selv om det kunne synes vanskeligt at skulle uddele Jens Antonsens legat fra 1791, som i følge fundatsen skulle tildeles »3 fattige syge og sengeliggende, de usleste og elendigste mennesker, som ere her i byen« ¹² uden at komme i kontakt med nogle modtagere af offentlig fattighjælp.

I ingen af fundatserne stilles der krav om, at modtageren af legatet skal være forsørgelsesberettiget i Århus, men der kan næppe herske tvivl om, at kun forsørgelsesberettigede er kommet i betragtning. Man kan ikke forestille sig, at et udvalg for fattigvæsenet på denne måde frivilligt har hjulpet fremmede til at erhverve nyt forsørgelsessted i Århus.

Også *byrådet* uddelte en del legater. Denne funktion blev varetaget af et særligt legatudvalg. Legaterne under byrådet er væsentligt yngre end legaterne sorterende under udvalget for fattigvæsenet. Det ældste er fra 1868. Den samlede legatmasse under byrådets bestyrelse udgjorde 1884 112.402 kr.¹³, men 1885 var det endnu kun 97.000 kr. af legatmassen, hvis renter kom til udbetaling¹⁴. De fordelte sig på 13 legater og uddeltes i i alt 75 portioner. Den samlede udbetaling 1885 var 5.198 kr. Størsteparten udbetaltes til trængende¹⁵. Det sætter sit præg på fundatserne, at de er yngre. Så godt som alle fundatser indeholder krav om værdighed, og i flere pointeres det, at denne mangler, hvis man nyder understøttelse fra fattigvæsenet. Størsteparten skal tildeles enker eller ugifte kvinder, og der stilles normalt krav om, at de skal være ældre, værdige og trængende. Flere af ydelserne blev tildelt på livstid, for så vidt forholdene for modtageren ikke ændrede sig. Således ophørte de fleste legatydelser ved indgåelse af ægteskab og ved modtagelse af fattighjælp. I enkelte tilfælde blev der stillet krav om speciel status, f. eks. at modtageren skulle være købmands- eller embedsmandsdatter.

Kun enkelte af legaterne indeholder direkte bestemmelser om, at modtageren skal være hjemmehørende i Århus, men af samme grunde som for legaterne under fattigvæsenet er det usandsynligt, at de blev tildelt andre¹⁶.

Den tredje store uddeler af legater i velgørende øjemed var *Velgørenhedsselskabet*. I modsætning til legaterne under byrådet og fattigudvalget har det ikke været muligt at skaffe et samtidigt regnskab, og oplysningerne er derfor væsentligst baseret på Hjort-Lorentzens repertorium over legater 1894¹⁷. Vanskelighederne i dette tilfælde er, at nok fremgår det, hvornår legatet er stiftet, men der meddeles ikke fra hvilket tidspunkt, det er kommet til udbetaling. Her er medtaget samtlige legater, stiftet inden udgangen af 1884, idet legater stiftet 1885 næppe er nået at komme til udbetaling samme år. Den samlede legatformue skulle efter denne meget usikre beregning ultimo 1884 udgøre 61.000 kr. med en anslået udbetaling på ca. 2.700 kr. i et ukendt antal portioner¹⁸. Legatportionerne synes at have svinget mellem 20 og 100 kr. om året. Fundatserne for de fleste af disse legater stiller krav til modtageren om, at hun skal være kvinde, enke eller ugift, værdig trængende over 50 år. Desuden synes bestyrelsen også for egen regning at have stillet krav om, at vedkommende skulle være forsørgelses-

berettiget i Århus og have kendt bedre dage¹⁹. Selv om der i selskabets største legat: det Hald-Lisbergske legat på 40.000 kr., udtrykkeligt står i fundatsen, at den understøttede skal være hjemmehørende, men ikke nødvendigvis forsørgelsesberettiget på det tidspunkt, legatet tildeles²⁰, er det vel mest sandsynligt, at det har været bestyrelsen muligt blandt ansøgerne at finde så mange kvalificerede blandt de forsørgelsesberettigede, at man ikke behøvede at bryde selskabets almindelige praksis med kun at yde støtte til personer, der var forsørgelsesberettigede i byen. Velgørenhedsselskabet arbejdede væsentligst uden for den egentlige arbejderklasse – »særligt i sådanne, hvor der tidligere havde været bedre kår, og hvor fattigdommen derfor følte dobbelt trykkende.«²¹ Selskabets legater stiller også krav om, at modtageren ikke måtte have nydt eller nød fattighjælp.

Der synes uden for disse 3 grupper af legater kun at være 4 legater mere, der på dette tidspunkt uddeltes til almindelige velgørende formål. De synes udbetalt i 21 portioner på i alt 420 kr. årligt – de fortrinsberettigede er især ældre, værdige enker eller piger²².

1885 blev der således sandsynligvis i Århus udbetalt ca. 8.700 kr. i legatportioner til direkte velgørende formål i et antal portioner, der overstiger 166²³. Pengene kom især ældre kvinder til gode, enten enker eller ugifte. For en del legater stilles der krav vedrørende modtagerens sociale klasse, og det er i disse tilfælde aldrig arbejderklassen, men normalt middelklassen, der nævnes. Selv om det ikke nævnes flere steder, må det formodes, at pengene som regel tildeltes folk, der var forsørgelsesberettigede i byen. En stor del af legatportionerne blev tildelt på livstid, for så vidt nyderens forhold ikke blev ændret. I mange legatfundatser nævnes direkte, at understøttelse ikke kan ydes ved tidligere modtaget fattighjælp, ligesom retten til at oppebære legatet bortfalder ved senere modtagelse af fattighjælp. Selv fattigvæsenets legater blev uddelt efter denne praksis. Var man således én gang kommet under det offentlige fattigvæsen, var legatvejen som middel til underhold lukket.

Også *De fattiges Kasse* uddelte kontant støtte. Som tidligere nævnt vandt kassen aldrig rigtig fodfæste i byerne, og den modtog først sent kommunale tilskud²⁴.

For årene 1856–70 findes en årlig oversigt over, hvor store beløb kasserne har ydet, og beløbene er ikke store: det højeste beløb, der blev ydet i Domsognet, var 800 kr. i 1870 og i Frue Sogn 850 kr. 1868. For hele perioden 1856–70 udbetalte De fattiges kasse i Frue sogn ca. 6.500 kr. og kassen i Domsognet ca. 7.550 kr.²⁵ Det fremgår ikke af oversigten, om beløbene udelukkende var frivillige bidrag, men der er ringe grund til at antage, at kommunen har ydet tilskud. I følge købstadskommunalloven af

Denne tegning fra omkring århundredskiftet skulle egentlig forestille en fattigmandsbolig i København. Med sit spartanske udstyr har den dog lignet tilsvarende århusianske. Det var ikke helt sjældent, at en fattig families bohove indskrænkede sig til en eller to senge. Tegningen er fra »Politivennen« 1902.

26. maj 1868 § 19 kunne kommunen yde tilskud uden særlig tilladelse²⁶, men 1872 havde man i det mindste ikke benyttet sig af denne ret, ses det af en oversigt, bevaret i indenrigsministeriets arkiv. I følge denne var indtægten for Den frie fattigkasse i Domsognet i det år 890 kr. og 550 kr. i Frue sogn. Af disse penge var hele beløbet for Domsognets vedkommende kontante bidrag, og det nævnes udtrykkeligt, at kommunen intet havde ydet. Heller ikke Frue sogn modtog noget fra kommunen, men ca. 100 kr. faldt under kategorien gave, legatrente²⁷.

Kassens indtjening synes ikke at være vokset synderligt. Demokraten har en oversigt over, hvor meget kassen for Frue sogn 1883 udbetalte. Der udbetaltes ca. 1250 kr. Avisen havde ikke kunnet skaffe sig nogen underretning om udbetaling i Domsognet, men mente, at beløbet dér var noget højere²⁸. Ud fra beløbenes størrelse synes det rimeligt at antage, at kommunen heller ikke på dette tidspunkt har ydet tilskud, og samstemmende kilder synes at klargøre, at 1901 var det første år med kommunale tilskud²⁹. I årene 1897–1900 udbetalte De fattiges kasse i Århus ca. 18.000 kr., hvilket

giver ca. 4.500 kr. om året i snit. Der synes således at være tale om en jævn stigning i beløbet, og det vil næppe være meget galt at antage, at kassen i perioden 1880–85 har haft en 2–3.000 kr. om året til uddeling. Demokraten oplyser 1883, at pengene uddeltes for Frue sogn (1250 kr.) i 250 portioner, hvoraf nogle dog fik flere portioner. Disse blev foruden til ubestemte tider uddelt regelmæssigt til flyttedag og til jul³⁰. Der er næppe grund til at antage, at uddelingspraksis var anderledes i Domsognet.

Vi ved ikke hvem, der modtog disse penge. Højre beskyldtes for i Domsognet, inden Venstre erobrede magten i kassen (1882), at have øvet valgetryk, således at de, der ikke ville stemme på Ingerslev, ikke fik hjælp, og at de derfor eventuelt var henvist til fattigvæsenet og derfor mistede stemmeretten³¹. Beskyldningen dokumenteres ikke, og den bør nok behandles med forbehold, fordi den fremkommer umiddelbart inden et kampvalg i De fattiges kasse i Domsognet, men muligheden var jo nærliggende, og det er sandsynligt, at kassen flere steder i kampårene har fået fornyet betydning på grund af dens muligheder³². Hvem der ellers har modtaget støtte vides ikke, men to grupper kan sikkert udelades: de andetsteds forsørgelsesberettigede og de fattigunderstøttede. De fattigunderstøttedes udelukkelse er klar, den er lovhjemlet³³, medens den manglende understøttelse til de fremmede netop var et misbrug, som ministeriet søgte at sætte sig imod³⁴.

Hvordan praksis har været i den enkelte kasse kan naturligvis ikke klarlægges, men alt tyder på, at man her som i tilfælde med privat velgørenhed har lukket af for de ikke forsørgelsesberettigede. Så sent som 1906, efter at De fattiges kasse havde ændret navn til De frie fattigkasser (1904), påpeges det, at ministeriets forsøg på at komme udelukkelsen af de fremmede fra kassens midler til livs har været et slag i luften³⁵. Som forsvaret for denne praksis anførte formanden for Den frie kasse i Lemvig:

»Jeg tror ikke, at ret mange af de frie fattigkasser i byerne vil hjælpe en familie, der har boet 4½ år i kommunen, når familien muligt om 6 måneder kommer til at høre kommunen til, resultatet ville blive, at købstæderne og de større stationsbyer efterhånden ville komme til at bære landkommunernes fattigbyrder i endnu højere grad end hidtil.

En forsørger bør absolut holde sig helt fri, såvel af det offentlige fattigvæsen som af den frie fattigkasse, uafbrudt i fulde 5 år for at blive forsørgelsesberettiget i en kommune.«³⁶

Man kan naturligvis dynge det ene almene citat ovenpå det andet uden at bevise noget om det enkelte tilfælde, men det er vel rimeligt at antage, at man i Århus har fulgt den udbredte almene indstilling til velgørenhed: At de fremmede måtte forsørges i deres respektive kommuner. Midlerne var så knappe, at de kun rakte til forsørgelse af de egne.

Denne holdning var i det mindste fremherskende i *Velgørenhedsselskabet* i Århus. Det understøttede kun folk, der var forsørgelsesberettigede i byen³⁷. Selskabets arbejde var organiseret således, at byen var delt op i et antal kredse i lighed med fattigvæsenets opdeling i fattigdistrikter, men de to distrikters inddelinger faldt ikke sammen. For hver kreds valgtes en forstander, og disse udgjorde i forening bestyrelsen, hvoraf årligt 1/3 gik af. Genvalg var dog langt hyppigere end ved fattigvæsenet, hvoraf man måske kan slutte, at arbejdsbyrden ikke har været så overvældende³⁸. Der er endvidere den forskel mellem fattigforstanderne og forstanderne i valgørenhedsselskabets distrikter, at de sidstnævnte *ikke* synes valgt ud fra hensynet til deres bopæl i distriktet³⁹.

Man ved ikke meget om Velgørenhedsselskabets indtægter, som kom dels fra medlemsbidrag, dels fra gaver, men det største beløb i denne periode synes at have været godt 5.000 kr. 1878–79. Desuden modtog selskabet naturaliegaver i form af kul⁴⁰. Understøttelsen blev givet som faste månedlige understøttelser – huslejhjælp og brændselhjælp. Den synes især at være ydet til folk uden for arbejderklassen⁴¹. Denne praksis bekræftes i Demokraten, hvori det beklages, at Velgørenhedsselskabet har ydet hjælp til husejere og folk med fast arbejde, medens folk, der i længere tid har været arbejdsløse, intet har fået⁴².

Naturaliehjælp

Velgørenhedsselskaber danner et overgangsled til den anden form for understøttelse – i form af naturalier. Der kan skelnes mellem to former: a) de regelmæssigt tilbagevendende årlige uddelinger og b) uddelinger i tilfælde af pludselig opstået trang.

Til den første gruppe må henregnes *Konfirmandforeningen* til Uddeling af Beklædning til Trængende Konfirmander. Foreningen uddelte tøj, og forårsuddelingen 1885 noteredes at dække 38 konfirmander⁴³. Også *Komiteen for de Fattiges Juleglæde* må henføres til denne gruppe. Den indsamlede penge og indkaldte midt i december ansøgere. Det må noteres, at inspektøren for fattigvæsenet sad i denne komité 1884⁴⁴. Familierne fik 1887 flæsk og ris, og de enlige fik spisebilletter⁴⁵. Der synes normalt at have været mange ansøgere. 1884 understøttedes 880 familier bestående af 3578 personer⁴⁶, 1887 meldte der sig 840 familier på godt 4.000 personer. Det vides ikke, om der har været særlige uddelingskriterier, således at f. eks. ikke-forsørgelsesberettigede udelukkedes.

Det blev de derimod i de *husindsamlinger*, der i det mindste 1887 og 1888 blev foretaget i byen på grund af vinteren. Man samlede ind til trængende og arbejdsløse forsørgelsesberettigede borgere. Indsamlingen foregik

ved omdeling af lister i husene, på hvilke man kunne tegne sig for et beløb. Hjælpen bestod af kul og næringsmidler⁴⁷.

Til den anden gruppe, hvor velgørenheden udøves i påtrængende tilfælde, henhører *Aarhus Plejeforening*. Den var blevet stiftet i december 1884 og havde startet sin virksomhed 1. marts 1885. Dens formål var at yde varm og nærende mad til virkelig trængende i sygdomstilfælde, og den uddelte i 1885 ca. 84 portioner ugentlig⁴⁸. I 1887 var det steget til 7.600 portioner for hele året samt 200 potter nymalket mælk. Foreningen samlede penge ind dels ved gaver, dels ved medlemsbidrag à 10 øre ugentlig. Medens den de første år kunne henlægge penge i et reservefond, måtte den i 1887, hvor de samlede udgifter beløb sig til 2.564 kr. mod en indtægt på ca. 2.000 kr., begynde at tære på samme fond. Fra 1889 modtog foreningen støtte fra kommunen⁴⁹. Foreningens virksomhed var opdelt i kredse, der fulgte Velgørenhedsselskabets. I spidsen for hver kreds stod en kredsforstander. Foreningen arbejdede nært sammen med Stefansforeningen, som desuden støttede den med 20 kr. om måneden⁵⁰.

Stefansforeningens Aarhuskreds blev stiftet 1876⁵¹. Dens vigtigste opgaver var driften af et asyl »Børnely« med plads til 100 børn. Desuden holdt foreningen søndagsskole – begge dele områder, der falder lidt uden for emnet her, fordi der er tale om ren børnevelgørenhed⁵². Foreningen ydede dog også hjælp til de voksne, idet den afholdt menighedspleje, udført af to diakonisser, der indtil 1885 havde fribolig på fattiggården. Disse søstre ydede i 1880 pleje til 199 syge, til hjælp til hvilket de modtog 250 kr. af kassen⁵³. I 1883 og 1884 blev der ydet pleje til henholdsvis 68 og 79 familier, og der udbetaltes også disse år godt 200 kr. årligt til hjælp til plejen, samt et ikke angivet beløb i form af penge, klæder, fødevarer og brændsel⁵⁴. Denne hjælp synes måske ringe, men man må huske på, at diakonisserne fik et nøje kendskab til de hjem, de kom i, og deres muligheder for at skaffe privat hjælp har sikkert været ret store. Stefansforeningen var en forening med ret stor udbredelse i Århus – 1880 havde den 689 medlemmer⁵⁵ – og dette medlemstal i forbindelse med personalefællesskab i bestyrelsen med bestyrelserne for Velgørenhedsselskabet og De fattiges kasse har sikkert skabt gode muligheder for hjælp til de familier, diakonisserne anbefalede. Der oplyses intet om særlige kriterier for modtagelse af hjælp fra Stefansforeningen.

Friboliger

En særdeles vigtig form for naturaliehjælp var tildeling af fribolig. Der fandtes i Århus på dette tidspunkt 3 institutioner, der bestyrede friboliger:

Fattigvæsenet
 Hospitaler og klostre
 Håndværkerforeningens Stiftelse.

Fattigvæsenet ejede i 1880erne 5 ejendomme⁵⁶. Af disse regnedes bolig i enkeboden på Klostergade for fattighjælp. De øvrige 4 boliger omtales som legatboliger eller enkeboliger, og det regnedes *ikke* som fattighjælp at bo i disse. Således tildeltes disse beboere portioner af fattigvæsenets legater samt legater, der var tilknyttet den enkelte ejendom. Boligerne var⁵⁷:

Anders Stæhrs legatbolig (Møllesti 25 + 27) med plads til 2 enker efter embedsmænd, købmænd eller håndværkere. Almindeligt fattigunderstøttede udelukedes.

P. Villadsens legatbolig (Graven 15) med plads til 2 enker efter købmænd eller håndværkere. Til fripladsen var knyttet et legat.

Den Hutfeldtske legatbolig (Rosensgade 4–10) med plads til 7 enker.

Den Buxlundske legatbolig (Graven 21), som var den største med plads til 64 enker.

Den buxlundske stiftelse kaldtes normalt »enkeboligen Graven«. Den var skænket Århus fattigvæsen 1804. Indtil 1876 rummede den plads til 30 enker⁵⁸, men samme år opførtes for kommunens midler endnu en bygning på grunden, således at der blev plads til i alt 64 enker – udvidelsen toges i brug i juli 1877⁵⁹. Der var ingen regler for, hvem der skulle anbringes i denne enkebolig, og den synes at have været den mindst eftertragtede. Fattiginspektøren mente, sandsynligvis med rette, at grunden dels kunne være, at kvinderne 2 og 2 delte værelse, dels at Velgørenhedsselskabet betragtede bopæl i Enkeboligen Graven for fattighjælp, hvorfor dens beboere udelodes ved uddeling af selskabets midler⁶⁰. Fattigvæsenet tildelte også selv tidligere almisselemmer bolig i denne stiftelse og har vel på denne måde bidraget til det indtryk, at bolig dér måtte betragtes som fattighjælp⁶¹. Endnu 1881 var det muligt for beboerne dér at blive optaget på Århus Hospital⁶², men fattiginspektøren så, hvor det bar hen, da han i sin indberetning 1884 om bolig i den buxlundske stiftelse skrev: »Det vilde både af hensyn til de enkelte og kommunens tarv være meget uheldigt, om denne Velgørenhedsselskabets betragtning skulle blive almindelig, således at nyderne af legatboligerne også blive afskårne fra Århus, Randers og Hansted Hospitaler samt andre velgørende stiftelser.«⁶³

I december 1889 var denne indstilling imidlertid slået igennem. Udvalget for fattigvæsenet synes at have fået meddelelse fra flere hospitaler i Jylland om, at man fra nu af ville betragte bolig i bygninger, administreret

af fattigvæsenet, som fattighjælp, hvorfor beboerne ikke ville kunne optages på hospitalerne. Byrådet besluttede derfor at rette forespørgsel til Indenrigsministeriet⁶⁴, som resolverede, at boliger i bygninger, skænket til fattigvæsenet efter 1803 (da den nye fattiglov trådte i kraft), måtte betragtes som fattighjælp⁶⁵.

Det mest interessante i denne korrespondance med ministeriet er byrådets argumentation for at bevare den buxlundske stiftelse som hjælp uden fattighjælps virkninger – fordi den sikkert viser, hvilke grupper man især har henvist til bolig i enkeboderne, nemlig: »Personer, hvem det ofte vil være uheldigt og trykkende at henvise til forsørgelse eller hjælp af det nuværende fattigvæsen.«⁶⁶ Det vil sige, at man inden for fattigvæsenet på forhånd må have forsøgt en vurdering og en udskillelse af, hvilke grupper man anså for egnede til at modtage almindelig fattighjælp med dens umyndiggørelse og nedværdigelse af modtageren, og at man har haft en begrænset mulighed for, via legater og enkeboder at yde i det mindste kvinder, man ønskede at holde uden for det almindelige fattigvæsen, en vis hjælp. Det lykkedes ikke for alle beboere af enkeboderne; fattiglisten for 1885 viser, at flere af dem modtog fattighjælp, men der er normalt tale om ringe beløb, fortrinsvis til brændsel og medicin⁶⁷.

Tilbage blev de fattiggrupper, som fattigvæsenet ikke kunne hjælpe på denne måde – kvinder med børn, familiefædre. Kan der være mulighed for, at man har henvist nogle af dem til velgørende institutioner? Muligheden foreligger, men intet konkret kan anføres. Gennemgår man bestyrelserne for velgørende institutioner, og ser man på, hvem der sad i fattigudvalg, og hvem der var distriktsforstandere, ser man, at der er tale om en del personfællesskab, og man kan næppe antage, at der ikke har været kontakt mellem fattigudvalget og de velgørende institutioner. Det er imidlertid et spørgsmål, hvor meget man skal lægge i disse personfællesskaber. Man må huske på, at disse bestyrelser normalt rekrutteredes fra det bedre borgerskab, og der har derfor været en snæver kreds at vælge ud fra. Spørgsmålet er da, om ikke blot flere institutioner har udnyttet den samme mands viden om og interesse for sociale forhold uden bevidst at have ønsket at skabe forbindelseskanaler mellem institutionerne.

For borgerne i Århus var *Aarhus Hospital* den vigtigste af de stiftelser, fattiginspektøren omtalte. Det havde til huse i det tidligere Sortebrødrekloster og var oprettet efter kgl. resolution 12. november 1541⁶⁸. Den i 1880-erne gældende fundats var fra 7. juli 1856 med fundatstillæg af 22. april 1879⁶⁹, fra hvilket tidspunkt man ophørte med at yde understøttelse til folk uden for stiftelsen⁷⁰. Ifølge fundatsen ydede hospitalet fuld pleje (kost, husly, varme, lys, vask, klæder og underhold) til værdigt trængende af begge

Der var ikke noget egentligt fattigkvarter i Århus. De fattige levede – bortset fra en koncentration i nogle få gader – spredt i arbejderkvartererne. Her var de, som man kunne forvente, henvist til de dårligste lejligheder, kvist- og baghuslejlighederne; ikke mange beboede kælderlejligheder, måske fordi der var få af disse. På billedet ses noget af den gamle bebyggelse i Agade, set mod Immervad. Tiden er midten af 1890'erne.

køn, sådanne der i fattigretslig henseende var forsørgelsesberettigede i Århus stift. Normalt forlangtes det, at mændene var over 60 år ved optagelsen og kvinder over 50 år, hvilke regler der dog kunne dispenseres for ved særlig skrøbelighed. Stiftelsen var for sådanne værdige trængende – som det fremgår af fundatsens egne ord – på grund af »den bedre livsstilling, hvori de forhen har levet, ville blive lidende fremfor andre, ifald de ingen anden hjælp kunne få end den, det almindelige fattigvæsen kan yde, hvorimod sådanne personer, der efter deres stilling snarere egner sig til at henvises til forsørgelse af det almindelige fattigvæsen, kun undtagelsesvis bør optages i Stiftelsen.«⁷¹ En opfattelse, der således lå nær på linie med holdningen hos Velgørenhedsselskabet. Antallet af faste lemmer blev 1856 fastsat til 12 mænd og 16 kvinder – i alt 28 lemmer.

Efter at fattigvæsenet, der fra 1819 havde indlejet sig i hospitalets bygninger, 1870 havde forladt disse og var flyttet ind i egne bygninger på Hieronimusbakken⁷², var der mulighed for en ombygning, som blev foretaget 1878–79. Derved skabtes plads til optagelse af yderligere 20 personer, kaldet »pensionærer«. Der krævedes af disse pensionærer, at de skulle

være af den dannede middelstand⁷³, men der stilledes *ikke* krav om, at de skulle være forsørgelsesberettigede i Århus stift, blot skulle de ved ansøgningstidspunktet have haft fast bopæl dér mindst ét år. Pensionærpladserne var især for kvinder, men undtagelsesvis kunne mænd og 2 ægtepar optages. Aldersgrænsen var for både mænd og kvinder sat 5 år ned. Også pensionærerne fik fuld forplejning, men i modsætning til tidligere modtog de i stedet for mad 3,50 kr. om ugen og måtte så selv holde sig med kost. Samme ordning indførtes samtidig for lemmerne⁷⁴.

Beboerne i Århus havde også mulighed for at blive optaget i *Randers Hospital*, hvor 1871 30 mænd og 65 kvinder fik fuld forplejning og i *Hansted Hospital*, hvor der var fuld forplejning for 8 mænd og 22 kvinder⁷⁵.

Århus var i modsætning til København ikke rig på stiftelser for ældre håndværkere. Man havde dog en enkelt – *Håndværkerforeningens Stiftelse* i Paradisgade, hvor grundstenen blev nedlagt 1866⁷⁶. I dette hus blev indrettet 8 lejligheder for gamle håndværksmestre eller deres enker. Af disse var 2 rene friboliger, medens der for de øvrige betaltes reduceret leje. 2 kostede 50 rdl. årligt, og 4 kostede 30 rdl. årligt⁷⁷. Til stiftelsen var knyttet nogle mindre legater.

Sammendrag

Det fremgår altså, at der uden for det offentlige fattigvæsen bestod en lang række organisationer, som, hvor forskelligartede de end var, alle dannede alternativmuligheder til det offentlige fattigvæsen – organisationer, der enten så det som deres opgave af yde en begrænset hjælp eller at tage folk under forsørgelse. Det er karakteristisk, at det især er ældre, enlige kvinder denne hjælp rettes mod. Endvidere er det bemærkelsesværdigt, at man såvel fra fattigvæsenets som fra stiftelserne og Velgørenhedsselskabets side synes at forbeholde denne hjælp til grupper, man ikke rigtig mente hørte hjemme under fattigvæsenet, altså især personer uden for arbejderklassen.

Det er vanskeligt at gøre op, hvor meget den private hjælp beløb sig til, omregnet til penge. Sætter man værdien af fribolig lig med det maksimale beløb, der ydes i huslejestøtte af fattigvæsenet (80 kr.), har man sikkert ikke regnet for højt. Selv en ringe beskedent lejlighed synes i midten af 1880-erne at have kostet ca. 120 kr. om året⁷⁸, men i betragtning af flere af friboligernes lave kvalitet er de 80 kr. nok ikke helt galt. Fattigvæsenet og Håndværkerforeningens Stiftelse gav i alt fribolig til 77 kvinder – hvilket giver et årligt beløb på 6.160 kr. Det er straks vanskeligere at omregne værdien af en plads i Aarhus Hospital. Kosten er nem nok – der ydes hver person 182 kr. om året i kostpenge. I samtidige beregninger af familieindtægter og udgifter anses 160 kr. om året for at være absolut minimum,

hvis man skal skaffe en familieforsørger en varieret og alsidig kost⁷⁰, men man må antage, at de 182 kr. har rakt til en pæn kost til en småttærende gammel dame. Husleje anslås også her til 80 kr. årlig, omend det for disse boliger nok ligger i underkanten. Vask, rengøring, brændsel og belysning er det vanskeligere at estimere. Her lægges til grund, hvad det på Københavns Ladegaard beløb sig til pr. person – 29 kr. om året. Til beklædning brugtes samme sted 31 kr. pr. person⁸⁰. I mangel af bedre tal anvendes også dette, omend det må antages, at gamle damer ikke har slidt voldsomt på deres tøj. Læge, medicin, kur og pleje er det ikke muligt at give noget beløb for, taget fra beregning ved andre institutioner, men dels ud fra disse udgifter ved fattigvæsenet, dels ud fra den betragtning, at der er tale om gamle mennesker, er 25 kr. om året sikkert ikke for meget. Værdi af friplads i klostret kan da anslås til:

Tabel 19. Beregnet pengeværdi af friplads i Århus Kloster ca. 1885.

	Kr.
Kost	182
Husleje	80
Vask, rengøring	29
Beklædning	31
Medicin, læge	25
	347

Tallet er ikke så meget værd. Muligvis dækker det omkostningerne i stiftelsen, men det har sikkert været vanskeligt uden for stiftelsen at opnå en tilsvarende levestandard for dette beløb, og det må ud fra den betragtning antages at ligge lige i underkanten. Den samlede udgift for de 48 lemmer og pensionærer beløber sig efter denne anslåede værdi til 16.565 kr.

Sammenfattes nu alle disse spredte – og usikre – tal over ydelser fra privat velgørehed fås, at der årligt i første halvdel af 1880-erne blev ydet:

Tabel 20. Beregnet udgift til privat velgørehed i Århus ca. 1885.

	Kr.
Legater	8.700
De fattiges Kasse	2.500
Velgørehedsselskabet	5.000
Konfirmandforeningen ⁸¹	2.250
De fattiges Julehjælp ⁸²	3.000
Stefansforeningen	200
Legatboliger og stiftelser	6.160
Århus Hospital	16.656
	44.466

Udgifterne til det offentlige fattigvæsen lå i denne periode jævnt på mellem 73–79.000 kr. om året⁸³, og beløbet fra privat velgørenhed er kun det halve af dette. Omregner man imidlertid alene værdien af fribolig (125 med hospitalets), udgør det et årligt beløb på ca. 10.000 kr. – et beløb, der ikke ligger langt fra det beløb, der årligt blev ydet de egne fattige som huslejestøtte, nemlig ca. 12.000 kr. Samlet blev der fra fattigvæsenet først i 80-erne ydet ca. 20.000 kr. årligt til de egne fattige i samlet husleje og pengestøtte. Dobbelt så meget kom altså fra privat side, og den private organiserede hjælp var lige så stor som fattigvæsenets årlige udgift til forplejning på fattiggården + støtte til de egne fattige i byen i form af husleje og pengehjælp.

Selv om der måske nok kan herske tvivl om korrektheden af det fremkomne tal, ser det dog ud til, at det alene ud fra fattigvæsenets arkiver vil være misvisende at give et billede af de sociale forhold i Århus. Konklusionen fra fattigvæsenets arkiv – at det især var fra arbejderklassen, de fattige rekrutteredes, må således revideres til, *at det især var arbejderklassen, man henviste til det offentlige fattigvæsen*. Store dele af den private velgørenhed rettedes mod sådanne, der var kommet til at lide nød efter at have kendt bedre dage. For arbejderklassen var alle dage dårlige. Det er selvfølgelig generaliseret, dele af den private velgørenhed rettedes dog mod arbejderklassen, men den hjælp, der virkelig betød noget – hospitalspladser, friboliger og legater var i overvejende grad forbeholdt borgerskabets døtre og enker. De var nemlig i lige så høj grad som arbejderklassens enlige kvinder en socialt udsat gruppe. Det var naturligvis at beklage, hvis en far eller mand ikke havde sikret sine efterladte tilstrækkeligt, men borgerskabet rådede så godt, det var muligt, bod på dette og slog kreds om sine egne.

Frihaver

Som en overgang mellem den rene velgørenhed og hjælp til selvhjælpsbevægelsen bør nævnes de af Århus fattigvæsen administrerede *frihaver eller fattighaver*. Fattighaverne var oprettet på grundlag af cirkulære af 4. marts 1826, efter hvilket haverne skulle tildeles trængende familier⁸⁴. I 1880-erne tildeltes parcellen for 4 år ad gangen og vederlagsfrit. Efter de 4 år kunne en ny aftale træffes med fattigvæsenet. Der var flere betingelser knyttet til jorden – således ophørte brugsretten ved misligholdelse og også, hvis brugeren modtog fattighjælp af nogen art⁸⁵.

Haverne blev altså givet til folk, man anså for trængende, men på den betingelse at de bl. a. ved hjælp af haven formåede at holde sig uden for fattigvæsenet, og systemet lå således hjælp til selvhjælpstanken nær. Ha-

verne, der lå på byens marker (de fleste på Galgebakken), var meget efter-spurgte. Der var 160 parceller⁸⁶.

Selvhjælp – hjælp til selvhjælp

Det mest naturlige for den enkelte for at forhindre opståen af trang var, at han *selv* søgte at sikre sig mod dårlige tider. Der fandtes to muligheder. Dels en personlig opsparing, hvor det beløb, der var til rådighed, svarede til den kapital, man havde indsat + (hvis pengene da ikke var blevet opbevaret på kistebunden) en vis forrentning af pengene. Det var blevet almindeligt at anbringe sine penge i en sparekasse, og antallet af sparekasser var vokset stærkt efter oprettelsen af den første i 1810. Således var der i Danmark 31. marts 1885 over 675.000 sparekassekonti, fordelt på 529 sparekasser¹. Mange af disse konti var imidlertid blot uafsluttede konti, hvilket medvirker til at gøre antallet af småsparere stort. Fordelingen af konti var på dette tidspunkt:

Tabel 21. Antal sparekassekonti 1885, fordelt på kontostørrelse.

Indestående	Antal konti
under 50 kr.	292.000
50–200 kr.	136.000
200–500 kr.	90.000
500–2.000 kr.	99.000
over 2.000 kr.	44.000

Ovenstående antal konti svarer til en konto pr. 3. individ. Ud fra dette kunne det hævdes, at befolkningen som helhed var dækket ind til at tage korte uheld, men tallene meddeler intet om fordelingen af disse konti. En enkelt kunne have mange konti, men trods alt kan ovenstående tal vel tages som et udtryk for, at befolkningen i bred almindelighed ville være i stand til at imødegå en kort ugunstig periode. Sparekasser er selvhjælp i ordets rene forstand – der er i realiteten blot tale om henlæggelse af indtægt.

Den anden mulighed for selvsikring var, at grupper *kollektivt* kunne sikre sig – de såkaldte selvhjælpsforeninger. Kendetegnende for de fleste selvhjælpsforeninger er, at de med grund i et sæt vedtægter yder et vist afsat beløb i en vis tid, for så vidt specielle omstændigheder er til stede – det være sig ledighed, sygdom, død. Det ydede beløb til den enkelte står altså ikke i direkte forhold til hans egen økonomiske indsats – foreningen påtager sig risikoen for den enkelte til en vis grænse. Så længe foreningens

Politimesteren
i

Aarhus

№ 1688.

Gjør villerligt at *Lualid Rasmus*
Selarsin
fodt i *Aarhus*

Signalement.

Aar *28*
Væxt *midtstet*
Bygning *midtstet*
Øine *graa*
Haar *svart*
Særegne Kjendetegn:
Johans Haars kinn
og øis
Pastorens Underskrift

Kan ikke skrive.

agter nu at rejse herfra Staden til *Horsens* over
Skanderborg
Min tjenstlige Begjering er til Alle og
Enhver, som bemeldte Reisende maatte forekomme,
at de naar paa denne Reise frit og ubindret
ville lade passere.

AARHUS POLITIEKAMMER, den *23 April 1867* klokken *4* Efter middag.
J. Kallimanns forfaldt.
[Signature]

*N. Dette Pas gjælder alene for denne Reise,
og for i Staden kun 3 gange 24 Finer.*

Betalt *20/10* af
Sjue Kalling.

Ordringen med rejsepas til indenrigske rejser blev egentlig ophævet 1846; dette gjaldt dog ikke for personer, hvis »stilling eller udvortes« var af en sådan beskaffenhed, at man kunne befrygte, han ville ligge nogen til byrde under rejsen. Sådanne personer skulle udstyres med rejsepas. Her ses et, udstedt af politimesteren i Århus i 1867; det har tilhørt invaliden Rasmus Petersen, der skulle rejse til Horsens. Han var 28 år, og hans højre arm var krum og stiv.

samlede kapital er lig med medlemmernes indskud + forrentning, er der stadig tale om rene selvhjælpsforeninger, men i det øjeblik udenforstående, som ikke nyder godt af foreningen, yder bidrag, er man ovre i den anden kategori, der kaldes hjælp til selvhjælp.

Det er vanskeligt at drage en skarp skillelinie mellem selvhjælpen og hjælp til selvhjælpen. Hører for eksempel hjælpeforeninger, der optager overordinære medlemmer uden ret til nydelse, til den første eller anden kategori, og hvor skal Livsforsikrings- og Forsørgelsesanstalten af 1872, hvor staten står som garant, anbringes²? I samtiden ville man næppe klassificere Statsanstalten eller de to private livsforsikringsselskaber »Danmark« og »Hafnia«, som dog var uden statsgaranti³, eller for den sags skyld andre former for forsikring under selvhjælpsforeninger eller hjælp til selvhjælpsforeninger. Disse udtryk var forbeholdt foreninger, hvis egentlige medlemsskare tilhørte arbejderklassen.

De betragtninger over disse bevægelser, der klarest kom til udtryk, var borgerskabets. Man foretrak så afgjort rene selvhjælpsforeninger, men kunne dog også, i erkendelse af arbejdernes manglende evne til alene at magte deres egen forsørgelse, gå med til at yde visse tilskud. Det var typisk for borgerskabets holdning til arbejderklassen, at man betragtede den ovenfra. Der var tale om en lavere klasse, som man måtte hjælpe og vejlede, og man så netop i selvhjælpsforeningerne et middel til dette. De var således hyppigt stiftet af personer uden for arbejderklassen. Målet med disse foreninger var højt; de skulle ad åre bedre arbejdernes økonomiske kår, men væsentligere for borgerskabet var dog »... den ordenssans, sparsommelighed, hensyntagen til fremtiden, kort sagt den udvikling af karakteren, som foreningerne skulle fremkalde.«⁴ Forfatteren til disse smukke linier var dog så realistisk, at han forudså, at da det kunne være vanskeligt at fastholde arbejderens interesse for den almen dannende virkning ud i fremtiden, måtte man nok gøre den økonomiske sikring noget mere attraktiv ved i en periode at yde hjælp til selvhjælp⁵.

Selvhjælpsforeninger dannet af arbejderne selv var dog også i en vis vækst. Arbejderne, eller i det mindste håndværkerne, havde indtil næringsfrihedens ikrafttræden 1862 haft en lang tradition for selvhjælpsforeninger. Mange af disse foreninger fortsatte også efter 1862 som hjælpe-kasser, men nu i modsætning til tidligere på et frivilligt grundlag. *Sygekasser* havde i det 19. årh. vundet stor udbredelse uden for laugene, også mange landarbejdere var kommet i sygekasse. Der var som oftest tale om små, lokale kasser⁶, der i mange tilfælde modtog tilskud fra kommunen, ofte i form af reduceret betaling ved hospitalsophold.

Medens selvhjælpsforeningerne om ikke blomstrede så dog var i vækst

for tilfælde, der dækkede sygdom og begravelse, var forholdene noget anderledes, når det drejede sig om *alderdomsforsørgelse*.

Dette forhold var arbejderkommissionen af 1875 ganske klar over, og den ridsede i sin gennemgang af spørgsmålet problematikken klart op⁷. Meget få arbejdere var medlemmer af Statsanstalten. Dette mente man skyldtes dels arbejdernes manglende lyst til at tænke langt ud i fremtiden, dels og ikke mindst en manglende evne til at udrede præmierne af indtægten. Man indrømmede blankt, at en almindelig kropsarbejder uden særlige fortrin på grund af de knappe kår som regel ville være tvunget til, når arbejdsevnen nedsattes, at modtage hjælp fra fattigvæsenet. Man slog fast – »At således ikke blot enkelte uheldige eller dårlige individer, men en hel stor samfundsklasse er henvist til fattigvæsenet som sin naturlige alderdomsforsørger, et et stort samfundsonde.«⁸ For at imødegå dette ønskede kommissionen oprettet en alderdomsforsørgelsesanstalt for ubemidlede. Så langt kunne alle enes, men derefter skiltes vandene – for skulle kassen være frivillig eller tvungen, og skulle stat/kommune yde tilskud? Flertallet konkluderede, at kassen burde være frivillig og modtage tilskud. Man var ganske vist klar over, at der derved skete »en tilnærmelse til den socialistiske samfundsordning«, men mente, at der kunne holdes kontrol af en kraftig statsmagt⁹. Mindretallet gik ind for en tvungen forsørgelse, da man kun derved kunne få det egentlige proletariat med. Det mente imidlertid, at kassen ikke skulle have tilskud, da dette i realiteten var et tilskud til arbejdslønnen, som det ikke var det offentliges pligt at forhøje på denne måde.

Kommissionens meninger viser, hvor fjernt datidens sociale holdning lå fra vor egen tids, og i hvor høj grad loven om alderdomsunderstøttelse fra 1891 betegner et brud med borgerskabets vurdering af alderdomsunderstøttelsesspørgsmålet. Det nye spørgsmål, der viste sig i horisonten, og som sikkert har været medvirkende til gennemførelsen af alderdomsunderstøttelsesloven, var socialismen og med den en ny fagbevægelse, dannet og ledet af arbejderne selv. Uden for den gruppe foreninger for arbejderne, som borgerskabet enten ledede, havde stiftet eller blot så med velvilje på: syge- og begravelseskasser, understøttelseskasser, spare- og lånekasser, byggeforeninger¹⁰, dukkede en ny gruppe foreninger op, som både var dannet af og blev ledet af arbejderne.

Som følge af en lang række faktorer, men især på grund af det hårde økonomiske pres imod arbejderne i 1860-erne, spirede først i 1870-erne en socialistisk arbejderbevægelse frem i landet, først og fremmest i København¹¹. Det er vigtigt at holde sig for øje, at dens foreninger var kamporganisationer med strejken som det vigtigste middel i forsøgene på

at opnå bedre levevilkår for medlemmerne, og at de på sin vis stod i et modsætningsforhold til de gamle tandløse svendeforeninger, der overvejende var understøttelsesforeninger. Den eneste form for understøttelse, de nye fagforeninger ydede, var strejkeunderstøttelse og understøttelse ved afskedigelse på grund af anskuelser¹². Desuden kunne medlemmer, især i provinsen, få rejseunderstøttelse. Derimod var man fra ledelsens side *imod* oprettelse af fagforeningssygekasser¹³. Medlemmerne gik imidlertid ind for deres oprettelse, og følgen blev, at der i første halvdel af 1870-erne blev oprettet en del helt uafhængige fagsygekasser, og lidt senere nogle egentlige fagforeningssygekasser, dog således at sygekasse og fagforeningskasse var to uafhængige kasser¹⁴. Den faglige bevægelse led et føleligt knæk under nedgangsårene 1876–79, et knæk der delvis lammede den københavnske bevægelse og næsten knuste bevægelsen i provinsen. Først i begyndelsen af 1880-erne voksede bevægelsen sig atter langsomt stærk. Det må således antages, at den »nye« fagbevægelse har haft ringe betydning som understøttelsesfaktor for arbejderne i 1880-erne i tilfælde af trangssituationer.

Forholdene i Århus

Sygekasser, hjælpe-kasser

At give en dækkende oversigt over arten og antallet af syge- og hjælpe-kasser, specielt i Århus og især i 1880-erne, er en særdeles vanskelig opgave, i det mindste på baggrund af det trykte kildemateriale, som kun indeholder spredte oversigter.

I oversigten, sygekassekommissionen 1887 udsendte over antallet af sygekasser i Danmark 1885, havde man søgt at gøre oversigten så grundig som muligt ved ikke blot at sende spørgeskemaer ud til de sygekasser, man i Statistik Bureau havde kendskab til; man havde også ved presseomtale søgt at få de øvrige sygekasser med¹⁵. Dette synes i det mindste for Århus' vedkommende ikke at have haft synderligt resultat. Der nævnes i oversigten kun to sygekasser for Århus, ganske vist de to største¹⁶, og en del andre, der var filialer af landsdækkende foreninger, nævnes andetsteds, men det må dog fastslås, at antallet af kasser har været langt større. En medvirkende årsag til den manglende dækning har vel været, at en del sygeforeninger blot var en bivirkning under en anden forening. Den mest almindelige form for dækning var i tilfælde af sygdom, hvor der oftest ydedes lægehjælp, medicin, hospitalsophold eller dagpenge i en nærmere fastsat periode. Dækning gjaldt oftest kun medlemmet – normalt husfa-

deren – men i visse foreninger kunne kone og børn dog mod et større kontingent også få dækning.

Lidt anderledes fungerede de foreninger, som primært var *hjælpekasser*. Disse støttede især ældre medlemmer eller deres enker. De vigtigste hjælpekasser var:

Skippernes Understøttelseskasse af 1799, hvor medlemmerne ydede beløb efter faste takster for hver rejse, således at enkerne eller ældre svagelige medlemmer over 60 år kunne få en procentmæssig understøttelse af den kapital, de havde indskudt¹⁷.

Haandværkerforeningens Hjælpekasse – stiftet november 1852 – uddelte årligt 160 kr. til værdigt trængende medlemmer af foreningen¹⁸.

Århus Kjøbmænds Hjælpekasse – stiftet 15. april 1861 – ydede især understøttelse til efterladte efter medlemmer – overvejende enker. I 1880-erne synes gennemgående mellem 20 og 30 personer årligt at være blevet støttet med beløb, der svingede mellem 20 og 200 kr.¹⁹.

Medens disse 3 kasser især fungerede som pensions- og enkekasser, trådte langt den overvejende del af de øvrige kasser kun til ved tilfælde af sygdom og begravelse²⁰.

Der var i den faglige bevægelse en lang tradition for sikring af standens medlemmer i tilfælde af sygdom og alder. De gamle svendeladers vigtigste funktion i det 19. årh. var netop opretholdelse af herberg, syge- og begravelseshjælp. Et eventuelt overskud blev henlagt til ældre medlemmer. Svendene var *tvunget* til at bidrage til denne kasse, idet mestrene simpelt hen tilbageholdt en del af deres løn²¹.

Ved næringslovens ikrafttræden 1862 blev disse kasser frivillige, og selv om ikke mange meldte sig ud, kneb det med tilgangen af nye medlemmer. Næringsloven tillod laugene at bestå på frivillig basis, indtil medlemstallet faldt til under 5, og den åbnede mulighed for, at den enkelte forenings vedtægter kunne stadfæstes²².

I Århus synes der på dette tidspunkt (1863) at have været mindst 15 syge-, hjælpe- og begravelseskasser:

- 1: købmændenes hjælpekasse
- 2: skomagersvendenes hjælpekasse
- 3: skomagermestrenes syge- og begravelseskasse
- 4: snedker- og stolemagersvendenes sygekasse
- 5: murersvendenes sygekasse
- 6: tømrersvendenes sygekasse
- 7: smedesvendenes sygekasse
- 8: bødkersvendenes sygekasse
- 9: bødkermestrenes begravelseskasse
- 10: rebslagersvendenes sygekasse

- 11: skrædermestrenes sygekasse
- 12: våbenbrødrenes sygekasse
- 13: skipperliglaugets kasse
- 14: håndværkerforeningens hjælpekasse
- 15: bybudenens sygekasse ²³

Af disse kasser er numrene 1 og 14 allerede omtalt.

Foranlediget af sygekassekommissionens ønske om en koncentration af kasser dannedes efter initiativ og på foranledning af byrådet februar 1863 en *forening af håndværkere og fabriksarbejdere til gensidig understøttelse*. Denne havde inden 1892 inkorporeret foreningerne nr. 2, 4, 5, 6, 9²⁴.

Hvor mange af de resterende foreninger har da vedvarende eksisteret, og på hvilke betingelser i 1880-erne, som er den periode der her særligt behandles? Numrene 1, 12, 13 og 14 vides positivt, ud fra omtale i Århus vejviser, at have eksisteret. Tilbage bliver da nr. 3, nr. 7, nr.8, nr. 10, nr. 11 og nr. 15.

I Det kgl. biblioteks småtrykssamling findes et eksemplar af »Love og vedtægter for rebslagersvendenes sygekasseforening« fra 1889. Foreningen synes at være en fortsættelse af den gamle lade, i det mindste ejer den dennes sølvpokaler (§ 15), men er det *den* forening, der nævnes 1863, eller er den oprettet i forbindelse med det 1888 oprettede »Rebslagersnes forbund i Danmark«²⁵? Det ser mest ud til, at der er tale om den ældre forening, idet det er en forening, hvor bestyrelsen udgøres af to svende og to mestre (§ 11). Også i småtryk findes »Love for bødkersvendenes private sygekasse (af 1867) for Århus og omegn« fra 1897. Der er på dette tidspunkt tale om en sygekasse under bødkerforbundet i Danmark²⁶. Er der i dette tilfælde tale om en videreførelse af den 1863 nævnte sygekasse, er der tale om en ny sygekasse 1867, eller har man 1897 smykket sig med lånte fjer ved at henvise til en gammel og for længst afdød sygekasse?

Der blev imidlertid også dannet nye foreninger. 1867 blev endnu engang ved byrådets initiativ en sygekasse dannet: »*Arbejdernes sygeforening*«. Den blev oprettet, fordi gruppen af ufaglærte ikke kunne komme ind i foreningen af håndværks- og fabriksarbejdere fra 1863²⁷. Det var sædvanligvis, hvad man i dag kalder en interessegruppe, der dannede syge- og hjælpekasser. Det mest almindelige var et fælles fagligt grundlag som for:

Dansk typografisk forening – dannet 6/6 1880, som både støttede ved arbejdsløshed, gav rejsehjælp og syge- og begravelseshjælp. Den havde 1884 70 medlemmer²⁸.

Arbejdsmandenes fagforening – stiftet 23/11 1881 – var en ren sygekasse og hed oprindelig arbejdsmandenes syge- og hjælpeforening. Ved

stiftelsen havde den 40 medlemmer²⁹. Af andre faglige sygekasser kan nævnes *Barberernes sygekasse* i Århus, stiftet 7/6 1883³⁰, *Århus tømrerforenings sygekasse*³¹, sygekassen ved *skrædersvendenes fagforening*³², sygekassen ved *formernes fagforening*³³, sygekassen ved *murersvendenes fagforening*³⁴, sygekassen ved *møllersvendenes fagforening* for Århus og omegn³⁵, sygekassen ved *Århus tømrerforening*³⁶, *blikkenslagernes fagforeningssygekasse*³⁷. Arbejderne på Statsbanernes værksted i Århus var medlemmer af *Statsbanernes sygekasse*³⁸. Af offentlige institutioner var *Århus faste brandkorps* sluttet sammen i en forening, som især ydede hjælp i sygdoms- og ulykkestilfælde³⁹. Også *Århus politi* var samlet i en forening, som dels ydede begravelseshjælp og dels faste pensioner⁴⁰.

Også andre interesser end de faglige kunne knytte folk sammen i en sygekasse. Fra 1869 stammer *Århus borgerlige sygeforening* for folk, der enten drev eller forestod en selvstændig næring⁴¹. Afholdsfolkene fik fra 1. marts 1885 også mulighed for at samles i deres egen *Totalafholdningsforeningens sygekasse*⁴².

Forsvarets mænd havde i mange år kunnet samles i forening. Der fandtes to i Århus. Den ældste var »*Våbenbrødreforeningen for Århus og omegn*«, der var stiftet 1/10 1859. Den var for nuværende og tidligere militærpersoner og havde en syge-, hjælpe- og begravelseskasse⁴³. Foreningen talte 1885 1900 medlemmer⁴⁴. Lidt yngre var »*De danske Våbenbrødre, afdeling Århus*«, som var konstitueret 29/2 1868. Den bestod af folk, der havde tilhørt hær eller flåde i krigstid. Selskabet lukkede 1878 for tilgang af medlemmer med rettigheder over for selskabets midler. Også denne havde en syge-, hjælpe- og begravelseskasse, der fra 1880–85 havde et jævnt faldende antal medlemmer fra 405 til 330⁴⁵.

Foruden disse sygekasser havde Schädblers sygekasse en filial i Århus⁴⁶. Desuden kan der have eksisteret nogle sygekasser tilknyttet større virksomheder, f. eks. findes i Det kgl. bibliotek vedtægter for Holm og Voigts fabriksarbejderes sygekasse fra 1888, hvor sygekassen, at dømme ud fra vedtægterne, synes startet.

Som det ses, er billedet med alle disse kasser noget kalejdoskopisk. Det var absolut imod intentionerne hos sygekassekommissionen fra 1863, og dele af Århus byråd huede denne udvikling heller ikke. Arbejdsmændenes fagforening havde 1884 anmodet byrådet om moderation i betalingen af dens medlemmers ophold på byens hospital, men havde af sygehusudvalget fået et nej. I debatten i byrådssalen beklagede flere sig over de mange små kasser og anførte, at de burde slås sammen, medens andre mente, at man dels burde give den ansøgte moderation, dels ikke blande sig i arbejdernes organisationsforhold. Man diskuterede, hvorfor de dog

ikke kunne gå ind i de af byrådet dannede kasser, og Otto Langballe anførte som væsentligste grund, at disse kasser ved arbejdsløshed kun gav ringe henstand og udslettede medlemmerne. Resultatet blev, at foreningen fik sin moderation⁴⁷. Den sidste forening, der fik moderation, var våbenbrødrene⁴⁸.

Der har kunnet konstateres et stort antal sygekasser og hjælpe-kasser i Århus i denne periode. For at deres betydning kan vurderes, skal der gives en oversigt over, hvilke og hvor mange medlemmer de havde, og hvor stor en hjælp, der blev ydet og til hvem. Ud over de ret få sygekasselove, der er fundet, er Århus vejviser benyttet som supplerende kilde. Af hensyn til det store antal kasser gives en generel oversigt.

De fleste kasser havde en øverste aldersgrænse på 50 år (nogle dog 40 år) og en nedre på 18 år ved optagelse af nye medlemmer. Mange foreninger optog kun mænd, men i nogle tilfælde var der tale om hustrudækning, hvis det gifte medlem betalte et højere kontingent. Generelt dækkede hustrudækningen kun læge og medicin, *ikke* hospitalsophold. Andre foreninger dækkede overhovedet ikke hustruen. Kontingentet svingede lidt, men synes overvejende at have andraget 75 øre pr. måned, hvis kun manden dækkedes, og 1,20 kr. pr. måned for familiedækning. Specielt i denne henseende var våbenbrødre-foreningen, hvor mandens kontingent på 1 kr. månedlig også dækkede hustru, medens der skulle tegnes særskilt forsikring for børn, som kostede 3 kr. årligt uanset antal⁴⁹. Næsten alle foreninger ydede ubegrænset fri medicin og lægehjælp, og en begravelseshjælp på mellem 30 og 50 kr. Af yderligere støtte fandtes to systemer:

1. Et vist fast beløb ydet manden pr. dag i et vist tidsrum, således arbejdsmændenes fagforening, der gav 1,25 kr. i 13 uger⁵⁰, og våbenbrødre-foreningen, der gav 75 øre dagligt i 95 dage pr. år. Andre ydede mindre, lavest lå Århus faste brandkorps forening med 50 øre i 3 måneder.
2. Nogle foreninger gav alternativt frit hospitalsophold i en vis periode – gennemgående ikke over 3 måneder. Dækning af hospitalsophold synes normalt kun at have været gældende for manden.

De fleste sygekasser ydede således en støtte, som kunne hjælpe en familie igennem en periode med sygdom, idet de delvis kompenserede for forsørgerens manglende indtjeningssevne, og/eller sparede familien for de betydelige udgifter, det kunne medføre at komme på hospitalet. Var det konen, der skulle en tur på hospitalet, stillede sagen sig anderledes, så klappede fælden normalt, hvis hun da ikke var selvstændigt sygekassemedlem. Familien måtte da se at udrede omkostningerne ved hendes sygdom, hvis

Tabel 22. Anslået medlemstal for århusianske sygekasser ca. 1885.

Kassens navn	Antal medlemmer
Håndværker- og fabriksarbejdernes sygekasse	367 ⁵¹
Arbejdernes sygekasse	166 ⁵²
Arbejdsmændenes fagforening	114 ⁵³
Dansk typografisk forening	70
Statsbanernes sygekasse	400 ⁵⁴
Våbenbrødreforeningen for Århus og omegn	1.900
De danske Våbenbrødre, Århus afdeling	330
Skipperliglauget (kun begravelseskasse)	476

den ikke ønskede at se hende indlagt på fattiggårdens sygestue og lide den forsmædelige tort blandt naboerne at måtte lade fattigvæsenet udrede omkostningerne.

Det er vanskeligt at opgøre, hvor mange medlemmer de århusianske sygekasser i alt har haft. Problemet opstår især, fordi det ikke altid har været let at finde ud af, om kvinder har kunnet optages som særskilte medlemmer, eller om kassen har haft hustrudækning. Det ser dog ud til, at det i overvejende grad har været mænd, der har været i sygekasse⁵⁵.

Det skulle give godt 3.800 medlemmer. For de øvrige foreninger er der intet medlemstal, men for de nystartede faglige foreninger har det næppe været særligt stort. Også mange af de andre foreninger er som nævnt i oversigten først startet omkring 1885, og heller ikke de har vel nået at vokse sig stærke endnu. Man skulle tro, ud fra det store antal kasser, at mange af dem har været meget små, og at deres økonomi måske ikke har været den allerbedste, selv for de store kasser kneb det⁵⁶. De 3.800 er måske regnet lige højt nok for de nævnte sygekasser, idet våbenbrødreforeningens »omegn« også indeholdes i de 1.900, og skipperliglauget kun dækkede død. Antager man nu, at disse formindskelser ophæves af de ukendte medlemstal for de øvrige foreninger, skulle man få, at ca. 1/3 af byens mandlige befolkning var dækket ind af en sygekasse eller begravelseskasse.

Efter den almindelige oversigt, der udkom 1887, var det især de midaldrende mænd i provinsbyerne, der var sygeforsikrede. Normalt var det medlemmer af den ubemidlede klasse, der var i sygekasse. For provinsen som helhed, i forhold til København, kom en noget større del af medlemmerne fra middelklassen. I provinsen var 30 % af medlemmerne fra middelklassen, mens småårfolk udgjorde 70 %. Endvidere var det i højere grad håndværkere end arbejdere, der var forsikrede⁵⁷.

Medlemmerne af en sygekasse har sikkert været den solidere del af ar-

bejderklassen, den del, der havde fast arbejde. Kun få kasser tålte restancer over længere tid. Det forekommer umiddelbart indlysende, at især folk med de lave indtægter og løst arbejde har haft vanskeligt ved at udrede sygekassekontingentet⁵⁸. Samme forhold ses i Th. Sørensens undersøgelse over købstadsarbejdernes vilkår i Hobro. Af de industrielle arbejdere og faste arbejdsmænd var 17 ud af 18 tilknyttet en sygekasse, medens kun 1 ud af 5 løse arbejdere var sygekassemedlem⁵⁹.

Det er ikke langt, man kan komme ud fra det her anvendte materiale i forsøg på at præcisere arten af sygekasser og opregne medlemstal, men en anden ting synes værd at påpege – nemlig det store antal kasser. Det er tidligere set, hvorledes man fra ministeriel og kommunal side søgte at mindske antallet af kasser til nogle ganske få; men det var åbenbart ikke noget, der faldt i tidens smag. De mange små kasser bør nok tages til indtægt for det synspunkt, at ikke blot ønskede mange en sikring mod sygdom, ulykke og død, men også en sikring i den gruppe, man følte sig mest knyttet til – det være sig fagligt eller af anden årsag. Det er lige før slagordet: hver forening sin sygekasse, kunne tages i anvendelse. Denne gruppesolidaritet synes stadig på dette tidspunkt at være et meget vigtigt aspekt, når man skal vurdere sociale tilstande. Man har sikkert strakt sig meget vidt for at hjælpe sin gruppes medlemmer, hvis det var muligt. Det var lettest for de høje indtægtslag, men håndværkerfagene havde også tradition derfor. Tilbage med sorteper blev de, der ikke rigtigt hørte til nogen gruppe, mange løse arbejdere uden særlig faglig tilknytning – deriblandt sikkert et ikke ringe antal indvandrede folk fra landet uden faglig uddannelse.

I tilfælde af *arbejdsledighed* ydede kun ganske få foreninger hjælp – størst hjælp ydede Dansk typografisk forening med en ugeunderstøttelse på 7 kr. i 5 uger for gifte og 2 uger for ugifte⁶⁰.

Alderdomsunderstøttelse gav ingen foreninger direkte. De tidligere nævnte hjælpe-kasser ydede især hjælp til ældre medlemmer af foreningen, men kun Skippernes understøttelseskasse ydede en egentlig alderdoms-understøttelse. Flere af de nævnte sygekasser havde tilknyttet en hjælpe-kasse – og også tit en lånekasse, men det vides ikke, i hvor stort omfang de har været benyttet, og hvor meget de har ydet. En undtagelse er dog Våbenbrødreforeningen, for hvilken der er trykt regnskab. Hjælpe-kassen udbetalte 1880–85 i alt kr. 2.490, et årligt gennemsnit på 415 kr. Det nævnes ikke til hvor mange. Lånekassen samme sted udlånte også store beløb (1885 var der udlånt 17.000 kr.)⁶¹. Det kunne være en stor hjælp for den enkelte, men lån hører ikke hjemme i denne sammenhæng, hvorfor de ikke yderligere behandles.

Arbejderboliger

Nogle af de mest spændende forsøg på at bedre arbejderne kår i det 19. årh. var nok de mange bestræbelser på at skabe billige og gode boliger til arbejderne⁶².

Disse bestræbelser tog to retninger, hvoraf den ældste gik ud på at skaffe arbejderne billige boliger til leje. De kendteste af disse er nok Lægeforeningens boliger i København, bygget fra 1854–1871, men der var en lang række andre foreninger med samme sigte. Lægeforeningens boliger skulle imidlertid ikke blot skaffe billige, sunde boliger, men søgte også at samle beboerne, og det er interessant, at der til foreningens boliger også knyttedes husholdningsforening, sygekasse og sangforening.

En noget yngre bevægelse havde overvejende til hensigt at skaffe arbejderne gode boliger til ejendom efter en årrække. Denne bevægelse blev her i landet, foranlediget af læge Ulrich, startet november 1865 af arbejderne på Burmeister og Wain under navnet Arbejdernes Byggeforening.

Medens den første tanke ikke slog an i Århus, blev byggeforeningsbevægelsen temmelig populær. *Arbejdernes byggeforening i Århus* blev stiftet den 8. juni 1872⁶³. Foreningens formål var at skaffe sunde og hyggelige boliger, som skulle udlejes til medlemmer for en forholdsvis billig husleje og efter et åremål overgå til selveje. Tanken var, at små arbejderboliger var for dyre i husleje i forhold til værdien, og at mange småkårsfolk derfor burde slå sig sammen for at bygge boliger, idet de derved fik de samme byggebetingelser som den store kapitalist. De huse, der blev bygget, blev så udtrukket mellem byggeforeningens medlemmer, og den heldige kunne efter i 10 år at have betalt udgifterne til skatter og vedligeholdelse samt i stedet for leje indtil 6½ % årligt af, hvad huset havde kostet, modtage skøde på huset.

Enhver mand, kvinde og barn kunne indmeldes i foreningen mod et indskud på 2 kr., og alle kunne tegne sig for indtil 10 andele⁶⁴. Indmeldelsen var gældende for 10 år. Medlemsbidraget pr. andel var 35 øre om ugen – restance max. 3 uger. Dog kunne bestyrelsen i tilfælde af langvarig sygdom og arbejdsløshed give henstand – i denne periode blev medlemmets rettigheder og pligter anset for hvilende. Selv om man på grund af restance blev slettet af foreningen, var ens indskudte kapital dog ikke tabt. Den blev udbetalt efter de 10 år, man havde tegnet sig for. Ved dødsfald kunne det indskudte beløb udbetales, men det var tilladt enken at fortsætte medlemsskabet.

Byggeforeningen havde således en funktion som sparekasse og begravelsseskasse, og det var noget, man i foreningen lagde stor vægt på. Den kunne ikke skaffe alle sine medlemmer et hus, men den lærte i det mindste

Tabel 23. Arbejdernes byggeforening i Århus, årlige antal medlemsandele 1872–87.

År 1872:	180 medlemsandele	
- 1873:	205	-
- 1874:	214	-
- 1875:	229	-
- 1876:	284	-
- 1877:	371	-
- 1878:	406	-
- 1879:	463	-
- 1880:	533	-
- 1881:	551	-
- 1882:	676	-
- 1883:	632	-
- 1884:	762	-
- 1885:	827	-
- 1886:	856	-
- 1887:	910	-

arbejderne, at en lille sammensparet skilling med tiden kunne blive et anseligt beløb. Foreningen udtrykte det selv således: »De første hundrede kroner er vanskeligere at komme i besiddelse af end de næste, fordi bevidstheden om at have tilkæmpet sig en fordel giver mod og større udholdenhedskraft til at gå videre fremad på den gode vej.«⁶⁵ For de heldige, der udover det almentdannende ved opsparing også opnåede at få tilskødet et hus, var alderdommen også til en vis grad sikret, idet man ved dette havde »en forsørgelse for sine gamle dage og en arv for sine efterladte.«

Arbejdernes byggeforening startede 1872 med 139 medlemmer, der tegnede sig for 180 andele; ved udgangen af 1886 havde foreningen 860 medlemmer med i alt 910 andele⁶⁶. Det bedre borgerskab havde startet foreningen (således var borgmesteren formand til 1886), og dets medlemmer havde i starten tegnet sig for flere andele hver. De havde således større chance for udtrækning, men det synes at have været god tone hos borgerskabet at overlade huset til et andet medlem af foreningen⁶⁷. Det ses dog, at de fleste medlemmer af foreningen kun havde én andel, hvorfor en oversigt over medlemsandele kan give et udmærket billede af tilslutningen til foreningen.

Medlemstallet var altså i jævn stigning⁶⁸. Indtil udgangen af 1885 havde foreningen opført følgende huse:

<i>Gade:</i>	<i>Byggeriet tiltrådt</i>
Frederiks Allé 22–40	oktober 1872
Valdemarsgade 1–7	april 1875

Valdemarsgade 9–17	oktober 1876
Valdemarsgade 19–29	oktober 1878
Nørre Allé 71–79	april 1880
Bruunsgade 5–17	oktober 1882
Bruunsgade 19–25	oktober 1884
Kirkegårdsvej 9–17	oktober 1885

Foreningen havde således til udgangen af 1885 bygget 43 huse (nr. 13 mangler i alle gader) med i alt 86 lejligheder på 2 til 3 værelser med køkken og have⁶⁰.

Ser man på, hvem der ejer disse huse, og hvem der har andel i foreningen, synes det gennemgående at være håndværkere og lavere tjenestemænd ved jernbanen, politiet o. s. v., der er mest fremtrædende, men billedet sløres noget af, at en del ikke opgiver stilling. Gennemgående synes byggeforeningen at have vundet sangbund i den lavere middelklasse og den »højere« arbejderklasse.

En anden byggeforening, der også havde slået rod i Århus, havde som sit vigtigste mål at lade lejerne bo husfrit efter et vist åremål. Denne forening, der primært skulle søge på denne måde at skabe en vis alderdomssikring, var stiftet 1871 efter et forslag af H. Schlegel, formand for Sø- og Handelsretten i København. Foreningen fik navnet *Forening til Opførelse af Alderdomsfriboliger*⁷⁰. Denne forening havde 1874 bygget en ejendom i Århus i Istedgade, bestående af 16 lejligheder på hver 2 værelser og køkken.

Foreningen var ikke blot en byggeforening, men i al beskedenhed et helt socialt kompleks⁷¹, idet der til foreningen var knyttet en sygekasse, en begravelleskasse, en lånekasse, hvis midler kom fra begravelleskassens reservefond samt en understøttelseskasse, hvis midler skulle tages fra sygekassens reservefond. Disse kassers love lignede kun delvis lovene for andre lignende kasser. Understøttelseskassen krævede 5 års medlemskab, lånekassen 2 år. Sygekassen optog både mænd og kvinder mellem 18 og 70 år med et ugekontingent på 20 øre for medlemmer, der ved optagelsen var under 50 år, og 25 øre for de øvrige. Interessant er det, at man kunne tegne sig for flere portioner både i sygekasse og begravelleskasse – dog højst 4. Sygepenge, der beløb sig til 70 øre dagligt i 16 uger, nedsattes til det halve ved hospitalsindlæggelse, medens der i eventuelt ekstrategnede portioner ikke skete noget nedslag. Disse ekstraportioner gav 90 øre hver. Kassen adskilte sig altså på en række punkter fra de øvrige sygekasser, hvilket er årsagen til, at den her er gennemgået nøjere. Det vides dog ikke, om kasserne udstrakte deres virksomhed ud over København. Der var de åbne for alle, men beboerne i foreningens boliger *skulle* være medlem.

Arbejdernes Byggeforening i Aarhus.

Generalforsamling den 15de Marts 1888.

**Balance af Regnskab,
affuttet den 31te December 1887.**

Aktiver:		Rt.	Ø.
1.	6 Huse, Nr. 19—29 i Baldemarsgade	22,480	"
2.	5 — — 71—79 i Nørreaalee	25,050	"
3.	6 — — 5—17 i Bruunsgade . .	33,660	"
4.	4 — — 19—25 i — —	22,960	"
5.	4 — — 9—17 ved Kirtegaardssvej	26,400	"
6.	4 — — 1—7 — —	26,400	"
7.	1 Hus, — 27 i Bruunsgade	9,000	"
8.	1 — — 5 ved Sandgravssvej	4,868	61
9.	Ronto for Byggegrundene Matr.-Nr. 1118		
	a, b, h	18,507	99
10.	— for 4 Huse under Opførelse . . .	4,506	73
11.	— for Inventar	158	75
12.	— for Prioritets-Obligationer . . .	6,043	84
13.	— for Udlaan til Medlemmer . . .	255	"
14.	— for Aarhus Privatbank	700	"
15.	Kassebeholdning	84	14
		Rt. 200,874	99

Passiver:		Rt.	Ø.
1.	Medlemmernes Tilgodehavende	97,885	10
2.	Stifternes —	14,400	"
3.	Prioritetslaan i Sparekassen	31,000	"
4.	do. i Privatbanken	28,000	"
5.	Midlertidigt Laan	1,600	"
6.	Entrepreneur A. K. Sørensens Tilgodehavende	800	"
7.	Entrepreneur F. Jensen's Tilgodehavende	100	"
8.	Konti for Afbetalinger af Husbesidderne	16,459	30
9.	— for løbende Indbetalinger af Husbesidderne	928	21
10.	Konti for løbende Indbetalinger af Prioritetsgjæld	119	89
11.	Reserve- og Administrationsfonden . .	10,082	49
		Rt. 200,874	99

Revideret og befunden rigtig.
B. Sald. G. Christiansen.

Arbejdernes Byggeforening i Aarhus blev stiftet 1872, og der var fra begyndelsen 139 medlemmer. Tanken med foreningen var at bygge boliger, der efter nogle års forløb kunne overgå til selveje, så man kunne undgå den i forhold til husets værdi dyre husleje i små boliger. Her ses foreningens regnskab ved udgangen af 1887. Det må formodes, at de medlemmer af foreningen, der overhovedet var egentlige arbejdere, hørte til den bedst stillede del af arbejderklassen.

Derimod har den specielle legeberegning nok været gældende i Århus. Foreningens formål var som nævnt at skaffe arbejderen fribolig i hans ældre år ved, at han betalte en noget større husleje i de yngre år. Lejen blev nedtrappet efterhånden således, at lejerer senest efter 20 år, afhængig af den yngste af ægtefællernes alder, skulle sidde husfrit. I starten skulle altså betales ikke blot den ordinære husleje, men også et tillæg for den værdi, det senere ville være at bo husfrit. I nogle ejendomme (i Odense) havde man dog fikseret husleje – 132 kr. årligt for øverste etage og 138 kr. for nederste, men antallet af år, man skulle betale denne husleje, var faldende med alderen. Når den yngste ægtefælle var 20 år, var lejetiden 22 år, og når den yngste ægtefælle var 60 år eller derover, var lejetiden 10 år⁷². Man kunne også købe en lejlighed for en persons livstid, hvor prisen da var faldende med personens alder ved købet. Den kostede 1500 kr. for en 30-årig person, og 910 kr. for en 60-årig⁷³.

Dette aldersforsikringssystem, hvor arbejderen i realiteten købte en slags livrente ved siden af huslejen, nåede ikke nær samme popularitet som byggeforeningssagen, og foreningen synes i Århus kun at have bygget denne ene ejendom.

Sammendrag

1880-erne viste sig i denne jævnt store købstad med vokseværk at være en brydningens tid på det sociale område. De omfattende indvandringer til byen medførte, at fattigvæsensadministrationen brød sammen, og en mere tidssvarende måtte skabes. Fattigvæsenet administreredes stadig efter en lov, der på dette tidspunkt havde mere end 75 år på bagen. Loven, der havde vist sig at være mere human end den almindelige bevidsthed, »af-humaniseredes« ved en række foranstaltninger gennem det 19. århundrede, der gjorde modtagere af denne fattighjælp til en lavere slags borgere. Det faldt smukt i tråd med liberalismens ånd – som Rubin udtrykte det i sine erindringer, at »... den økonomiske samfundsordning forudsætter, at et hvert voksent menneske normalt kan tjene brødet til sig og sine; kommer han eller hun i nød, lader samfundet dem ikke dø af sult, men giver den en fattighjælp, af akkurat fornøden art og størrelse for at fri dem for yderlig nød, en hjælp, der ydes under kontrol og der samtidig gør de understøttede delvis umyndige ved at berøve dem fulde borgerlige rettigheder«⁷⁴. Dette blev efterlevet. Som det er fremgået, var fattigunderstøttelserne, selv hvor man må formode, at de har udgjort hele indtægten, absolut ikke store.

Der herskede i det 19. århundrede misfornøjelse med de voksende udgifter til fattigvæsenet – udgifter som efter den liberalistiske samfundsopfattelse var en uting, og en af patentløsningerne for at afskrække folk fra at søge hjælp blev fattiggårdene. De virkede mange steder efter deres hensigt – ikke mindst som pressionsmiddel mod de personer, der havde forladt deres hjemstavn for at søge bopæl andetsteds – her i Århus. Det er anført, hvilken effekt truslen havde på de fattige: De frasagde sig oftest støtte – sikkert tit med katastrofale følger for mange børns helbred.

Med den almindelige afsky for at modtage fattighjælp og den deklarerende det medførte at modtage denne hjælp voksede der samtidig fra 1850-erne en forståelse frem for, at ikke alle selv var skyld i deres håbløse sociale situation. Forståelsen gjaldt især ældre og kvinder, der måske

med en børneflokk stod uden forsørger i tilværelsen. Der voksede et ønske frem om at udskille disse grupper fra det offentlige fattigvæsen, hos mange parret med afsky for offentlig indblanding. Derfor ønskede man, at denne gruppe, som var ulykkelig stillet, skulle modtage velgørenhed fra sin næste uden det offentliges indblanding. Det første skridt på denne vej var oprettelsen af De fattiges kasse, som beviste, at de smukke ord om næstekærlighed havde et meget spinkelt økonomisk indhold.

Der blev dog også fra helt privat side foretaget skridt til imødegåelse af fattigvæsensspøgelset. Man – og det vil sige de mere velstillede klasser – dannede velgørenhedsselskaber, som skulle komme værdige trængende imøde med en hjælpende hånd. Også ved oprettelse af legater og ved stifelser søgte man at bøde på uheldige sociale forhold. Alt dette var såre smukt, og i Århus var denne hjælp af ikke ringe størrelse. Borgerskabet havde imidlertid i Århus en særegen opfattelse af, hvilke personer, man især ville yde hjælp – nemlig dem, der fremfor andre ville komme til at lide under fattigvæsensforsørgelsen og -deklasseringen, med andre ord dem selv. Nok var en del velgørenhed rettet mod arbejderklassen – julehjælp, konfirmationshjælp, vinterhjælp – men de store velgørende beløb faldt uden for arbejderklassen til grupper, især af kvinder, som en uforansvarlig far eller mand ikke havde sikret nok til, at de kunne forsørge deres børn eller måske sig selv i deres alderdom. Den private velgørenhed virkede således i flere henseender som et socialt sikkerhedsnet under de lidt bedrestillede sociale grupper.

Man havde også fra borgerskabets side tænkt på arbejderklassen. Da man ved næringsloven havde slået det gamle forsørgelsessystem under laugene i stykker, medvirkede man ved oprettelse af sygekasser, som primært henvendte sig til den gruppe arbejdere – håndværkere – der fra gammel tid var korporationssindede. Man søgte også ved arbejderforeninger og byggeforeninger at hjælpe arbejderklassen under de hårde sociale betingelser, liberalismen skabte, men bag dem alle lå vurderingen af arbejderne som en tilbagestående klasse, som man ved disse foranstaltninger nok skulle hjælpe ud af den øjeblikkelige nød, men hvor det videre sigte var en opdragelse af arbejderklassen. Det mente man bedst at kunne opnå ved at forlange, at de også selv skulle yde en regelmæssig indsats for at opnå denne hjælp – altså hjælp til selvhjælp.

Nye perspektiver var imidlertid på vej – en arbejderbevægelse, der betakkede sig for borgerskabets velvillige indblanding, og som ønskede, at arbejderne selv skulle skabe deres foreninger.

Disse foreninger vandt efter det første nederlag sidst i 1870-erne hurtigt godt fodfæste i Århus, som dannede et centrum for væksten af arbej-

derbevægelsen i Jylland i de følgende år. Foreningerne, der oprindelig var kamporganisationer uden social sikring af medlemmerne, måtte, efter krav fra disse, give efter og danne sikkerhedsnet for medlemmerne i social henseende. Det var en bevægelse, der i 80-erne kun lige var i sin vorden, men den afspejler det næsten traditionelle mønster for sikring mod fattigdom – man søgte sammen i grupper, hvor man følte sig tilknyttet, og grupperne dannede så for foreningens eller gruppens medlemmer deres eget sociale sikringssystem af varierende omfang og styrke.

Slutningen af det 19. århundrede frembød altså i Århus et offentligt forsørgelsessystem, som af alle var betragtet som den sidste og mest nedværdigende udvej i tilfælde af fattigdom. Dette havde medført en vækst i såvel privat velgørenhed som en øget aktivitet med dannelsen af private sociale sikkerhedsforanstaltninger. Derigennem søgte den enkelte at sikre sig og sine mod social utryghed. Lettest var det for de højere klasser, hvor utrygheden ikke var så realistisk, og hvor der endvidere var truffet foranstaltninger til forsørgelse af den socialt usikre gruppe – de enlige kvinder – ved dannelse af legater og oprettelse af stiftelser.

For arbejderklassen, hvis utryghed måtte være meget mere nærværende, var sikringsmulighederne ikke så mange. Hvis man ikke havde sikret sig i en selvhjælpsforening eller personligt havde sparet op, var fattigvæsenet den nærmeste og ofte den eneste udvej. Især for gruppen af midaldrende fædre uden arbejde har andre hjælpemidler været lukket. Ledighed var ikke en årsag til fattigdom, der kunne accepteres i et liberalistisk samfund. For alle grupper betød forsørgelsen gennem fattigvæsenet en nedværdigelse, men for en enkelt gruppe kunne umyndiggørelsen også betyde deportation fra det sted, man havde valgt som sit hjem, til en trist og uønsket plads på en fattiggård.

Enhver hyttede altså sig og sine, så godt han formåede, og mislykkedes dette, trådte det offentlige til, omend ofte modvilligt.

Bilagstabel 1 Udgifterne til det offentlige fattigvæsen i Danmark 1870–89.

	Sognekommuner			Købstæder		København fv. tot.	Hele landet fv. tot.
	fatt. fors.	deraf nat.	fv. tot.	fatt. fors.	fv. tot.		
	1000 kr.	1000 kr.	1000 kr.	1000 kr.	1000 kr.	1000 kr.	1000 kr.
1870	2897	596	3741	627	783	666	5190
1871	3117	596	3656	647	790	675	5122
1872	3151	573	3986	636	748	697	5432
1873	3194	559	3711	641	677	692	5280
1874	3448	605	4116	644	791	709	5617
1875	3418	540	4037	635	762	686	5486
1876	3460	505	4118	639	578	688	5565
1877	3759	494	4454	693	876	746	6077
1878	3823	446	4434	755	910	760	6105
1879	3870	399	4577	775	944	779	6300
1880	4031	328	4930	765	911	846	6678
1881	4168	358	5566	799	937	904	7408
1882	4172	317	5053	797	979	877	6910
1883	4135	277	4971	788	979	933	6885
1884	4117	265	4774	776	952	913	6640
1885	4082	247	4665	801	990	1038	6694
1886	4176	219	4570	835	1057	1184	6812
1887	4234	222	4844	857	1020	1233	7098
1888	4387	209	4909	864	1023	1234	7167
1889	4535	215	5064	917	1086	1277	7428

Forkortelser: *fattiges forsørgelse*, *deraf naturalieydelser* omregnet til kr., *fattigvæsensudgifter total*.
 Kilde: Kommunalregnskaber 1870–89: stat. medd. 3 række bind 2+5, 1880–89: stat. tabv. 4 række, litra E1+3.

Bilagstabel 2 Udgifterne til det offentlige fattigvæsen i sognekommuner og købstadskommuner beregnet som % af de faste udgifter. 1870–89.

	Købstæder	Sognekommuner
	%	%
1870	27,5	48,0
1871	26,5	46,4
1872	23,7	46,8
1873	24,7	43,9
1874	21,9	43,3
1875	20,3	42,1
1876	16,2	41,3
1877	21,0	42,2
1878	22,3	42,6
1879	24,2	44,3
1880	22,4	44,6
1881	21,0	46,5
1882	21,5	43,9
1883	19,9	42,3
1884	18,0	40,3
1885	18,2	39,6
1886	18,6	40,2
1887	18,7	40,2
1888	17,7	41,5
1889	18,6	40,5

Anm. De *faste udgifter* er til 1880: bidrag til stat og amt, udgifter til byens, sognets styrelse (fattigvæsen, skolevæsen, rets- og politivæsen, medicinalvæsen, gader og veje, gadebelysning, vandforsyning, brandvæsen, indkvartering, renter af gæld). Fra 1880 er bidrag til stat og amt ikke med. Handelspladser er medregnet under sognekommuner.

Kilde: Kommunalregnskaber 1870–74, 1875–79: Stat. medd. 3. række bind 2 + 5, 1880–84, 1882–89: Stat. tabv. 4. række litra E, 1 + 3.

Bilagstabel 3 Regnskab for Århus fattigvæsen 1870–89, enkelte udvalgte poster.

konto:	III2k2	III2k3	III2k4	III2L	III total
1870	3473	816	1709	2946	35920
1871	4487	885	2048	3242	36971
1872	5640	1030	2182	2586	38138
1873	6672	1842	2112	3416	40106
1874	7396	2382	3540	2996	46106
1875	8487	2323	3630	2511	43578
1876	9579	2223	4887	2493	44058
1877	12236	4023	10990	5493	57605
1878	14817	7484	16574	5618	73330
1879	15407	8727	15555	7816	70577
1880	12048	8646	14457	5181	67727
1881	12601	8879	13520	5565	73674
1882	12814	9028	11680	5229	78418
1883	12470	8407	11921	6983	79122
1884	12870	8468	11417	5973	76095
1885	13100	9049	11905	5682	74575
1886	14094	9911	15150	7994	82935
1887	13359	10545	16721	9749	81799
1888	13342	10155	19950	7324	78094
1889	14717	12535	22954	7416	84539

Forklaring: Konto III2k2: huslejhjælp til »egne« indenbys fattige.

Konto III2k3: pengeunderstøttelser til »egne« indenbys fattige.

Konto III2k4: pengeunderstøttelser, der kan forventes refunderet (dvs. pengehjælp til »fremmede«).

Konto III2L: refusion til andre kommuner.

Anm. Konto III2k4 kan ikke direkte sammenholdes med konto III2L, da konto III2k4 *ikke* er identisk med refusionsbeløbet fra andre kommuner.

Konto III2k4 kan derimod sammenlignes med summen af konto III2k2 & 3.

Kilde: Almindeligt regnskab for Aarhus kommune. Trykt i Aarhus byrådsforhandlinger, trykte ud-drag, for pågældende år.

Bilagstabel 4 Fattigunderstøttede 1885 boende og hjemmehørende i Århus.
Aldersfordeling efter køn på 5-årsgrupper.

Alder	Mænd		Kvinder		Total	
	Antal	%	Antal	%	Antal	%
18-19	–	–	1	0,46	1	0,27
20-24	–	–	1	0,46	1	0,27
25-29	2	1,32	8	3,65	10	2,70
30-34	8	5,26	8	3,65	16	4,31
35-39	20	13,16	22	10,05	42	11,32
40-44	24	15,79	21	9,59	45	12,13
45-49	12	7,89	22	10,05	34	9,16
50-54	21	13,82	32	14,61	53	14,29
55-59	19	12,50	23	10,50	42	11,32
60-64	14	9,21	32	14,61	46	12,40
65-69	17	11,18	20	9,13	37	9,97
70-74	9	5,92	17	7,76	26	7,01
75-79	5	3,29	6	2,74	11	2,96
80-84	–	–	5	2,28	5	1,35
85-99	1	0,66	1	0,46	2	0,54
Total	152	100,00	219	100,00	371	100,00

Kilde: Understøttelsesprotokol for »egne« 1885-86.

Bilagstabel 5 Fattigunderstøttede 1885 boende og hjemmehørende i Århus.
Fordeling af børn (ukonfirmerede) efter forsørgers civilstand.

Civilstand	Antal familier med							Total
	Ingen	1 barn	2 børn	3 børn	4 børn	5 børn	6 børn og over	
Ugift	19	5	1	–	–	–	–	25
Gift	42	16	14	16	20	17	14	139
Forhen gift	110	34	27	19	14	6	2	212
Total	171	55	42	35	34	23	16	376

Kilde: Understøttelsesprotokol for »egne« 1885-86.

Bilagstabel 6 Fattigunderstøttede 1885 boende og hjemmehørende i Århus.
Fordeling af børn (ukonfirmerede) efter forsørgers alder og civilstand.

Ugift Alder	Antal familier med							Total
	Ingen	1 barn	2 børn	3 børn	4 børn	5 børn	6 børn og over	
18-19	–	1	–	–	–	–	–	1
20-24	–	1	–	–	–	–	–	1
25-29	2	1	–	–	–	–	–	3
30-34	1	1	–	–	–	–	–	2
35-39	–	–	1	–	–	–	–	1
40-44	1	–	–	–	–	–	–	1
45-49	1	1	–	–	–	–	–	2
50-54	2	–	–	–	–	–	–	2
55-59	4	–	–	–	–	–	–	4
60-64	5	–	–	–	–	–	–	5
65-69	1	–	–	–	–	–	–	1
70-74	1	–	–	–	–	–	–	1
75-79	–	–	–	–	–	–	–	–
80-84	–	–	–	–	–	–	–	–
85-99	–	–	–	–	–	–	–	–
Total	18	5	1	–	–	–	–	24

Kilde: Understøttelsesprotokol for »egne« 1885-86

Bilagstabel 7 Fattigunderstøttede 1885 boende og hjemmehørende i Århus.
Fordeling af børn (ukonfirmerede) efter forsørgers alder og civilstand.

Gift Alder	Antal familier med							Total
	Ingen	1 barn	2 børn	3 børn	4 børn	5 børn	6 børn og over	
18-19	–	–	–	–	–	–	–	–
20-24	–	–	–	–	–	–	–	–
25-29	–	–	–	1	1	–	–	2
30-34	–	1	–	3	2	–	2	8
35-39	2	1	2	–	5	5	5	20
40-44	–	–	5	2	5	5	5	22
45-49	2	–	1	–	3	3	2	11
50-54	3	3	2	7	3	3	–	21
55-59	5	4	4	2	1	–	–	16
60-64	10	3	–	–	–	–	–	13
65-69	11	2	–	1	–	1	–	15
70-74	3	2	–	–	–	–	–	5
75-79	4	–	–	–	–	–	–	4
80-84	–	–	–	–	–	–	–	–
85-99	–	–	–	–	–	–	–	–
Total	40	16	14	16	20	17	14	137

Kilde: Understøttelsesprotokol for »egne« 1885-86.

Bilagstabel 8 Fattigunderstøttede 1885 boende og hjemmehørende i Århus.
Fordeling af børn (ukonfirmerede) efter forsørgers alder og civilstand.

Forhen gift	Antal familier med							Total
	Ingen	1 barn	2 børn	3 børn	4 børn	5 børn	6 børn og over	
18-19	-	-	-	-	-	-	-	-
20-24	-	-	-	-	-	-	-	-
25-29	1	1	2	1	-	-	-	5
30-34	-	-	5	-	1	-	-	6
35-39	-	2	4	6	3	4	2	21
40-44	-	4	5	5	6	2	-	22
45-49	6	6	4	5	-	-	-	21
50-54	8	11	6	1	4	-	-	30
55-59	14	7	1	-	-	-	-	22
60-64	26	2	-	-	-	-	-	28
65-69	20	1	-	-	-	-	-	21
70-74	20	-	-	-	-	-	-	20
75-79	7	-	-	-	-	-	-	7
80-84	5	-	-	-	-	-	-	5
85-99	2	-	-	-	-	-	-	2
Total	109	34	27	18	14	6	2	210

Kilde: Understøttelsesprotokol for »egne« 1885-86.

Bilagstabel 9 Fattigunderstøttede 1885 boende og hjemmehørende i Århus.
Erhvervsfordeling af mænd og kvinder.

	Mænd	Kvinder
Arbejds mænd	77	18
Andre arbejdere	58	37
Andet	16	3
Uoplyst	4	163

Kilde: Understøttelsesprotokol for »egne« 1885-86.

Bilagstabel 10 Fattigunderstøttede 1885 boende og hjemmehørende i Århus.
Antal fødte i og udenfor Århus fordelt efter alder.

Alder	I Århus	Udenfor Århus	Uoplyst
18-19	1	–	–
20-24	1	–	–
25-29	7	3	–
30-34	7	9	–
35-39	4	37	1
40-44	6	38	1
45-49	6	27	1
50-54	8	43	2
55-59	8	34	–
60-64	9	37	–
65-69	8	29	–
70-74	5	21	–
75-79	–	10	1
80-84	1	4	–
85-99	1	1	–
Total	72	293	6

Kilde: Understøttelsesprotokol for »egne« 1885-86.

Bilagstabel 11 Fattigunderstøttede 1885 boende og hjemmehørende i Århus.
Den ydede understøttelse fordelt efter størrelse og forsørgers civilstand.
(Aktuel støtte).

Hjælp i kr.	Ugift	Gift	Forhen gift	Total
Indtil 9	8	11	13	32
10- 19	3	15	9	27
20- 29	1	6	17	24
30- 39	3	7	11	21
40- 49	–	15	25	40
50- 59	1	2	8	11
60- 69	3	18	32	53
70- 79	1	6	9	16
80- 89	–	14	11	25
90- 99	–	2	4	6
100-149	1	18	16	35
150-199	–	7	13	20
200-249	1	5	12	18
250-299	–	1	10	11
300-349	–	1	4	5
350-399	–	–	1	1
400-449	–	–	1	1
Over 450	–	–	–	–
Total	22	128	196	346

Kilde: Understøttelsesprotokol for »egne« 1885-86.

Bilagstabel 13 Fattigunderstøttede 1885 boende og hjemmehørende i Århus.
Den ydede understøttelse fordelt efter størrelse, overhoved og familiestørrelse.
(Aktuel støtte).

Hjælp i kr.	Familiestørrelse med mandligt overhoved								Familiestørrelse med kvindeligt overhoved								
	1	2	3	4	5	6	7	8 og dero.	Ialt	1	2	3	4	5	6	7	Ialt
Indtil 9	-	5	1	2	-	3	-	-	11	17	3	1	-	-	-	-	21
10- 19	1	2	-	4	3	4	-	2	16	9	1	-	-	1	-	-	11
20- 29	2	2	1	-	1	-	-	2	8	15	-	-	-	-	-	1	16
30- 39	1	2	2	-	-	2	-	1	8	10	3	-	-	-	-	-	13
40- 49	-	10	2	-	-	1	1	1	15	17	6	1	1	-	-	-	25
50- 59	1	3	-	-	-	-	-	-	4	7	-	-	-	-	-	-	7
60- 69	2	4	1	2	5	1	4	1	20	14	12	6	-	1	-	-	33
70- 79	-	2	1	-	1	1	1	-	6	6	1	2	1	-	-	-	10
80- 89	1	4	2	3	-	1	1	3	15	5	2	1	1	1	-	-	10
90- 99	1	1	-	1	-	-	-	-	3	1	1	-	1	-	-	-	3
100-149	-	5	2	2	5	3	1	3	21	2	3	7	1	1	-	-	14
150-199	-	2	1	1	-	-	3	-	7	-	1	5	3	4	-	-	13
200-249	1	1	1	-	-	2	1	-	6	-	2	4	5	-	1	-	12
250-299	-	-	-	-	-	-	1	-	1	-	-	-	3	3	4	-	10
300-349	-	-	-	-	1	-	-	1	2	-	1	-	-	1	1	-	3
350-399	-	-	-	-	-	-	-	-	0	-	-	-	-	-	-	1	1
400-449	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	1
Over 450	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Total	10	43	14	15	16	18	13	14	143	103	36	27	16	13	6	2	203

Kilde: Understøttelsesprotokol for »egne« 1885-86.

Bilagstabel 14 Fattigunderstøttede 1885 boende og hjemmehørende i Århus.
Den ydede understøttelse på årsbasis fordelt efter størrelse, overhoved og familiestørrelse. (Aktuel støtte).

Hjælp i kr.	Familiestørrelse med mandligt overhoved								Familiestørrelse med kvindeligt overhoved								
	1	2	3	4	5	6	7	8 og dero. ialt	1	2	3	4	5	6	7 og dero. ialt		
Indtil 9	-	1	-	-	-	1	-	-	2	5	-	-	-	-	-	5	
10- 19	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1	-	-	-	-	2	
20- 29	-	1	-	-	-	-	-	-	1	15	-	1	-	-	-	16	
30- 39	1	2	1	-	-	1	-	-	5	6	2	-	-	-	-	8	
40- 49	-	11	3	5	4	1	2	2	28	22	6	1	1	-	-	30	
50- 59	2	-	-	-	-	-	-	1	3	12	1	-	-	-	-	13	
60- 69	3	8	2	2	3	6	3	1	28	11	11	6	-	1	-	29	
70- 79	1	1	-	-	-	1	-	-	3	9	-	1	1	-	-	11	
80- 89	1	3	3	2	-	-	1	5	15	3	3	1	1	1	-	9	
90- 99	1	2	-	2	2	1	-	-	8	-	-	1	1	-	-	2	
100-149	-	7	2	3	3	3	2	1	21	5	6	6	-	3	-	21	
150-199	-	2	1	1	2	1	1	1	9	-	2	6	4	3	-	15	
200-249	1	1	1	-	1	2	3	1	10	-	1	4	4	1	1	11	
250-299	-	-	-	-	-	-	1	1	2	-	-	-	3	2	3	8	
300-349	-	-	-	-	1	-	-	1	2	-	1	-	1	1	1	5	
350-399	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1	
400-449	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	1	
Over 450	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
Total	10	39	13	15	16	17	13	14	137	89	34	27	16	13	6	2	187

Kilde: Understøttelsesprotokol for »egne« 1885-86.

Bilagstabel 15 Fattigunderstøttede 1885 boende og hjemmehørende i Århus.
Den ydede understøttelse på årsbasis procentvis fordelt efter størrelse og familie-
overhoved.

Hjælp i kr.	Familier med:			
	mandligt overhoved		kvindeligt overhoved	
		kumuleret		kumuleret
	%	%	%	%
indtil 9	1,5	1,5	2,7	2,7
10- 19	-	-	1,1	3,8
20- 29	0,7	2,2	8,6	12,4
30- 39	3,6	5,8	4,3	16,7
40- 49	20,4	26,2	16,0	32,7
50- 59	2,2	28,4	7,0	39,7
60- 69	20,4	48,8	15,5	55,2
70- 79	2,2	51,0	5,9	61,1
80- 89	10,9	61,9	4,8	65,9
90- 99	5,8	67,7	1,1	67,0
100-149	15,3	83,0	11,2	78,2
150-199	6,6	89,6	8,0	86,2
200-249	7,3	96,9	5,9	92,1
250-299	1,5	98,4	4,3	96,4
300-349	1,5	99,9	2,7	99,1
350-399	-	-	0,5	99,6
400-449	-	-	0,5	100,1
Over 450	-	-	-	-

Bilagstabel 16 Fattigunderstøttede 1885 boende og hjemmehørende i Århus.
Huslejestøtte fordelt efter familiestørrelse. (Årsbasis).

Hjælp i kr.	Familiestørrelse med mandligt overhoved								Familiestørrelse med kvindeligt overhoved								
	1	2	3	4	5	6	7	8 og dero.	Ialt	1	2	3	4	5	6	7 og dero.	Ialt
Indtil 9	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
10- 19	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
20- 29	-	1	1	-	-	-	-	-	2	9	1	-	-	-	-	-	10
30- 39	1	3	2	-	-	-	-	-	6	6	2	-	-	-	-	-	8
40- 49	1	12	6	6	4	4	2	2	37	24	5	1	1	-	-	-	31
50- 59	-	-	-	-	-	-	-	1	1	3	-	1	-	-	-	-	4
60- 69	-	7	-	3	4	5	3	1	23	7	11	5	1	1	-	-	25
70- 79	1	1	-	-	-	1	-	-	3	1	-	1	1	-	-	-	3
80- 89	1	3	-	2	-	-	1	4	11	1	3	1	1	1	-	-	7
90- 99	-	-	-	-	-	1	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-
100-149	-	1	-	-	1	-	-	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-
150-199	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
200-249	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
250-299	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
300-349	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
350-399	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
400-449	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Over 450	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Total	4	28	9	11	9	11	6	8	86	51	22	9	4	2	-	-	88

Kilde: Understøttelsesprotokol for »egne« 1885-86.

Bilagstabel 17 Fattigunderstøttede 1885 boende og hjemmehørende i Århus.
Husleje- og pengestøtte fordelt efter familiestørrelse.

Hjælp i kr.	Familiestørrelse med mandligt overhoved									Familiestørrelse med kvindeligt overhoved								
	1	2	3	4	5	6	7	8 og dero.	Ialt	1	2	3	4	5	6	7 og dero.	Ialt	
Indtil 9	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
10- 19	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
20- 29	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
30- 39	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
40- 49	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
50- 59	-	-	-	-	1	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-
60- 69	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
70- 79	-	1	1	-	-	-	1	1	4	2	-	1	-	-	-	-	-	3
80- 89	-	1	-	1	-	-	-	-	2	1	2	-	-	-	-	-	-	3
90- 99	1	-	-	1	-	1	-	-	3	-	-	1	-	-	-	-	-	1
100-149	-	5	2	1	1	2	3	1	15	1	4	6	-	4	-	1	16	
150-199	-	2	-	-	1	1	1	1	6	-	3	6	6	1	-	-	16	
200-249	-	-	1	-	-	-	1	2	4	-	-	1	4	3	4	1	13	
250-299	-	-	-	-	1	-	-	-	1	-	-	-	2	-	1	-	3	
300-349	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
350-399	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
400-449	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
Over 450	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
Total	1	9	4	3	4	4	6	5	36	4	9	15	12	8	5	2	55	

Kilde: Understøttelsesprotokol for »egne« 1885-86.

Bilagstabel 18 Fattigunderstøttede 1885 boende og hjemmehørende i Århus.
Pengestøtte fordelt efter familiestørrelse. (Årsbasis).

Hjælp i kr.	Familiestørrelse med mandligt overhoved								Familiestørrelse med kvindeligt overhoved								
	1	2	3	4	5	6	7	8 og dero.	Ialt	1	2	3	4	5	6	7 og dero.	Ialt
Indtil 9	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	1
10- 19	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
20- 29	1	-	-	-	-	-	-	-	1	1	-	-	-	-	-	-	1
30- 39	-	-	-	-	-	1	-	-	1	2	1	-	-	-	-	-	3
40- 49	-	1	-	-	-	-	-	-	1	2	-	-	-	-	-	-	2
50- 59	2	-	-	-	-	-	-	-	2	11	-	-	-	-	-	-	11
60- 69	1	-	-	-	-	-	-	1	2	2	-	-	-	-	-	-	2
70- 79	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	-	-	-	1	-	-	3
80- 89	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
90- 99	-	-	-	1	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-
100-149	-	-	-	-	2	-	-	-	2	2	1	2	-	2	-	-	7
150-199	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	1
200-249	1	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-
250-299	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
300-349	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
350-399	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
400-449	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Over 450	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Total	5	1	-	1	2	1	-	1	11	22	3	2	-	3	1	-	31

Kilde: Understøttelsesprotokol for »egne« 1885-86.

Bilagstabel 19. Korrespondancejournaler Århus Fattigvæsen 1885.
 Gruppe B: De i Århus boende, andetsteds forsørgelsesberettigede.
 Aldersfordeling efter køn på 5-årsgrupper.

Alder	Mænd		Kvinder		Total	
	Antal	%	Antal	%	Antal	%
18-19	4	4,55	-	-	4	3,54
20-24	14	15,91	9	36,00	23	20,35
25-29	17	19,32	3	12,00	20	17,70
30-34	12	13,64	4	16,00	16	14,16
35-39	12	13,64	4	16,00	16	14,16
40-44	13	14,77	-	-	13	11,50
45-59	7	7,95	4	16,00	11	9,73
50-54	4	4,55	-	-	4	3,54
55-59	3	3,41	-	-	3	2,65
60-64	1	1,14	1	4,00	2	1,77
65-69	-	-	-	-	-	-
70-74	-	-	-	-	-	-
75-79	1	1,14	-	-	1	0,88
80-84	-	-	-	-	-	-
85-89	-	-	-	-	-	-
Total	88	100,00	25	100,00	113	100,00
Uopl.	1		14		15	

Kilde: Korrespondancejournal + pakkesager 1885.

Bilagstabel 20 Korrespondancejournaler Århus Fattigvæsen 1885.
 Gruppe B: De i Århus boende, andetsteds forsørgelsesberettigede.
 Fordeling af børn (ukonfirmerede) efter forsørgers civilstand.

Civilstand	Antal familier med								Total
	Uopl.	Ingen	1 barn	2 børn	3 børn	4 børn	5 børn	6 børn og over	
Ugift	3	5	8	2	-	1	-	-	19
Gift	5	-	3	8	3	3	6	1	29
Forhen gift	14	-	2	3	1	2	-	-	22
Uoplyst	57	-	-	-	1	-	-	-	58
Total	79	5	13	13	5	6	6	1	128

Kilde: Korrespondancejournal + pakkesager 1885.

Bilagstabel 21 Korrespondancejournaler Århus Fattigvæsen 1885.
 Gruppe B: De i Århus boende, andetsteds forsørgelsesberettigede.
 Erhvervsfordeling af mænd og kvinder.

	Mænd	Kvinder
Arbejds mænd	35	1
Andre arbejdere	51	14
Andet	3	–
Uoplyst	–	24

Kilde: Korrespondancejournal + Pakkesager 1885.

Bilagstabel 22 Korrespondancejournaler Århus Fattigvæsen 1885.
 Gruppe B: De i Århus boende, andetsteds forsørgelsesberettigede.
 Fordeling efter alder og transårsag.

Alder	Sygdom	Subs.	Ledigh.	Andet	Uopl.	Total
18–19	–	4	–	–	–	4
20–24	4	11	1	4	3	23
25–29	6	10	2	1	1	20
30–34	2	5	4	2	3	16
35–39	6	2	3	2	3	16
40–44	2	7	1	–	3	13
45–49	4	4	–	2	1	11
50–54	1	3	–	–	–	4
55–59	1	1	–	–	1	3
60–64	1	1	–	–	–	2
65–69	–	–	–	–	–	–
70–74	–	–	–	–	–	–
75–79	–	1	–	–	–	1
80–84	–	–	–	–	–	–
85–99	–	–	–	–	–	–
Total	27	49	11	11	15	113
Uopl.	1	1	1	3	9	15

Kilde: Korrespondancejournal + pakkesager 1885.

Bilagstabel 23 Korrespondancejournaler Århus Fattigvæsen 1885.
 Gruppe B: De i Århus boende, andetsteds forsørgelsesberettigede.
 Længde af kontakt med Århus Fattigvæsen.

Civ.	Kontakt indtil										
	1 md	½ år	1	2	3	4	5	10	15	20	20 år og over
Ugift	7	4	–	4	–	–	–	1	1	–	2
Gift	5	4	2	–	2	2	–	7	1	2	4
Forhen gift	5	6	2	2	2	–	1	3	–	1	–
Uoplyst civ.	33	8	–	4	3	1	2	4	1	–	2
I alt	50	22	4	10	7	3	3	15	3	3	8 = 128
%	39,0	17,2;	3,1	7,8	5,5	2,3	2,3	11,7	2,3	2,3	6,3 = 100
Kumuleret %	39,0	56,2	59,3	67,1	72,6	74,9	77,2	88,9	91,2	93,5	99,8

Bilagstabel 24 Korrespondancejournaler Århus Fattigvæsen 1885.
 Gruppe B: De i Århus boende, andetsteds forsørgelsesberettigede.
 Hjemsendelse eller trussel herom.

	Hjemsendelse	Trussel herom	Ikke hjemsendelse Uoplyst
Ugift	8	3	8
Gift	8	15	6
Forhen gift	5	9	8
Uoplyst	34	4	20

Kilde: Korrespondancejournal + pakkesager 1885.

Noter

Anvendte forkortelser

A. B. F.: Århus byrådsforhandlinger, trykte uddrag.
Bruun: J. L. Bruun: Vejledning til behandling af fattigforsørgelsessager.
dept.: Departementstidende.
Dem.: Demokraten.
H. J.: Harald Jørgensen: Studier over det offentlige fattigvæsens . . .
F. F.: Folketingets forhandlinger.
Kæmpegaard: P. Chr. Kæmpegaard: De fattiges kasse.
Min. tid.: Ministerialtidende.
mænd og meninger: P. Engelstoft og H. Jensen – Mænd og meninger i dansk . . .
L. F.: Landstingets forhandlinger.
Scheel: A. W. Scheel: Personretten – fremstillet efter den danske lovgivning.
S. U.: Socialdemokratisk ugeblad.
sundhed og sygdom: V. Dybdahl (ed.) Sundhed og sygdom mens Århus blev stor.
Stat. tab.: Statistisk tabelværk.
Stat. medd.: Statistiske meddelelser.
Stat. efterr.: Statistiske efterretninger.
Willerslev: R. Willerslev: Studier i dansk industrihistorie.
A. G. T.: Århus gennem tiderne.

Offentlig forsorg i Danmark i det 19. århundrede

1. Ordbog over det danske sprog bd. IV p. 819.
2. Den gennemsete grundlov af 28. juli 1866 § 84.
3. Reglement for indretning af fattigvæsenet i købstæderne af 5. juli 1803.
4. Forordning af 24. januar 1844.
5. F.F. 1867/68 sp. 6539.
6. Der fandtes imidlertid allerede en udmærket og kendt vejledning, der på en overskuelig måde samlede alle reglerne; det fremgår af debatten. Der synes ikke at herske tvivl om, at der henvises til Bruuns vejledning. Det nævnes anf. sted sp. 6543, at den lige er kommet i ny udgave. 3. udg. af Bruun kom i 1868.
7. Trykt: Min. tid. 1871 afd. B p. 653–721.
8. H.J. p. 132.
9. H.J. p. 164.
10. Blandt de mest fremtrædende var Thomas Nielsen. Vurderingen i Mænd og meninger, at han stod fjernt fra partipolitik (p. 43) og kom i klemme i forfatningskampen (p. 58), kan kun holde, hvis man ikke vil vedkende problemet om ændringen af byrdefordelingen en rolle i det politiske spil. I de forslag om hjælpekasser, han fremsætter, er det statens bidrag til kasserne, der især støder på modstand.
11. Se mænd og meninger p. 29 og 108.
12. Følgende fremstillinger bygger på to væsentlige fremstillinger af den danske fattigret indtil 1892: A. W. Scheel: Personretten, 2. udg. 1876 og L. J. Bruun: Vejledning til behandling af fattigforsørgelsessager, 5. udg. 1884. At dette er tilfældet skyldes den betragtning, at fattiglovgivningens historiske udvikling i

- det 19. årh. er denne fremstilling uvedkommende; væsentligere er det at få et udtryk for den almindelige fortolkning af de gældende lovbestemmelser i 1880-erne. Bruun synes, som det fremgår af det foregående, at være alment kendt og har vel været at finde hos de fleste af dem, der behandlede fattigsager, medens en samling af selve lovtteksterne o.l. i lighed med Frost og Rosenørns udgave fra 1895 ikke fandtes. Både hos Scheel og Bruun findes henvisninger til de relevante lovbestemmelser.
13. Scheel p. 418.
 14. Reglement af 1803 § 8.
 15. Bruun p. 6.
 16. Scheel p. 456.
 17. Bruun p. 55 ff.
 18. Fandtes der ingen tvangsarbejdsanstalt, kunne vedkommende sættes i almindeligt fængsel. Bruun p. 58.
 19. Bruun p. 73, Scheel p. 475-76.
 20. Bruun p. 59, Reglement for Århus fattiggård § 7, Reglement for Odense fattiggård 1871 § 21.
 21. Scheel p. 435; reglerne var betydeligt mere indviklede. For udlændinge gjaldt 5-årsreglen, medens der for folk fra hertugdømmerne krævedes 15 års ophold.
 22. Scheel p. 442 ff. Praksis for fattignyderes børn var ikke lovfæstet.
 23. Scheel p. 445-53.
 24. En person kunne efter 3 måneders ophold i en kommune under sygdom få fattighjælp af opholdskommunen i indtil 6 uger hvert kalenderår, uden at dette afbrød erhvervelse af nyt forsørgelsessted. Ellers havde den de sædvanlige fattighjælpsvirkninger. Bruun p. 169-77.
 25. Scheel p. 440.
 26. Stat. tab. 5 rk. litra A nr. 5 p. 40.
 27. *ibid.* p. 32.
 28. *ibid.* p. 109.
 29. Selvom hans kildemæssige værdi er blevet anfægtet på andre punkter, stemmer hans oplysninger på disse punkter overens med det kildemateriale, der er benyttet for Århus' vedkommende.
 30. Chr. Christensen: En rabarberdreng vokser op. Kbh. 1964 p. 18. Oplysningen er ikke korrekt; opholds- og hjemstedskommunen delte udgifterne. Lov om fattige med fleres hjemsendelse af 14. marts 1867.
 31. *ibid.* p. 26.
 32. Se t. eks. H.J. p. 56.
 33. Lov af 29. december 1857.
 34. Bruun p. 68.
 35. Således 1891: 156, 1892: 160, 1893: 181, 1894: 177, 1895: 239.
 36. En mand, der er perioden nærmere, dr. jur., auditør Troels G. Jørgensen (dansk højesteretspræsident) var dog af den formening, uden at kunne bevise det, at det i ikke ringe omfang »var tilfældet at mænd, der enten havde fået afslag eller som frygtede at ville få et, i stedet for indlader sig i illegitime samlivsforbindelser.« Tidsskrift for forsørgelsesvæsen og filantropi 1. årg. 1906 p. 139.
 37. Grundloven 1849, grundloven 1866 § 30 b.
 38. H.J. p. 86 ff.
 39. Se dog Tschernings meget interessante indlæg mod den herskende opfattelse. F.F. sp. 1534 (1855).
 40. Se t. eks. F.F. 1855 sp. 1538 og F. Rüdinger: »Efter at grundloven har tildelt de af fattigvæsenet understøttede en ringere politisk retsstilling, er det for de fleste blevet en æressag ikke at modtage fattighjælp, og den således vakte æresfølelse, som fremmer arbejdsomheden må velgørenheden i hvert fald ikke modvirke.« F. Rüdinger: Københavns understøttelsesforening 1. nov. 1874-31. okt. 1899 p. 23.
 41. Stat. efterr. 1910 p. 30.
 42. H.J. p. 99.
 43. Lov af 27. november 1853, 15. februar 1855, 15. januar 1856.
 44. L.F. 1855, anhang A sp. 133 ff.
 45. Skrivelse af 9. september 1881 (Kæmpegaard p. 60, 63). Skrivelsen findes ikke i min. tid., hvilket er besynderligt i betragtning af dens principielle karakter, men cirkulære 5. dec. 1867, dept. p. 1249, synes at pege i samme retning.
 46. Det drejer sig om fattigtavlen i følge lov af 5. juli 1803 for købstæderne § 42 5 og skoletavlen efter lov af 29. juli 1814 for købstæderne § 56 2. Begge omdannedes til bøsser.
 47. Landkommunalloven af 6. juli 1867 § 26 c. Amtets samtykke krævedes. Købstadskommunalloven af 26. maj 1868 § 19. Amtets samtykke krævedes *ikke*. Jfr. dept. 1868 p. 583.
 48. Kæmpegaard p. 44 ff.
 49. Min. tid. cirkulære 1. maj 1877.
 50. *ibid.* cirkulære 3. dec. 1889. Så sent som 1906 påpeges, at stadig langt de fleste kommuner tager hensyn til, hvor vedkommende er forsørgelsesberettiget. Tidsskrift for forsørgelsesvæsen og filantropi 1. årg. 1906 p. 132.
 51. Kassen omfattede ikke København. Tallene 1872 for det off. fattigv. er fra

- stat. tab., medens tallene fra de fattiges kasse, er fra en indenrigsministeriel undersøgelse, refereret H.J. p. 110. Det landkommunale tilskud udgør efter H.J. 80.168 kr. og efter stat. tab. 89.524 kr. Tallene 1900 er beregnet ud fra Kæmpegaards tal p. 75, hvor udgiften til det off. fattigv. er opgjort samlet for årene 1895-99, og udgiften til de fattiges kasse samlet for årene 1897-1901; der er så blot taget et årligt gennemsnit. Tallene bør altså tages med et gran salt.
52. Købstadsforeningens tidsskrift 1904 p. 129.
 53. Kommunalregnskaber:
 - 1870-74: stat.medd. 3 rk. bd. 2
 - 1875-79: stat.medd. 3 rk. bd. 5
 - 1880-84: stat.tab. 4 rk. litra E nr. 1
 - 1885-89: stat.tab. 4 rk. litra E nr. 3
 54. Cirkulære om kommunalregnskaberens opstilling (med eksempel på regnskabsopstilling) i min. tid. 1868 p. 976.
 55. Angående faste udgifter se tab. 2 anm.
 56. Handelspladser er henregnet under landdistrikter.
 57. Befolkningsvækst hele landet 1870-89 beregnet ud fra stat. tab. 5 rk. litra A, nr. 5 p. 10. Vækst for købstæder og

- landdistrikter 1870-90, ibid. p. 15 (der er med sammenligningen ikke hævdet, at udgifterne til fattigvæsenet er en direkte funktion af befolkningsstørrelsen).
58. Problematikken kommer klart frem under behandlingen af regeringens forslag 1872, jfr. H.J. p. 129-141. H.J.s påstand om den øgede fattigbyrde for købstæderne (p. 132) er ikke helt holdbar, ej heller belægget (note 4) som anført af Willerslev p. 23. Det er rigtigt, at i det lange løb ville fattigbyrden blive øget ved indvandring til byerne, men i 1872 var man vel ikke i stand til at se skriften på væggen og forudsige den stadig stigende urbanisering. Selv om der nok sker en tilvækst til byerne fra 1850 (stat.tab. 5 rk. litra A p. 18), kommer den store tilvækst først de sidste 30 år af det 19. årh. Derimod medførte tilvandringen (for så vidt der var mange fattige i denne) øjeblikkelig en forøgelse af administrationsomkostningerne. Hvis H.J. imidlertid med udtrykket »sociale udgifter« også mener skoleudgifter, har han ganske ret. Netop disse udgifter fik en meget fremtrædende placering på købstædernes budgetter.

Det offentlige fattigvæsens administration i Århus

1. Dep. tid. 1868, p. 578 ff.
2. Vedtægterne blev for dette punkt udformet ret forskelligt i købstæderne, jfr. Vedtægter for Styrelsen af de kommunale Anliggender i Kjøbstæderne i Kongeriget Danmark. København 1869.
3. op. cit. p. 19 ff.
4. Tallene i parentes refererer til det åremål, de pågældende havde sæde i byrådet. Borgere i byens råd. Århus 1968, opslag på nævnte pers.
5. Vedtægt for styrelsen . . . p. 19 ff. Det fremgår af Forhandlingsprotokol for fattigkommissionen (1874-86), at de *har* behandlet de nævnte sager.
6. Fattigforstandernes navn og distrikt nævnes i de årlige uddrag af byrådsforhandlingerne.
7. Denne kompetence synes de at have haft andre steder, se f. eks. H. N. Madsen (inspektør ved Helsingør fattigvæsen): Vejledning i til practisk Behandling af samt Bogføring og Correspondance i Fattigsager, Helsingør 1870, p. 9, som må formodes at dække forholdene i Helsingør, og Instrux for Fattig-

- inspektøren i Odense, 1878, hvor fattigforstandernes afgørelse ikke kan omstødes af fattiginspektøren, men kun appelleres til fattigudvalget.
8. Vedtægt for styrelsen . . . p. 19 ff.
 9. Opdeling i Velgørenhedsselskabets distrikter, se Århus vejviser div. år. En del adresser på distriktsforstandere findes i Forhandlingsprotokollen for fattigkommissionen, og mulighederne for forveksling ved opslag i Århus vejviser er også små.
 10. A.B.F. 1884, tillæg p. 1.
 11. A.B.F. 1879, p. 44.
 12. A.B.F. 1884, p. 56. Det fremgår ikke af hvilken grund, Århus mark udskilles, men ud fra de senere nævnte adressefortegnelser over fattige, synes Reginehøjkvarteret at have rummet mange, der fik fattighjælp, især tilflyttere.
 13. Vurderingen foretaget efter opstilling af distrikter og fattigforstandere årligt, ud fra de i note 6 nævnte oplysninger.
 14. Reglement for Århus Kjøbstads fattigård § 3, 1871. Det fremgår af dateringen i forhandlingsprotokollen, at de

- ordinære møder næsten uden undtagelse blev holdt om tirsdagen, medens det kvartalsvise møde ang. huslejetildelingen foregik den sidste mandag inden d. 20. i månederne januar, april, juli, oktober.
15. Det fremgår ikke af forhandlingsprotokollen for fattigkommissionen, i hvor høj grad funktionærerne har deltaget i mødet, sekretæren dog undtaget (det er med hans skrift, protokollen er ført), idet som regel kun medlemmerne af udvalget for fattigvæsenet underskriver protokollen. Særlig interessant er fattigforstandernes forhold, idet disse ofte til sidst i 70-erne underskriver, men derefter uden undtagelse ikke gør det, selv om det fremgår af protokollen, at de har deltaget. Det er således ikke muligt ud fra andre end udvalgsmedlemmernes underskrifter at vurdere, om de pågældende personer har deltaget i møderne. Den faste formular i forhandlingsprotokollen er (dato) holdtes møde af udvalget i forening med forstanderne hvor da foretoges . . .
 16. Skete ved politiet.
 17. Se t. eks. forhandlingsprotokol for fattigkommissionen, møderne d. 18. oktober og 25. oktober 1881.
 18. H. N. Madsen: vejledning (note 7) giver et dækkende billede af de forskellige former for korrespondance i sine eksempler, forholdene har været de samme i Århus efter korrespondancejournalerne.
 19. Korrespondancejournal 1/1885 (pakkesag).
 20. Eksempler på disse sager: Århus socialvæsens arkiv: diverse år ujournaliserede fattigudvalgssager, uordnede. 1880-86, ujournaliserede B-sager. Brev 28. januar 1885 om hjælp til sindssyg søn, som anmodes eftergivet, brev til broslægningsudvalget 28. januar 1885 med ansøgning fra en enke, hvis mand i 14 år har arbejdet for kommunen, brev 11. maj 1887, en anmodning fra en i København boende mand om giftermålsattest, fordi man forlanger den i København. Brev 16. januar 1885 om giftermålsattest fra enkemand med 2 børn (den ydede hjælp androg 19 dages hospitalsophold for den afdøde kone). Det bør noteres, at tilladelsen til ægteskab gives.
 21. Størsteparten af de 1880-86 foretagne licitationer er bevaret (med forskellige tilbud) i de i note 20 nævnte ujournaliserede sager.
 22. Journal over udbetalt huslejhjælp til trængende hjemmehørende i Århus kommune, 1884-93, samme system synes praktiseret inden omlægningen, se regnskabsopstillingen Kassebøger 1820-45, 1850-84, bindene 1879-81 og 1882-84. (Århus socialvæsens arkiv).
 23. Se t. eks. forhandlingsprotokollen for fattigkommissionen 17. april 1882.
 24. Ellers er bemærkninger i regnskabet som tilbage fra forstanderen i 4. distrikt og ved sjældne lejligheder flere udbetalinger, således at forstå, at for en enkelt uge er der for alle understøttede i et enkelt distrikt noteret flere enslydende understøttelser for hvert navn. Se kassebøger (note 22) 22. maj 1883.
 25. Skrivelse til indenrigsministeriet 26. september 1879, aftrykt A.B.F. 1879, p. 94.
 26. Forhandlingsprotokol for fattigkommissionen.
 27. A.B.F. 1879, p. 99.
 28. A.B.F. 1881, p. 86-87.
 29. Forhandlingsprotokol for fattigkommissionens møde 24. januar 1882.
 30. Regnskabspost 25. juli 1882 i kassebogen for udgifterne til rejsen 20.-22. ds. til Odense, for at gøre sig bekendt med deres fattigvæsen.
 31. Udkast til regler for Århus byrådsjournal 348/1883 (utrykt). Udkastene er udaterede, og håndskriften kan med undtagelse af det sidste ændringsforslag (Fengers hånd) ikke identificeres med sikkerhed.
 32. Anf. kilde.
 33. Trykt i A.B.F. 1884, tillæg p. 1-2.
 34. Koncept af brev til indenrigsministeriet i den i note 31 nævnte kilde.
 35. Dog med hjælp af en assistent.
 36. Instruks for fattiginspektøren trykt i A.B.F. 1884, tillæg p. 3-7. Han synes ud fra det bevarede kildemateriale at have udført de ham i instruksens pålagte pligter.
 37. Vejledning for fattigforstanderne i Århus, trykt i A.B.F. 1884, tillæg 10-12. Det er ikke muligt at afgøre, om de har udført deres hverv efter bogstaven, men et cirkulære 24. februar 1885, hvor fattigforstanderne indskærpes deres pligt til at møde på skift ved den ugentlige almisseuddeling, og hvor man herefter forlanger, at de skal underskrive udbetalingslisten, kunne tyde på, at denne del af deres virke i det mindste ikke er blevet fulgt efter instruks. (For-

handlingsprotokol for fattigkommissionen 24. februar 1885).

38. Instrux for fattiginspektøren §§ 2 og 7.
 39. Dyrlund-Jensen suspenderes 10/5 1886 og afleverede »de af ham førte protokoller (oprensning) som fandtes at være i orden«.
- Forhandlingsprotokol for fattigkommissionen, 10. maj 1886. Han anklagedes for overtrædelse af straffeloven (10. februar 1866) §§ 167 og 185 (utugt af bestyrer o.l. med et under hans opsyn stående fruentimmer). A.B.F. 1886, p. 110.
40. Soc. u. 19. juni 1883–1. oktober 1884,

derefter dagblad under navnet Demokraten.

41. Soc. u. 13. juli 1884.
42. Se t. eks. anf. blad 19. juni 1883.
43. Anf. blad 28. august 1883.
44. Bruun p. 55.
45. Korrespondancejournal 32/1885 (pakkesagen).
46. Korrespondancejournal 37/1885 (pakkesagen).
47. Korrespondancejournal 123/1885 (pakkesagen).
48. Konklusionen bygger på et langt større antal sager end de 3 her nævnte, som blot må betragtes som repræsentative.
49. A.B.F. 1884, tillæg p. 80–93.

Forsørgelse på fattiggården

1. Jordebog for Aarhus Kjøbstad indrettet anno 1873–74, arealmålene er omregnet efter kvadratalen.
2. A.B.F. 1883, p. 51.
3. Der var blevet klaget over, at arbejdet på fattiggården gav for ringe et udbytte (anf. kilde). Arbejdet balancerede med et ubetydeligt overskud og bidrog således overhovedet ikke til dækning af udgifterne til drift af anstalten (Almindeligt regnskab for Arhus komm. i byrådsforhandlingerne, trykte 1870–85).
4. A.B.F. 1884, p. 63.
5. Lejlighed til inspektøren for fattigvæsenet, ikke inspektøren for fattiggården. Denne stilling forsvandt med omlægningen af fattigvæsenet 1884.
6. Af disse 300 lemmer var der plads til 40 på sygeafdelingen. A.B.F. 1884, p. 48.
7. Danmarks statistik, V. p. 85–96.
8. Jfr. Haderup: Beskrivelse over 16 Fattighuse i Lolland-Falsters stift, Kbh. 1863, og Bentsen: Om fattighusene i Kongeriget Danmark, Kbh. 1865; begge udregner rummål pr. person efter det aktuelle antal lemmer på undersøgelsestidspunktet.
9. Hovedkilden til afsnittet om levetilholdene på fattiggården er de trykte reglementer. Problemet med reglementer anvendt som kildestof er det samme som for love. Man står over for en *hensigt*, men man kan alene ud fra reglementerne ikke sige noget om, hvorvidt de er blevet fulgt. Reglementernes værdi som kilde er søgt kontrolleret under arbejdet med arkivstof, og det ser ud til, at reglementerne i dette til-

fælde normalt er blevet fulgt. Der er imidlertid visse ting, der overhovedet ikke kan kontrolleres, f. eks. hvornår lemmer stod op, og deres dagligdag i det hele taget. Hvor det synes væsentligt, og hvor det er muligt, er reglementerne støttet med henvisninger til andre kilder. Forhold vedrørende fattiggårdens sygestuer er ikke behandlet.

10. Reglement for Aarhus Kjøbstads Fattiggård 1871 § 2, do. 1884 § 2.
11. Se den i note 2 nævnte oversigt.
12. Reglement 1871 § 18, 1884 § 15.
13. Reglement 1871 § 15.
14. Den i note 4 nævnte kilde.
15. Instrux for . . . Opsynsmanden og Øconomen paa Aarhus Fattigggaard, 1871.
16. Forhandlingsprotokol for fattigkommissionen 1874–86, 28/2 1882.
17. Søren Jacobsen, 35 år, ugift. Havde gennemgået et 2-årigt kursus på Jonstrup Seminarium og havde været 1½ år på Raamosegaard (en fattiggård), Sine Erichsen, enke, 42 år. Ansøgninger indlagt i 1836–1922: diverse år ujournaliserede fattigudvalgssager, 1880–86 ujournaliserede B-sager. Nye instrukser for h. h. opsynsmand og husholderske findes utrykte i Forhandlingsprotokol for fattigkommissionen 1874–86, 18/4 1882.
18. Anf. kilde, 7/5 1878, trådte i kraft da den nye økonom Lindholm ansattes (tidl. oversergent i rytteriet).
19. Instrux for opsynsmand 1871 § 18, do. 1882 § 4.
20. Reglement over Arbejdspenge til Lemmerne i Aarhus Fattiganstalt vedtaget 26. januar 1871.

21. Soc.u. 15. juni 1884.
22. Instrux for Husholdersken 18. april 1882 § 2.
23. Undersøgelser af forskellige samfundsklassers forbrug af enkelte forbrugsvarer: Falbe Hansen; Danmarks Statistik, IV, 327 ff. og Th. Sørensen: Nat. øk. tidsskrift ny række, bd. IV, 1886, p. 1 ff.
Begge kommer ud fra forskellige beregningsmetoder frem til, at kaffeforbruget ikke er indtægtsbestemt i særlig høj grad, i modsætning til forbruget af sukker, der gradueres efter indtægten.
24. Indlagt i Aarhus Byraadsjournal 348/1883.
25. Suppen var et levn fra Napoleonskrigene. Se Dagligliv i Danmark, bd. I, p. 363.
26. A.B.F. 1871, p. 66.
27. Eksemplar til ophængning i Aarhus byråds journal 348/1883.
28. Inventarbøger 1884–1917, Århus Socialvæsens arkiv.
29. Spisereglement for Lemmerne på Fattiggården i Århus, almindelig kost. 1871 Trykt A. B. F. 1871, tillæg p. 61 ff. Kosten på sygestuen og forholdene for sygelemmerne behandles ikke i denne forbindelse.
30. Lægens forslag indlagt 1880–86, ujournaliserede B-sager.
Nyt spisereglement for lemmerne 1884, trykt, A.B.F. 1884, tillæg 33 ff.
31. Soc. u. 4/3 1884. Det er således betegnende, at Århus mælkeforsyning, som leverede mælken til fattiggården, ikke solgte centrifugeskummet mælk fra vognene eller i forretningen, men kun på bestilling. (annonce: Soc. u. 4/12 1883).
32. Fast øgenavn i soc. u. og dem.
33. Reglement for fattiggården 1871 § 9 og 18, 1884 § 15.
34. Reglement for fattiggården 1871 § 19, 1884 § 15.
35. Straffebog 1887–1912, Århus socialvæsens arkiv.
36. Byrådsjournal 348/1883. Aldersgrupperingen er fattigsekretærens.
37. Reglement for fattiggården 1871 § 8, 1884 § 7, man henviser til Pl. 19/12 1832. Man får imidlertid sin tvivl om, hvilke kriterier, der i praksis blev fulgt, når man ser fattigsekretærens oplysninger 1882 om fattiglemmernes mulighed for at udgå til selverhverv. Der synes at være skævet til, hvor stor nytte de gjorde på fattiggården. Således har det sikkert været svært for anstaltens skræder, skomager og ligkistesnedker at komme ud. Om en ung tømrer hedder det direkte, at han kommer ud, når han er færdig med at lave stakittet omkring fattiggården. Byrådsjournal 348/1883.
38. Brev i: ujournaliserede B-sager 1880–86.
39. Århus kommunale mandtal 1885. For mandtallet ligger tyngdepunktet i aldersfordelingen i aldersgruppen 45–64, som udgør 56 % af mændene og 46 % af kvinderne. Da det imidlertid ikke er muligt at skille 1882-tallene på samme måde, men på den anden side ikke ser ud til, at sygelemmerne medfører væsentlige ændringer i aldersfordelingen, er aldersgruppen til 70 år kaldt arbejdsdygtig ud fra den antagelse, at de fleste var under 65 år.
40. Understøttelsesprotokol for »egne« 1885–86, Århus socialvæsens arkiv.
41. Af de 1871–80 indlagte på Danmarks fattiggårde var 2/5 af mændene og 1/5 af kvinderne drikfældige. Stat. Bureau: Drikfældighedsforholdene i Danmark. 1882 p. 65.
42. Vejviser for Aarhus 1886.
43. Willerslev, p. 27.
se endvidere: Hjort og Holm: Beretning om en Undersøgelse af Fattiggårde. 1870, p. 9, og Bentsen: Om Fattighusene i Kongeriget Danmark. 1865. p. 30, 31.
44. Børn anbragtes i pleje, om muligt på landet. Plejebørnsforhold er ikke medtaget i denne undersøgelse så vidt muligt.
45. Fremgår af oversigten i byrådsjournal 348/1883.

Forsørgelse i byen. De »egne« fattige

1. Se t. eks. A.B.F. 1884, tillæg p. 77, de egne kaldes også »indenbyes«.
2. Samme sted, se også A.B.F. 1886, tillæg p. 62.
3. Se således fundats for Aarhus Hospital 7/7 1856 § 2: For at kunne op-

tages som lemmer i denne stiftelse udføres, at de pågældende, ifald der var spørgsmål om fattigforsørgelse, måtte anses hjemmehørende i en kommune i Århus Stift.« Algreen-Ussing: Kongelige Rescripter og Resolutioner for Aaret

- 1856, p. 190 – Om vurdering af ordet »hjemmehørende« i forbindelse med privat velgørenhed henvises til p. 89 ff.
4. Demokraten 25/11 1884, se også Jørgen Pedersen, Arbejdslønnen i Danmark, p. 36, hvor en lignende henvendelse refereres. I dette tilfælde tales der direkte om udenbys boende arbejdere.
 5. Jfr. p. 44.
 6. Understøttelsesprotokol for »egne« 1834–54 og 1863–1934.
Plan over de i Århus boende og der forsørgelsesberettigede 1885–1917.
Begge serier i Århus socialvæsens arkiv. Der findes også andet regnskabsmateriale, men det bringer intet nyt i henseende til oplysninger om den enkelte fattige.
 7. I forsørgelsesplanen føres en tillægsliste bagest over nytilkomne fattige.
 8. Århus kommunale mandtal 1885. Jeg har anvendt det på Erhvervsarkivet i Århus, men mener, at det normalt opbevares på Rådhuset.
 9. Willerslev: p. 23–28.
 10. Se Jørgen Pedersen p. 23–33.
 11. Således også Will. Scharling: Årsagerne til de dårlige tider og udsigterne til en bedring af forholdene, i Nat. øk. tidskr. bd. 13, 1879, som citerer The Economist 21/12 1878 om, at man ikke kan måle omfanget af den herskende nød efter forølgelsen af pauperismen, fordi arbejderne har en priselig rædsel for fattighjælp, og heller først skiller sig af med alt, hvad de ejer. (Forholdene i England).
 12. A.B.F. 1884, tillæg p. 73.
 13. Se t. eks.: korrespondancejournal. 251/77 (pakkesag) – brev 10/5-77 til Viby Sogneråd »... da jeg og min kone var enig om at udsætte alt vort tøj på lånekontoret for ikke at sulte ihjel, imidlertid kom flyttedag og jeg skulle betale husleje for sommeren ...«.
 14. Århus' kommunale mandtal 1885, hovedresultaterne trykt A.B.F. 1885, till. p. 1–15.
 15. H.J. p. 393.
 16. jfr. p. 43.
 17. jfr. p. 19.
 18. A.B.F. 1887, till. p. 64.
 19. Th. Sørensen: Børnedødeligheden i forskellige Samfundslag i Danmark, Kbh. 1883, p. 87.
 20. Sundhed og Sygdom p. 16.
 21. Stat. Tab. 5. række, litra A, nr. 5 (Befolkningsforholdene i Danmark i det 19. årh.) p. 97.
 22. Oplysninger om Arbejdernes økonomiske Vilkår i Danmark, p. 68–69.
 23. Th. Sørensen: De økonomiske Forholds Indflydelse paa Dødeligheden, afd. 2: Provinsbyerne, 1885, p. 7.
 24. Mange velgørende selskaber satsede i højere grad end det offentlige fattigvæsen på forebyggende og igangsættende hjælp – deriblandt hjælp til anskaffelse af symaskiner – i det mindste i København. Se Filantropisk ugeblad 1877, p. 105.
 25. jfr. Sundhed og Sygdom p. 95.
 26. se Sundhed og Sygdom p. 15, A.B.F. 1886, p. 161. Plejeforeningen, der bl. a. på stadslægens initiativ blev oprettet 1884, fik fra 1888 økonomisk støtte fra byrådet.
 27. Omregningspriserne findes skrevet med blyant foran i understøttelsesprotokollen for egne 1885–86 således:

7 pd. brød	20,00
14 pd. brød	40,00
21 pd. brød	60,00
28 pd. brød	80,00
35 pd. brød	100,00
kul pr. tønde	2,20
middagsmad pr. portion	0,20

Det fremgår af understøttelseslisterne 1884 og 1885, at disse omregningstal har været anvendt.
 28. T. eks. alm. no. 74/1884: 21 pd. brød 1,26 kr. (42 øre pr. 7 pd)
alm. no. 99/1885: 140 pd. brød. 7,00 kr. (35 øre pr. 7 pd.)
 29. Licitationpriserne 1884 trykt A.B.F. 1884 till. p. 75, licitationspriserne 1886: A.B.F. 1886 till. p. 64. Licitationstilbudene 1880–86 er bevaret i Århus socialvæsens arkiv under betegnelsen »div. år ujournaliserede fattigudvalgssager« i pakken »1880–86 ujournaliserede B-sager.«
 30. Ifølge Jørgen Pedersen faldt licitationsprisen på rugbrød, leveret til de militære forlægninger i Århus fra 1884–86 således:

pris pr. 100 kg rugbrød:	1884 11,50 kr.
	1885 10,62 kr.
	1886 9,64 kr.

Jørgen Pedersen: p. 292.
 31. Dem. 5/1 1885.
 32. Dem. 27/11 1884.
 33. Det ene høje beløb på 200 kr. er tilskud til åndssvag. – alm.no. 372.
 34. 28 af beboerne på enkeboligen Graven fik 1885 støtte, medens 10 stod opført, men ikke modtog støtte. De 28 modtog

i alt 878 kr. 12 modtog 10 kr. i 1885 eller derunder, og disse beløb var for kul og/eller medicin. Af de øvrige understøttede var en hjælp på 1 kr. + 1 rugbrød à 7 pd. ugentlig og 1/2 td. kul i hver af vintermånederne almindelig. 3 beboere af enkeboligen Rosengade fik 1885 hjælp – udelukkende til medicin, i alt 11 kr., 4 beboere i enkeboligen Klostergade fik hjælp – i alt 911 kr., fordelt således:

1. ugehjælp 3 kr., brød pr. uge 3 stk. à 7 pd., kul 1/2 td. i vintermånederne + medicin 1,09, i alt 224 kr. (5 børn under 14 år).
2. ugehjælp 2 kr., brød pr. uge 2 stk.

leje 1884:

Frederiksgade 65	1 stue + fælles adgang til køkken	100 kr.
Frederiks Allé 126	1 stue + fælles adgang til køkken	150 kr.
Reginehøj 106, forhus	2 værelser + køkken	140 kr.

leje 1885:

Skovvejen 113	2 små stuer + køkken	112 kr.
Frederiks Allé 79	2 værelser	96 kr.
Klostergade 12		140 kr.
Skovvejen 8 – kælder	2 værelser, køkken	150 kr.
Reginehøj 114	2 værelser, køkken	60 kr.
Mallingvej 6	2 værelser, køkken	120 kr.
Fredericiagade 20	2 værelser	200 kr.

leje 1886:

Nygade 31	2 værelser, køkken	110 kr.
Kunstvej 2		110 kr.

leje 1888:

Søgade 6		200 kr.
----------	--	---------

à 7 pd., kul 1/2 td. i vintermånederne + medicin 11,04, i alt kr. 162. (2 børn noteret, men kun 1 under 14 år).

3. ugehjælp 2,50 kr., brød pr. uge 3 stk. à 7 pd., 3 portioner mad daglig, kul 1/2 td. pr. måned i vintertiden, i alt 406 kr. (blind – 3 børn under 14 år).
4. ugehjælp 2 kr. + medicin 16 kr., i alt 120 kr., 3 børn under 14 år.
35. A.B.F. 1884 till. p. 73.
36. Huslejestatistik for København: Tabelværk til Kjøbenhavns Statistik nr. 9, 1888.
37. Huslejeoplysninger ud fra korrespondancejournaler (pakkesagerne) 1885

årlig leje:

38. I modsætning til bogføringssystemet for de fremmede, hvor man skelnede mellem Hovedbog A med journalnumre for flere år ad gangen for de fast understøttede, og Hovedbog B, hvor man skønnede, at der var tale om kortere undersøgelser, og hvor den enkelte fik et løbenummer på 1/4 side i modsætning til de andres foliosider.
39. A.B.F. 1884, till. p. 73.
40. Således Århus socialvæsenes arkiv: »journal over udbetalt husleje hjælp til trængende hjemmehørende i Århus komm.« 1884–93, jan. kvartal 1885: »Efter huslejelisten i henhold til forsørgelsesplanen udbetalt husleje hjælp til i Århus hjemmehørende fattige for jan. kvartal.« – er ført som en samlet post. 20. feb. . . . husleje hjælp for februar til md. Daugaard nr. 178 kr. 4,00.
41. Kassebog 1882–84, ugeberetning for År-

hus fattigvæsenes inspektionskontor 1884–88, begge Århus socialvæsenes arkiv. Kurven på diagrammet viser 1882 – 31. marts 1884 betydelig voldsommere udsving end for den senere del af perioden. Det er ikke helt let at se hvorfor. Det kunne skyldes, at ugetallene i den første del af perioden indeholdt andre og mere varierede udgiftsposter end i den sidste del, men begge kassebøger, som tilhører to forskellige serier, synes opdelt på nøjagtig samme måde efter det kontosystem, men genfinder i de trykte byrådsregnskaber (trykt årligt i A.B.F.). Her er naturligvis kun medtaget konto III 2k3, som er betegnelsen i ugeberetningen, medens denne rubrik i kassebogen kaldes »Underhold for Århus fattigvæsenes regning.« I kassebogen er denne rubrik delt op på enkeltpersoner, fordelt på fattigdistrikter med angivelse

af, hvad der er tildelt fattigforstanderne til uddeling til den enkelte for en uge. Udbetalingerne er på de sædvanlige beløb 1, 2, 3 eller 4 kr., og intet tyder på, at der er tale om andet end regulær ugehjælp. I kassebogen angives blot totalbeløbet for denne konto, og det er derfor ikke muligt ud fra dette alene at sammenligne, om de indeholder andet end regulær ugehjælp; men da rubrikken hedder »kontant pengehjælp til herhjemmehørende fattige«, må man formode, at der er tale om de samme tildelinger. Forklaringen på divergensen i svingning på de to perioder skal snarere søges i effekten af selve omlægningen, i 1884. Fra at udbetale ugehjælpen til distriktsforstanderne til fordeling skulle de fattige nu hente hjælpen på fattiggårdens kontor. Derved forsvinder dels systemet med, at en distriktsforstander i nogle tilfælde får penge for flere uger ad gangen, som kan være noget af forklaringen på de tilfældige udsving, og dels kan selve omlægningen have medført et bedre overblik over og udrensning i rækkerne af ugeunderstøttede.

42. Efter den trykte liste over understøttede 1884 i A.B.F. 1884 til. p. 80-93.
43. Dem. 25/11 1884.
44. Dem. 12/1 1885.
45. Jørgen Pedersen p. 25, 36.
46. Lånekontorer i København. Omkring århundredskiftet tog Assistenthuset 12 % i rente, de billige lånekontorer 24 %, de dyre 72 % på gangklæder og op til 144 % på møbler. C. F. Heise: Velgørenhed og Fattighjælp. København 1905. Den nystiftede aktieforbrugsforening i Århus talte i 1884 om året efter at oprette en lånekasse, i hvilken medlemmer skulle kunne låne mod selvskyldnerkaution for 6 % pro anno, mod håndfast pant til 24 % årlig. Soc. u. 13/7 1884.
47. For at se den enkelte fattiges fysiske placering i byen er udarbejdet et prikkort. Prikkortet kan imidlertid give et forvrænget billede, fordi man på et almindeligt bykort ikke får noget billede af bebyggelsens generelle tæthed i forskellige distrikter – således er der en teoretisk mulighed for, at en høj bebyggelse i visse områder ville give flere »fattigprikker«. Det er derfor også nødvendigt at se antallet af fattige i forhold til den samlede befolknings placering. Den eneste måde, det i dette tilfælde kunne gøres på, var at sammen-

ligne antallet af fattige i hver gade med antallet af beboere i gaden. Det er at foretrække at anvende husstande som sammenligningsenhed, men det kunne ikke lade sig gøre, fordi der i den kommunale oversigt over resultaterne af mandtallet 1885 kun findes opgivet, hvor mange beboere hver enkelt gade havde. Derfor er der for hver enkelt gade optalt, hvor mange fattige (mand, kone, børn), der boede i hver gade og beregnet, hvor mange promise de fattige udgjorde af gadens totale befolkning. I forbindelse dermed må det nævnes, at man i den slags undersøgelser i Århus kommer ud for det problem, at adskillige ejendomme havde dobbelt-nummerering – nogle fordi de var hjørneejendomme, andre dækkede flere gader. I de tilfælde, hvor den fattige er fundet i mandtallet, er anvendt det gadenummer, der synes at være lagt til grund for den kommunale optælling, men der kan være tvivlstilfælde, især for de adresser, der ikke er fundet i mandtallet. For disse er under alle omstændigheder den førstnævnte adresse anvendt, fordi understøttelsesprotokollen blev taget i brug i januar 1885, og mandtallet er fra februar samme år. Problemerne omkring nummereringen kan være udslagsgivende for promisefordelingen i de små gader. Derfor er også prikkortet over de fattiges boligs placering lavet. Det anvendte kort er et matrikelkort fra 1879. Det var det mest velegnede kort, men det har visse mangler. Byen var dels vokset pænt i det mellemliggende 5-år, hvorfor mange af de, især på Frederiksbjerg på kortet ubegygede matrikelnumre, i 1885 var bygget. Desuden mangler dele af Århus mark på kortet – især er det vigtigt, at Reginehøjkvarteret, som rummede mange fattigunderstøttede (også af tilflytterne) ikke er med. Til gengæld gør kortets størrelse, at der er et korrekt forhold mellem dette og prikkens størrelse. Da kortet kun har matrikelnumre, har det været nødvendigt at slå samtlige adresser efter i Århus vejviser 1885 for at konvertere understøttelsesprotokollens gadenumre med matrikelnumre. Det bør endvidere bemærkes, at prikkerne, hvor der ikke foreligger specifikke oplysninger om boligens placering i baghus, er placeret i forhuset.

48. Det bør erindres, at de egne sikkert kun har udgjort *halvdelen* af byens fattige – lignende oplysninger om de frem-

mede er mere tilfældigt forekommende, og derfor ikke anvendt, men der synes ikke ud fra disse grund til at antage, at deres placering i boligmassen har været en væsentlig anden en placeringen af de egne understøttede. Dog synes flere at bo i Reginehøjkvarteret.

49. A.B.F., 1869, p. 12.
50. A.B.F., 1872, p. 14.
51. A.B.F., 1879, p. 44.
52. A.B.F., 1884, p. 56.
53. A.B.F., 1879, p. 106.
54. 14/10 1884 taler Dem. om dem, der bor i den indre by i den »fine ende«.

Forsørgelse i byen. De fremmede fattige

1. Her er især benyttet Århus socialvæsens arkiv, registratur II – korrespondancejournaler 1834–1933, her specielt anvendt 1882–86. I tilslutning hertil pakkesager, her især gennemgået 1885, nr. 1–192.

Korrespondancejournalerne var i Århus i denne periode udelukkende en oversigt over den ind- og udgående korrespondance. Når den fattige henvendte sig til fattigvæsenet, fik han et nummer i korrespondancejournalen f. ex. nr. 87/1885. På dette sted førtes da en oversigt over al korrespondance vedrørende denne person i årene fremover indtil de 2 halve foliosider, der var den enkelte tildelt, var udskrevet. Først da tildeltes han nyt nr. i den korrespondancejournal, der var i brug for det pågældende år, f. ex. kunne han fortsætte som nr. 217/1888 o. s. v. Det vil sige, at den enkelte fattige kan spores tilbage til første gang, han kommer i kontakt med Århus fattigvæsen, og indtil denne kontakt ophører, vel at mærke i hans egenskab af fremmed. Lykkedes det ham på et tidspunkt at klare 5-års hurdlen, gled han over i de egne rækker.

Foruden de fremmede indeholder korrespondancejournalerne på lignende måde oversigter over korrespondancen vedrørende de af Århus fattige, der boede i andre kommuner. Til korrespondancejournalerne knytter der sig en række pakkesager, hvor den originale indgåede korrespondance normalt er bevaret under samme journalnummer som i korrespondancejournalen. Kopier af den udgående korrespondance førtes i en kopibog. Bortset fra en bog dækkende 1887–88 kaldet copibogen (journaler mrk. B (fattigudvalget) – Århus socialvæsens arkiv, som ikke engang helt sikkert er kopibogen, synes disse at være gået tabt – de er i det mindste ikke registreret som sådanne. Det er givet, at de har eksisteret. Der henvises

flere gange til dem i korrespondancejournalerne, når særlig vigtige skrivelser var afsendt. Ved udvalgsrådet 10/5 1886 ved inspektør Dyrlund-Jensens suspension noteredes, at han afleverede: *Korrespondancejournaler samt register Kopibog over udfærdigede skrivelser og erklæringer Hovedbøger for udbetalt fattighjælp og ydet understøttelse til indenbys fattige. Hovedbøger for udenbys fattige samt forskellige bøger og lister. Bøgerne var i orden.* (Forhandlingsprotokol for fattigkommissionen d. d.). Registret til korrespondancejournalerne er ikke fundet, men det siger sig selv, at det har været en forudsætning for, at systemet overhovedet kunne anvendes.

Disse korrespondancejournaler, sammenholdt med pakkesagerne med den indgåede korrespondance, afgiver meget vekslende mængder oplysninger om de fattige svingende fra, at N. N. efter betaleristraf var hjemsendt til sin kommune, til brede og fyldige standardforhør over en enkelt families sociale situation, således som fattigmyndighederne vurderede den. Samtidig afgiver den indgåede korrespondance vidnesbyrd om den enkelte fattigbestyrelses holdning til den fattige, og den viser i uhyggelig grad, hvilke pressionsmidler, de lokale sogneråd tog i anvendelse i deres kamp for at holde udgifterne til fattigvæsenet nede.

Derimod kan korrespondancejournalerne efter deres opbygning *ikke* oplyse, hvor mange fremmede fattige, der i et bestemt år var i kontakt med det århusianske fattigvæsen – endsige give oplysninger om, hvor megen hjælp, den enkelte modtog eller af hvilken art.

Disse oplysninger findes under betegnelsen »Hovedbøger over understøttede med hjemsted i andre kommuner«. Disse giver oplysninger om hvor meget, der er udbetalt den enkelte pr. år, og de bevarede hovedbøger dækker pe-

rioden jan. 1881-84 (okt.-nov) og okt. 1885-1887 for den periode, der her er behandlet. Man synes i denne periode at have arbejdet med dobbelthovedbogs-system for de fremmede – en hovedbog A for de langvarigt understøttede, hvor den enkelte kun tildeles 1/4 side. For 1885-87 er både A + B indeholdt i samme protokol, medens hovedbogen 1881-84 udelukkende indeholder A-numre. Hovedbog B for denne periode synes at være gået tabt. Der henvises f. eks. flere steder i hovedbog over fremmede 1881-84 til en hovedbog B, se t. eks. fol. 101 (Anders Bager), hvor der henvises til hovedbog B nr. 167., og fol. 140, der er overført fra hovedbog B nr. 304. Antagelsen af, hvilke kriterier, man har lagt til grund for opdelingen i et A og B system, baseres på gennemgang af hvilke sager, der i hovedbogen 1885-87 førtes under serienumre (= B). Deraf var ophold på fattiggården og hjemsendelsen den hyppigste art (58 tilfælde gentagelser for den enkelte ikke medregnet), ophold på fattiggården (32 sager), cur og pleje (24 sager), jordemoder, lig, medicin (6 sager), hjemsendelse (5 sager), indløsning af tøj (10 sager), pengehjælp og husleje (11 sager), husleje (5 sager). Hvor den enkelte har fået flere former for hjælp (hvilket ikke er særlig hyppigt) er den opregnet de respektive steder. Den manglende hovedbog dækkende 1885 synes at være ført ligesom hovedbogen 1885-87. I fortegnelsen over udsendte regninger til andre kommuner 1883-96 (A.S.A.) anvendes hovedbogsnumrene – og de passer med de to hovedbøger, der er bevaret. For perioden, som den manglende bog har dækket, er ingen numre over 200, og numrene er altid foranstillet et fol. el. nr. Samme opstilling findes for hovedbog 1885-87.

Bortset fra de første 100 i hovedbog A 1881-84 gives der *ikke* henvisning til korrespondancejournalnummeret, hvilket er beklageligt, da hovedbogsoplysningerne indskrænker sig til navn, stilling (eller civilstand for kvinder) og forsørgelseskommune. Ved først at føre lister over disse oplysninger i hovedbogen (her anvendt 1881-84) og derefter gennemgå korrespondancejournalerne fra samme periode (her gennemgået 1882-84) er det muligt at koordinere de 2 sæt oplysninger for dem i hovedbog A 1881-84, der 1882-84 for første gang

kom i kontakt med det århusianske fattigvæsen. Har man først koordineret de to sæt numre, hvilket i sig selv er et ret tidkrævende arbejde, er det simpelt at finde korrespondancejournalen frem for det enkelte hovedbogsnummer og nu således have et fyldigt sæt oplysninger. Hagen ved denne metode er primært den megen tid, den kræver – især for de under 1881 nævnte, som måske har en lang fortid ved fattigvæsenet bag sig, og som man derfor må spore fra protokol til protokol indtil den første, hvor hovedoplysningerne findes, som kan være forældede. Desuden stiller den krav til et velvilligt arkiv, som uden ophævelser stiller et stort bord med plads til en 20-30 arkivpakker og protokoller til rådighed og vel at mærke giver tilladelse til at anvende alle disse pakker på samme tid. Jeg kan kun takke for den imødekommenhed, man på dette punkt viste mig. Som man imidlertid kan se, er det en undersøgelse, der *kun* kan foretages på selve arkivet, og da jeg kun har haft mulighed for at opholde mig i korte tidsrum ad gangen i Århus, har det kun været muligt at lave en meget begrænset undersøgelse af denne art.

2. Vel at mærke det århusianske – de kan meget vel tidligere have haft kontakt med fattigvæsenet.
3. De fyldige oplysninger om forsørgelsessted/fødested er ikke behandlet – det synes dog især at være søgnet rundt om Århus, der har bidraget til tilvædringen.
4. Århus vejviser 1885.
5. Efter Alexis Petersen-Studnitz: Hvad danske industridrivende forlanger af staten (afsnittet om håndværkssvendes vandring p. 147 ff.). i Nat. øk. tidsskr. bind XX 1882.
6. Århus vejviser 1885.
7. S.U. 16/10 1883. Foreningen fik sikkert så god en dækning, fordi først Harald Jensen og senere Marott var indvalgt i bestyrelsen.
8. D. 8/11 1884.
9. Se Studnitz p. 155, hvor betænkning om vagabondering gennemgås. Udvalget anslog, at der uden for København 1880 omvandrede ca. 2100 personer, mest håndværkssvende. Håndværkerne udgjorde også størstedelen af de for løsgænger og betleri anholdte.
10. Lov om fattiges med fleres hjemsendelse og de dermed forbundne omkostningers afholdelse 14/3 1867. Kun når

- de ved *dom* var stemplet som løsgængere og betlere, skulle forsørgelseskommunen alene afholde udgiften – ellers skulle som i alle andre tilfælde opholds- og forsørgelseskommunen dele udgifterne (Bruun p. 198).
11. Se f. eks. betjent B. S. Rasmussens erindringer (Ung i Århus 2 1965 p. 99), hvor han kalder fattigrejerne med løsgængere og betlere en parodi, fordi de ofte straks efter afleveringen rejste tilbage igen.
 12. I mellemværendet med andre kommuners fattigvæsen var det ikke tilladt at beregne hospitalsophold til mere end 1 kr. pr. dag.
 13. Og et ikke alt for pålideligt grundlag. Er personer overført fra hovedbog B noteres ikke, hvor meget de har modtaget under denne rubrik. Desuden ser det enkelte steder ud til, at der er foretaget regelmæssige udbetalinger, som ikke er registreret, men som helhed ser det ud til, at oplysningerne kan anvendes. Det er i det hele taget vanskeligt at arbejde med regnskabsstoffet, fordi der ingen steder er oplysninger om, efter hvilket ordningsprincip, man gik frem, og hvordan forretningsgangen var.
 14. Det kan dog nævnes, at af de 1885 128 tilkomne fremmede (korr.) havde 39 tidligere fået fattighjælp, 16 havde ikke tidligere fået hjælp, og for 73 var dette forhold uoplyst.
 15. Anslået fordi de i modsætning til de første numre (til fol. 57 med – der er et nr. både på højre og venstre side, altså i alt 114) er ført med almindelig skrift. Man gjorde sig med indretningen af protokollerne umage med at skrive hovederne smukt.
 16. Det kunne muligvis også spille ind, at landkommunerne ikke kunne afholde disse udgifter med naturalier, som det tidligere havde været stærkt udbredt på landet, se p. 14.
 17. Korr. jo. 96/85 – pakkesag.
 18. Sundhed og Sygdom p. 14.
 19. 2/84 henviser til korrespondancejournal nr. 2, 1884 samt pakkesagen. Fol. 172 henviser til folio 172 i hovedbog over understøttede udenbys 1881–84.
 20. Mænd bevarede forsørgelsespligten for stedbørn ved skilsmisse (dog ikke, hvis det var konens horebørn eller børn født i et ægteskab opløst ved skilsmisse), for kvinden var der ingen forpligtelser vedrørende forsørgelse af mandens børn. Ved død fulgte børnene den længstlevende ægtefælle, uanset hvem deres biologiske forældre var. Scheel p. 449.
 21. L.T. 1872–73 sp. 1313. Man må også erindre, at der stod meget på spil for købstæderne, der kæmpede for at få gjort fødestedet til permanent forsørgelsessted.
 22. Love for »Det almindelige Velgørenhedsselskab« i Horsens, trykt Filantropisk ugeblad 2. årg. 1878 p. 354–57.
 23. Jfr. Nellemans udsagn – selv et så stort velgørende selskab som Københavns understøttelsesforening havde i vedtægterne indføjet, at det kun støttede forsørgelsesberettigede. Se også Rüdinger: Kjøbenhavns Understøttelsesforening 1. nov. 1874–31. okt. 1899, p. 53 og 56.

Leveomkostninger og lønniveau i Århus i 1880'erne

1. Oplysninger om Arbeidernes økonomiske Vilkaar i Kongeriget Danmark i Aaret 1872. Kbh. 1874.
2. Th. Sørensen: Kjøbstadsarbejderes Vilkaar. 1880.
3. Tabelværk til Københavns Statistik nr. 7, ed. M. Rubin.
4. P. Knudsen: Sygeforsikring og Alderdomsforsørgelse, Kbh. 1888.
5. Jørgen Pedersen: Arbejdslønnen i Danmark under skiftende Konjunkturer ca. 1850–1913. Kbh. 1930.
6. Det er arbejdsgiverne, der besvarer spørgsmålene, dog 1882 suppleret med oplysninger fra fagorganisationer.
7. Will. Scharling: Om Bestemmelsen af en Families Indtægt. Nat. øk. tidsskr. bd. XVII, 1881, p. 240.
8. op. cit. p. 34.
9. Oplysninger, p. V.
10. Oplysninger, p. 72.
11. Oplysninger p. XVI.
12. Oplysninger p. XXVI.
13. Jfr. Th. Sørensen, op. cit. p. 34, hvor ingen kone når over en årlig indtægt på 100 kr.
14. jfr. Oplysninger p. XXVIII.
15. Tabelv. t. Kbh.s Stat. 7 p. 49; det nævnes, at akkordlønningerne ligger højere.
16. Refereret Dem. 20/11 1884.

17. P. Knudsen op. cit. p. 57, 61.
18. S. Thorup & J. Christmas Dirckink-Holmfeld: Hvorledes skaffes god, daglig Kost for den billigste Pris. Kbh. 1884 p. 24.
19. Dem. 12/1 1885.
20. S.U. 18/12 1883. 10/8 1884 refereres samme sted en arbejder fra centralværkstederne at have en årsløn på 630 kr. Det nævnes, at de fleste håndværkeres løn på stedet ligger mellem 6–800 kr. men enkelte har det dobbelte og tredobbelte.
21. Th. Sørensen op. cit. p. 47.
22. Hos Thorup (n-18) sættes kostudgifterne for en familie med 2 børn til 600, 540, 460 kr. svarende til 50, 60 og 66 % af årsindtægten. op. cit. 24.
23. Nat. øk. tidsskr. bd. XVII, p. 222.
24. Samme sted p. 238.
25. Th. Sørensen op. cit. p. 48.
26. Samme sted p. 51.

Hjælp uden for det offentlige

1. Jfr. Scheel p. 419.
2. Jyllandsposten 15/3 1886.
3. Aarhus Stiftstidende 11/6 1888. Indsamlingen indbragte i øvrigt 2.750 kr., et beløb, der svarede til fattigvæsenets normalt største hjælp i 7 til 8 år.
4. Tab. t. Kbhs stat. nr. 2 1877.
5. Nat. øk. tidsskr. bd. XI 1878 p. 125.
6. Jfr. artiklen »Velgørende institutioner i provinsbyerne« i Købstadsforeningens tidsskrift 21. årg. 1910 p. 165.
7. Småtryksafdelingen inkluderet.
8. A.B.F. 1884, till. p. 163.
9. A.B.F. 1884, till. p. 79.
10. Trykt i Aarhus Jordebog 1873–74 p. 87–97.
11. Således Kjøbmand Johan-Frederik Kuurs legat, legatet »Borgerlig Velgørehed«, det Schoubyske legat.
12. Jordebog p. 93.
13. A.B.F. 1884, till. p. 163.
14. A.B.F. 1885, regnskabstill. p. 160–166.
15. Undtages må dog Herman og Minna Meyers legat på 7.500 kr., hvor renten 337 kr. udbetaltes til arveprinsesse Carolines asyl (fundats i A.B.F. 1881, till. p. 187) og det Kriegerske legat for Århus håndværkslærlinge, der udbetalte præmier (850 kr. årligt) til disse. (fundats A.B.F. 1883, till. p. 142).
16. Samtlige de af byrådet bestyrede legater findes i oversigt A.B.F. 1885 till. p. 99–103 med henvisning til, hvor fundatsen for hvert enkelt legat er trykt.
17. Hj. Lor. bd. IV p. 30 – legater nr. 162–176.
18. Beregnet som 4 % p. a. af kapitalmassen.
19. Dette var i overensstemmelse med selskabets love vedtaget 29/11 1882 (§ 1) trykt: Velgørehedsselskabet i Århus 1841–1911. 1911 p. 7.
20. Fundats i min. tid. 1881, A p. 27 ff.
21. Velgørehedsselskabet i Århus p. 6.
22. Hj. Lor. bd. IV legaterne nr. 127, 136, 178 og 191.
23. Det Kriegerske legat ikke medregnet. Usikkerheden over antallet af portioner fremkommer p. g. a. de manglende oplysninger om Velgørehedsselskabets legater. Det vides ikke, om der har været tildelt den enkelte flere portioner.
24. Jfr. p. 11.
25. A.B.F. 1871, till. p. 71 ff.
26. Jfr. dep. tid. 1868 p. 583.
27. Indenrigsministeriets arkiv 1. dep. 1873 journal nr. 1359.
28. Dem. 11/10 1884.
29. Kæmpegaard p. 75, A.B.F. 1900 p. 263.
30. Note 30.
31. Soc. u. 3/3 1884.
32. Jfr. den sag, der refereres hos Kæmpegaard p. 61.
33. Lov af 8. marts 1856 § 5.
34. Se p. 11.
35. Tidsskrift for forsørgelsesvæsen og filantropi 1. årg. 1906 p. 132.
36. l.c. 2. årgang 1907 p. 79.
37. Dette og det følgende efter selskabets love af 29/11 1882 trykte (note 20).
38. Oversigter over kredsforstanderne i Velgørehedsselskabet findes i de årlige udgaver af Århus vejviser.
39. Se p. 28.
40. Dem. 12/1 1885: Hans Broge & Co. havde skænket en stor gave i form af kul.
41. Velgørehedsselskabet p. 5, Dem. 7/1 1885 nævner, at det også uddeler brød.
42. 5/1 1885.
43. Aarhus Stiftstidende 8/4 1884.
44. Dem. 20/12 1884.
45. Aarhus Stiftstidende 20/12 1887.
46. Aarhus Stiftstidende 12/12 1885.
47. Aarhus Stiftstidende 8/2 1888.
48. Århus vejviser 1885.

49. A.B.F. 1888 p. 206.
50. Til Stefansforeningens Venner i Arhus 1884/85 p. 6.
51. Stefansforeningen 1876–81, 1881 p. 7.
52. Foreningen drev desuden sømandshjem.
53. Stefansforeningen 1876–81 p. 8.
54. Til Stefansforeningens Venner i Arhus for året 1883/84 og do for året 1884/85.
55. Stefansforeningen 1876–81 p. 16.
56. En 6. i Ridderstræde var blevet solgt 1877. A.B.F. 1877 p. 58.
57. En kort oversigt over boliger, bestyret af fattigvæsenet, findes A.B.F. 1889 p. 254–56 med oversigt over fundatserne.
58. Jordebog f. Arhus købstad 1873–74 p. 19.
59. Forhandlingsprotokol for fattigkommissionen 1874–86: 29/6 1877: 34 nye enkeboligpladser tildeles.
60. A.B.F. 1884, till. p. 76.
61. Forhandlingsprotokol for fattigkommissionen 1874–86: 27/1 1885: almissem nr. 102 og 363 tilstodes enkebolig på Graven.
62. *ibid.* 14/6 1881.
63. Se note 60.
64. A.B.F. 1890 p. 135–37.
65. A.B.F. 1890 p. 222.
66. Se note 64.
67. Det er bemærkelsesværdigt, fordi det især er ældre kvinder, der bebor enkeboligerne. Februar 1885 var beboerne i enkeboligen Rosensgade 49–74 år. Gennemsnitsalderen var 66 år. I Graven 15 var de to kvinder 69 og 75 år. I enkeboligen Graven lå beboernes alder mellem 49 og 98 år med en gennemsnitsalder på 66 år. (Beregnet ud fra mandtalslisterne, Arhus kommunale mandtal 1885).
68. Arbog for Arhus stift 1911 p. 70.
69. Algreen-Ussing: Rescriptsamling 1856 p. 190 ff. Tillægget er trykt i min. tid. 1879, A p. 49 ff.
70. A.G.T. III p. 430.
71. Fundatsen § 2.
72. A.G.T. III p. 430.
73. Fundatstillæg 22. april 1879.
74. Trap: Danmark bd. V, 3 udg. 1904 p. 20.
75. Min. tid. 1871, B p. 508–9.
76. R. Berg: Arhus Håndværkerforening 1848–1898 p. 23.
77. *ibid.* p. 57.
78. Se p. 59.
79. Scharling: Om bestemmelse af en families indtægt. Nat. øk. tidskr. bd. XVII 1881 p. 237.
80. *ibid.* p. 238.
81. Beløbet er anslået ved at lægge den normale hjælp fra fattigvæsenet til grund. Denne var sædvanligvis enten 24 kr. (almissemr. 87, 60, 150, 114, 112, 111/1885) eller 35 kr. (almissemr. 88, 79, 51, 124/1885). Der findes ingen bemærkninger tilknyttet beløbene, men den eneste rimelige forklaring er, at der må være tale om ydelser enten til drenge eller piger. Drengenes konfirmationssæt har vel kostet mere end en kjole. Der er her regnet med en gennemsnitshjælp på 30 kr. til 75 konfirmander idet foråret 1885 antages at være et normalår – 38 konfirmander fik hjælp – og tallet er således blot fordoblet).
82. Det beløb, der indsamles 1884. Aarhuus Stiftstidende 12/12 1885.
83. Se bilagstabel 3.
84. Om disse se Jhs. Trolle: Frihaverne i Arhus 1827–1927 i Arbog for Arhus Stift 1927 p. 21.
85. Ifølge bevaret original kontrakt i fattigvæsenets arkiv.
86. A.B.F. 1886, till. p. 65.

Selvhjælp – hjælp til selvhjælp

1. Danmarks Statistik bd. II p. 758 ff.
2. Lov af 18. juni 1870. Navnet ændres 1/4 1893 til Statsanstalten for Livsforsikring. A. Hansen: Livsforsikringsvirksomhed. 1960 p. 21.
3. Danmarks Statistik bd. II p. 736.
4. Th. Spørensen: Vore arbejdere og deres selvhjælpsbevægelser. Nat. øk. tidsskr. bd. XI 1878 p. 328.
5. *ibid.* p. 338.
6. En kort oversigt findes i Danmarks Statistik bd. II p. 762.
7. Betænkning afgiven af den ifølge kgl. resolution af 20. sept. 1875 til undersøgelse af arbejderforholdene i Danmark nedsatte kommission. 1878 p. 80–89.
8. *ibid.* p. 81.
9. Argumentet for frivillighed er især, at man ved at gøre bidragene tvungne vil pådrage arbejderen så hårde byrder, at han vil have meget svært ved at forsørge sin familie ved restlønnen, et forhold, der som mindretallet påpeger.

- også vil gælde selv om kassen er frivillig. Flertallets argument for tilskud er netop de høje bidrag, som vil sænke lønnen for voldsomt. Ved ønsket om tilskud bortfalder præmierne for frivillighedsargumentet.
10. Jfr. H. Bruun: Den faglige Arbejderbevægelse i Danmark p. 107.
 11. *ibid.* p. 151 ff.
 12. Se t. eks. love for formernes fagforening i Århus 1875 § 6, hvorefter folk, der afskedigedes på grund af anskuelse skulle have en ugentlig understøttelse på 10 kr.
 13. H. Bruun p. 470.
 14. *ibid.* p. 477.
 15. De danske sygekasser 1887 p. 10.
 16. *ibid.* tavle I A. Det var arbejderne sygeforening og håndværker- og fabrikarbejdernes sygeforening.
 17. Århus Vejviser 1885 p. 49.
 18. R. Berg: Århus Håndværkerforening 1848–1898 p. 24.
 19. V. Dybdahl og F. H. Lauridsen: Århus købmænds hjælpekasse 1861–1961. Erhvervshistorisk årbog 1961 p. 21.
 20. Statens embedsmænd og lærere skulle tegne overlevelsesserter for deres enker i Statsanstalten.
 21. Arbejderkommissionens betænkning 1878 p. 30.
 22. Der var 1863 udarbejdet et udkast til »normal« vedtægter for sygekasser. Trykt Filantropisk ugeblad 1. årg. 1877 p. 389.
 23. Sundhed og Sygdom p. 200.
 24. *ibid.* p. 205–6.
 25. J. Jensen og C. M. Olsen: Oversigt over Fagforeningsbevægelsen i Danmark 1901, p. 217.
 26. Oprettet 1890. *ibid.* p. 195.
 27. Sundhed og Sygdom p. 207.
 28. Århus Vejviser 1886, Dansk typografisk Forbund, Århus Afdeling 1880–1930 p. 51.
 29. Beretning om virksomheden i Arbejdsmændenes fagforening for Århus og omegn 1889–1914. Der synes i en kort periode også at have eksisteret en politisk forening under navnet Arbejdsmændenes forbund, stiftet 6. maj 1883 (ifølge S.U. 23/10 1883). Foreningen noteredes på dette tidspunkt at have 106 medlemmer (S.U. 30/10). Den nævnes overhovedet ikke i omtalte jubilæumsskrift, efter hvilket den politiske forening først udskilles 23/4 1889. Man må formode, at omtalte forening har haft en meget kort levetid.
 30. Love K. B. 1896.
 31. Århus Vejviser 1885.
 32. Havde også begravelseskasse. Dem. 8/10 1884. Skrædernes fagforening synes at være stiftet nov. 1871 efter S.U. Den omtales 19/6 1883 som værende i god live.
 33. Formernes fagforening dannet dec. 1883 med 30 medlemmer. S.U. 11/12 1883.
 34. Den ældre forening optages 1878 i håndværker- og fabrikarbejdernes sygekasse. Samme år udskilles fagforeningen særskilt. Der nedsattes udvalg jan. 1880 for at oprette en ny sygekasse, men det vedtages først juli 1884 at oprette en særskilt syge- og hjælpekasse for medlemmer. Murernes Fagforening gennem 50 år. 1874–1924. p. 9.
 35. Møllersvendenes fagforening for Århus og omegn oprettes 26/8 1883. S.U. 28/8 1883.
 36. Århus vejviser omtaler sygekasse, medens Dem. ved mødenotits kun nævner begravelseskassen.
 37. Dannet 10/5 1884. Har syge- og understøttelseskasse. S.U. 18/5 1884.
 38. De jysk-fyenske statsbaners sygekasse havde både medlemmer på landet og i byerne. I alt ca. 2.800 medlemmer. De danske Sygekasser p. 29.
 39. Love for Århus faste brandkorps forening, udat., men tilskrevet 1885 §§ 14, 15.
 40. Love for Århus politis understøttelsesforening 1884.
 41. Århus Vejviser 1885.
 42. Love for Totalafholdningsforeningens sygekasse i Århus.
 43. K.B. har love vedtaget 26. april 1872 og love vedtaget 14. marts 1879. Den væsentligste ændring i lovene fra 1879 var, at foreningen som grov regel frasagde sig forpligtelser, hvis et medlem indlagdes på fattigvæsenets regning. Ligeledes var det da heller ikke tvunget, at fanen skulle med ved begravelse.
 44. Århus Vejviser.
 45. H. H. F. Nørretranders: De danske Våbenbrødre, Afdeling Århus 1868–93. Regnskabsoversigt p. 17.
 46. Sygekassen havde 1885 totalt 660 medlemmer. De danske Sygekasser tavle I A, København.
 47. Dem. 7/11 1884. Sagen omtales også, men ikke så udførligt i byrådsforhandlingerne. Man havde søgt om nedsættelse af hospitalsprisen til 1,25 kr. om dagen, som var det beløb, foreningen ydede.
 48. Foreningen søgte om nedsættelse af pri-

- sen til 1,00 kr. om dagen for dens medlemmer (samme pris som håndværker- og fabrikarbejdernes s. betalte). Byrådet gik med til dette, men udtalte dog, at man regnede med, at de medlemmer, der var velstående, ikke ville gøre brug af moderationen. A.B.F. 1886 p. 162.
49. Love for våbenbrødreforeningen 1879 §§ 3 og 19.
50. Ydede også indlæggelse på hospital i 56 dage.
- 51.-52. De danske Sygekasser tavle I A.
53. Beregnet ud fra regnskabet 1883, refereret S.U. 29/1 1884. Sygekassekontingentet for 1883 var 1.369 kr. Der er anslået en årlig kontingentydelse pr. medlem på 12 kr.
54. Ud fra Dem. 13/11 1884, der påstår, at arbejderne *skulle* være medlemmer af sygekassen. Centralværkstederne havde på dette tidspunkt ca. 400 ansatte. De øvrige tal er allerede tidligere nævnt.
55. De to største sygekasser havde tilsammen kun godt en snes kvinder som medlemmer. De danske Sygekasser tavle I A. Arbejdsmændenes fagforening optog ikke kvinder som selvstændige medlemmer – i det mindste tales der 4/6 1884 om oprettelse af en kvindelig sygeafdeling. Det vides ikke, om kassen har haft hustrudækning. De fleste fagforeningssygekasser har kun optaget mænd. Hos våbenbrødrene kunne enker fortsætte medlemskabet. Totalafholdsforeningens sygekasse optog både mænd og kvinder.
56. Arbejdernes sygeforening fik et kommunalt tilskud på 4 kr. pr. medlem om året. Fra 1884 dog kun til de medlemmer, hvis skattepligtige indtægt lå under 1.000 kr. A.B.F. 1884 p. 34. Foreningen for håndværkere og fabrikarbejdere fik dels moderation for hospitalsophold, dels fra 1883 dækning for det årlige underskud, dog højst 500 kr. Desuden betaltes halvdelen af det overskydende underskud mod, at resten fordeltes på medlemmerne. A.B.F. 1883 p. 61.
57. De danske Sygekasser p. 55, 57.
58. Arbejderkommissionen af 1875 foreslog da også i en mindretalsudtalelse, at man skulle gøre sygekassemedlemskab tvungent, netop for at få det egentlige proletariat med. Betænkningen p. 71.
59. Th. Sørensen: Kjøbstadsarbejderes Vilkaar, p. 61.
60. Århus Vejviser 1885.
61. Se note 45.
62. Se E. Hornemann: Danske Arbejderboliger, 1876, hvor de fleste af de følgende oplysninger er hentet fra.
63. Arbejdernes byggeforening i Århus. Fremlagt på generalforsamlingen 20. marts 1883, hvorfra det følgende stammer.
64. Vedtægter i kontrabog med Arbejdernes byggeforening i Århus 1888.
65. Det note 63 anf. skr. p. 7.
66. Generalforsamlingsreferat 1887 p. 9.
67. P. Holm: Arbejdernes Byggeforening i Århus 1872–1922 p. 10.
68. Tallene findes i generalforsamlingsreferatet 1887 p. 3.
69. *ibid.* p. 16. Medlemslister findes bagest i beretningen. Ved gennemgang af de enkelte huse nævnes, hvem der bebor disse.
70. Hornemann p. 8.
71. Vedtægter for Foreningen til opførelse af alderdomsfriboliger er trykt i Filantropisk ugeblad 1. årg. 1877 p. 293–96. Love for foreningens »syge- og begravelseskasse af 1872« trykt samme sted p. 361–72. Regler for lånekassens virksomhed, samme sted p. 373–74. Regler for understøttelseskassens virksomhed trykt samme sted p. 427–428.
72. Arsberetning 1876, trykt Filantropisk ugeblad 1. årg. p. 418.
73. *ibid.* p. 423.
74. M. Rubin: Alderdomsunderstøttelsesloven af 1891, Nat. øk. tidsk. 3 sk. bd. XIX, 1911 p. 242.

Om kildematerialet generelt

Kildematerialet til fremstillingen falder i 2 hovedgrupper, Århus byrådsforhandlinger og Århus socialvæsens arkiv. Af *byrådsforhandlingerne* er overvejende anvendt de trykuddrag, der fra 1867 udsendes årligt. De er en righoldig kilde til byens lokalhistorie. De refererer som oftest de tagne beslutninger eller fremkomne forslag. Ved at sammenligne med den utrykte forhandlingsprotokol for byrådet fremgår det, at langt størsteparten af forhandlingerne er med, og betydeligt mere udførligt refereret end i den utrykte protokol, idet en stor del af bilagene til de enkelte sager er medtaget, som oftest i fuldt aftryk. Hver enkelt sag får ved behandlingens start et journalnummer, således hentyder 230/79 til byrådsjournal nr. 230 år 1879. Når sagen fortsætter gennem flere år, beholder den samme nummer.

Vanskelighederne fremkommer først, når man ønsker at finde de originale bilag frem, idet byrådets pakkejournaler ikke følger journalnummereringen i de trykte uddrag, men journaliseres ud fra henlæggelsestidspunktet. Dele af byrådsjournalerne findes også i fattigvæsenets arkiv. Da det normalt har været tilstrækkeligt med de trykte uddrag, er der kun i enkelte tilfælde eftersøgt bilag i byrådets arkiv.

Byrådsforhandlingerne afspejler især den del af fattigvæsenets virke, der krævede byrådets medvirken. Officielt skulle det naturligvis medvirke i alle sager, men den daglige administration var underlagt fattigudvalget. Der gives oplysninger om ansættelse og afskedigelse af personale, budgetbehandlinger og andre spørgsmål, som krævede byrådets tilslutning til bevillingerne. Fattigvæsenets omorganisering dækkes også, og de af byrådet vedtagne reglementer og instrukser for fattiggården og fattigvæsenets personale er også aftrykt i deres helhed. Desuden gives der i købstadens almindelige regnskab oversigt over de til fattigvæsenet anvendte midler.

Århus socialvæsens arkiv opbevares i Erhvervsarkivet. Det er et meget stort arkiv på adskillige hundrede hyldemetre, som er delt op i to kronologiske grupper: socialvæsenet før og efter 1820. Kun kildematerialet for 1870'erne og 80'erne er undersøgt. Det bevarede kildemateriale falder groft i 4 hovedgrupper:

1. regnskabsmateriale vedrørende udbetalte understøttelser
2. korrespondance med »fremmede« kommuner
3. udvalgets forhandlinger og korrespondance med byrådet
4. fattiggården.

Materialet må betegnes som et »godt« kildemateriale, for så vidt angår troværdigheden af de indeholdte oplysninger, men disse oplysninger er på en lang række punkter mangelfulde; for en stor dels vedkommende forklarligt ud fra formålet med opbygningen af de forskellige protokoller. Formålet var i grove træk dels at kunne stå kærnerkassen og de udenbys kommuner til regnskab for de anvendte midler, dels at kunne følge den enkelte fattiges understøttelse.

For fattiggårdens vedkommende har man ønsket oversigt over den daglige drift og over lemmernes forhold enkeltvis. Materialet er langt fra uden huller. Der mangler i de fleste serier diverse år, øjensynligt uden system. Tilsyneladende er der sket en ordning af arkivet i 90'erne med oprettelsen af et nyt personarkiv. Der er sandsynligvis på dette tidspunkt sket en række kassationer. Således må

det anses for sandsynligt, at samtlige forhør, optaget over Århus' egne fattiges forhold, der nu ikke synes at eksistere, er udtaget på dette tidspunkt. Rent logisk har man ved oprettelsen af et nyt arkiv heller ikke noget at gemme dem for, idet vedkommendes forsørgelsessted jo var fastslået som Århus. Derimod er forhørene over de fremmede fattige, for så vidt en kopi er vedlagt korrespondancen, bevaret. Det er den mest intakte serie protokoller, der er bevaret 1834-1933. Det er hovednerven i fattigudvalgets kontrol med de fremmede understøttede.

Fattigudvalgets forhandlinger er der ikke bevaret så meget om. Det skyldes især, at forhandlingsprotokollen som oftest indskrænker sig til at meddele, at der har været afholdt møde i udvalget, hvor man ekspederede de foreliggende sager. Eventuel uenighed i udvalget afspejler sig på ingen måde i det bevarede materiale. Ligeledes er det et savn, at kopibogen over udgåede skrivelser ikke længere eksisterer. Der henvises flere gange i korrespondanceprotokollen og også andre steder til denne bog, som sikkert ville have haft stor kildemæssig betydning i vurdering af fattigvæsenets holdning bl. a. ved behandlingen af den enkelte fattige, især over for den enkelte fremmede. I korrespondancejournal-sagerne er naturligvis kun den indgåede korrespondance bevaret, medens den udgående er i referat. Det bør her indskydes, at arkivet kun er foreløbig registreret. Registraturen er ikke udgivet, og der er sket stadige tilføjelser og ændringer til denne.

Materialet er for fattiggårdens vedkommende ikke anvendt i særlig høj grad. Der er især bevaret materiale over arbejde udført på fattiggården og journaler over lemmernes ind- og udgang. I stedet er anvendt en i december 1882 af fattiginspektøren udarbejdet oversigt over lemmerne. Den findes i byrådets arkiv.

Indenrigsministeriets arkiv er kun på et enkelt punkt anvendt. Dets ordning med indgået korrespondance, årligt delt topografisk, gør det langsommeligt at arbejde med, og byrådsforhandlingerne giver rimelig dækning.

Afsnittene om andre former for forsorg er dem, der står svagest. Der er her anvendt en broget blanding af materiale, overvejende festskrifter og aviser. Erhvervsarkivet har meddelt, at der ikke findes arkivmateriale fra Velgørenhedsselskabet. Dette medfører, at kildeudvalget for dette afsnit er noget tilfældigt og slet ikke af samme kvalitet som for fattigvæsenets vedkommende. Disse afsnit er alligevel medtaget, fordi de bidrager til at tegne et billede af, hvilke grupper fattigvæsenet omfatter, og hvilke, der falder udenfor.

En del af det indsamlede materiale er databehandlet. Det drejer sig om behandlingen af understøttelsen til de »egne« 1885 og behandlingen af de »udenbys«, der 1885 for første gang kom i kontakt med det århusianske fattigvæsen. Endvidere er en del diagrammer tegnet ved hjælp af en GIER-maskines *plotter*.

Kildemateriale og litteratur

Utrykt materiale

Århus socialvæsens arkiv, registratur II. (Erhvervsarkivet, Århus)

- Forhandlingsprotokol for fattigkommissionen 1874–86.
- Kassebog 1882–84.
- Ugeberetning for Århus fattigvæsens inspektionskontor 1884–88.
- Korrespondancejournaler 1877–1886.
- Pakkesager til korrespondancejournaler, samme år.
- Understøttelsesprotokol for »egne« 1885–86.
- Plan over de i Århus boende og der forsørgelsesberettigede 1885.
- Fortegnelse over udsendte regninger til andre kommuner 1883–96.
- Inventarbog (fattiggården) 1884–1917.
- Diverse år ujournaliserede fattigudvalgssager 1880–86: Ujournaliserede B-sager.
- Dagbog for fattigudvalget 1879–82.
- Journal over udbetalt huslejhjælp til trængende hjemmehørende i Århus kommune 1884–93.
- Diverse år forklaring over de til fattiglemmerne i og uden for forsørgelsesanstalten modtagne og udleverede fødevarer 1870–81, 1885–91.
- Straffebøger (fattiggården) 1887–1912.

Århus byråds arkiv. (Erhvervsarkivet, Århus)

- Forhandlingsprotokol for Århus byråd 1880–86.
- Århus byråds journalsag 348/1883.
- Århus kommunale mandtal 1885.

Indenrigsministeriets arkiv. (Rigsarkivet)

- Indenrigsministeriet 1. dept. 1873, journal nr. 1359.

Småtryk. (Det kongelige Bibliotek)

- Love for Spare- og lånekassen i Århus vedtaget 23. maj 1854, samt vedtægter 1887.
- Love for selskabet »De danske Våbenbrødre« i Århus og omegn, 1872.
- Love for Smede- og maskinarbejdernes fagforening i Århus, 1875.
- Love for Arbejdsmandenes fagforening i Århus, 1875.
- Love for Formerfagforeningen i Århus, 1875.
- Instrux for fattiginspektøren i Odense, 1878.
- Love for Våbenbrødreforeningen for Århus og omegn, 1883.
- Love for Århus politis understøttelsesforening, 1884.
- Love for Håndværkerforeningen i Århus, 1885.
- Love for Århus faste brandkorps forening, 1885.
- Love for Holm og Voigts fabriksarbejderes sygekasse og begravelseskasse, samt spare- og lånekasse, 1888.
- Love og vedtægter for Århus afholdsforening, stiftet 13. marts 1880, 1888.
- Politivedtægt, sundhedsvedtægt, samt forskellige andre vedtægter og reglementer for Odense

Købstad, 1884.

Til Stefansforeningens venner i Århus, årsberetning 1883/84.

Til Stefansforeningens venner i Århus, årsberetning 1884/85.

Love for Totalafholdsforeningens sygekasse i Århus, 1885.

Arbejdernes byggeforening i Århus, stiftet 8. juni 1872, årsberetning 1883.

Arbejdernes byggeforening i Århus, stiftet 8. juni 1872, årsberetning 1887.

Kontrabog med Arbejdernes byggeforening i Århus, 1888.

Love og vedtægter for rebelslagersvendenes sygekasseforening i Århus, 1889.

Love for Barberernes sygekasse i Århus, stiftet 7. juni 1883, 1896.

Love for Bødkersvendenes private sygekasse af 1867 for Århus og omegn, 1897.

Love for Barber- og frisørforeningen i Århus, stiftet 1. januar 1882, 1897.

Århus bys gader og veje, 1.4.1948, 1948.

Aviser, tidsskrifter og andre periodica

Arbøger for Århus stift.

Århus vejviser og adressebog.

Danmarks Statistik, diverse publikationer.

Demokraten.

Departementstidende.

Erhvervshistorisk årbog.

Filantropisk ugeblad.

Fra forsikringsverdenen.

Geografisk tidsskrift.

Illustreret Tidende.

Jyske samlinger.

Kongelige reskripter og resolutioner, ed. T. Algreen-Ussing.

Købstadsforeningens tidsskrift.

Love og anordninger, ed. O. Algreen-Ussing.

Ministerial-tidende.

Nationaløkonomisk tidsskrift.

Ravnen.

Rigsdagstidende.

Socialdemokratisk ugeblad.

Tabelværker til Københavns statistik.

Tidsskrift for forsørgelsesvæsen og filantropi.

Uddrag af Århus byråds forhandlinger 1868–1900, samt registerbind.

De fra Jyllandsposten og Århus Stiftstidende refererede udklip er venligst stillet mig til rådighed af overarkivar, dr. phil. Vagn Dybdahl.

Skrifter

Aage Aagesen: Geografiske studier over jernbanerne i Danmark. 1949

Århus gennem tiderne I–III. 1939–41

Århus malerlaug, 14. februar 1869–1919. 1919

Århus totalafholdsforenings jubilæumsskrift 1880–1905. 1905

Arbejder spare- og lånekassen for Århus og omegn, 1874–13. august–1924.

G. W. Barclay: Techniques of Population Analysis. N. Y. 1958

I. F. Bayer: Dansk provinsindustri, statistik fremstillet. 1885

J. Bentsen: Om fattighusene i kongeriget Danmark. 1865

Beretning til Finansministeriet om drikfældighedsforholdene i Danmark. 1882

R. Berg: Århus håndværkerforening 1848–1898. 1898

Beskrivelse af 65 ældre og 11 nyere fattighuse i Lolland-Falsters stift. 1863

Beskrivelse af forskellige kommunale indretninger i Odense Købstad. 1887

Betænkning til undersøgelse af arbejderforholdene i Danmark. 1878

- Betænkning afgiven af den af Indenrigsministeriet den 4. juli 1885 nedsatte kommission (sygekassekommissionen). 1887
- H. Bruun: Den faglige arbejderbevægelse i Danmark indtil år 1900, del I til ca. 1880. 1938
- J. L. Bruun: Vejledning til behandling af fattigforsørgelsessager. 5. reviderede udgave ved F. Ræder. 1884
- J. Christmas – Dirckink-Holmfeld og S. Torup: Hvorledes skaffes god daglig kost for den billigste pris. 1884
- C. Christensen: En rabarberdreng vokser op. 1964
- Dansk typografforbund Århus afdeling, 1880–6. juni–1930. 1930
- De danske Statsbaner 1847–1947. 1947
- De danske sygekasser. En oversigt over de danske sygekassers antal, størrelse, fordeling efter landsdelene og medlemsforhold samt en fremstilling af deres organisation og virkemåde. ed. sygekassekommissionen, 1887
- O. Degn og V. Dybdahl (ed.): Borgere i byens råd. Medlemmer af Århus bys borgerrepræsentation og byråd 1838–1968. 1968
- J. Dich: Socialpolitikens historie I. 2. udgave, 1967
- V. Dybdahl (ed.): Sundhed og sygdom mens Århus blev stor. 1963
- V. Dybdahl: Seksten Århusrids. 1953
- V. Dybdahl (ed): Ung i Århus I–II. 1964–65
- P. Engelstoft og H. Jensen (ed.): Sociale studier i dansk historie efter 1857. 1930
- P. Engelstoft og H. Jensen (ed.): Bidrag til arbejderklassens og arbejderspørgsmålets historie i Danmark 1864–1900. 1931
- P. Engelstoft og H. Jensen (ed.): Mænd og meninger i dansk socialpolitik 1866–1901. 1933
- V. Falbe-Hansen og W. Scharling: Danmarks statistik I–VI. 1878–91
- Ib Gejl: Under værgerådet. 1967
- A. Hansen: Livsforsikringsvirksomhed. 2. udgave, 1960
- L. Hansen (ed.): Smede- og maskinarbejdernes fagforening i Århus 1883–1933. 1933
- C. F. Heise: Et foredrag om velgørenhed og fattighjælp. 1905
- A. Hjort og F. H. Holm: Beretning om en undersøgelse af fattiggårdene. 1870
- H. R. Hiort-Lorenzen og F. P. G. Salicath: Repertorium over legater og milde stiftelser i Danmark, bind IV, 1898
- J. Hoffmeyer: Oversigtskort og turist-fører for Århus og omegn. 1893
- P. Holm: Arbejdernes byggeförening i Århus gennem 50 år, 1872–1922. 1922
- P. Holm: Århus håndværkerforening 1848–1923. 1923
- E. Hornemann: Danske arbejderboliger. 1876
- J. Jensen og C. M. Olsen: Oversigt over fagforeningsbevægelsen i Danmark. 1901
- Jordebog for Århus købstad indrettet anno 1873–74. Jul i Århus. 1951
- E. Jürgensen (ed.): Nyt lovlexicon. 1875 ff
- H. Jørgensen: Studier over det offentlige fattigvæsens historiske udvikling i Danmark i det 19. århundrede. 1940
- P. Knudsen: Sygeforsikring og alderdomsforsørgelse. 1888
- P. Chr. Kæmpegaard: De fattiges kasse. Historisk, retslig og statistisk. 1903
- Ligninger over formue- og lejlighedsskatten til Århus købstads kommune 1884. 1886
- Litteratur om Århus og forstæder. Århus 1959
- H. N. Madsen: Vejledning til praktisk behandling af samt bogføring og correspondance i fattigsager. 1870
- P. Chr. Mathiessen: Befolkningens vækst. Årsager og konsekvenser. 1965
- Murernes fagforening i Århus gennem 50 år, 1874–10. april–1924. 1924
- S. Nielsen: Beretning om virksomheden i arbejdsmændenes fagforening 1889–1914. 1914
- H. H. F. Nørretranders: Selskabet »De danske Våbenbrødrer« afdeling i Århus fra dens stiftelse 1868 til 1893. 1893
- Oplysninger om arbejdernes økonomiske vilkår i kongeriget Danmark i året 1872 (udgivet af Indenrigsministeriet). 1874
- Jørgen Pedersen: Arbejdslønnen i Danmark under skiftende konjunkturer. 1930
- K. Philip: Staten og fattigdommen. 1947
- Politikens Danmarkshistorie bd. 12.
- F. Rüdinger: Københavns understøttelsesforening, 1. november 1874–31. oktober 1899. 1899
- Samling af vedtægter for styrelsen af de kommunale anliggender i købstæderne i kongeriget. 1869

- Samling af vedtægter, instrukser og andre bestemmelser vedrørende den kommunale styrelse i Odense. 1900
- A. W. Scheel: Personretten – fremstillet efter den danske lovgivning. 2. udgave, 1876
Schultz Danmarkshistorie bd. V.
- A. Sneum: Arbejdernes produktionsforening i Aarhus, 1884–23. august–1919. 1919
- St. Stefansforeningen. Oversigt over virksomheden i foreningen og dens kredse 1876–81. 1881
- A. Steensberg (ed.): Dagligliv i Danmark i det nittende og tyvende århundrede, bind I–II. 1963–64
- L. F. Sørensen: Fra 1883–1908. En kort beretning om Smede- og maskinarbejdernes fagforening. 1908
- Th. Sørensen: Et bidrag til belysning af købstadsarbejderes vilkår. 1880
- Th. Sørensen: Børnedødeligheden i forskellige samfundslag i Danmark. 1883
- Th. Sørensen: De økonomiske forholds og beskæftigelsens indflydelse på dødeligheden I–II. 1885
- M. Thomsen: Aarhus hospital i det tidligere sortebrødrekloster. 1942
- Trap: Danmark 2. del. 1. udgave, 1859
- Trap: Danmark 6. del. 2. udgave, 1879
- Trap: Danmark 5. del. 3. udgave, 1904
- Cordt Trap: Om statens stilling til ubemidlede aldersforsørgelse i flere europæiske lande. 1892
- Velgørenhedsselskabet i Aarhus 1841–1911. 1911
- Velgørenhedsselskabet i Aarhus 1841–1926. 1926
- Velgørenhedsselskabet i Aarhus 1841–1935. 1935
- Jens Warming: Haandbog i Danmarks statistik. 1913
- R. Willerslev: Studier i dansk industrihistorie 1850–1880. 1952

PUBLIKATIONER FRA ERHVERVSARKIVET

Erhvervshistorisk årbog 1949. 96 sider, kr. 8,80.

Indhold: Af Erhvervsarkivets historie.
Erhvervsarkiver i udlandet.
Arkivordningsprincipper i erhvervsvirksomheder.
Handelsstanden og butikslukningen 1840–1908.
Aktstykker fra arkivet.

Erhvervshistorisk årbog 1950. 88 sider, kr. 8,80.

Indhold: Fra kaperkrigens begyndelse.
Et gullaschfirma fra Napoleonskrigens tid.
På trampfart 1848–50.
Bøgekøb i provinsen 1800–1850.
Postgang i det 19. århundrede.
Om opbevaring af mikrofilmarkiver.

Erhvervshistorisk årbog 1951. 110 sider, kr. 11,50.

Indhold: Fra 19. århundredes handelsliv. I. Af Luis Bramsens erindringer.
Af konsulatsvæsenets historie i det 18. århundrede.
En Vesterhavsstranding 1850.
Fra halvfemsernes konsulentvirksomhed. Et par episoder fra Harald Fabers virke.
Holmens centralarkiv.

Erhvervshistorisk årbog 1952. 120 sider, kr. 11,50.

Indhold: Et dansk handelshus i Australien. Melchior & Co., 1853–62.
Af Limfjordshandelens historie. Aggerkanal og Doverodde.
Den illoyale konkurrence. Begrebets opståen.
Några reflexioner rörande industrialisering och arkiv.

Erhvervshistorisk årbog 1953. 116 sider, kr. 11,50.

Indhold: Dansk handel på Isle de France.
Et dansk imperialistisk eksperiment. Plantageselskabet »Dansk-Vestindien«.
De økonomiske problemer ved Nordslesvigs genforening med Danmark.

Erhvervshistorisk årbog 1954. 153 sider, kr. 13,80.

Indhold: Jens Bang og det ålborgske saltkompagni.
De nordsjællandske landboreformer og statsfinanserne.
Revisorloven af 1909: Forudsætninger og debat.
Fra købstadhandelen i det 18. århundrede. En lollandsk klage fra 1762.

Erhvervshistorisk årbog 1955. 154 sider, kr. 18,80.

Indhold: Adelig studehandel i 16. århundrede.
Økonomisk debat i Slesvig og Holsten 1773–1807.
En sjællandsk kornkøbmand. Af agent H. H. Schous levned og optegnelser.
Om jubilæumsskrifter.

Erhvervshistorisk årbog 1956. 212 sider, kr. 18,80.

Indhold: Dalum Papirfabrik. Fra konkurrence til sammenslutning.
Fra arkiverne. Breve fra C. A. Broberg i 1866.
Tillæg: »Sagførere i Århus«.

Erhvervshistorisk årbog 1957. 96 sider, kr. 16,10.

Indhold: En købmandsskæbne i Ålborg fra begyndelsen af 17. århundrede.

En dansk handelsekspedition til Nordamerika 1783. Et bidrag til Handels- og Kanalkompagniets historie.
Den merkantile Forening. Fra det 19. århundredes børsliv.
Socialdemokratiet og brugsforeningerne frem til 1908.

Erhvervshistorisk årbog 1958. 171 sider, kr. 18,80.

Indhold: En tømrerslægt i 19. århundrede.
Den økonomiske debat om lavs- og købstadsprivilegier i sidste halvdel af 18. århundrede.
Erhvervsarkivets bygning.
Registre til Erhvervshistorisk årbog 1949–58.

Erhvervshistorisk årbog 1959. 141 sider, kr. 18,80.

Indhold: Fra Rosenborg Brøndanstalts første år. Dansk mineralvandsproduktions opståen.
Boghandler i Slesvig og København omkring 1864. Fra Vilhelm Trydes bog- og kunsthands første år.
En københavnsk boglade ved århundredets begyndelse.
En tømmermesterfallit 1799. Lavstilstande og byggeforhold i København.

Erhvervshistorisk årbog 1960. 150 sider, kr. 21,10.

Indhold: Dansk industri og de store udstillinger 1889–1914.
Den teknisk-kemiske industri 1870–1914.
På forretningsrejse i Norge omkring 1830. Aktstykker fra skibsklareringsfir- maet N. P. Kirck, Helsingør.
Tillæg: »Aarhus Kjøbmænds Hjælpekasse 1861–1961«.

Erhvervshistorisk årbog 1961–62. 184 sider, kr. 25,30.

Indhold: Aarhus Handelsstandsforening 1937–1962.
Århus vestindiske Handelsselskab. Oprettelse og sammenbrud.
Købmandsportrætter fra empirens Århus.
En boglade omkring 1840. Jens Worm Bruun og Den Jessenske Boghandling.
Konsul J. M. Mørk. Aarhus Handelsforenings første formand.
En patriarkalsk købmandsfamilie.
Handelsborgerskaber i Århus 1674–1862.
Købmand i tal. Fra Århuslisterne i folketællingerne 1840.
Handelsstanden i Århus og folketingsvalgene 1852, 1876 og 1879.

Erhvervshistorisk årbog 1963. 169 sider, kr. 25,30.

Indhold: Fra dansk empires bygningshistorie. Arkitekt Johan Andreas Meyer 1783–1822.
Forbindelsen mellem København og de nordtyske Østersøbyer 1750–1807.
En vignet og dens forudsætninger.
Danmarks høje renteniveau: En særlig tradition?

Erhvervshistorisk årbog 1964. 144 sider, kr. 25,30.

Indhold: Af den private smørhandels historie. Firmaerne T. & S. Plum, P. & S. Plum og T. & E. Plum.
Dansk papirindustri 1870–1914.
En rådgivende sæbesyder i 1860'erne.
Hvornår trængte det dobbelte bogholderi igennem i dansk erhvervsliv?

Erhvervshistorisk årbog 1965. 452 sider, kr. 34,50.

Indhold: Dansk-engelsk samhandel 1661–1913.
The Changing Pattern of Anglo-Danish Trade 1913–1963.

Erhvervshistorisk årbog 1966. 176 sider, kr. 27,60.

Indhold: Jordbrug og brændevinsbrænding 1.

Udviklingslinier i dansk konfektions- og hatteindustri historie 1870–1914.
To Ribe-købmænd og deres selvbiografier for årene 1580–1644.

Erhvervshistorisk årbog 1967. 160 sider, kr. 36,80.

Indhold: En erhvervsøkonomisk rejse gennem Danmark og Slesvig 1761.

Jordbrug og brændevinsbrænding 2.

Generalkonsul Hendrik Pontoppidan og de jyske banker.

Erhvervshistorisk årbog 1968. 442 sider, kr. 48,30.

Indhold: Landhusholdningsselskabet 1769–1969:

Christian Martfelt – patriot og den første sekretær.

Edward Tesdorpf til Ourupgård.

Jørgen la Cours arbejde i dansk landbrugs tjeneste.

Anders Nielsen, Svejstrup Østergård.

Flids og vindskibeligheds belønning. Præmiesystemet, præmievinderne og deres arbejde 1769–1969.

Lærlingeinstitutionen. Oprindelsen, de første lærlinge og deres læresteder.

Landhusholdningsselskabet og andelsmejeriernes gennembrud.

Afvikling og nye baner. Landhusholdningsselskabet 1919–69.

Dansk handel, håndværk og industri 1770 og 1780 – set i Danmarks handelspejl.

Erhvervshistorisk årbog 1969. 224 sider, kr. 39,10.

Indhold: Småting, der bruges til pynt. En Viborg-galanterihandlers varer.

Staten som kornhandler 1783–88.

Badeanstalter som erhvervsforetagender i 19. århundrede.

D. B. Adler og udviklingen af det danske bank- og kreditvæsen.

Et gründerforetagende. Engeldrupværk – en klædefabrik.

Registre til Erhvervshistorisk årbog 1959–69.

Erhvervshistorisk årbog 1970. 168 sider, kr. 39,10.

Indhold: Industriforeningen i København 1888–1910.

Håndværksmestergruppen i Roskilde ca. 1870.

Arbejdsanvisningsforeningen i København 1859–1862.

Ørsted Arbejderforening.

Erhvervshistorisk årbog 1971. 313 sider, kr. 48,30.

Indhold: Småskibsfarten på Århusbugten 1865–1914.

Landsforeningen til Arbejdsløshedens Bekæmpelse. Oprettelse, organisatoriske udvikling og forhold til Moralsk Oprustning 1939–1965.

Udenrigsministerium og privat diplomati. Omkring handelsaftalen med England af 19. november 1915.

Økonomisk-historisk forskning i DDR 1945–70.

Erhvervshistorisk årbog 1972. 186 sider, kr. 40,25.

Indhold: 8-timers dagen. Kravets formulering og dets gennemførelse i Danmark.

Kniplersker på Gram og Nybøl gods 1761.

Erhvervspartiets historie og dets samfundsopfattelse.

Nyt centralt kildemateriale: Realkreditinstitutionernes vurderingsrapporter.

Erhvervshistorisk årbog 1973. 261 sider, kr. 48,30.

Indhold: Pianofortet og dets publikum i 1860'erne.

Selskabet for Indenlandsk Kunstflid 1808–1838. En Erhvervsøkonomisk organisationsdannelse fra Napoleonstiden.

En manufakturvirksomhed vokser op. Studier i S. Seidelins manufakturhandel 1843–70.

DFDS og den russiske emigrationslovgivning 1908–10.

Forholdet mellem staten og skibsfarten under første verdenskrig indtil fragtnævnets oprettelse.

En erhvervsgruppe belyst gennem folketællinger. Nordslesvigske kniplersker 1787–1860.

Vagn Dybdahl og Finn H. Lauridsen:

Personregister over Arbejdsgiveren 1900–1952. 1954. 120 sider, kr. 6,90.

Rasmus Berg:

Minder fra håndværk og industri. 1954. 115 sider, kr. 11,75. (Udsolgt).

Vagn Dybdahl, Andreas Jørgensen og Finn H. Lauridsen:

Oversigt over industrihistorisk litteratur 1945–54. 1955. 23 sider, kr. 2,30.

Aage Rasch:

Dansk toldpolitik 1760–1797. 1955. 362 sider, kr. 19,00. (Udsolgt).

Vagn Dybdahl, Vello Helk og Finn H. Lauridsen:

Sagførere i Århus. Undersøgelser og aktstykker tilegnede Carl Holst-Knudsen. 1886–28. maj–1956. 139 sider, kr. 13,80.

Vagn Dybdahl og Finn H. Lauridsen:

Århus Kjøbmænds Hjælpekasse 1861–1961. 58 sider.

Sundhed og sygdom mens Århus blev stor. 1963. 240 sider, kr. 10,00. Udsendt af Sygekassen Århus til foreningens hundredårsdag 27. april 1963. Redigeret af Vagn Dybdahl.

Indhold: *Birgit Nüchel Thomsen:* Sociale og hygiejniske tilstande 1861–1909.

John W. Oldam: Var Århus en usund by? Sundhedstilstanden i Århus 1880–1909 i statistisk belysning.

Finn H. Lauridsen: Sygekassen Århus stiftes som Foreningen af Håndværkere og Fabriksarbejdere til gensidig Understøttelse og spredte træk fra 1895 til vore dage.

»Kundskaber til anvendelse for handelsfaget«. Aarhus Handelsstandsforenings Handelsskole 1865–1965. 85 sider. Udgivet af Aarhus Handelsstandsforening. Redigeret af Vagn Dybdahl. Medarbejdere: Finn H. Lauridsen, John W. Oldam og Birgit Nüchel Thomsen.

Vagn Dybdahl:

Handels- og industrihistorisk litteratur 1952–1965. 1966. 63 sider, kr. 13,80.

Birgit Nüchel Thomsen og Brinley Thomas under medvirken af John W. Oldam:

Dansk-engelsk samhandel 1661–1963. 1966. 438 sider, kr. 34,50.

Vagn Dybdahl:

Partier og erhverv. Studier i partiorganisation og byerhvervenes politiske aktivitet 1880–1913. 1–2. 1969. I alt 631 sider, kr. 92,00 inkl. moms.

Katalog over fremmedsproget litteratur i Erhvervsarkivets bibliotek. Ved Ole Degn, Ellen Meyer og John W. Oldam. 1969. 239 sider, kr. 46,00.

Dorrit Andersen:

Århus under Storlockouten. Arbejder og arbejdsgiver 1899. 1970. 152 sider, kr. 33,75 inkl. moms.

Vagn Dybdahl, Ib Gejl og Finn H. Lauridsen:

4 lokalstudier. 1971. (Udsolgt).

Ib Gejl og Christian R. Jansen:

Korn, købmænd og kornkompagni. Korn- og foderstofhandelen 1880'erne–1960'erne. Udgivet af Aktieselskabet Korn- og Foderstof Kompagniet ved 75-års jubilæet 1971. 470 sider, kr. 80,50 inkl. moms.

Henrik Fode:

Småskibsfarten på Århusbugten 1865–1914. 1971. 144 sider, kr. 40,25 inkl. moms.

Landhusholdningsselskabets arkiv: Registratur og journalregistre. I. 1769–1807. 1–2. Ved Ole Degn. 1971. I alt 492 sider, kr. 69,00 inkl. moms.

Fremmedsproget litteratur i Erhvervsarkivets bibliotek. Tilvækst II. 1966–69. Ved Ellen Meyer. 1973. 114 sider, kr. 46,00.

Landhusholdningsselskabets arkiv: Registratur og journalregistre. II. 1808–1834. Ved Fritz Tandrup. 1974. 337 sider, kr. 69,00 inkl. moms.

Jacob A. Buksti:

Et enigt landbrug? Konflikt og samarbejde mellem landbrugets organisationer. En studie i landbrugets organisationsforhold med udgangspunkt i perioden 1957–61. 1974. 312 sider, kr. 87,00 inkl. moms.

Jens Haugaard Jensen, Erik Hansen og Lilla Voss:

Sociale studier. Kriminalitet, prostitution og fattigdom i Århus ca. 1870–1906. 1975. 488 sider, kr. 90,05 inkl. moms.